

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

I ՏԱՐԻ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 9

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

1901

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типография Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Վրաց Հրատ. Ընկերութեան.

1901

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ՍԵՒ ՕՐԵՐ, *պատմութեան* Ա. Ահարոնեանի, . . . 5
2. ԽՐԻՄԻ ՅԵՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՅ, *բանաստեղծ.* Ալ. Մա-
սուրեանի, . . . 48
3. ՀԱԶԱՐ ԼՃԵՐԻ ԵՒ ԿՂԶԻՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՒՄ, *ճանապ.*
նկար. Բ. Օհանեանի, . . . 50
4. ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, *վէպ.* Ալֆ. Դոդէի, թարգմ. Տ. Յ., . . 72
5. ԲԱԽՏԻ ԶՈՀ, *պատկեր իրական կեանքից,* Յ. Բո-
գիմեանի, . . . 97
6. ՄԻ ԲՈՒՌԸ ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԱԿԱՆՆԵՐ, Ա. Բ. . . 104
7. ԲԱՄԲԵՐԸ, *պատմութեան* Գիլ զը Մօպասանի, թարգմ.
Լեւոն Մ.-Ա. . . 112
8. ԹՐՔԱԿԱՆ ՀԱՄԻՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆ, Խաժակի . . . 117
9. ՀԱՅՈՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XVI ԴԱՐՈՒՄ, Լեօն . . 134
10. ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ, *Օկտավ Միրբո,*
յոգ. Տիգրան Զ. . . 174
11. ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ.—39) „Միթար“, Լ.—40) Անաթոլ
Ֆրանս. „Եպիկտորի պարտեղ“, Լ. Ս.—41) Креницынъ,
Восточный вопросъ на почвѣ его исторіи и поли-
тики“, Մ. Թ.—42) Dr. Ernst Friedrich: „Handels
und Produktenkarte von Kleinasien“, Մ. Թ. . . 182
12. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ, «Հողային տուրքը» և հարկերը
Կովկասում. V. «Երևանի» սկզբունքի ազդեցու-
թիւնը գիւղերի հարկի բաժանման արդարացի սովոր-
ութիւնների քայքայման նկատմամբ հարկերի անհա-
ւասար ծանրանալը ունեւորների և չունեւորների վրայ:
Օրինակներ Կովկասի զանազան շրջաններից: Դրա-
մական տուրքի թույլ կողմերը: «Վոդմակի տուրքերի»
ուժեղանալը: VI. Նոր հարկային սխառեմի բացասական
կողմերը. քաղաքների ուժեղանալը ի վնաս գիւղերի.
գիւղական պրօլետարների առաջ զայլ և շատանալը.
—Երեք Ախտա, Խաչուր ու ձալա, Սաղեան և Փանաքեռ
գիւղերի օրինակները.—Տնտեսական անհասարու-
թեան հետեւանքները, Ա. Զաւարեանց . . . 198
13. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Վրաստանի միացման նշանակու-
թիւնը ամբողջ Կովկասի համար.—Անձի, զոլքի ապա-
հովութիւն և օրէնքի համահասարակ պաշտպանութիւն.
—Համեմատութիւն Կովկասի և նրա հարեան մահմեդա-
կան երկրների մէջ.—Սատրապ և եւրոպականաձէ կու-

Նոր շրջան 1 տարի

Հրատ. XIII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 9

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

1901

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типографія Груз. Издат. Т—ва. | Յպարան Վրաց Հրատ. Ընկերութեան.
1901

Дозволено цензурою Тифлиса, 21-го сентября 1901 г.

№ 9

ԲՈՎԱՆՏԻԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ՍԵՒ ՕՐԵՐ, *պատմութիւն* Ա. Ահարոնեանի, 5
2. ԽՐԻՄԻ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՅ, *բանաստեղծ.* Ալ. Ծա-
սուրեանի, 48
3. ՀԱԶԱՐ ԼՃԵՐԻ ԵՒ ԿՂԶԻՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՒՄ, *ճանապ.*
նկար. Ք. Օհանեանի, 50
4. ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, *վէպ,* Ալֆ. Դօդէի, *թարգմ.* Տ. Յ., . . 72
5. ԲԱԵՏԻ ԶՈՀ, *պատկեր իրական կեանքից,* Յ. Բո-
գիմեանի, 97
6. ՄԻ ԲՈՒԹԸ ՀԱՅ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԱԿԱՆՆԵՐ, Ա. Ք. 104
7. ԲԱՄԲԵՐԸ, *պատմութիւն* Գի դը Մօպասանի, *թարգմ.*
Լեւոն Մ.-Ա. 112
8. ԹՐՔԱԿԱՆ ՀԱՄԻՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆ, Խաժակի 117
9. ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XVI ԴԱՐՈՒՄ, Լեօի 134
10. ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ, *Օկտավ Միրբո,*
յօդ. Տիգրան Զ. 174
11. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—39) „Միթար“, Լ.—40) Անաթոլ
Ֆրանս. „Եպիկուրի պարտէզը“, Լ. Ս.—41) Креницынъ,
Восточный вопросъ на почвѣ его исторіи и поли-
тике“, Ս. Թ.—42) Dr. Ernst Friedrich: „Handels
und Produktenkarte von Kleinasien“. Ս. Թ. 182
12. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ, «Հողային տուրքը» և հարկերը
Կովկասում. V. «Եփեսոսի» սկզբունքի ազդեցու-
թիւնը գիւղերի հարկի բաժանման արգարացի սովո-
րութիւնների քաղաքային նկատմամբ հարկերի անհա-
ւասար ծանրանալը ունեւորների և չունեւորների վրայ:
Օրինակներ Կովկասի զանազան շրջաններից: Դրա-
մական տուրքի թույլ կողմերը: «Կողմնակի տուրքերի»
ուժեղանալը: VI. Նոր հարկային սխառտի բացասական
կողմերը. քաղաքների ուժեղանալը ի վնաս գիւղերի.
գիւղական պրօլետարիների առաջ գալը և շատանալը.
—Երեք Ախտա, Խաշուր ու ձալա, Սաղեան և Քանաքեռ
գիւղերի օրինակները.—Տնտեսական անհաւասարու-
թեան հետեւանքները, Ս. Զաւարեանց 193
13. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Վրաստանի միացման նշանակու-
թիւնը ամբողջ Կովկասի համար.—Անձի, գոլքի ապա-
հովութիւն և օրէնքի համահասարակ պաշտպանութիւն.
—Համեմատութիւն Կովկասի և նրա հարեան մահմեդա-
կան երկրների մէջ.—Սատրապ և եւրոպականաձև կու-

սակալ.—Վթօնցօվի և մեծ իշան Միխայիլի փոխար-
քայութիւնը.—Եւրոպական քաղաքակրթութեան նուա-
ճած վայրերը Կովկասում.—Մոռացուած անկիւններ ի-
րանց բնակիչներով.—Կովկասի յօբելեանական ցուցա-
հանդէսի բնորոշ կողմը.—Գիւղատնտեսութիւն և գիւ-
ղացիական տնտեսութիւն.—Գիւղատնտեսութիւն սեփա-
կան աշխատանքով և տնտեսութիւն վարձուած բան-
ուորներով.—Սիբիրիայում մասնաւոր անձանց արքու-
նական հողեր տալու օրէնքը.—Положение объ усе-
ленной охранѣ.—Զեմտովօների հրատարակչական ի-
րաւունքի սահմանափակումը.—Մատակարարութեան
գործը և անբերրիութիւնը Ռուսաստանում, Լ. Սաւ-
զրեւստ

218

14. ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ, ՅՕԲԵԼԵԱՆԱԿԱՆ ՅՈՒՑԱՀԱՆԳԵՍԸ.—

I. Ցուցահանդէսի նպատակը, կազմակերպութիւնը և
բաժինները.—Այլեայլ բաժինների ընդհանուր տեսու-
թիւնը, գիտական և պատմական տեսակէտների բա-
ցակալութիւնը, նրա անհամապատասխան լինելը չու-
նեւոր դասակարգի համար, Ս. Զ.

226

15. ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԿԵՍՆՔ. Կովկասեան ցուցահանդէս.—Արդի-
նագործական տաղնապ Բազում.—Երևանի թեմական
դպրոցը.—Միսթարեանների տօնը զաւառներում, Ա.

235

16. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Ֆրանս-ուսական դաշնակցու-
թիւն.—Նրա դերը թէ՛ Հեռուոր և թէ՛ Մերձուոր Արևել-
քում.—Թիւրքիայի և Ֆրանսիայի մէջ ծագած տարա-
ձայնութիւնները.—Մակ-Կինլիի մահը, Լ. Ս.

246

17. † ԳԷՈՐԳ ԵՒԱՆԳՈՒԼԵԱՆ

251

18. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

252

19. ԳՐԱԿԱՆ ՍՈՓԵՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Լ.

258

20. ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

262

21. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

267

22. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», վէպ Լ. Տօլստօյի, թարգ.

Տ. Յովհաննիսեանի . 257—288

Ս Ե Ի Օ Ր Ե Ր

VI

Քնած է աշխարհը: Սիպանայ սարի վրայ էլ խաղաղութիւն է տիրում: Երեսներ էլ մարդիկ քնած են: Գիշեր է. մէկ երկինքն է արթուն, նրա բերանը փայլուն աչքերն աստղերի ձևով թարթում են և սիրով նայում քնած երկրին: Գիշերային հովը խաղում է խոտերի և ծաղիկների վրայ անքան մեղմութեամբ, անպէս քնքշութեամբ, որ ասես նրանց ականջներին փափալով օրօրներ է ասում՝ որ խաղաղ ու հանգիստ քնեն զով գիշերուայ դրկում: Այս ու այն խոռոչից, այս ու այն սարալանջից լսում է լեռնային ջրերի կարկաչունը, միշտ միակերպ, միշտ դուրեկան: Հեռուից՝ գիշերային հովի թևերի վրայով քրդական սրնգի մելամաղձոտ, վշտոտ ձայնն է գալիս. ո՞վ գիտէ, որ ձուրում, որ դարի վրայ հովիւը հսկում է մակաղած ոչխարներին և իր քունն ու միայնութեան ձանձրոյթը փարատելու համար ածում է իր աղուաձայն շուրին: Ե՛ւ գիշերային հովիկը, և՛ ջրերի անընդհատ կարկաչունը, և՛ սրնգի տխուր հնչիւններն անքան ներդաշնակ են իրար հետ, անքան պատշաճ լեռնային գիշերին. դրանք բոլորն էլ վայրենի բնութեան, լեռնային աշխարհի զաւակները, նրա անբաժան մասերն են:

Հիւսնիւբէգի օրան էլ քնած է: Խաւարի մէջ, ինչպէս մութ կէտեր, հազիւ ծրագրուող սև-սև վրաններից ձայն-ծաղտուն չի լսում: Նրանց մէջ իշխում է խաւարն ու խոր քնի լռութիւնը: Վրանների առաջ չլին

Թըռկած ահագին դամիւններից ոմանք մրափած են դունչները թաթերի մէջ առած, ոմանք էլ ուշադիր աւանջ են դնում ամեն մի շշուկի, ամեն մի ձայնի, և երբ իրանց տիրասիրական զգացմունքները վիրաւորող որեւէ կասկածաւոր ձայն են լսում, միահամուռ հաջոցով վեր են ցատկում և կորչում խաւարի մէջ՝ աղմկելով լեռնային գիշերուայ խաղաղութիւնը. այդ ժամանակ վրանների առաջ հանդարտ ու անշարժ կանգնած կամ պառկած ձիաներն ու միւս անասունները բարձրացնում են իրանց գլուխները, սրում են ականջները, որեւէ կասկածաւոր ձայն կամ շշուկ որսալու համար, չռում են աչքները՝ աշխատելով խաւարի մէջ որեւէ ստուեր որոշել, որեւէ շարժուն, վտանգաւոր կէտ նշմարել:

Նրանց անհանգստութիւնն ի դուր չէ, բնազդը նրանց չի դաւաճանում. ահաւոր է լեռնային գիշերը: Ո՛վ գիտէ, այնտեղ ձորում, դէպի հըր վաղեցին զգոյշ չները, կամ այն ժայռերի մէջ, այն լեռան կատարին ինչ գազան է թափառում՝ յարմար ժամանակի սպասելով իր որսը ճանկելու համար:

Մազէ վրանը գիշերային չարիքի դէմ կռուելու միջոց չունի, նա հազիւ է կարողանում իր տիրոջը պաշտպանել անձրեւից. մարդն այդտեղ իր ու իւրայինների կեանքը ճակատագրի խնամքին և իր շների զգաստութեանն է յանձնում: Բայց Հիւսնի-բէգն աւելի զգաստ է և աւելի զգոյշ, քան սովորական մահկանացուները, և ահա խաւարն իջնելուն պէս, բացի բազմաթիւ շներից, նրա թանկագին կեանքի վրայ հսկում են նաև երկու մարդ պահպաններ: Նրանցից մինը դանդաղաբայլ պըտոյտներ է գործում դէպի վրանի շուրջը, մերթ ընդմերթ պոռալով՝ «հայհօյ». դա Մստօն է: Վրանի առաջ՝ բէգի ննջարանին բոլորովին մօտիկ նստած է մի վայելչահասակ քիւրդ, որ ոտքից ցզլուիս զինուած է. նա երգում է քաղցր ձայնով, որպէսզի իր տէրը և նրա քնքոյշ խանութները հանգիստ քուն առնեն վրանի տակ. այդ երգիչ պահապանը Աւդօ-Մուսօն է: Նա ժամանակ

առժամանակ ընդհատում է իր երգն ու ցած ձայնով հարցնում

—Աղւս, տիւ ռազայի՞ (տէր, դու քնած ես):

—Նս, լաօ, նս. բեժս, բեժս—(ոչ, զաւակս, ոչ, աստ, աստ):

Եւ Մուսօն շարունակում է իր երգը. անցնում է դարձեալ մի քառորդ և աւելի ժամ, պահապանը կրկին ընդհատում է իր երգը և հարցնում.

—Աղւս, տիւ ռազայի՞:

Բայց այս անգամ պատասխանի փոխարէն երգիչը լսում է վրանի խորքից իր տիրոջ խռմիւղը: Եւ արդարեւ բէգը քնեց ախորժելի երգերի ազդեցութեան տակ: Երգիչ պահապանը վերկացաւ դէպի իր ընկերը դիմեց: Նրանք սկսեցին միասին դանդաղ քայլերով պտոյտներ դործել վրանի շուրջը: Լուռ էին. լուռ էր և չընկալքը: Յանկարծ ընդհանուր խաղաղութիւնը վրդովուեց մի սուր, երկար ու անախորժ ձայնից. դա մի դայլ էր, որի չարագուշակ, սարսեցուցիչ ոռնոցը անցաւ քնած լեռների և ձորերի վրայով. շների ամբողջ մի բանակ կատաղի հաջողով դէպի նոյն կողմը դիմեց. «հայճօյ» ձայն տուեց Մստօն: Կրկին լռեցին ամենքը, կրկին խաղաղութիւն տիրեց. պահապանները շարունակեցին իրանց միակերպ պտոյտները: Մստօն սկսեց ինչ-որ ուրախ եղանակ մռմռալ. Մուսօն լուռ էր: Ընկերը նրա երեւին նայեց փորձող հայեացքով, խաւարը չէր թողնում տեսնել ընկերոջ դէմքը, բայց համոզուած էր որ նա չափազանց տխուր է. այդքան վշտոտ, տխուր երգեր, անշուշտ նա մի շատ մեծ ցաւ ունի: Բարի քիւրդը ցաւակցաբար էր նայում իր ընկերոջը: Նա վճռեց խօսեցնել և այդպիսով հանել նրան ծանր մտատանջութիւնից.

—Լսեցիր այն ձայնը, բրս, ասաց Մստօն:

—Ի՞նչ ձայն, Մստօ:

—Այն՝ որ քիչ առաջ լսուեց դիմացի լեռան վրայից:

—Դայլի ոռնոցը:

—Այո, դայլի ոռնոցը. դա մի զարմանալի դայլ է,

շարունակեց Մստոն, մի շաբաթ առաջ նրա ընկեր-
րոջը մենք գնկակահար արինք հէնց այնտեղ, և ահա
այդ անիծածը ամեն գիշեր որոշ ժամին գալիս, կանգ-
նում է անկերոջ սպանուած տեղը և ոռնում՝ այդպէս
զարհուրելի ձայնով: Ուզիղն ասեմ՝ ես վախ ասած բա-
նը չը գիտեմ: Գայլից, գաղանից ուր ամենեւին երկիւղ
չունեմ, բայց այդ գայլի ոռնոցը սարսափեցնում է ինձ.
Ի՞նչ է ուզում մեզանից այդ գաղանը:

—Վրէժ:

—Վրէժ:

—Այո, վրէժ, իր ընկերոջ վրէժը:

—Ի՞նչ ես ասում, Աւդօ. գայլ ու վրէժ, ով է լսել
այդպիսի բան. նա խօսմ մարդ է:

—Նա մարդից լաւ է, Մստօ. գայլը մարդից լաւ
է, ասաց Աւդօն յուզուած ձայնով և լռեց:

Մստօն էլ լռեց: Ընկերը տարօրինակ էր: Այն ի՞նչ
ասաց. «գայլը մարդից լաւ է». ինչո՞ւ... Դարձեալ նրանք
շարունակեցին պտոյտներ գործել, դարձեալ լսուեց
գայլի ոռնոցն ու նրան յաջորդեց շների միահամուռ
հաշոցը, ապա կրկին լռութիւն տիրեց: Լուռ էին ըն-
կերները, առաջինը նորէն խօսեց Մստօն.

—Լսիր, Աւդօ. ինչո՞ւ դու այդքան տխուր ես,
բլրն, այդ ի՞նչ զարմանալի, ի՞նչ ծանր վիշտ է քրքրում
քո սիրտը:

—Բլրն, ինչո՞ւ ես զարմանում. միթէ մարդ կարող
է ուրախ լինել, երբ իր տնից տեղից փախստական լի-
նի և օտար աշխարհ ընկնի: Ինչի՞ս վրայ ուրախ լինեմ:
տեսա՞ր ինչպէս էր ոռնում գայլը, սրտի ցաւը կրակ է,
Մստօ, թո՛ղ Աստուած թշնամուս չը տայ:

—Բայց քո վիշտն աւելի մեծ է թւում ինձ, քան
թէ կարող է պատճառել մարդիս զարիբութիւնը. դու
սիրած ունես:

—Հապա չունեմ. արունքը նրա համար եմ արել,
Մստօ. ընկերներիս հետ նրան փախցնելու գնացի,
կռուի բռնուեցանք նրա ազգականների հետ և իմ

գնդակը նրա եղբորը սպանեց: Կոտորուէր ձեռքս, որ այդ գնդակը չարձակէի, այդ գնդակն եղաւ իմ դժբախտութեան պատճառը, ճֆ, ճֆ...

—Օ՛, Աւդօ, ցաւում եմ բեզ վրայ, բրն, սիրածից բաժանուելը ծանր, շատ ծանր բան է: Խեղճ Մարօ. տեսնէիր ինչ էր անում, երբ նրան մենք փախցրինք:

—Ո՞ւմը, Մատօ, ինչ Մարօ:

—Մարօին, հումը, չէս իմանում: չը տեսնիր բէ-գի սիրուն ջահէլ կնոջը, որ ուշաթափուեց երբ դու երգում էիր «Մարէ-Սիպանէն». ախր նա ֆլայ է: Անիծուի ձազօն, նա եկաւ լուր բերեց բէգին, թէ մի շատ սիրուն աղջկայ տեղ գիտէ: Ախ, Աւդօ, ես ի՜նչ-բան ցաւեցի, երբ փախցնելու օրը ձազօն գնդակով տուեց մի երիտասարդի վայր ձգեց. ասում էին որ Մարօի նշանածն էր, գժի պէս անգէն վազում էր մեզ վրայ: Խեղճ աղջիկն ինչպէս էր լալիս: Օ՛, առաջ այնքան սիրուն էր, այնքան սիրուն էր, հիմա շատ է մաշուել, գիշեր ցերեկ արտաս...

Մատօն խօսքը չը վերջացրեց և լռեց. նա նկատեց որ ընկերն սկսեց հեկեկալով լաց լինել, նա զգաց, որ իր նկարագրութեամբ ցաւեցրեց ընկերոջ սիրտը, ուստի փորձեց մխիթարել նրան.

—Գիտեմ, բրն, դու էլ քո սիրածին յիշեցիր. ինչ արած, երևի Աստծու կամքն է այդպէս եղել. ո՞վ գիտէ, դուցէ նա նորէն ողորմի բեզ և դու կրկին տեսնես քո սրտի սիրածին: Բաւական է արտասուես, եղբայր, լաւն այն է պառկիր դու ընիր, մի փոքր հանգստացիր, ես մենակ կը հսկեմ, յետոյ կէս գիշերին բեզ կը զարթեցնեմ և ես կը պառկեմ հանգստանալու:

Առաջարկութիւնը վատ չէր:

Մուսօն գլուխը մի քարի վրայ դրեց և աչքերը փակեց. բայց բունը չէր մօտենում: Ի՜նչպէս բնել... նրանից այնքան մօտիկ, միայն մի թափանցիկ պատի յետևում դառնում էր նրա սիրոյ առարկան, այն սիրոյ, որի անարգանքն այժմ տեսնում էր իր աչքերով: Նրա

սրտում եռում էր վրէժխնդրութեան զայրոյթը: Նա առաջ միայն երեակայում էր իր սիրելուն հասած անծայր թշուառութիւնը, նա երեակայում էր նրան որեւէ դաշանի պիղծ գրկի մէջ և այդ երեակայութիւնն անգամ նրա սիրտը կտոր-կտոր էր անում: Իսկ այժմ... այժմ նա իր աչքերով տեսնում էր նախկին երեակայական սարսափելին: Այնտեղ՝ այն վրանի մէջ այժմ տանջւում է իր Մարօն, իսկ ինքն ստիպուած է նրան չօգնել և տանել այս բոլորը... Այդ մտքերը նրա հոգին ցաւեցնում էին, նրա գլուխը վառւում էր, փակած աչքերի կապերն այրում էին իրար, նա օձից խայթուածի պէս թաւալւում էր սառն գետնի վրայ: Անցան յաւիտենականութեան չափ երկար ժամեր: Մարօն բաղմաթիւ պտոյտներ գործեց և ամեն անգամ պառկած Մուսօի մօտից անցնելիս զգուշութեամբ ակննջ էր դնում նրա շնչառութեանը, ասես համոզուելու համար՝ քնած է նա արդեօք, թէ արթուն: Մուսօն իր ընկերով այդ հետաքրքրութիւնը նկատեց. նա զգաց որ ընկերն ինչոր անելիք ունի, ուստի վճռեց քնած ձեռնալ և դադարագողի կերպով հետեւել նրան: Բայց կամաց-կամաց թրմութեան նման մի բան եկաւ վրան, կոպերը ծանրացան. նա հաղիւ էր լսում իր ընկերով՝ «հայհօյը» և ոտնաձայնը. Մուսօն կէս քուն՝ կէս արթուն էր: Ահա նա լսում է վրանից մի խորհրդաւոր փսփսոցի ձայն, ահա ձայնը կամաց-կամաց սաստկանում է. մէկն ինչոր աղերսում, աղաչում է, արտասւում, դիմադրում: Եւ Մուսօն նոյնիսկ տեսնում է, թէ ինչպէս զղուելի բէգը իր աղտեղի շրթունքները մօտեցնում է Մարօի գունատ այտերին, մինչդեռ վերջինս Մուսօին կանչում է և ինչպէս է կանչում: ապա Մուսօն տեսնում է, թէ ինչպէս բէգը ձեռքը մեկնում և գրկում է Մարօին, իր գարշելի կրծքին սեղմում այնպէս պինդ, այնպէս սաստիկ, որ թշուառ Մարօն թուլանում, ուշաթափւում է: Սակայն այդքանով չի բաւականանում գազան բէգը. Մուսօն տեսնում է թէ նա ինչպէս... բայց նա այլևս չը

կարողացաւ իրան զսպել և յանկարծ վեր ցատկեց տեղից կատաղած:

Նրա կիսաքուն աչքերին մի զարմանալի երևոյթ հանդիսացաւ, ինչպէս իր երաղի շարունակութիւն. խաւարի մէջ նա նկատեց երկու մարդկային սառներներ, որոնցից մէկը կին էր. նրան թուաց որ այդ զոյգը ոչ այլ որ է, բայց եթէ բէգն ու Մարօն. ուստի մերկացրեց իր սուրը և վազեց դէպի այն երկու սառ ընկեր, որոնք մի փոքր խոյս տալով վրաններից կանչ առան նրա առաջ հէնց այն ընկերին, երբ Մուսօն պատրաստուեց հղօր ձեռքով իր սուրն իջեցնել նրանցից մէկի՝ աղամարդի գլխին: Բայց նրա ձեռքը թուլացաւ ցած ընկաւ, երբ յանկարծ լսեց սարսափած Մստօի հաղիւ լսելի ձայնը.

— Եաման, Աւդօ, ի սէր Աստուծոյ, քո բախտն եմ ընկել. ես եմ, Մստօն եմ:

Ապշած Մուսօն իր ոտքերի տակ տեսաւ աղերսող Մստօին և մէկ էլ մի ուրիշին՝ մի կնոջ:

— Դճւ ես, Մստօ. այս ի՞նչ է նշանակում, ո՞վ է այս կինը, հարցրեց Մուսօն:

— Ձեմ ասի, Աւդօ. նախ երգուիր քո բախտով, երգուիր քո սիրուհու արևով, որ դու ծածուկ կը պահես լսածդ, այն ժամանակ ես քեզ կ'ասեմ, թէ ո՞վ է այս կինը, ապա թէ ոչ, հարիւր սուր էլ սիրտս մխես, մի բառ չես լսի:

Մուսօն երգուեց:

Այն ժամանակ Մստօն ցած ձայնով նրան յայտնեց, թէ այդ կինը բէգի կանանցից մէկն է, որ վաղուց է, ինչ իրան է պատկանում, բէգին ատելով ատում է, և որ ամեն գիշեր այդ կնոջ հետ ինքը երանութեամբ լի ժամեր է անցկացնում և աւելացրեց.

— Աւդօ, ես էլ գիտեմ, որ շատ վտանգաւոր բան է, բայց ի՞նչ անեմ, չեմ կարողանում կտրուել: Ինչ էլ պատահելու լինի, ես իմ Խաղալին չեմ թողնի: Դու էլ սէր ունես և իմ սրտի ցաւը հասկանում ես: Աւդօ,

վստահ եղիր ինձ վրայ և հաւատան ինձ, շարունակեց Մատն, երբ կինը դադարագողի կրկին վրանը մտաւ: Քո լուծեան փոխարէն ամենածանր պարագաներում յոյս դիր իմ կատարեալ անձնուիրութեան վրայ. ես այսուհետեւ գլուխս անգամ չեմ խնայի քո հաւատարմութեան համար, եթէ ծածկես իմ գաղտնիքը:

Մուսօն կրկին և կրկին հանդիսաւոր խոստումն տուեց: Լուսանում էր:

Անցան այնուհետեւ դարձեալ միքանի օրեր ու գիշերներ, երկիւղի և անհանգստութեան, յուսոյ և վստահութեան երկար ու ձիգ ժամեր: Մուսօն ու Մարօն տեսնուելու և փախուստի ծրագիր կազմելու ոչ մի հնար չունեցան: Երկուսն էլ գիշերներն անքուն, ցերեկները մտատանջութեամբ էին անցկացնում: Յանկարծ մի անսպասելի և յաջող դէպուած պատահեց—Մատն հիւանդացաւ և տուն գնաց: Մուսօն մնաց մենակ վրանի պահապան: Այս հանգամանքը գործի յաջողութեան համար յուսոյ մի նշոյլ փայլեցրեց Մուսօի սրտում: այժմ գոնէ առանց վիայի կարող էր գուցէ Մարօին տեսնել գիշերը: Այդ դէպքի յաջորդ գիշերը Մուսօն երկար մտածեց: Ուշ գիշեր էր, երբ նա հրացանին յենուած՝ նիրհեց: Նրան արթնացրեց մի ձայն, որ իր իսկական անունն էր տալիս: Մուսօն բոլոր մարմնով դողաց. ու վարող էր նրան կանչել իր իսկական անունով, եթէ ոչ Մարօն: Նա ցատկեց և խելագարի պէս առաջ վազեց ձեռները տարածած, երբ տեսաւ իր առաջ մի կանացի կերպարանը:

—Մարօ...

—Մո՛ւս, իրիստ կերպով շնչաց խորհրդաւոր անձը, ես Մարօն չեմ, Խաղալն եմ: Լսիր, Մուսօ, աւելորդ է ինձանից ծածկել, շարունակեց Խաղալը, տեսնելով թէ ինչպէս Մուսօն շփոթուեց և յետ-յետ քաշուեց. ես ամեն ինչ դիտեմ, Մարօն պատմեց ինձ. մեր գաղտնիքը դու և Մարօն գիտէք, ձերն էլ՝ ես ու Մատն. Մարօն իմ քոյրն է, Մատն՝ քո եղբայրը: Մի վախենար, վստահ

եղիր մեզ վրայ: Մասօն դիտմամբ է հիւանդ ձեռացել ու հեռացել այստեղից. նա կամեցել է քեզ մենակ թողնել. վաղը գիշեր պատրաստ եղիր Մասօի հետ փախչելու համար, Մասօն այս ստրի յետևում ձեզ սպասելիս կը լինի. նա ձեզ կը տանի մեր սահմաններից դուրս կը հեռացնի և կը վերադառնայ:

Խաղալն այս բոլորը շշուկով ասաց ու շտապով անյայտացաւ: Մուսօն մնաց ապշած ու շուարած. նա չը գիտէր հաւատա՞նք իր աչքերին ու ականջներին, թէ՞ այս բոլորը համարել մի խաբուսիկ երազ: Բայց կամաց-կամաց նրա շփոթուած միտքը խաղաղուեց, իրերն ու պատահարները իրանց սովորական կերպարանքով ներկայացան նրան, կատարուածն իրողութիւն էր: Ապա նա սկսեց նայել երկնքին, դիտել աստղերի ընթացքը անհանգստութեամբ ու անհամբերութեամբ: Միակ բանը, որ այժմ նրան զբաղեցնում էր, դա այն էր, թէ երբ կը լուսանայ, որպէսզի հասնի վերջապէս յաջող գիշերը:

Հասաւ վերջապէս ցանկալի և սարսափելի գիշերը: Մուսօն հէնց նոր քնացրեց բէգին, վերկացաւ և սկսեց դանդաղ շրջաններ կատարել վրանի շուրջը: Ժամանակ առժամանակ նա կանգ էր առնում և ուշադրութեամբ ականջ դնում. խոտերի խշխշոցը, քամու սոսափիւնը, անասունների փնչոցը, շների մոմռոցը, ձիերի գոփիւնը՝ բոլորը, բոլորը նրան ոտնաձայն էին թուում: Նա սպասում էր Մարօին: Նրա սիրտն այնպէս էր բաբախում որ կարծես ուզում էր կրծքից դուրս թռչել. յուզմունքից ու անհամբերութիւնից հոգին այրում էր: Երկար սպասեց. յանկարծ նրա մէջ մի ծանր կասկած առաջ եկաւ, թէ մի գուցէ բէգը գիտէ իր դիտաւորութիւնը և դիտմամբ է քնած ձեռնում, որ աւելի սարսափելի լինի պատրաստուած թակարգը, թէ Խաղալը մի նենգաւոր դաւաճան է, որ խաբել է Մարօին և մի զարհուրելի դաւադրութիւն կազմել: Գայլը լեռան վրայ կրկին ոռնաց. Մուսօն ցնցուեց. «վրէժ», մտածեց նա, ինչ որ

երէկ ասել էր Մստօին. վրէժ է կանչում գայլը. չը մանել արդեօք վրանը, մի-մի հարուածով խողխողել և՛ բէգին, և՛ դաւաճան Խաղալին, և՛ Մարօին, որ ազատուի այս դժոխային վիճակից, և ապա վերջ տալ նաև իր սեփական կեանքին... Նա համարեա մօտ էր իրագործելու իր սարսափելի մտադրութիւնը, նա նոյնիսկ մօտեցաւ վրանի դռանը, բայց կանգ առաւ, սարսուռ անցաւ մարմնով. խոխողել Մարօին... ձեռքը կը բարձրանայ... Նա մի փոքր մտածեց, մէկ էլ ուշադրութեամբ ականջ դրեց, բէգի խումիոցը շարունակուում էր. ոչ մի կասկած չը կար որ նա քնած է։ Ոչ, դաւադրութիւն լինել չի կարող, իր երևակայութիւնն է վախեցնում իրան։ Եւ Մուսօն վճռեց էլի սպասել... Նրան թուում էր, թէ գիշերուայ շատ մասն անցկացաւ, թէ այլևս հազիւ կարելի լինի հեռանալ վտանգաւոր վայրերից մինչև լուսաբաց, նա կարծում էր թէ տասնեակ ժամեր անցկացան. անհամբերութեամբ երկնքին նայեց, յայտնի աստղերն ու աստեղախմբերը դեռ արևելքումն էին։ Մի րոպէ նա նոյնիսկ մտածեց, թէ մի գուցէ Մարօի բունը տանի և թանկագին ժամանակն անցնի. բայց իսկոյն զգաց այդ ենթադրութեան բոլոր անհեթեթութիւնը. ազատութեան սպասող թռչնակը բաց վանդակի դռան առաջ կը քնի... Մարօն այդ գիշեր քնել չէր կարող։

Մինչ այդ մարերը պաշարել էին նրան, յանկարծ վրանի մի եզրը բարձրացաւ, երկու ստուեր դուրս սողացին այնտեղից օձի զգուշութեամբ։ Շատ ժամանակ հարկաւոր չեղաւ, որ Մուսօն ճանաչէր Խաղալին ու Մարօին։ Երկու սիրահարները անկարող եղան նոյնիսկ մի բառ արտասանել. չափազանց յուզմունքը նրանց լեզուները կաշկանդեց, նրանք միայն գրկախառնուեցին և մոռնալով թէ մօտները կանգնած Խաղալը նրանց ուշքի չը բերէր, ով գիտէ, որքան ժամանակ այդպէս պիտի մնային։

—Շուտ արեք, ասաց բարի քրդուհին, իրար սիրելու ժամանակ կ'ունենաք, այժմ շտապել է հարկաւոր։

Մարօն թողեց Մուսօին, Խաղալի դիրկն ընկաւ. նրանք համբուրուեցին քոյրերի պէս. նրանք ճրբան մխիթարել, սփռեցին էին իրար փոխադարձաբար: Երկու սիրահարները փորձեցին շարժուել, յանկարծ լսուեց գայլի ոռնոցը, Մուսօն կանգ առաւ. «վրէժ» անցաւ նրա գլխով:

— Խաղալ, ասաց նա, բայց իմ այօրան անարդանքը ես թողնում եմ առանց վրէժին դրութեան և այդ միմիայն քեզ համար:

— Վրէժը սուրբ է և տղամարդի գործ, դու աղամարդ ես, պատասխանեց Խաղալը և նրա աչքերը վառուեցին խաւարի մէջ կատաղութեան կրակով:

— Բայց նա քո ամուսինն է և ես քեզ պարտական եմ:

— Նա մուսուլման է, իսկ ես եղիդի. նա իմ հօրն ու եղբօրս սպանեց, նա խլեց ինձ իմ սիրականից, նա իմ ամուսինը չէ, իմ դահիճն է. իմ ամուսինը Մստօն է, իսկ բէգը իմ արնպարտն է. օ, եթէ իմ այս ձեռքը չը դողար...

Մուսօին էլ հէնց այդ խոստովանութիւնն էր հարկաւոր. բէգը Խաղալի արնպարտն էր, չէ՞ որ նա իր էլ արնպարտն էր, չէ՞ որ նոյնիսկ գայլը ահաւոր ոռնոցով վրէժ է գոռում. միթէ ինքն աւելի վատ է, քան գայլը որ այս գաղանին հանգիստ թողնի, իր կրած անարգանքը՝ անպատիժ: Այս մտքերը վայրկենապէս անցան նրա գլխով և նա մերկացրած սուրը ձեռքին վրանը մտաւ: Բէգը շարունակում էր խռմիոցով քնել: Վրանում թեթեւ, հազիւ լսելի շշուկ բարձրացաւ, պաղ երկաթի բստոց լսուեց, կտրուած կոկորդը խռռաց, բէգը միքանի ցնցում դործեց, թրպրտաց իր արեան մէջ և ամեն ինչ վերջացաւ:

— Վերջացաւ, հարցրեց Խաղալը, երբ Մուսօն դուրս եկաւ:

— Վերջացաւ, կարճ կերպով պատասխանեց Մուսօն:

Վայրենի քրդուհին մօտեցաւ և համբուրեց այն ձեռքը, որով լուծուեց իւր վրէժը:

— Գնանք, ասաց Խաղալը, այժմ մենք էլ ձեզ հետ. մենք էլ չենք կարող այստեղ մնալ, Մստօն էլ ինձ հետ կը փախչի:

Փախստականներն անյայտացան խաւարի մէջ: Մըստօն ու Խաղալը դէպի Բարդղեան լեռները, դէպի Ռուսաստան դիմեցին, իսկ Մարօն ու Մուսօն դէպի Գ... գիւղը:

Լուսացաւ: Իրարանցումն ընկաւ ամբողջ էլիաթի մէջ. այսպիսի յանդգնութիւն մինչև այժմ ոչ ոք չէր լսել, բէգի երկու պահապանները փախցրել էին նրա երկու կանանցը՝ սպանելով բէգին: Ամբողջ էլիաթը մի մարդի պէս ոտքի կանգնեց, ասես թէ ամենի ընտանեկան պատիւն էր անարգուած: Աւարի գնացած ձիաւորները ամենքն էլ յետ եկան, հասաւ նաև բէգի եղբայրը՝ Բահլուլ-բէգը: Ամենքն էլ զինուեցին և որսկան շների պէս լեռներն ընկան իրանց աղայի վրէժը լուծելու համար: Էլիաթի պատիւը պէտք էր փրկել և այդ՝ միայն և եթ յանդուգն փախստականների արիւնով: Ամենքն էլ համոզուած էին որ նրանք դէպի Ռուսաստան են դիմել, քանի որ անծանօթ երգիչը իրան անուանել էր Մոսկովի երկրից, ուստի բոլորն էլ դէպի սահմանը, դէպի Բարդղեան լեռները դիմեցին: Այս հանգամանքը փրկիչ հանդիսացաւ Մուսօի և Մարօի համար, բայց Խաղալի և Մարօի կորստեան պատճառ դարձաւ: Հալածողները մի օր յետոյ կարողացան վերջիններին հասնել Բարդղեան լեռների ստորոտներում, Չար-Սալա սարից ոչ հեռու: Մստօն յետ նայեց և տեսաւ թշնամիների բազմութիւնը, կանգ առաւ, փախչելն անօգուտ համարելով: Այժմ հարկաւոր էր կեանքը թանգ ծախել, որքան հնարաւոր է: Եւ նա ճանապարհից դուրս գալով Խաղալի հետ միասին մի ժայռի յետեւում կանգնեց: Սկսուեց մի անհաւաստը կռիւ: Մի կողմից թափուում էին տասնեակ գնդակներ և միւս կողմից միայն մի-մի

հատ: Խաղալը տալիս էր փամփուշը և Մստօն անդադար կրակում էր: Յանկարծ Մստօն գունատուեց, հրացանը ձեռքից վայր թողեց և կախուեց Խաղալի ուսից: Թշնամու մի գնդակ նրան կրծքից մահացու հարուած տուեց: Խաղալը գրկեց նրան, հանդարտ պառկեցրեց իր ոտների առաջ, հրացանը վերցրեց և առանց արիւն թիւնը կորցնելու՝ շարունակեց կրակել: Վայրենի բըրդուհին իր կատաղութեան մէջ կռւում էր սիրածի դիակի վրայ ինչպէս ընկերը կորցրած էգ վագր: Նրա դընդակները զուր չէին անցնում: Թշնամիները, երևում էր, նրան ողջ բռնելու ցանկութիւն ունէին, որովհետեւ խնայում էին: Իսկ Խաղալն անողոք էր: Վերջապէս նրա ձեռքում մնաց միայն մի փամփուշտ. չը կամենալով ողջ ողջ թշնամու ձեռքն ընկել, նա վերջին փափուշտով լըցուած հրացանն իր կրծքին ուղղեց, հրացանը պայթեց և նա ընկաւ իր սիրածի դիակի վրայ անկենդան...

Այնտեղ, մենաւոր լեռների մէջ մինչև այժմ էլ անցւորականը կարող է տեսնել երկու հողաթումբ, որոնց վրայ բուսել են վայրի վարդենու անպաճոյճ թփեր: Ամայի է տեղը, մոռացուած, վայրենի, կանաչը քիչ է, աղբիւրներ չը կան: Դարնան անձրևները միայն չըրջակայքում բուսցնում են բանիմի խղճուկ խոտերի ծիւլեր և վաղանցուկ ծաղիկներ: Այդ ժամանակ հողաթփերի վարդենիներն էլ կանաչում, կոկոնում են և առաջին արևի հետ բաց են անում միքանի գունատ վարդեր, որոնք սակայն ամռան առաջին շոգ օրերին թառամում են, կախում և երեկոյեան թեթև հովը խըլում է նրանց թերթիկները և քչում ցանում լեռներում ու ձորերում, ինչպէս մի անյայտ կեանքի տխուր պատմութիւն, կամ մոռացուած մի աւանդութիւն: Մենաւոր վարդենիները մնում են դարձեալ անզարդ, դարձեալ սգաւոր ամայութեան մէջ՝ սպասելով յաջորդ դարնանը, որ նորից միքանի խղճուկ կոկոններով զարդարեն իրանց ոստերը: Այդ թփերի ամեն մի ծիլը, ամեն մի ոստիկը, սակայն, ծածկուած է հնոտիների փաթոյթ-

ներով. ամեն մի անցուորական սրբազան պարտք է համարում իր զգեստի որևէ մասը պոկել և աւելացնել այդ փաթոյթների վրայ:

Ո՞վքեր են պառկած այդ մոռացուած հողաթմբերի տակ, այդ տիուր, սգաւոր վարդենիների ստուերում, այդ չը գիտէ անցուորականը, նրան այդ հարկաւոր էլ չէ. նա գիտէ միայն, որ սիրահարուած և իրանց բուռն սիրուն զոհ գնացած երկու վատաբախտների գերեզմաններ են դրանք, որոնց պատմութիւնը ծածկուել է ժամանակի հնութեան մէջ... Ի՞նչ փոյթ, նրանց սիրոյ յիշատակը ապրում է տակաւին և այդ սիրոյ պաշտամունքն է, որ կատարում է անցուորականը՝ իր զգեստի մի կտորը երկիւղածութեամբ վարդի թփի մի օստին կապելով:

Այնտեղ են պառկած Մստօն ու Խաղալը:

VII

Գիշեր էր: Գ... գիւղը վաղուց ընկղմուել էր խորքնի մէջ, խրճիթներում թագաւորում էր անթափանցիկ խաւարը: Աստծուն միայն ապաւինած այդ ժողովուրդը մի կարճ հանգիստ էր վայելում, բայց վախեցած մանկան պէս կծկուած, կուչ եկած: Միայն մի խրճիթում տակաւին պլպլում էր ձէթի ճրագը, ազօտ լոյս սփռելով իր չորս կողմը: Այնտեղ մարդիկ էին երևում ուրուականների պէս:

Ծերունի Սհօն պառկած էր անկողնում գլուխը անդգայ կերպով բարձին ձգած, պաղած աչքերը դռանը յառած, ասես թէ սպասելով մէկին: Նա հազիւ էր շունչ առնում: Նրա գլխավերևը նստած էր պառաւ Նուբարը և ժամանակ առժամանակ կանացի խնամոտ ձեռքով ուղղում էր հիւանդի վերմակը: Սհօն կուռում էր մահուան հետ, ինչ որ Մուսօն գնացել էր, կարծես թէ նրա սրտում յուսոյ մի չնչին նշոյլ էր ծագել, որ պահպանում էր նրա կեանքի վերջին զարկերը: Ծանր

էր բաժանուել այս աշխարհից՝ առանց վերջին անգամ տեսնելու նրան, որ իր ամբողջ կեանքի խորհուրդը, էութիւնն էր կազմում:

Հեռու, գիւղի մի ծայրից լսուեց շան չարագուշակ ոռնոցը, Նուբարը երկիւղած նախապաշարմունքով խաչակնքեց իր երեսն ու հիւանդին. նա համոզուած էր որ այդ ժամին գրողները թուշում են կտրի վրայ և շուները տեսնում են նրանց և ոռնում: Նա անհանգստութեամբ և երկիւղով նայեց հերդէին և ապա հիւանդին, կարծես կամենալով որոշել, թէ որքան մօտ է վախճանը: Հիւանդն առաջուայ պէս անշարժ էր և աչքերն անթարթ յառել էր դռանը: Հաւը խօսեց. բախում ինչ-որ ոտնաձայներ լսուեցին. շուտով դուռը ճռռալով բացուեց և շէմքի վրայ յայտնուեցին երկու մարդկային կերպարանքներ. պառաւը սաստիկ վախեցաւ: Ներս մտնողները մի փոքր էլ առաջացան. ճրագի լոյսը որքան և աղօլ էր, բայց և այնպէս պառաւը կարողացաւ ճանաչել Մուսօին և Մարօին: Նա վեր կացաւ և ճշալով դիմեց դէպի նրանց, չիմանալով նախ որին գրկի, որին համբուրի: Մարօն շտապով ազատուեց Նուբարի գրկից և ընկաւ հօր անկողնի վրայ. լացը, սուգն ու աղմուկը լցրեց խրճիթը:

— Կուրանան աչքերս, դռնում էր Մարօն հօրը համբուրելով և ծնկներն ու կուրծքը ծեծելով, այս լինչ օրում եմ տեսնում բեղ. սև լինէր իմ ծնունդը. ես արեցի, ես...

Հիւանդն այս աղմուկից ու իրարանցումից մի փոքր ուշքի եկաւ, քնից արթնացածի պէս աչքերն այս ու այն կողմը դարձրեց, ապա յառեց Մարօի դէմքին, յետոյ Մուսօին նայեց երկար, երկար, ասես աշխատելով իր թուլացած իշողութեան մէջ զարթեցնել հին, թանկագին պատկերներ: Ճանաչեց նա արդեօք իր սիրելիներին, զգաց նրանց ներկայութիւնը թէ ոչ, այդ դժուար էր իմանալ, միայն նրա խոր ընկած աչքերը խոնաւացան, չրթունքները խաղացին. օրհնութիւն, թէ աղօթք էր մրմնջում իր սիրելիների համար, դուցէ և

նզովք՝ իր դահիճներին, որ թռաւ նրա այրուած որտից
դէպի երկինք, յետոյ նա աչքերը փակեց և մնաց ան-
շարժ:

— Ձեր ոտներին մատաղ, ասում էր Նուբարն ար-
տասուելով. եկաք էլի՛ր. էս ջրատար հալիւորը վաղուց
մեռած կը լինէր, եթէ աչքը ճանապարհին չը լինէր:
Քանի՛ք անի անդամ հոգեդարձ եղաւ: Փնփն Բեզ, Աս-
տուած. եկաք հասաք, էս ջրատարն էլ իր փափագն
առաւ, եկաք, որ իմ չորացած գլուխն էլ ձեր ձեռքով
հողի մէջ դնէք:

Մարօն շարունակում էր անիծել իր օրը, շարունա-
կում էր արտասուել և համբուրել հօր ճակատը:

Իայց Սհօն էլ չէր զգում: Նրա վշտահար հոգին
թռաւ դէպի երկինք՝ Ամենակալի աթոռի մօտ դնելու
մարդկային վայրագութեան դէմ իր բողոքն ու սրտի
ցաւերը:

Մուսօն այդ ժամին բոլորովին այլ հոգսով էր բըռ-
նուած. շուտով կը լուսանար, հարեանները կը դան ի-
րանց յարգանքը մատուցանելու հանգուցեալ Սհօին,
Մարօին կը տեսնեն, նրա փախստեան լուրը կը տարա-
ծուի և կը հասնի քրդերի ականջին: Պէտք էր այդ
բանի առաջն առնել: Նուբարը հանգամանքներին ան-
ծանօթ էր, ուստի անհոգ էր, իսկ Մարօն այնպէս էր
բռնուած սգով, որ նրա սրտում ուրիշ ոչ մի զգացմուն-
քի տեղ չէր մնացել: Այդ ժամին եթէ նոյնիսկ նրան
գային խողխողելու, նա դարձեալ մի ճիշ չէր արձակի
և սիրով կը մեռնէր հօր թանկագին գիակի վրայ: Ի՞նչ
յոյսերով էր գալիս. հօրը ժամ առաջ տեսնելու ցանկու-
թիւնը նրա մէջ այնքան հղօր էր, որ ամբողջ ճանապար-
հին այդ քնքոյշ էակը լռութեամբ տարաւ բոլոր դժուա-
րութիւնները, վախ չզգաց, չը դողաց այն մտքից, թէ
իրանց յետեւից անշուշտ ընկած կը լինեն և կարող են
հասնել խողխողել: Այժմ հաղիւ հասած, նա հօր սառը
գիական էր գրկում: Նրա վիշտն ահագին էր:

Երկնակամարը պատու խաւարը կամաց-կամաց քաշ-

ւում էր. արշալոյսը մօտենում էր, նրա հետ միասին աճում էր նաև Մուսօի անհանգստութիւնը: Արդէն հովիւները դուրս քշեցին իրանց հօտերը դէպի դաշտ և սրինգների ձայներով թնդացրին չրջակայքը. ահա արագադիւնների ձայներն աղմկալի ու յաճախակի դարձան: Այսօր՝ սովորականին հակառակ, լոյս աւետող այդ ձայները Մուսօին սարսափ էին պատճառում: Նա կամացուկ դուրս եկաւ բակը. արևելքը մօտ էր շառագնելու, լուսոյ ասողը բարձրացել էր միջանի հարիւր կանգուն, արշալոյսի հազիւ նկատելի նուրբ շողերը քնքոյշ գոյներով նոր ներկում էին արևելքը, էլի միջանի լոպէ և կը հնչուէին գիւղի եկեղեցու զանգակների ձայնը և բարեպաշտ գիւղացիք կը դիմէին Աստծու տունը:

Պէտք էր շտապել Մարօին մի տեղ թաղցնել, մինչև որ Սօի թաղումը կատարուէր. այնուհետև երկուով միասին պիտի սահմանն անցնէին և Ռուսաստան դիմէին: Ծրագիրը կազմուած էր դեռ ճանապարհին: Մուսօն կամացուկ ներս մտաւ, մօրը դուրս կանչեց. նրան յայտնեց իր անհանգստութիւնը և Մարօին թաղցնելու անհրաժեշտութիւնը: Մօրը կարելի է ամեն ինչ հաւատալ: Նրանք ներս գնացին:

— Մարօ, ասաց պառաւը, նրա ուսին դիպչելով, լայով բան չի դառնայ, զաւակս, Աստծու կամքն էր, եղաւ անցաւ: Վեր կաց մեր տուն գնանք, լոյսը բացուած է. այստեղ ախր մարդիկ կը դան...

Պառաւը միայն ակնարկեց վտանգի մասին: Մարօն բարձրացրեց գլուխը, նայեց երկար ու անորոշ հայեացքով իր արտասուածքոր աչքերով, կարծես չէր հասկանում թէ բանն ինչումն է. յանկարծ ծանր իրականութիւնն ըմբռնելով՝ նա իր հայեացքը դարձրեց դէպի Մուսօն հարցական եղանակով, նրանից էր սպասում վճռական խօսքը:

— Վեր կաց, Մարօ, ուրիշ ճար չը կայ, վրայ բերեց Մուսօն վճռական ձևով:

Մարօն համբուրեց հօրը, վերկացաւ և արտասուելով հետևեց Մուսօին:

Լոյսը բացուեց: Հարեանները հաւաքուեցին Սհօենց տուն. ցաւակցութիւնն ընդհանուր էր: Ամենքը գիտէին որ խեղճ ծերունին ազլկայ կսկծից մեռաւ, բայց և այնպէս նրանց այդ համոզմունքը զայրոյթի արտայայտութեան պատճառ չէր դառնում:

— Ի՜նչ սև օրեր քաջեց խեղճ ջրատարը, ասաց մի ծերունի:

— Զրատար... եանի նա էր ջրատար, որ մեռաւ պըրծաւ, թէ՛ մենք, որ շարունակում ենք ապրել, վրայ բերեց մի ուրիշ ծերունի:

— Մեր ճակատագիրն է, մի տրտնջացէք. Աստուած կամեցել է, որ մենք սևով ծնուենք, լացով ապրենք, սգով դերեզման իջնենք, ասաց բահանան. Ի՜նչ անենք, թէ բուր ծանր է. աւելի կը կռանանք որ չընկնենք, հարուածը խիստ է՝ կը կծկենք մեր մարմինները, կը ձգձգենք մեր ջղերը, որ դիմանանք: Մենք չենք բողոքի, այլ կ'արտասուենք, չենք նզովի, այլ կ'աղօթենք: Ինչ որ այնտեղ վերևում վճռուած է, այստեղ ներքևում փոխել չի կարելի:

«Հազար երանի քեզ», ասացին յուզարկաւորները միմի բոլոր հող ձգելով Սհօի վրայ: Ապա տուն վերադարձան, հոգու հացը կերան, ողորմին աուին. տէրտէրն էլ խօսեց հանդերձեալ կեանքի մասին, յորդորեց իր հօտին համբերել, տանել՝ վարձքը, հատուցումը երկնքում ստանալու համար:

«Երանի՛ սգաւորաց, զի նորա մխիթարեսցին. երանի՛ որ հալածեալ իցեն վասն արդարութեան, զի նոցա է արքայութիւն երկնից», ասաց տէրաէրը, և մարդիկ ցրուեցին այս սև աշխարհում, սև երկնքի տակ իրանց սև օրերը քաջելու համար՝ որ հանդերձեալ կեանքում վարձատրուեն:

VIII

Երեկոյ էր, արեւը ծածկուեց, մի սովորական օր էր, այդ էլ անցաւ, միայն առաջին մառախուղի հետ Գ... գիւղի արեւմուտքում մի հատիկ ամպ խտացաւ և մնաց կանգնած: Գիւղացիք այդպիսի ամպեր շատ էին տեսել, նոյնիսկ աւելի ահաւորներն ու մռայլները շատ էին պատել նրանց երկնակամարը, բայց և այնպէս այդ օրուայ ամպն ընդհանուրի ուշադրութիւնը գրաւեց: Դա սարմափելի էր, և այն ոչ թէ իր մեծութեամբ կամ անօրինակութեամբ, այլ մի այնպիսի բանով, որ մարդիկ իրանց սրտերի խորքերում զգում, հասկանում էին, բայց բացատրել չէին կարող. «այդ ամպը չարագուշակ է», ահա թէ ինչ կարող էին ասել նրա մասին:

Եւ յիշաւի դա մի շանթալից ամպ էր, որ բնութեան մի մօտալուտ և ահաւոր խաղի համբաւն էր բերում. փոթորիկի նշաններ կային:

Կենդանական բնազդը փրկարար է: Բնութեան սպառնալից պատրաստութիւնները մարդիկ շուտով հասկացան. այդ երեկոյ գիւղացիք սովորականից աւելի շուտ տուն քշեցին իրանց հօտերն ու նախիրները: Հովիւները վտանգաւոր համարեցին բացօթեայ գիշերել, դաշտը վաղ դատարկուեց և ամենքն շտապեցին թըռչունների պէս ժամ առաջ ծուարել իրանց խղճուկ խըրճիթներում:

Այդ օրը երեկոն վերջալոյս չունեցաւ, խուարը շատ շուտ կոխեց երկիրը, կարծես բնութիւնն շտապում էր: Փութկոտ խաւարի հետ եկաւ նաեւ մի սպասողական դրութիւն: Ամեն մի արարած, ամեն մի տերեւ, ծաղիկ իւրաքանչիւր թերթիկ, փոքրիկ միջատից սկսած մինչեւ մեծ կենդանիները, մինչև մարդը, նոյնիսկ աղբիւր ու առուակ, դաշտեր ու ձորեր, լեռներ, բլուրներ, ամենքը, ամենքը կարծես շունչները բռնած լուռ սպասում էին, թէ ինչ է լինելու, և ինչ օր լինելու:

էր, սովորական չէր, ահաւոր էր: Մութը բոլորովին իջաւ, վրայ հասաւ այն խաւար, շնոտ խաւար գիշերներից մէկը, որ բնութիւնն առանձին սիրով ընտրում է, որպէս իր անսանձ ոյժերի, իր սասանեցուցիչ տարերքների խօլական մրցութիւնների համար յարմարագոյն ժամանակ:

Համատարած լռութիւն էր, ոչ մի աղմուկ չէր խռովում բնութեան հանդիսաւոր խաղաղութիւնը, միայն հետզհետէ սաստկացող քամին էր, որ կարծես լեռների կուսական կատարներից շղթայազերծ եղած՝ փչում էր գիւղի խրճիթների վրայ, աւելում, լիզում էր նրանց կոնաձև կտուրները, ցրիւ էր բերում նրա վրայ շարուած խոտերի գէգերը, և առաջ արշաւում մերթ կատաղի գազանի պէս մռնչալով, մերթ ցաւից տանջուող հսկայի պէս ահաւոր հառաչներ արձակելով և մերթ լալով ինչպէս անճար, անտիրական սգաւոր:

Ողջ երկնակամարը ծածկուեց, ոչ մի աստղ չէր պլպլում, կարծես նրանք էլ սարսափած խոյս տուին անհունութեան խորքերը. միապաղաղ խաւարը ամպային քօղի տակ անհասկանալի խնամքով ծածկում էր այն ամենը, ինչ որ լուսոյ մի շնչին նշոյլ կարող էր կաթեցնել խաւար երկրի վրայ: Միակ լոյսը՝ որ երբեմն մի վայրկենով յետ էր քաշում խաւարի մռայլ քօղը, կայծակն էր. ամբողջ բնութիւնը լցուած էր ինչ-որ անորոշ, սիրտ պատառող մեմուրոյով, որից լեռներն իրանց ժայռերով դողում, սասանում էին:

Գ... գիւղի փողոցներում ոչ ոք չէր երևում. շներն անգամ լռել, կուչ էին եկել այս ու այն գէղի տակ, այս ու այն դռան շէմքում: Դրսում կենդանի շունչ չը կայ բացի երկու հոգուց, որոնք անձայն ու վշտաբեկ, թափառում են Գ... գիւղի գերեզմանատանը: Ո՞վքեր են նրանք, և այդ սարսափելի ժամին ի՞նչ են փնտրում մեռելների աշխարհում. արդեօք ուշացած ճոնապարհորդներ են, թէ անտուն, անապաստան թշուառներ, որոնք կենդանի մարդկանցից մերժուած, մեռելների մէջ

են ապաստան փնտրում բնութեան արհաւիրքից. մի գուցէ զայրացած ուրուականներ են, որոնք կենդանի ժամանակ անիրաւ աշխարհում իրանց նմանների ձեռքից խմել են դառնութեան բաժակը և վշտահար ու չարատանջ փչել են իրանց վերջին շունչը՝ նզովքը շրթութունքներին, իսկ այժմ վրէժխնդիր հոգով դուրս են սողացել իրանց յաւիտենական բնակարանից՝ չար աշխարհի սարսափն ու աւերածը հրճուանքով դիտելու համար։ Ո՛չ այս և ոչ այն, երկու կենդանի թշուառներ են նրանք, Մարօն ու Մուսօն, որոնք այդ զարհուրելի գիշերը փախչում են իրանց հայրենի աշխարհից՝ օտար երկնքի տակ ժամանակաւոր հանգիստ փնտրելու համար։

Նրանք դուրս եկան գիւղից խաւարն իջնելուն պէս, փոթորիկը նոր էր սկսուած. ճար չը կար, պէտք էր շտապել։ Նախորդ գիշեր Մարօն կտրի վրայ ոտնաձայներ էր լսել, ո՞վ գիտէր, թէ ով էր և ինչե՞ր կարող էին պատահել։ Նրանք չէին էլ վախենում փոթորիկից, չէ՞ որ թշուառները բնութեան արհաւիրք չը գիտեն։ Նրանք մարդկանցից էին վախենում, մարդկային չարութիւնը միշտ աւելի սոսկալի է, քան բնութեան արհաւիրքը։ Այսպիսի գիշերը ամենայարմարն էր մարդի չը հանդիպելու համար։ Եւ ի՞նչ կար սարսափելու. երկնքի սևութիւնը, քամու կատաղութիւնը մի տխուր զուգադիպութիւն էր միայն նրանց սրտերի վիճակի հետ։ Աւելի հեշտ է տարւում ցանն ու վիշտը, երբ բնութիւնն էլ է սև հաղնում, երբ նա էլ է սուդ անում։ Խաւարն էլ չարագելեց նրանց. Մուսօն ճանաչում էր ամեն մի քարը, ամեն մի թուփը, ամեն մի փոսն ու ժայռը. կայծակն էլ երբեմն լուսաւորում էր փախստականների ուղին, այդքանը բաւական էր Մուսօին։

Նրանք գերեզմանատուն մտան վերջին անգամ համբուրելու Մօի գերեզմանը։ Խաւարի մէջ իր հեծկտանքներն ու հառաչանքը քամու կատաղի ունոցին խառնելով՝ երկար արտասուում էր Մարօն, մինչդեռ

Մուսօն նրա կողքին նստած, մէկ նրան էր նայում և մէկ սև երկնքին՝ սպասելով փոթորկի մեղմանալուն որ ճանապարհ ընկնեն։ Բայց փոթորիկը հէնց այսօր ասես զիտմամբ դադարելու միտք չունէր, բնութեան քաօսը շարունակում էր, կտառղի քամին փչում էր անասելի թափով ու մռնչիւնով, իսկ սև երկնքը պատառ-պատառ էր լինում անընդհատ կայծակներով և ամպրոպի որոտը խլացնում էր տիեզերքը։

Գերեզմանատնից մի փոքր այն կողմը ձգւում էր Վ... ծովակը իր ժայռոտ ափերի մէջ, որոնք յայտնի էին «Արնքար» անունով։ Ծովն էլ էր կտառղած, դողում էին Արնքարի ժայռերը։ Խաւարի մէջ լուում էր ուլիքների գոռոցը։ Ոչինչ չէր երևում, բայց կարծես բլրաւոր դե հսկաներ ծովի արձակ տարածութեան վրայ մրցութիւն էին սկսել, խեղդօտում էին իրար օրհասական այնպիսի հռնչիւն արձակելով, որից լեռներն իրանց ժայռերով բիչ էր մնում պատառուէին, փուլ գային։

Մուսօն բնութեան այս բոլոր սարսափների տակ ճնշուած, մոռացել էր թէ ինչ է կատարւում իր շուրջը։ Յանկարծ անընդհատ որոտ ու կայծակի հետ սկսուեց անձրևը։ Մուսօն նայեց Մարօին, որ հօր հողաթումբը գրկած, վեր չէր բարձրացնում գլուխը և կարծես փոյթը չէր ոչ փոթորիկը և ոչ անձրևը։

—Վեր կայ, Մարօ ջան, ասաց Մուսօն անհանգիստ ձայնով. անձրևը թափւում է, գնանք այ այն ժայռերի տակ պատսպարուենք, թող անցնի անձրևը, ճանապարհ ընկնենք։

Մարօն լուռ էր և անշարժ։ Մուսօն մօտեցաւ, բռնեց Մարօի ձեռքից, բարձրացրեց նրան և համարեա քաշ տուեց իր հետ։ Անձրևը սաստկանում էր։

Հազիւ միքանի քայլ արած, նրանք երկսով էլ սարսափած կանգ առան. նրանց թուաց, որ քամու ունոցի, ծովի շառաչի հետ միասին նաև մարդկային ձայներ են լսում։ Ոչինչ չէր երևում, բայց և՛ փոթորիկը, և՛ կայծակներն ու թափուող անձրևը, և՛ իրանց ծանր

կացութիւնը մուսայած, նրանք մնացին սառած իրանց տեղերում, աշխատելով թանձր խաւարի մէջ որեւէ ստուեր որոշել, կամ որեւէ հասկանալի ձայն լսել. բայց լսուող աղաղակներն անորոշ և խաւարն անթափանցիկ էր։ Մարօն թրջուած ու դողալով՝ կալա Մուսօին։ Անցան էլի միքանի սարսափելի բոպէներ և ահա ձայներն աւելի որոշ և աւելի հասկանալի դարձան—վայի և յուսահատ ողբի աղաղակներ էին դրանք։ Շուտով բոլորովին մօտիկ երևացին բազմաթիւ ստուերներ և քիչ յետոյ վախստականները տեսան իրանց շուրջը հարեանների խառնիճազանճ մի բազմութիւն՝ որը մերկ, որը ոտաբոբիկ, որը գլխաբաց, որն իր զաւակների հետ, որն առանց զաւակների, որն իր ամուսնուն կոչելիս, որն իր քրոջը, որը եղբօրը և ամենն էլ միասին անհնարին սարսափից խեղադար վիճակի մէջ, առանց արածները քննելու՝ վազում էին դէպի ծովը։

—Փախէք, եկան, գողում էին այս ու այն կողմից։

—Խոչ կայ, ի՞նչ է պատահել, հարցրեց զարհուրած Մուսօն։

—Գեղը կտրեցին։

Մուսօն ամեն ինչ հասկացաւ, ուրիշ հարցեր աւել չարդ էին։

Գաղտնիքներ կան, որոնց ծածկելու համար ծովի անդունդներն անգամ քիչ են. և թէ սարերը փուլ բերես նրանց վրայ, ժայռերը չը ճշան, կը յայտնեն։ Հիւսնիւրէգի սպանութեան և Մարօի ու Մուսօի վախստեան զաղտնիքն այդպիսիներից էր։ Թափուած արիւնն այնքան թանգ էր Սիպանայ վրանաբնակ վայրենիների համար, որ նրանք դադար առնել չէին կարող, մինչև որ նրա ամեն մի կաթիլի փոխարէն տասնեակ անձինք զոհ չը բերէին, փոյթ չէր նոյնիսկ, և թէ զոհուողները անմեղներ էին. արիւն էր հարկաւոր, տաք, կարմիր արիւն, առատ արիւն... Բէգն էր սպանուած... ինչ առել էր Խաղալի և Մստօի մահը բէգի արեան թէկուզ մի կաթիլի առաջ։ Ելիաթը չէր սգում, այլ մոմում էր

ինչպէս վերաւոր դազան: Բէգի եղբայր Բահլուլ-բէգը, որ այժմ էլիաթի պետն էր, մտածում էր Մարօին և Աւդօին գտնել: Նա կատաղած էր նաև ծաղօի դէմ: այն անպիտանն էր սկիզբ դրել այդ արիւնոտ գործին և բէգը հրամայեց կանչել ծաղօին:

— Լսիր, ծաղօ, քո բերած ֆլայ աղջիկը իմ եղբոր մահուան պատճառ դարձաւ. եթէ շուտով չը գտնես Մարօին և Աւդօին և իմ ձեռքը չը յանձնես, քո արիւնը պիտի թափուի. ուղիղն ասած՝ ես հէնց այժմ կը հրամայէի քեզ շանսատակ անել, բայց դու դեռ ինձ հարկաւոր ես, դու պէտք է գտնես նրանց:

— Տէր, Մարօն ֆլայ էր, միթէ նրանց ամբողջ գիւղը մի Մարօ չարժէ...

Ակնարկը հասկանալի էր. բայց այդ բանը բէգն արդէն մտածել էր, վրէժխնդրութեան ծրագրի մի մասն էր այդ:

— Դա իմ բանն է, որոտաց բէգը, նախ Մարօն ու Աւդօն:

Եւ ծաղօն դողալով հեռացաւ, որ կամ կատարի բէգի պահանջը կամ, հակառակ դէպքում, գլուխն առնի կորչի և էլ երբէք յետ չը դառնայ:

Բէգը որոշեց մինչև ծաղօի վերադարձը անձամբ գնալ և պատժել Գ... գիւղի ֆլաներին այն պարզ, հասկանալի պատճառով՝ որ Մարօն, բէգի սպանութեան այդ պատճառը ֆլայ էր և Գ... գիւղացի. նա այնտեղ ազգականներ կ'ունենար:

Մարօի և Մուսօի դուրս գնալուց անմիջապէս յետոյ Գ... գիւղը յարձակման ենթարկուեց: Բահլուլ-բէգի հրոսակային խումբը յատկապէս այսպիսի գիշեր էր ընտրել իր յարձակման համար, որ բնակիչները փախուստ տալ չը կարողանան: Աւազակները չորս կողմից գիւղը շրջապատեցին և կրակ տուին: Փոթորիկն օգնեց նրանց արագ կատարելու պժգալի գործը. մինչև որ անձրևը վրայ կը հասնէր, բոցերը քամու շնչով բորբոքուած՝ կարճ ժամանակում լափեցին գիւղի տների մեծ մասը,

բնակիչները մասամբ կոտորուեցին և մասամբ՝ իրանց բնակավայրի, մերկ զաւակներէի ձեռքից բռնած փախան լեռները. մի խումբ էլ դէպի ծովակը վազեց։ Ահա այդ խմբին պատահեցին Մուսօն ու Մարօն։

Դէպի ծովը վազող փախստականները յոյս ունէին նաւակներով խոյս տալ, մի ազատարար անկիւն հասնել. նրանց սարսափած միտքն անկարող էր եղել հասկանալ որ այս սարսափելի փոթորիկի ժամանակ անհնարին է ծով իջնել։ Բայց նաւակներ էլ չը կային, բամբակ նրանց լսել էր ամբերից։ Բազմութիւնը հաւաքուելով կանգ առաւ Արնքարի վրայ սաստիկ անձրեւի տակ։ Իսկ նրանց առաջ շարունակուած էին շառաչել ծովի ալիքները որոնք լեռնանսում, բարձրանում էին վեր, ասես կամենալով երկնքին հասնել, ապա փուլ գալով վազում էին դէպի Արնքարի վրայ կծկուած թշուառները։ Եթէ էլի մի կէս ժամ երկարէր այդ սարսափելի կայութիւնը, երեւի բազմութիւնը կամաւ ծովը կը թափուէր, բաւական էր միայն որ մի յուսահատ՝ առաջին օրինակը տար, կամ թշնամու ձիւ առաջին դիմիւնը լսուէր։ Յանկարծ լսուեց մի զարմանալի ձայն այս բոլոր հառաչանքների, այս բոլոր վայերի մէջ, և այդ ձայնն աւսում էր՝

—Մի վախեցէք։

Ամենքն էլ լսեցին, բայց ո՞վ կը հաւատար իր ականջներին. այդպիսի ձայն այդ սարսափելի ժամին... Ախր ինչպէս չը վախենան, փրկութիւն կ'ս, ո՞վ է փրկիչը. երկնքը նրանց համար վաղուց է ամուլ, ողորմութիւն չը կայ. միթէ որեւէ մահկանացու կարող էր փրկել նրանց, երբ բնութիւնն անդամ նրանց դէմ էր։ Ծովը և միմիայն ծովը կարող էր այդպէս որոտալ, միայն նա կարող էր ասել՝ «մի վախեցէք», որովհետեւ միայն նա բոլորի համար տեղ ունէր իր սառը ծոցում։ Այսպէս էին մտածում փախստականները, սակայն ձայնը կրկնուեց և այս անգամ աւելի համարձակ, աւելի բարձր.

—Մի վախեցէք, չուան չինեցէք, չուան տուէք,

գոռում էր Մուսօն, այ մարդիկ, դուք ի՞նչ էք սառել, տղամարդ չե՞ք. կապեցէք իրար՝ ինչ որ ունէք վրաներդ և մի չուան սուէք, ի սէր Աստուծոյ, համարեա յուսա-հատ կատաղութեամբ գոռում էր Մուսօն, տեսնելով որ թանկադին ժամանակն անցնում է, իսկ չչկլուած ու սարսափած բաղմութիւնը չի էլ մտածում իր փրկու-թեան համար որեւէ բան ձեռնարկել: Մուսօն համոզուած էր որ քրդերը ուր որ է՝ վրայ կը հասնեն, իսկ փախ-չել անհնարին է, ուստի աղերսում էր մի չուան սալ իրան:

Բարեբախտաբար Մուսօի վերջին կանչն այնպէս հզօր էր ու համոզիչ, որ տղամարդիկ առանց նրա նը-պատակն իմանալու սկսեցին իրանց զգեստներից ու դօտիներից մի պարան կաղմել: Մուսօն ի՞նչ պիտի ա-նէր պարանը:

Ծովափնեայ ժայռերի մէջ խաչերով ու յիշատակա-րաններով քանդակուած բաղմութիւ այրեր կային: Դրանք նախնի դարերի քրիստոնէութեան հալածանքների ժա-մանակ ծառայել էին իբրեւ քրիստոնեաների ապաստա-րաններ և աղօթատեղեր, ուր Փրկչի առաքեալների ա-ռաջին հետևողները պաշտել էին իրանց Յիսուսին և նրա խաչը, իսկ այնուհետեւ աւելի ազատ դարերում աշխարհից խոյս տուած կուսակրօնները այդտեղ էին ապաստանել և այդտեղից դէպի երկինք ուղղել աշխար-հի խաղաղութեան և շինութեան համար իրանց աղօթը-ներն ու մրմունջները: Դարերի ընթացքում ծովի ջու-րը կամաց-կամաց սրանցից շատը իսպառ ծածկել էր, շատերն էլ դեռ երևում էին ջրին մօտիկ, կամ կի-սով չափ ջրով լցուած: Այսպիսի մի այր էլ գտնուում էր հէնց Արնքարի տակ, որի վրայ խմբուել էին փախստա-կանները, այդ գիտէին համարեա ամենքը, բայց Մու-սօն յիշեց առաջինը: Մի ժայռ ծովափի ընդհանուր մա-կերևոյթից դուրս ցցուելով կաղմել էր մի հսկայական պատշգամբ հէնց այրի անցքի վրայ, այնպէս որ վերից անցքը չէր երևում և անհնարին էր կարծել անգամ

Թէ այնտեղ ժայռի տակ այրի մուտք կայ: Ջուրը հաւասարուել էր համարեա այրի բերանին և այնտեղ ներս մտնելու համար անհրաժեշտ էր գոնէ միքանի քայլ ջրի մէջ գնալ: Այրի ներսն աւելի բարձր էր, բան թէ անցքը, ջուրն այնտեղ թափանցել չէր կարողանում: Նաւակով միայն կարելի էր մօտենալ այդ այրին, բայց անծանօթ մարդը հեռուից կը դժուարանար որոշել այրի մուտքը, իսկ վերի ժայռերի միջից իջնել համարեա անհնարին էր: Կ...եցի երիտասարդները բազմաթիւ փորձեր էին արել, և միայն ճարպիկ ու գիւրաշարժ Մուսօին էր յաջողուել ժայռերը չանդուելով իջնել և այրին հասնել: Եւ ահա այժմ Մուսօն յիշեց նոյն այրը և որոշեց փախստականներին այնտեղ պատուարել:

Փոթորիկը գեւ շարունակում էր. ծովը ու երկինքը իրար հետ միացան անձրևի ջրով: Բայց Մուսօն չը կար, միայն Մարօն նկատեց, թէ նա ինչպէս ծածկուեց ժայռերի մէջ: Քիչ յետոյ Արեքարի տակից լսուեց Մուսօի հզօր ձայնը.

— Պարանով կախեցէք մէկին:

Այժմ միայն ամենքն էլ հասկացան, թէ ինչո՞ւ էր Մուսօն պարան ուղղում: Ամենքն էլ սրտապնդուեցին, երբ առաջինը մօտեցաւ Մարօն և ցած կախուեց: Այնուհետև սկսեցին կախուել և ուրիշները, աշխատելով նոյնիսկ մէկը միւսից առաջ ընկնել. պարանը փրկում էր նրանց: Եւ այսպէս մէկիկ-մէկիկ կախուեցին մինչև վերջին մարդը, ապա Մուսօն վեր բարձրանալով ցած իջեցրեց վերջինին և ինքն էլ պարանը հաւաքելով նոյն ճանապարհով ցած զնաց այրը:

Արշալոյսը մօտ էր. փոթորիկը դադարում էր:

IX

Լուսացաւ. ծովը խաղաղուեց. երկինքը պարզուեց. արեգակը կրկին հաշտ կերպով թափեց երկրի վրայ իր կենսատու շողերը, դրանցից միքանիսն էլ ջրի խաղաղ

մակերևոյթի վրայից անդրադառնալով, կարծես կարեկցութիւնից դրդուած, այրի նեղ անցքից մտան և լուսաւորեցին այրը: Այնտեղ ապաստանածները միայն այժմ իրար նայեցին, իրար ճանաչեցին: Այստեղ էր Մուսօն, Մարօն, Կուզիկենց Մխօն, Զրատարենց Գալօն, Զուհակենց Մարտօն, Խողկոտենց Մանօն, Բողօենց Շաւէշը, Մխիկենց Յովակը, այստեղ էր և քաչալ Սըրքէն: Ոմանք իրանց ամբողջ ընտանիքով, ոմանք ընտանիքի մի մասով միայն, մանր ու մեծ ընդամենը երեսուն հոգի: Բոլորի հառաչանքներից ու լացից այրն աւսես տնքում էր ժայռերի տակ: Մարօն այժմ վիճակակից էր բոլորին. նա պատմեց իր գլխի անցքը: Սըրքէն գաղտագողի հայեացքներ էր գցում Մարօի վրայ, նրան թւում էր, թէ զոհը գիտէ, թէ ով էր իր դահիճը: Այժմ Սըրքէն հասկացաւ, թէ ինչո՞ւ այնքան ժամանակ Մուսօն բացակայ էր գիւղից. բայց ինչպէս էր յաջողեցրել նրան խել բէգի ձեռքից, այդ էր նրան անյայտ: Մարօն մանրամասնութիւնները չը հաղորդեց, նա ասաց միայն, որ իները փախաւ:

Պաշարուածները դրօսից ոչ մի տեղեկութիւն չունէին, նրանք զուրկ էին նաև պաշարից: Մուսօի առաջարկութեամբ տղամարդիկ մի կարճ խորհրդակցութիւն կատարեցին և վճռեցին գիշերը հասնելուն պէս երկու հոգի վիճակով ընտրել, որ այրից դուրս գան և թէկուզ մահու գնով դրօսից պաշար և տեղեկութիւն բերեն: Հաց ճարելու մասին մտածելն անդամ աւելորդ էր, գնացողները պիտի աշխատէին հորերից ցորեն կամ նոյնիսկ դարի, կորեկ հանել բերել, որպէսզի պաշարուածները մի կերպ գոյութիւնները քաշ տան, մինչև որ թշնամիները հեռանան չրջակայքից և նրանք կարողանան դուրս գալ: Պաշարի գնալու պարտքից ազատ պիտի մնար միայն Մուսօն, որովհետև եթէ նրան որեւէ վտանգ պատահելու լինէր, պաշարուածներն անկարող պիտի լինէին այրից դուրս գալ:

Հասաւ գիշերը: Վիճակը ձգուեց և ընկաւ Զրա-

տարեկան Գալօն և քաչալ Սրբէին: Մուսօն մօտեցաւ և ձեռքը Սրբէի ուսին դնելով՝ ասաց.

—Հը՛, Սրբէ, պատրաստուիր որ շուտով պաշարի պիտի գնաս:

—Պաշարի՛... ասաց Սրբէն ծործորակը քորելով, երթալուն՝ կ'երթամ, բայց երբ վերադառնամ, ինչպէս իջնեմ այրը:

—Ես կը բարձրանամ և ձեզ ցած կը կախեմ: Հէնց որ դուք երեք քար ձգէք ծովը:

—Ախր ես գիւղում ցորնի հորի տեղ չը գիտեմ, շարունակեց պատճառաբանել Սրբէն:

—Գալօն գիտէ, նա ցոյց կը տայ, պատասխանեցին այս ու այն կողմից:

—Աստուած է վկայ, թէ փախչելու լինենք, ես չեմ ազատուի, ոտքս ցաւում է:

—Հը՛, մեռի հաս, քաչալ նղոված, որոտաց այս անգամ Գալօն այրի մի մութ անկիւնից, երևում էր որ նա հետևում էր այս խօսակցութեանը առանձին սրբանշուրթեամբ, որ յատուկ է վշտերի տէր մարդկանց:

Սրբէն զգաց, որ եթէ էլի մի րոպէ շարունակի իր երկչոտ պատճառաբանութիւնները, այդ մնայլ Գալօն նրան ծովը կը գցի, ուստի լռեց: Երբ Մուսօն ժայռի կատարից ցած կախեց պարանը, Սրբէն մահու դատապարտուածի պէս կախ ընկաւ պարանից և վեր բարձրացաւ: Բարձրացաւ նաև Գալօն: Մուսօն ցած իջաւ, իսկ նրանք գնացին:

Սկզբում նրանք արագ-արագ էին գնում, բայց երբ մօտեցան գիւղին, աւելի ծանրացրին իրանց քայլերը և վերջապէս կանգ առան: Հեռու երևում էր մի լուսաւորուած վրան, երևի Բահլուլ-բէգի վրանն էր. բարձարոսները դեռ չէին վերջացրել թալանը: Գալօն ու Սրբէն զգուշութեամբ ականջ դնելով՝ մի փոքր էլ առաջ անցան և այս անգամ կանգ առան կալերի մէջ: Նորից ականջ դրին: Մօտերքում ոտնաձայներ չը կային: Մի փոքր էլ առաջացան և այս անգամ Խողկոտենց տան առաջն էին:

Գալօն գիտէր՝ ուր պիտի լինի ցորնի հորը. նա սկսեց փորել, Սրբէին խստիւ պատուիրելով՝ ի հարկին անպայման բրդերէն խօսել: Հազիւ հորը բացել էին, երբ մօտեցան չորս ձիաւորներ:

— Ո՞վ էք, կոչեց գլխաւորը:

— Մենք ենք, գարի ենք հանում ձիերի համար, պատասխանեց Գալօն առհարկի վստահութեամբ: Սրբէն փորձեց փախչել, Գալօն զգուշութեամբ բռնեց նրա փէշը:

Ձիաւորներն անցան, բայց միքանի բայլ արած, նրանք յանկարծ կանգ առան, ինչոր փախացին. երևում էր որ նրանք իրանց խաբուած զգային, կամ գուցէ հայ մարդի բրդերէն խօսելը նրանց կասկածելու տեղիք տուեց. նրանք շտապով յետ դարձան:

Գալօն զգաց վտանգը, ուստի փճռեց օգտուել խաւարից և խոյս տալ առանց սակայն փախուստ ձեռնելու, բայց Սրբէն քանի ոտներում ոյժ կար, փախաւ. միքանի հրացաններ մի անդամից ճայթեցին իրար յետեւից և Գալօն գետին գլորուեց սպանուած, մինչդեռ Սրբէն հրացանների ձայնից սարսափած ճչաց և գետին ընկաւ առանց վիրաւորուելու անգամ: Ձիաւորները մօտեցան. Սրբէն ծնկների վրայ նրանց առաջը գուրս եկաւ:

— Խնայեցէք, ի սէր Աստուծոյ, աղերսում էր նա ձիերի ոտներին փարելով: Նրան բռնեցին: Քիչ յետոյ Բահլուլ-բէգի վրանի առաջ կանգնած էր նա քրդերով շրջապատուած: Բէգը հրամայեց նրան իր առաջ բերել:

— Ո՞վ ես դու, Ֆլայ, հարցրեց բէգը:

Սրբէն լուռ էր:

— Ինչո՞ւ չես խօսում, մուռտառ, որոտաց բէգը կատաղած:

— Խնայի՛ր, տէր, հազիւ հազ շնջաց Սրբէն:

— Խնայել, մոնչաց բէգը, մի Ֆլայ քած ի համար սարի նման եղբորս սպանեցիք, դեռ խնայել... Ո՞ւր է Մարօն, շնն Ֆլայ. ո՞ւր փախցրիք նրան, ո՞ւր է նրան փախցնողը... Սպասեցէք... տեսէք թէ ի՞նչ կը նշանա-

կէ բէգին սպանել և կինը փախցնել: Կռուօներ, ճանապարհք դրէք:

Այդ հրամանը սպանել էր նշանակում: Քրդերը քաշ տուին Սրքէին դէպի մի կողմ և առաջը խարոյկ վառեցին որ հեռուից դէմքը երևայ: Դա էլ մի առանձին զուարճութիւն էր. նրանք ուզում էին նշան բռնել հեռու խաւարի միջից: Սրքէն կանգնած էր հաղիւ կենդանի, ինչ-որ բան սաստիկ սղմում էր նրա կոկորդը, չնչել չէր կարողանում, բերանը չորանում էր անդադար, լեզուն քմբին էր կաշում: Ամեն անգամ երբ նրա առաջը խարոյկի բոցը բորբոքում էր և լուսաւորում նրան, այն ժամանակ հեռուից երևում էր անհնարին սարսափից ծամածուած դէմքը, բայց նրա հայեացքն անորոշ չէր, այլ ուղղուած էր կրակի բոցերին, ուր կարգում էր կարծես իր դատաւիճիւղը, փոքրիկ ճակատը կնճռուած էր, յօնքերը կիտուած. պարզ էր թէ մի ինչ-որ միտք այդ օրհասական ժամին նրան զբաղեցրել էր: Նա համազուած էր որ եթէ Մարօին ու Մուսօին մատնի, ինքը կը փրկուի, բաց հաստատ չը դիտէր՝ կը փրկուին արդեօք նաև այրի մնացած փախստականները. չէ որ շատ հեշտութեամբ այս կատաղած բէգը նրանց էլ կարող է ծռփն ածել: Ահա այդ մասին էր մտածում: Մարօին և Մուսօին մատնելը նրա համար շատ հեշտ գործ էր, չէ որ նրանց պատճառով էր գիւղը թալանի և կոտորածի մատնուել: Բայց Սրքէն ամենևին չէր մտածում որ այդ չարիքի սկիզբն ինքն էր դրել: Նա մտածում էր մնացածների մասին. զօհե՛լ նրանց էլ՝ իր կեանքը փրկելու համար, թէ ոչ: Բայց չէ որ վերևում Աստուած կայ. ասում են, որ այդ Աստուածը պատժում է չարագործութիւնը: Եթէ այդպէս է, ինչո՞ւ համար Աստուած թոյլ տուեց, որ Մուսօն երէկ նրան էլ, ամենքի հետ միասին փրկի, այրն իջեցնի, ինչո՞ւ Նա թոյլ տուեց, որ զօհն իր դահճին կեանք չնորհի. միթէ դժուար էր այնպէս անել, որ պարանը կտրուի և չարագործը անդունդներին կուլ գնայ: Չէ, Աստուած չի խառնւում մարդկային

գործերին. նա թողել է, որ մարդիկ ապրեն, ինչպէս կարող են. ո՛վ զօրեղ է, թո՛ղ ջարդի, դռփի, կեղեքի, ո՛վ թոյլ է, անկարող է, թո՛ղ ոչնչանայ: Չէ՞ որ դիւղը կրակ տուին. քանի՜ մարդ սպանուեց... իսկ սպանողները... ի՞նչ եղաւ նրանց. պատժուեցին... ո՛ւր էր Աստուած: Ուրեմն էլ ինչո՞ւ համար չը փրկուեւ՝ ինչ գնով և լինի:

Սրբէի համար խիստ ծանր էր աշխարհից բաժանուել թէկուզ մի շատ լաւ գործ կատարած լինելու երջանիկ գիտակցութեամբ. փշացած, ապականուած հոգիները զոհի ընդունակ չեն: «Ես մեղաւոր չեմ, շարունակում էր դատել Սրբէն, ասացի ինձ մի ուղարկէք, ես փախչել չեմ կարող, ես պաշարի գնալու անընդունակ եմ, նրանք ինձ չը լսեցին, անմենքն էլ ուզում էին որ անպատճառ ես գնամ, նրանք իմ մահն էին կամենում, թո՛ղ այժմ տուժեն»... «Դաւաճանութիւն», լսուեց ներքին ձայնը:

— Իսկ Դալժն, պատասխանեց Սրբէն. նո՞ն էլ դաւաճանեց... Հապա ինչո՞ւ սպանուեց:

Հէնց այդ ժամանակ հրացանաւորները տեղ բռնեցին նրա հանդէպ յիսուն քայլի վրայ: Բէզը դուրս եկաւ վրանից նայելու: Էլի մի բոպէ և Սրբէն այլևս չէր լինի աշխարհում: Նա այդ հասկացաւ: Երբ բրդերը հրացաններն ուղղեցին, նա մի յուսահատ աղաղակ բարձրացրեց, խնդրելով մի խօսք, միայն մի խօսք ասել: Բէզը նշան արեց որ սպասեն:

— Տէր, Մարօին քո ձեռքը կը յանձնեմ, խնայիր կեանքս, ասաց Սրբէն:

— Ինչպէս, զարմացած կոչեց բէզը. եթէ ասածդ ճիշտ լինի, ֆլայ, ես ոչ միայն կեանքդ, այլև շատ բան կը պարգևեմ քեզ:

— Տէր, ծառադ չի համարձակուի իր տիրոջը խաբել. ես Մարօի տեղը կ'ասեմ, մնացածը դու դիտես:

Եւ Սրբէն յայտնեց Արնբարի այրում պատասպարուածների դաղանիքը:

Սե գաւաճանութիւնը կատարուեց. վրանի շուրջը մի վայրենի շարժողութիւն սկսուեց և շուտով մի ստուար բանակ, առաջնորդ ունենալով Սրբէին, Արնքարի վրայ կանգ առաւ։ Սրբէին կախեցին ու պաշարուածներին համոզի դուրս գալ։ Այրում սարսափը տիրեց ամենքին, երբ կարողացան որոշել խաւարի մէջ Սրբէին, անյայտ ձեռներով կախուած։ Մուսօն առաջանալով դէպի դուռը, առանց կախածին բռնելու, հարցրեց կատաղած.

—Քաջնլ, այդ ո՞վ կախեց քեզ։

—«Նրանք», ասաց Սրբէն։

«Նրանք» բառը լսելով՝ այրի ներսում կանայք ու երեխաներն ընդհանսօր ճիչ բարձրացրին. աւելի հասկանալի և աւելի զարհուրելի բառ լինել չէր կարող։

—Բայց նրանք ի՞նչպէս իմացան մեր տեղը։

—Ձը գիտեմ... հաւատ՛, չը գիտեմ, ես չեմ ասել. իրանք գիտէին, ինձ բռնեցին հետները բերին. կարօղ էի չը գալ։

—Սուտ է խօսում, դաւաճան է, ձայն տուին այս ու այն կողմից. պարանը կտրեցէք, թող վայր գլորուի... կտրեցէք, կտրեցէք։ Մի խօսիր, Մուսօ, դաւաճան է։

—Ձեզ մատաղ, մի արէք, ես անմեղ եմ, խեղճ եմ, աղերսում էր Սրբէն. հաւատացէք, նրանք գիտէին մեր տեղը, իրանք եկան։

—Ո՞ւր է Գալօն, հարցրեց Մուսօն։

—Ինչո՞ւ քեզ էլ չսպանեցին, անզգամ, կրկին ձայն տուին այս ու այն կողմից։

—Դաւաճան է, կտրենք պարանը, և միքանի ձեռներ միանդամից մեկնուեցին դէպի պարանը. Սրբէն ճօճուեց, անդունդների վրայ զարհուրելի պտոյտներ գործեց և կրկին առաջուայ տեղում կանգ առաւ։ Վերից կախողները պահում էին նրան, յուսալով որ նա բանակցութիւններ է անում։

—Լսեցէք, գոչեց վերջապէս յուսակտուր ձայնով

Սրբէն. լսեցէք իմ վերջին խօսքը: Ես ասում եմ, որ նրանք մեր տեղը գիտէին, դուք չէք հաւատում ինձ, բայց բանն այժմ այլևս դրանում չէ. կ'ուզէք կտրեցէք պարանը, թող ես ընկնեմ շանսատակ լինեմ: այժմ ձեզ եմ հարցնում, իմ մահով կարճը էք դուք փրկուել: Իհարկէ ոչ: Նրանք ձեր տեղը գիտեն արդէն, կը պաշարեն ձեզ և դուք ստիպուած կը լինէք սովից անձնատուր լինել և այն ժամանակ աւելի վատ կը լինի ձեզ համար, որովհետեւ դուք ձեր յամառութեամբ նրանց աւելի կը զայրացնէք: Իսկ այժմ նրանք խօսք են տալիս որ մեզ անփխաս կը թողնեն: Նրանք ժամի զարդանօթեղէններն են փնտրում և կարծում են որ այստեղ թագցրել ենք: Դուրս եկէք, թող իջնեն տեսնեն որ այստեղ ոչինչ չը կայ, և մենք կը փրկուենք: Լսեցէք ինձ ի սէր Աստուծոյ. մի յամառէք, իմ մահը ձեզ չի փրկի:

Ներքեւում այրի մէջ մի փոքր լուծիւն տիրեց, մարդիկ խօսում էին փափսալով: Սրբէի պատճառաբանութիւնն ըստ երևոյթին հզօր հաստատուն հիմքեր ունէր. արդարեւ նա էր մատնել թէ մի ուրիշը, այդ այլ խնդիր էր, բաւական էր որ գաղտնիքը բացուած էր և անհնարին էր առանց պաշարի դիմանալ պաշարմանը:

Մնում էր կամայ ակամայ դուրս գալ և անձնատուր լինել՝ դահիճներից գթութիւն հայցելով. ով գիտէ, գուցէ այժմ նրանք այնքան անդթաբար չը վարուեն, գուցէ խղճան, գուցէ... Անել վիճակի մէջ ամեն մի «գուցէն» մի փրկութիւն է թւում. դա յոյս է, իսկ յոյսը՝ կեանք:

Մուսօն այս բոլորից անջատ իր առանձին հոգսերն ու մտմտուքն ունէր. իսկ եթէ վերի կանգնողները Հիւնի-բէգի մարդիկը լինեն: Թալանի և կոտորածի ժամանակ սարսափած գիւղացիք ոչ ոքի չեն ճանաչել խաւարի մէջ, իսկ Մուսօի համար դա իսկապէս կեանքի և մահու խնդիր էր: Նա մօտեցաւ Սրբէին:

—Լսիր, Սրբէ, ասաց Մուսօն խորհուրդը վերջանալուց յետոյ. երդուիր Աստծու անունով, երդուիր այս այրի մէջ տքնած ճգնաւորների սուրբ աղօթքով, որ վերի կանգնողները Հիւսնի-բէգի մարդիկը չեն:

Սրբէն և միայն Սրբէն հասկացաւ Մուսօի անհանգստութիւնը: Սրբէն այն մարդկանցից չէր, որ ոճրի կիսում կանգ առնէր թուլացած:

—Երդուում եմ Աստծու անունով, ասաց նա խաբեբայի անսիրտ վճռականութեամբ, երդուում եմ բոլոր ճգնաւորների սուրբ աղօթքով՝ որ վերի կանգնողները Հիւսնի-բէգի մարդիկը չեն, սրանք Բռուկցի են:

Խաւարը ծածկեց այս զարհուրելի կեղծիքը. եթէ այդ լուսաւորուած լինէին, եթէ Մուսօն կարողանար գէթ մի անգամ նայել դաւաճանի աչքերին, դուցէ ստութեան սովոր չըթունըներն անգամ անկարող լինէին արտասանել այդ զազիր երդումը:

Բայց զարհուրելի երդումն արտասանուեց խաւարի մէջ և դաւաճանի չըթունըները չայրուեցին:

Հաւատաց արդեօք Մուսօն, դժուար էր իմանալ, նա դեռ մտածում էր: Ապա նա գլուխը բարձրացրեց և ասաց.

—Դէհ, Սրբէ, այս բոլորի մեղքը քո վզին, ահաւոր դատաստանին պարտական մնաս, նզովուած լինիս Յուդայի պէս, եթէ խաբում ես մեզ: Մենք դուրս կը դանք: Այրը դատարկուում էր:

Արնքարի վրայ վառուեց մի մեծ խարոյկ՝ դուրս եկողներին դիտելու համար: Գլխաւորն իսկոյն մօտենում էր նայում, հէնց որ մէկը բարձրանում էր: Բոլորը դուրս եկան, փնային Մարօն ու Մուսօն: Պարանը մէկ էլ կախեցին, երկար ժամանակ ոչ ոք չը կար. վերելում անհանգստութիւն տիրեց, իսկ ներքեւում, այրի մէջ դեռ տատանւում էին: Սարօսփելի վայրկեան էր: Վերջապէս պարանը շարժուեց, բարձրացողն այս անգամ Մարօն էր. վայրենիների մէջ փսփսուկ ընկաւ: Ամենքը

կռացան դէպի ծովը: Քանի բարձրանում էր, այնքան նրա դէմքն ավելի էր լուսաւորւում: արդէն մօտ էր ժայռերի շրթունքին, երբ Մարօն գլուխը բարձրացնելով՝ տեսաւ կրակի լուսով լուսաւորուած միջանի ծանօթ դէմքեր: Հիւսնի-բէգի մարդիկն էին, նոյն գազանները որ իրան փախցրին. նա լաւ ճանաչեց: Եւ այն վայրկենին՝ երբ նա ճանաչեց այդ զարհուրելի դէմքերը, մի սրտաճմլիկ ճիչ արձակեց. «Նզովք քեզ, Սրբէ», գոչեց և օրհասական ցնցումով ոտները դէմ տուեց ժայռին. քաշողի ձեռքից պարանը յանկարծ դուրս պրծաւ և մինչև որ վերի կանգնողները կը կարողանային նոյնիսկ մի փոքր հաշիւ տալ իրանց այդ անակնկալ և զարմանալի դիպուածի մասին, Մարօն անդունդների վրայ զարհուրելի պտոյտներ կազմելով՝ ծովն ընկաւ սարսեցուցիչ ճղփիւն առաջ բերելով: Վերեւում սկսուեց գոռում-գոչում, հայհոյանք, աղաղակ. բայց այդ անասելի օռնոցները անկարող եղան խլացնել այն սպանիչ ճիչը, որ լսուեց այրի առաջից եւ ջրերի երկրորդ ճղփիւն եւ ցոյց տուեց մի երկրորդ մարմնի ծովն ընկնելը: Արդեօք Մարօին փրկելու, թէ՛ նրա հետ միասին ալիքների սառն ծոցում գերեզման գտնելու համար էր որ Մուսօն իրան ծովը նետեց, այդ ոչ ոք չիմացաւ, միայն մի առժամանակ ներքեւից դեռ լրսւում էին երկու խեղդուողների օրհասական հռնդիւնները ջրերի աղմկին խառնուած. շուտով այդ էլ դադարեց:

Դահիճների կատաղութեանը չափ չը մնաց: Գլխաւոր որսերը նրանց ձեռքից ճողոպրել էին, ի՞նչ փոյթ թէ մահու գնով. ուստի նրանք իրանց վրէժխնդրութիւնը մնացածների վրայ թափեցին: Խաւարի մէջ Արընքարի վրայ սկսուեց մի պժգալի գործ. արիւն էր հոսում: Կիսակենդան վիրաւորները ծովն էին նետուում «Նզովք քեզ, դաւաճան» գոռալով: Ներքեւում, խաւարի մէջ ոչինչ չէր երեւում, միայն ջրերն աղմկւում էին խեղդուողների օրհասական շարժումներից եւ լսւում

էին՝ «Նզոճվք քեզ, դաւաճան» աղաղակները: Ոչ ոք չը կարողացաւ խաւարից օգտուել եւ խոյս տալ աղատուել: չը կար նաեւ Սրբէն. իր սեւ դաւաճանութեան այսպիսի ելքը սոսկումով պատեց նոյնիսկ դաւաճանին, եւ նա ժամ առաջ փախաւ, կորաւ խաւարի մէջ:

X

Անցան տարիներ, չարը չը հեռացաւ այն աշխարհից. նա այն աշխարհի մասն էր, նրա հարազատ զաւակն էր, նրա միտն ու արիւնն էր: Թշուառների և խեղճների աշխարհ էր դա, որոնք չարիքի հետ, խեղճութեան հետ վաղճւց, շատ վաղուց եղբայրացած ապրում էին: Բայց չարը դո՛ւ չէր, նա արեան ծարաւ ունէր. խեղճներն այդ էլ տուին, յուսալով թէ երբ ծարաւը յագե՛նայ, կը հեռանայ իրանցից. բայց ո՛չ, չարիքը կուշտ խմեց և մնաց նոյն աշխարհում: Նա հանգիստ էր առնում միայն: Վայրենի մարդի մէջ նստած զազանք յոգնեց, ինչ զարմանք, երբ դաշտի գազաններն էլ մարդի մտով յղիացան:

Սարերի և այրերի ծածկուածներէն սմանք չեկան այլևս, յաւիտենական ընով ընեցին ձիւների սառցէ ծոցի մէջ, ուրիշներն էլ գնացին պատմելու աշխարհին իրանց ցաւերը. իսկ մի խումբ խեղճեր էլ, որոնց համար մահու հաւատար էր հեռանալ իրանց պապերի հողից, իրանց հայրերի գերեզմաններից, վճռեցին չարիքի և խեղճութեան կրկին դաշն կապել՝ որ իրանք ապրելու, օգ չնչելու իրաւունք ունենան, իսկ նրանք էլ կուշտ լինեն: Պայմանն ընդունուեց, խեղճերին ներուեց՝ մահից խոյս տալու իրանց յանդգնութիւնը և նրանք կրկին մտան իրանց տակաւին ծխացող աւերակները. պէտք էր ամեն բան նորից սկսել...

Դ... գիւղն էլ իջան միքանի հոգի, այդ գիւղի աւերակների մէջ էլ բահեր և մուրճեր երեւացին: Խորճիթներ էին շինուում, կամաց-կամաց գիւղում ձայն ու

աղաղակ էլ լսուեց, դաշտերն էլ հետզհետե մշակուեցին, Աստծու տունն էլ նորոգուեց: Հրաշքով փրկուած ծերունի հովիւը իր հօտի մնացորդն անտէր, անմխիթար չը թողեց, նա էլ եկաւ, Աստծու խօսքով պէտք էր զովայնեւ մխիթարութեան կարօտ սրտերը: Եւ մարդիկ աղօթում և աշխատում էին, աշխատում և աղօթում էին:

Ո՞ւր էր մինչեւ այդ ժամանակ քաջալ Սրբէն, այդ ոչ ոք չը գիտէր, միայն նա էլ յայտնուեց մաշուած, ծերացած, խոր ընկած աչքերով, մռայլ ու անհանգիստ հոգով: Անտէր տներ, անմշակ արտեր շատ կային. ինչո՞ւ մի խրճիթ էլ նա չը նորոգէ, արտի տէր դառնայ, ապրի: Եւ սկսեց. բայց բահի առաջին հարուածի հետ մոխրակոյտի տակից դուրս ցցուեց մի խանձուած դիակ, աչքերը ճոթուած, շրթունքները քաշքշուած եւ ատամների սղմուած շարքերը բաց. զարհուրելի էր... Սրբէին թուաց թէ նոյն ինքը վրէժխնդրութիւնն է աշդպէս մարմին առել. վաղուց էր ինչ այդ պատկերը գիշեր ցերեկ հալածում էր նրան: Նա բահը սոսկումով վայր գցեց ձեռքից եւ փախաւ: Նրա ականջներում հնչում էր՝ «Նը՛ղ՛վք քեզ» բառը: Նա փախչում էր առանց յետ նայելու, վախենալով՝ մի գուցէ յետեւում տեսնի դիակի դէմքը, փախչում էր առանց հաշիւ տալու, միայն մի անյաղթելի պահանջից դրդուած: Վերջապէս նա դուրս եկաւ դաշտը, թափառեց սար ու ձոր, թափառեց ամբողջ գիշեր: Այդ ժամանակ նա միայն մի բան էր մտածում. փախչել որքան կարելի է հեռու ծովափի ժայռերից, հեռու արիւնոտ Արնքարից: Բայց ո՞րքան մեծ եղաւ նրա սարսափը, երբ յանկարծ իրան գտաւ հէնց Արընքարի ժայռերի վրայ: Ինչո՞ւ էր եկել այնտեղ, այդ ինչպէս էր պատահել, նա չը գիտէր. միայն խաւարի մէջ ցցուած ժայռերը սարսափելի էին. դիակներ, դիակներ, շարան-շարան կահւոնած, մէկը միւսից աւելի մեծ, մէկը միւսից աւելի զարհուրելի, դարձեալ ճոթուած աչքեր, բաց ատամներ, այրուած, խանձուած դէմքեր, բո-

լորն էլ սարսափելի, բոլորն էլ ահաւոր։ Սրբէն շտապով ծածկեց աչքերը, շուռ եկաւ, շտապեց հեռանալ, բայց հէնց նոյն րոպէին ալիքները զարկուեցին ժայռերին եւ բոլորը միասին քարերն ու ջրերը մի հակայական հառաչանքի հետ՝ «Նզովք քեզ» ասացին։ Սրբէն դողաց, նա այժմ փակեց նաեւ ականջները, ի զո՛ւր. ձայնը չէր դադարում, ուստի նա փախաւ կրկին, փախաւ դէպի հեռաւոր դաշտերը, հեռո՛ւ, հեռո՛ւ ծովափից, որպէս զի մնորոնելով ակամայ կրկին ծովափը դառնայ, Արըն՝ քարի ժայռի վրայ յայտնուի, ծովին նայի, ալիքների «Նզովքը» լսի, դողայ, սարսուի և կրկին, քանի ոյժ ունի, փախչի դէպի դաշտերը։ Քանի՛-քանի անգամ նա փախաւ այդ սարսափելի տեղերից, բայց ամեն անգամ մի աներեւոյթ զօրութիւն, հակառակ իր կամքին, անգիտակցաբար, նրան դէպի ծովափը բռնեց. նա կրկին ու կրկին լսեց ալիքների «Նզովքը» եւ զարհուրելի ճիշտ արձակելով՝ աչքերն ու ականջները փակած, դիպացած մազերով յետ դարձաւ ու փախաւ անյայտացաւ խաւարի մէջ։

Մօտ էր լուսաբացը, երբ տանջուած եւ ուժասպառ Սրբէն բաղխեց ծերունի քահանայի դուռը։ Քահանան դուրս եկաւ, իր առաջ կանգնած էր Սրբէն դողդողալով. նրա առումներն իրար էին զարկում։ Նա երերում էր, լուռ էր։ Զարմացած քահանան կասկածով նրան նայեց եւ հարցրեց.

— Ի՞նչ կայ, որդի։

— Տէր հայր, առաւօտեան ժամը չը պիտի՝ ասես, լուսաբացը մօտ է, գնանք ժամ։

— Կ'ասեմ, ապա չեմ ասի։ Բայց ինչո՞ւ ես դողում. ի՞նչը բեզ ստիպեց այսօր դալ ինձ արթնացնել։

— Ազօթել եմ ուզում, տէր հայր։ Արթուն էի, եկայ դուռը թակեցի. ազօթել եմ ուզում, գնանք... Ժամ ասելու ժամանակ չէ. գնանք էլի։

Քահանան շուարած էր. Սրբէն ու այսպիսի բան. ի՞նչ էր պատահել։ Բայց եւ այնպէս նա դուրս եկաւ, թէեւ

դեռ առաւօտեան ժամերդութեան համար վաղ էր: Երբ եկեղեցուն հասան, Սրբէն չը թողեց քահանային դուռը բանալ:

— Կեցիր, տէրտէր, ասաց նա, քահանայի աջը բռնելով, ժամ ասելու դեռ ժամանակ կ'ունենաս, միբիջ վաղ է, այնպէս չէ... Գնանք հանգստարան, գերեզման ունեմ օրհնել տալու:

Սրբէի գէմքը սարսափելի էր, աչքերը խաւարի մէջ վառուում էին, պահանջը տարօրինակ էր. գիշերուայ այդ ժամին գերեզման չեն օրհնում: Քահանան երկչոտներից չէր, բայց այս մարդի վարմունքը չափից դուրս կասկածելի թուաց նրան. Սրբէն նրան ոչ թէ երկիւղ, այլ արգահատանք էր ներշնչում. քահանան զգում էր որ մի ինչ-որ ծանր վիշտ կրժում է նրա սիրտը:

— Որդիս, Սրբէ, ասա ինձ, ինչ է պատահել քեզ. դու տանջուում ես, քո հոգին խռովուած է, ախր ինչ գերեզման օրհնելու ժամանակ է. թող մնայ ցերեկով, իսկ այժմ ներս մտնենք եկեղեցի եւ պատմիր ինձ քո ցաւերը:

— Մեռնեմ քս աշին, տէրտէր ջան, աղաչում եմ, օգնիր, փրկիր ինձ, փրկիր... Ո՛ր փախչեմ, ինձ ուտում են, խեղդում են, հալածում են, ես չեմ կարող այլ եւս, դա իմ ուժից վեր է. հայր, դու գոնէ մի թող ինձ գնանք, գնանք օրհնիր գերեզմանները, սաքերդ ընկած աղերսում եմ:

Սրբէն ծունկ չոքեց, գրկեց քահանայի ոտները՝ եւ սկսեց դառնագին արտասուել: Քահանան ապշած էր զարմանքից, բայց եւ սաստիկ զգացուեց: Այս մարդի անծանօթ վիշտը նրան ահագին թուաց եւ նա վճռեց զնալ նրա հետ՝ ինչ և պատահելու լինի: Հասան գերեզմանատուն, բայց Սրբէն չարունակում էր գնալ:

— Ո՛ր ես գնում, ո՛ր ես տանում ինձ այսպէս կէս գիշերով, կոչեց այս անգամ սարսափած քահանան, կանգ առնելով գերեզմանատանը:

—Այնտեղ, տէրտէր ջան, այնտեղ է գերեզմանը. արի աղաչում եմ, արի, դու չը գիտես, դու չես տեսել այդ գերեզմանները: Օ՛, ոչ ոք, ոչ ոք չի տեսել բացի ինձանից, արի կը տեսնես քանի՛սն են...

Քահանան դարձեալ գնաց: Հասան ծովափին եւ կանգ առան Արնքարի վրայ: Դարձեալ քամի էր, դարձեալ ալիքները զարկուում էին ավերին, գոռում, որոտում, ոռնում ու հառաչելով ներքեւ գլորում: «Նզովք, նզովք քեզ» լսեց Սրբէն ալիքների որոտի միջից: Նրա դողը սաստկացաւ, երեւաց ու սարսափով բռնեց քահանայի աջը եւ միւս ձեռքը դէպի ծովը մեկնելով ասաց.

—Լսում ես, տէրտէր, այ նրանք են, գոռում են. այստեղ բոլորը գերեզման է, նա ցոյց տուեց Արնքարի տակ աղմկուող ալիքները. լսում ես... Օ՛, դիչերն այսպէս միշտ դուրս են գալիս եւ «Նզովք» են գոռում: Ախր առանց քահանայի են թաղուել, սուրբ աղօթք չեն լսել... Ես թաղեցի, մենակ ես... նրանք էլ դուրս են գալիս... նրանք էլ...

Բայց այդ րոպէին կրկին եկան դիզացած ալիքները, կրկին զարկուեցին ավերին ահուելի շրփոցով:

—Օ՛, էլի գողացին, լսեցի՛ր, տէրտէր. գոռում են, գոռում են, լալիս են, լալիս. աղօթք են ուզում, սուրբ աղօթք, քահանայի աղօթք,—ասաց Սրբէն սիրտ պատառուող ձայնով եւ ականջներն ու աչքերը ծածկեց վերարկուի ծալքերի մէջ: Քահանան սկսում էր վախենալ. նա չը գիտէր ինչ անել այս խելագարութեան հասած մարդի հետ. իսկ ալիքները շարունակում էին աղմկուել, շարունակում էին «Նզովք» գոռալ:

—Աղօթի՛ր, ճշում էր Սրբէն, թաղման աղօթք ասա, թող լռեն, թող չը գողան, չը նզովեն, այնպէս չէ. ախր որ թաղես, էլ չեն գողայ, խօսիր էէ... վայ, աղօթի՛ր, աղօթի՛ր էէ... դէ աղօթք ասա, թող հանգըստանան, յուսահատ կերպով գոչում էր Սրբէն:

Քահանան այս անգամ սարսափեց. նա ոչինչ չէր

հասկանում, բայց զգում էր, որ մի զարհուրելի գաղտնիք կար այս մարդի խօսքերի մէջ:

—Որդիս, Սրբէ, տո՛ւն դառնանք, դու հիւանդ ես, գնանք քնիր հանգստացիր...

Դարձեալ ալիքները զարկուեցին, դարձեալ Սրբէն լսեց՝ «Նղճվը քեզ, նղճվը»:

—Աղօթի՛ր, ճշաց Սրբէն... հոգւո՛ց ասա, հոգւո՛ց ասա:

—Ո՞ւմ համար հոգւոց ասեմ, որդի, չէ՞ որ այստեղ գերեզման չը կայ:

—Գերեզմաններ կան, շատ կան այստեղ, այ հէնց այստեղ... Դու չես իմանում, դէհ լսիր, ես ասեմ է՛հ, որ ասեմ կը ներե՞ս... Տէրտէր, Յուդային չը ներեցին, հա՞մ...

—Ձէ, որդի, Յուդային ի՛նչպէս կարելի էր ներել. նա մատնիչ էր:

—Իսկ ինձ կը ներես, այնպէս չէ՞...

—Կը ներեմ, զաւակս, թողութիւն կը տամ. ասա, պատմիր յանցանքդ:

—Հապա եկաք տեղաւորուեցիք, շէնցաք, նստեցիք, հէջ չը հարցրիք, թէ ո՛ւր են Չօբանենց Մուսօն, Սհօի Մարօն, Կուզիկենց Մխօն, Զուլհակենց Մարտօն, Խողկոտենց Մանօն, ուրիշ մանր ու պետ, ո՛ւր են, գիտե՞ս... Ա՛յ, այս քարի տակ այր կայ, այն օրը նրանք այստեղ էին ծածկուած, ես իմացայ, ես տեղերը յայտնեցի, ես մասնեցի՛, խաբեցի... դուրս եկան այրից եւ նրանք կոտորեցին բոլորին, ծովը ածեցին, այստեղ, այս քարի տակ ձգեցին. թողութիւն կը տամ, տէրտէր... Յուդային կը ներե՞ն, թողութիւն կայ մատնիչին...

—Ո՛չ, մատնիչին թողութիւն չը կայ, ասաց քահանան վշտացած:

—Ձը կայ...

—Ձը կայ:

Ալիքները նորից զարկուեցին, «Նղճվը քեզ, նղճվը» գոռացին. Սրբէն լսեց, էլ չսպասեց, նա մի գերմարդկային ճիշ արձակեց եւ ահագին թափով ժայռի կատարից

վայր նետուեց ծովի անդունդների մէջ: Զոհերին ընդունող ալիքները դահճին էլ ընդունեցին իրանց ցուրտ ծոցում:

Քահանան այս անգամ մօտեցաւ ծովափի շրթունքին, վշտացած հոգով բարձրացրեց դողդոջուն ձեռքը, խաչակնքեց ալիքների տակ թաղուած նահատակների մարմինները եւ «հոգւոց» ասաց: Միքանի կաթիլ արցունքներ թափուեցին նրա ծեր աչքերից ալեգարդ միջուրի վրայ, ապա նա յետ դարձաւ եւ առաւօտեան ժամը սկսեց: Նրա ձայնն այդ առաւօտ աւելի էր դողում եւ բառերը դուրս էին գալիս բերանից վշտոտ հնչիւններով:

—

Ասում են որ մինչեւ այժմ էլ ծովում, այնտեղ ուր ընկած է դաւաճանի մարմինը, ջրերի խաղաղ թէ խռոված ժամանակ, ալիքներն անդադար տալն ու վրայ են լինում, պտոյտ են գալիս, եռում, ալմկում, ասես թէ դժգոհ են որ իրանց սուրբ ծոցի մէջ թաղուած է դաւաճանի մարմինը նահատակներին մօտիկ:

Եւ մինչև այժմ էլ նրանց ահաւոր գոռոցի մէջ լսում են՝ «նզճվք քեզ, նզճվք» աղաղակները:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

—

ԽՐԻՄԻ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

I

Դ Է Պ Ի Վ Ե Ր

Ես սիրում էի բարձրանալ վերել,
Դէպի սարալանջ վաղորդեան զովին.
Այնտեղից դիտել երկինք ու արեւ,
Այնտեղից նայել ընդարձակ ծովին:

Այնտեղ իմ սիրած ընկուզենու սակ,
Թափե դալարում թարմ օդ շրնչելով,
Ես գմայլում էի, խոկում համարձակ,
Հոգով բնութիւնն համայն գրկելով:

Այնտեղ ե՛ւ սիրեն էր երագում ազաս,
Ե՛ւ ազաս օրհնում լոյս-երկնակամար.
Խանդըս էր մափո՛ւր, տենչըս—անարա՛հ,
Որպէս լեռների կուսական դալար:

Այնտեղ իմ միտքը—արծիւ սրաթե՛ւ,
Իմ գգայմունքը—նման խո՛ր ծովին...
Ա՛խ, ո՛րքան փաղըր էր բարձրանալ վերել,
Դէպի սարալանջ վաղորդեան զովին:

II

Ա Ս Տ Ղ Ի Կ

Հարաւի լագուր երկնականաւում
Գիւերն հասնելիս՝ աչքս էր գրբաւում
Մի սիրուն աստղիկ... Նորան նայելիս,
Քե՛զ էի յիշում, ա՛յ իմ Նագելիս:

Եւ դո՛ւ էլ սրբիս երկնում գաղտիկ
Վառ շողում էիր, որպէս այն աստղիկ.
Ե՛ւ գիւերային անդորր հովանում
Քե՛զ հետ էր հոգիս անյազ գրոյց անում...

ԱԼ. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՀԱԶԱՐ ԼՃԵՐԻ ԵՒ ԿՂԶԻՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՒՄ *)

IV

Ազգային ինքնաճանաչութեան և երկրի զարգացման՝ ուսումնարաններից պակաս չի նպաստել և տեղական մամուլը:

Ինչպէս յայտնի է, անցեալ երեսնական թուականներին ազգայնական շարժումը, որ ուժգին ալիքներով անցաւ Եւրոպայի վրայից, գործունէութեան զարկ տուեց և Ֆինլանդիայում: Այստեղ այդ շարժումը, ինչպէս և ամենուրեք, կայանում էր նրանում՝ որ ձգտում էին գրել և կարդալ մայրենի լեզուով, ուսումնասիրել իրանց անցեալը և ներկան, ժողովուրդը, որի աւանդութիւնները դրի էին առնում և հրատարակում: յ. Եթէ այժմ ֆինական գիտութիւնը կանգնած է համարեա մի մակերևոյթի վրայ եւրոպականի հետ և արդէն որոշ հետեանքների է եկել պատմութեան և լեզուագիտութեան ասպարիզում, այդ բոլորին նա պարտական է երեսնական թուականների համեստ գործիչներին: Բացի պատմութիւնից և լեզուագիտութիւնից լաւ ուսումնասիրուած է և ֆին ժողովրդական բանաստեղծութիւնը: Ֆինլանդական ոգու կուլտուրական այդ գեղեցիկ ձգտումները բոլորում են միևնոյն աղբիւրից՝ ազգային ինքնաճանաչութիւնից: Հրապարակաւիօս Սնելման, «Կալէվալա» երգերի ժողովող Լենրօտ և յայտնի բանաստեղծ Րունէբէրգ եղել են ժողովրդի առաջին ղեկավարներ այդ շարժման մէջ:

Ֆինլանդիայում այդ ժամանակ ազգաբնակչութիւնը բաժանուած էր երկու միմեանցից տարբեր դասակարգերի՝ վերին, որ ընդունել էր չվեզական քաղաքակրթութիւնը և միշտ խօսում էր չվեզերէն լեզուով, ստորին, բուն ֆին ժողովուրդը, որ խարխաւում էր տգիտութեան ու խաւարի մէջ և որի լեզուն գոնհիկ էր, գրականապէս անզարգացած:

Սակայն ֆին ազգասէրներն աշխատում էին ժողովրդական լեզուն բարձրացնել, ուստի հրաւիրում էին այն ժամանակուայ ինտելիգենցիային՝ ուսումնասիրել ֆինական լեզուն և ժողովրդ-

*) «Մուրճ» № 8.

դին մօտենալ: Այդ հրաւերին չվեղախօս ֆինլանդացիներն առարկում էին, թէ «ժողովրդին մօտենալ» կարելի կը լինի հեշտութեամբ ոչ թէ «բարբարոս» ֆին լեզուի, այլ արդէն կուրտուրական դարձած չվեղական լեզուի միջոցով: Ֆին ազգասէրները պատասխանում էին, թէ առանց իմանալու ժողովրդի լեզուն, անկարելի է ժողովուրդն ուսումնասիրել և նրան մօտենալ: —«ժողովրդի լեզուն», —ասում էր Սնելման, —նրա ոգու անդրադարձումն է: Անկարելի է մի ժողովուրդ քաղաքանապէս կրթել, քանի որ նրա ուսումնարաններում և դատարաններում իշխում է օտար լեզուն»:

Ի հարկէ ֆինները լաւ էին հասկանում որ անկարելի է միանգամից քաղաքացիական իրաւունքներ տալ իրանց լեզուին, երբ նա դեռ չէ զարգացած և մշակուած: Նախօրօք պէտք է նրա վրայ շատ աշխատել լեզուաբանական և գրականական տեսակէտից: Ֆինական լեզուի զարգացման քիչ չէ նպաստել և մամուլը:

Իսկական մամուլի հիմնադիրը, ֆինական Արթուրեն, Սնելմանն է: Մինչև այդ՝ զանազան ժամանակներում գոյութիւն են ունեցել միքանի թերթեր, բայց դրանք իսկական մամուլի դեր չէին կատարում: Օրինակ, Լիսերիուսի հրատարակած թերթում լոյս էին տեսնում միմիայն գիւղատնտեսութեան և անասնապահութեան վերաբերեալ յօդուածներ. մէկ-մէկ ղետեղում էին դասախօսութիւններ աշխարհագրութեան մասին և բժշկական խորհրդածութիւններ:

Սնելման 1844 թուականից Կուօպիօ քաղաքում սկսում է հրատարակել միաժամանակ երկու լրագիր. «Հոգադործի բարեկամ» ֆին լեզուով և «Սայմա» — չվեղերէն: Առաջինը յատկացրած էր հասարակ ժողովրդի համար, իսկ երկրորդն ի նկատի ունէր ինտելիգէնտ հասարակութիւնը, որին այն ժամանակներում ֆին լեզուն անծանօթ էր: «Սայմա» թերթի զրօշակի վրայ գրած էր՝ «Ֆին ազգի վերածնութիւն»: Այդ նշանաբանն իրագործելու նպատակով Սնելման, ինչպէս և իր ընկերները, ցանկանում էր ամենից առաջ ֆին լեզուի նշանակութիւնը բարձրացնել: Նա պահանջում էր, որ այդ «գոեհիկ» լեզուն դառնայ կրթուած դասակարգի լսօսակցութեան լեզուն, որ նրան մտցնեն դպրոցները, համալսարանը, դատարանները: Բացի դրանից նա իր թերթում արծարծում էր և այլ բազմաթիւ խնդիրներ: Ժողովրդական և միջնակարգ կրթութիւնը, համալսարանը, մամուլի զրութիւնը, վաճառականութիւնը, արդիւնաբերութիւնը, գիւղատնտեսութիւնը, աղքատների հոգատարութիւնը, հողագործի գիւղացիների ցաւերը, օրէնսդրութիւնը, կայլն, կայլն,

— ահա նիւթեր, որոնց մասին միշտ գրում էր Մնկման:

Մնկմանի բարի օրինակին են հետեւում ուրիշները, և ահա մէկը միւսի ետեւից երևան են գալիս բազմաթիւ թերթեր, որոնցից ամենանշանաւորն են եղել և են՝ «Դազբլադ», «Նիւա Պրէսէն» «Ուզի Սուօմէտար», «Պէյլիլէհտի»: Վերջին լրագիրն ամենից առաջագիմական և դեմօկրատական ուղղութիւն ունի. նրան աշխատակցում են երիտասարդ ֆին գրողները:

Ֆինլանդիայում 1898 թուականին դուրս էին գալիս 186 հատ պարբերական հրատարակութիւններ, այսինքն մի հրատարակութիւն 13 հազար բնակչի համար: Այդ հրատարակութիւններից 20 ամենօրեայ են, 21 շաբաթը երեք անգամ են դուրս գալիս, 32՝ երկու անգամ և 32՝ մի անգամ:

Տարէյ տարի շատանում է ոչ միայն հրատարակութիւնների թիւը, այլև ընթերցողների քանակութիւնը: Հէլսինգֆօրսում երկու լրագիր ամեն մէկն օրական ջրում է 12 հազար օրինակ, ուրիշները՝ 7 հազարից մինչև 8 հազար: Գաւառական թերթերի թւում կան այնպիսիները, որոնք հրատարակում են 5—7 հազար օրինակ: Պարբերական հրատարակութիւնների այդպիսի տարածուած լինելը ֆինլանդիայի պէս ոչ-հարուստ մի երկրում կարելի է միայն չնորհիւ բաժանորդագնի էժանութեան: Մայրաքաղաքի ամենօրեայ մեծ լրագիրների տարեկան գինն է 9—6 ուլլի, գաւառական թերթերին՝ 5—4 ուլլի:

Տեղական թերթը կարող էք գտնել համարեա ամեն մի խրճիթում: Աւելի ունևոր գիւղացիները բերել են տալիս և մայրաքաղաքի մի թերթ, երբեմն միքանի հոգի հաւաքական ոյժերով են բաժանորդ գրում այդպիսի լրագրին:

Լրագրի ազդեցութիւնը մտել է ժողովրդի ամենաստորին խաւերը, որոնցից լրագիրները յետ են ստանում ոչ միայն դրամական միջոցներ, այլև համակրանք գէպի իրանց հայեացքները: Դրան ապացոյց է այն փաստը, որ 1898 թուականին զանազան քաղաքներ Սէյմի պատգամաւորներ ընտրեցին Հէլսինգֆօրսի ամենօրեայ լրագիրների բոլոր խմբագիրներին:

Առանձին ժողովրդական լրագիրներ այստեղ չը կան, այլ հասարակ ժողովուրդը կարգում է նոյն լրագիրները, ինչ որ և ինտելիգենցիան:

Թէ որ աստիճան լրագիրն անհրաժեշտ պահանջ է դարձել ֆին ժողովրդի համար, ջոյց է տալիս այն գրութիւնը, որ գիւղական ներկայացուցիչները մատուցին ֆինլանդական կառավարութեան «Viipurin Sanomat» թերթի զադարման առիթով: Այդ գրութեան ըովանդակութիւնը մօտաւորապէս հետևեալն է.

«Օգուտ քաղելով այն իրաւունքից, որով մեզ թոյլա-

տրուած է ամեն անգամ դիմելու Ձեզ՝ ժողովրդի կենսական օգուտները պաշտպանելու նպատակով, մենք Կարելիայի նահանգի գիւղացիներս համարձակուում ենք խոնարհաբար ներկայացնել այս գրութիւնը: Մեր սրբազան պարոգքն ենք համարում հաղորդելու Ձեզ այն խորին վիշտը, որ հասաւ նչ միայն մեզ, այլև Կարելիայի ամբողջ ազգաբնակութեան՝ չնորհիւ «V. S.» լրագրի չորսամսեայ զուարեցման:

«Այդ լրագիրը 9,500 օրինակով մուտք էր գործել ժողովրդի ամենախոր շերտերը և իսկական հոգևոր սնունդ էր մատակարարում ընթերցողներին: Աւելի ցաւալի կերպով ազդեց մեզ՝ Վիբուրգ նահանգի գիւղացիներին վրայ, որ անյայտ պատճառներով տանում ենք անարժան պատժի ծանրութիւնը: Լրագիրները, մասնաւորապէս «V. S.»-ը, չնորհիւ իրանց տարածած գիտութեան, մեզ համար դարձել են անհրաժեշտ պահանջ և որոնց բացակայութեամբ մենք անկարող կը լինենք հետեւի ճշմարտութեան և անգիտակ կը մնանք մեզ անմիջապէս հետաքրքրող հասարակական գործերի մասին: Այդ բոլորն իմանալը անհրաժեշտ է ամեն մի օրինապահ քաղաքացուն, որպէսզի նա, իբրև հասարակութեան մի անդամ, կարողանայ իր պարտականութիւնները կատարել: Հակառակ դէպքում կարող են շատ սխալ հասկացողութիւններ առաջանալ:

«Մեզ կ'առարկեն, թէ դադարած թերթի փոխարէն ձեռք բերէք ուրիշները: Բայց այդ շատ դժուար է, որովհետև դադարած լրագրի բաժանորդները գլխաւորապէս չքաւորներ են և անկարող են նորից վճարել, նրա արդէն տարուայ բաժանորդագիրը սկզբում տուած են: Այդպիսով՝ պատժելով թերթը, գլխաւոր ծանրութիւնն ընկնում է աղքատ գիւղացիների վրայ: Այդ պատիժը մեզ համար աւելի է զգալի, որովհետև միմիայն այդ լրագրից ենք տեղեկութիւններ ստանում մեր համայնական և հասարակական գործերի մասին. նրա մէջ ղետեղուած են լինում նաև յայտարարութիւններ՝ դէպի համայնքն ունեցած մեր պարտականութիւնների մասին: Արդ՝ եթէ մենք մնանք առանց այդ հաղորդութիւնների և յայտարարութիւնների, — զբանից կարող է ծագել վնաս՝ չնորհիւ մեր ականայ զանցառութեան, որին կը հետեւի և պատիժը:

«Ե նկատի առնելով այդ բոլորը, մենք ներքև ստորագրողներս համարձակուում ենք նչ միայն մեր կողմից, այլև Կարելիայի ամբողջ ազգաբնակութեան բերանից խնդրել միջամտելու, որ «V. S.» լրագրի պատիժը վերացնուի կամ գոնէ թեթեւացնուի: Մենք լիայնջ ենք, որ դուք կը յարգէք մեր խնդիրը, որովհե-

տե համոզուած ենք, թէ լրագրի մէջ սպրտած մի անզգոյշ խօսքի համար նրան այնպէս չէք պատժի որ այդ պատիժն արտայայտուի նրա ընթերցողներէ կենսական պայմանների և կարիքների վրայ»:

Մի ուրիշ դէպք: Երբ «Պէյվալէհտի» ֆինական լրագրի խմբագիր Էրկօն թողնում էր իր պաշտօնը, միքանի հարիւր հոգի, որոնց թւում և շատ տիկիներ, նրան պատուեցին մի ճաշկերոյթով: Ճաշի ժամանակ ասացին շատ ճառեր, ի միջի այլոց և Սէյմի պատգամաւոր Աուլէն՝ «Պարբերական մամուլը և ժողովուրդը իրարից այնքան մօտ են,—ասաց նա,—որ առաջինը արտայայտում է միայն այն, ինչ մտածում է վերջինը: Այո, աշխարհումս ոչ մի տեղ, կարծեմ, լրագրիւնների և ժողովուրդի միջև յարաբերութիւնն այնքան լաւ չէ, որքան մեզ մօտ: Զէ որ մեր լրագրիւններին, փառք Աստուծոյ, անկարելի է կաշառել»:

Ամեն տարի ֆինլանդիայում կայանում է հրապարակախօսների կօնգրէս: Այս տարի նա կայացաւ Արօ քաղաքում, ուր հաւաքուած են եղել մօտ քառասուն հոգի, որոնց թւում կային չվեդախօս և ֆինախօս լրագրիւնների ներկայացուցիչներ տարբեր ուղղութեամբ: Այս փաստը պերճօրէն ցոյց է տալիս որ բոլոր ֆինլանդական հրապարակախօսները, առաւել ևս այս վերջին ժամանակները, ունեն միատեսակ թանկագին շահեր: Կօնգրէսում քննւում էին Ծ հարց, ինչպէս օրինակ, թոշակ նշանակել միքանի հրապարակախօսներին արտասահման ուղարկելու, շնորհակալութիւն յայտնել ազգի այն համակրանքի համար, որ վերջին ժամանակներն ամբողջ ֆին ժողովուրդը ցոյց էր տալիս նրանց. ներկայացուցիչներ ընտրել ֆինլանդական մամուլի կողմից՝ մասնակցելու Պարիզի յուշահանդէսին, ևայլն, ևայլն: Նոյն ժողովում յայտնի եղաւ, որ անցեալ տարուայ ընթացքում հաւաքուել է յօգուտ «Մամուլի ֆօնդի» մօտ 145 հազար մարկ: Այդ գումարն անագին է, ի նկատի առնելով երկրի չքաւորութիւնը և ազգի փոքրութիւնը:

Մամուլի հետ զուգընթացաբար զարգանում է և ֆինլանդական գրականութիւնը, մի գրականութիւն, որ ապրում է երկու լեզուի հիւթերով՝ ֆիններէնի և չվեդերէնի:

Բուն ֆինական գրականութեան նախահայրը համարւում է եպիսկոպոս Ագրիկօլա, որ թարգմանում է և 1548 թուակաշին հրատարակում ֆին լեզուով աւետարանը: Յետոյ մինչև անցնալ դարի սկիզբները այդ գրականութիւնը համարեա ոչինչ չէ արտադրում, մինչև որ առաջին ֆին պատմաբան Պօրտան իր աշխատութիւններով չէ զարթեցնում ազգային իմրած զգաց-

մունքը: Այդ վառվռուն ազգասէրը մեծ ազդեցութիւն ունէր համալսարանական երիտասարդութեան վրայ. նա ունեցաւ իրան հետեողներ, որոնց մասին ժամանակակից շվեդախօս ֆինլանդացիներն ասում էին, թէ նրանք ենթարկուած են ինչ-որ «մանիայի» դէպի այն ամենը, ինչ ֆինական է: Այդպիսի ֆինամուլներն ամենայն ջանասիրութեամբ ուսումնասիրում էին ֆինական լեզուն, հաւաքում էին ժողովրդական երգեր և նախ-նեաց յիշատակարանները, պարապում էին երկրի ազգագրութեամբ, կայլն, կայլն:

Երգեր հաւաքողներից մէկն էլ Էլիաս Լենրօտն էր, ֆին նոր գրականութեան հիմնադիրը: Որովհետև այդ գործիչը մեծ մասնակցութիւն է ունեցել ֆին լեզուի և գրականութեան զարգացման գործում, ուստի աւելորդ չենք համարում միջիջ երկար գրել նրա գործունէութեան մասին:

Լենրօտը ծնուել է 1802 թուականին մի աղքատ ընտանիքի մէջ, Նիւլանդիայում: 1822 թ. նա մտնում է Աբօ քաղաքի համալսարանը, որի բժշկական ֆակուլտէտը վերջացնելուց յետոյ, իբրև գաւառական բժիշկ, բնակութիւն է հաստատում հիւսիսային Ֆինլանդիայում, իսկ 1853 թ. դառնում է ֆին լեզուի պրօֆէսոր Հէլսինգֆօրսի համալսարանում: 1862 թ. նա թողնում է այդ գործունէութիւնը և տեղափոխւում է հայրենի Սա-մատի գիւղը, ուր և մեռնում է 1884 թուականին:

Լենրօտն առաջին անգամ նկատում է որ ֆին ժողովրդական երգերի մէջ կայ մի ինչ-որ ընդհանուր կապ: Նա անդըրդուելի հաստատամտութեամբ, երկար տարիների ընթացքում, հասարակ գիւղացու շորեր հագած, պարկը մէջքին չափչփում է ամբողջ Ֆինլանդիան, հաւաքում է բոլոր երգերը, որոնցից և կազմում է ներքին կապ ունեցող մի հերոսական պօէմա «Կալէվալա» անուն տակ (Կալէվալա՝ Կալէվայի երկիր. Կալէվան ֆին նախահայր գիւցազն է):

Ամբողջ երկը կազմուած է 22,800 տողից: Կալէվալայի բանաստեղծական գեղեցկութիւնն ընդհանուր զարմանք յարուցեց ընթերցող հասարակութեան մէջ: Գերմանացի յայտնի լեզուագէտ Գրիմմ հետազօտել է այդ պօէման և երևակայութեան հարստութեան ու բնութեան ճշգրիտ նկարագրութեան տեսակէտից: Նրան մի շարքում է գրել Հոմերոսի Ոդիսականի հետ: Պօէմայի գլխաւոր դադափարը՝ Թշնամութիւնն է ֆինների և լօպարների միջև, ինչպէս Հոմերոսի մէջ՝ յոյների և տրոյա-տացիների Թշնամութիւնն է: Թշնամութեան կռուածադիւղը եղել է հիւսիսի մի գեղեցկուհի, որի ձեռքը խնդրելիս են եղել շատ

Ֆին հերոսներ: Բերենք այդ պօէմայի կարճաոտ բովանդակութիւնը:

Յայտնի ծեր երգիչ իմաստուն Վէյնէմէյնէն աշխատում է պսակուել Այինօ երիտասարդ գեղեցկուհու հետ, բայց վերջինս յուսահատութիւնից ընկնում է ջուրը, չուզենալով ծեր ամուսին ունենալ: Այն ժամանակ Վէյնէմէյնէն իր ընկերները Իւմարինէնի և Լէմիկէյնէնի հետ գնում են Պօյօլա (Լապլանդիա) կախարդական աշխարհը, ուր ապրելիս է լինում մի Հնաշխարհիկ գեղեցկուհի և ինքրում են նրա ձեռքը: Գեղեցկուհին համաձայն է ամուսնանալ եկուորներից նրա հետ, որ կը կատարէ յաջողութեամբ իր առաջարկած զփուար քաջագործութիւնները, գլխաւորապէս՝ ձեռք բերել Սամպօ թալիսմանը (թէ ինչ էին հասկանում հին ֆինները Սամպօ անուան տակ, դրա մասին մինչև այժմ գիտնականները վիճում են, բայց առհասարակ ենթադրում են, որ Սամպօ նշանաբան է բախտի և բարեկեցութեան): Վէյնէմէյնէն անյաջողութեան է հանդիպում, Լէմիկէյնէն սպանւում է և գեղեցկուհուն տիրանում է բախտաւոր Իւմարինէն: Սպանուածի մայրը գուրս է գալիս տնից և իր որդուն փնտրում:

«...Նորից վաղեց մայրը՝ իր կորած որդուն փնտրելու Շրջագայում էր մթին անտառները, նայում էր ճահիճները, բարձրացնում էր անաղին քարեր, փնտրում էր ջրի մէջ, փորում էր հողը, հարցութորձ էր անում ժայռերից, լեռնային կածաններից, հարցնում էր լուսնից, սակայն ոչ ոք չէր կարողանում ասել, թէ ինչ պատահեց որդու հետ: Հաճարկեալին ասաց, որ ինքն էլ չափազանց վիշտ ունի, ուստի ժամանակ չունի ուրիշների մասին մտածելու, և որ ինքը չէ իմանում ո՛չ օրը, ո՛չ ժամը, երբ չար մարդիկ կը դան և իրան կը կտրեն վառելափայտի համար: Կածանն ասաց, որ իրան խիստ ծանր է գալիս մարդկանց ու կենդանիների քայլերը: Նոյնիսկ լուսնեակը գանգատւում էր, որ իրան վիճակուած էր մեն-մենակ սաւառնել երկնակամարի վրայ, փայլել ցուրտ ժամանակ, իսկ ամառուայ տաք ու լոյս գիշերներին թագ կենալ: Միմիայն արեգակը, որի պայծառ հայեացքից ոչինչ չէ խուսափում երկրի երեսին, միայն նա, ճաճանչափայլը, խղճաց թշուառ ու կրակ մօրը: Արեգակից նա իմացաւ, որ իր սիրած որդին դաժան մահ է ստացել կատաղի ջրվէժի խորքերում»:

Օր արցունքները կենդանացնում են Լէմիկէյնէնին, որ հասնում է հարսանիքի խնճոքին, վէճ է սկսում տանտիրոջ հետ և նրան սպանում: Վախենալով սպանուածի ազգականների վրէժնորդութիւնից, նա Վէյնէմէյնէնի հետ փախչում է դէպի

իրանց երկիրը, նախօրօք հեռանալով վերցնելով Սամազոն, ճանապարհին Վեյնեմէյնէն ձկան ծնօտից պատրաստում է «կանտակէ» և նրա լարերից այնպիսի սրտառուչ ձայներ է հանում, որ արտասուել է տալիս չրջապատողներին: Դեռ իրանց երկիրը չը հասած, Լօդի աշխարհի բնակիչները ընկնում են նրանց ետևից, համնում են և սկսում է կռիւը, որի ժամանակ թալիսմանը ընկնում է և կտոր-կտոր փշրւում: Մի կտոր ընկնում է ծովը, որի ալիքները տանում հասցնում են Կալէփալայի, այսինքն՝ Ֆինլանդիայի ափերը: Այնուհետև երկիրը սկսում է ծաղկել և հարըստանալ, որինքիչ չեն նպաստում և Վեյնեմէյնէնի իմաստութիւնը և ոյժը: Մի անգամ Վեյնեմէյնէն կորցնում է իր կանտակէն. երկար փնտրելուց յետոյ նա յուսախաբ վերադառնում է տուն:

«...Անցնում է անտառը, համնում է մարգագետին և տեսնում—կանգնած է մի մատաղահաս, վայելչահասակ, կանանչասաղարթ հաճարկնի. տնքում է խեղճը, լալիս է չար բախտը:

—Ի՞նչ է պատճառը քո վշտի, սիրելի հաճարկնի,—հարցնում է Վեյնեմէյնէն: Ո՞վ կարող էր քեզ վիրաւորել, քեզ նման երիտասարդ զեղեցիկուն:

Հաճարկնին պատասխանում է.

—Դառն է իմ վիճակը՝ տանջանքներից մաշուել եմ ես: Կը գայ գարունը, ամենքին զուարճութիւն, ամենքին ուրախութիւն կը բերէ, իսկ ինձ՝ վիշտ: Կը գան աղջիկները՝ կը քաղեն իմ ճիւղերը: Մօտ կը վազեն երեխաները՝ կը վիրաւորեն իմ մարմինը սուր դանակներով, կը խմեն իմ անոյշ արիւնը: Հովիւները կը գան՝ կը պոկեն ինձնից իմ կեղեք, կը հիւսնեն, անխիղճ մարդիկ, տրեխներ և կողովներ: Ամառը սրբան աւելներ կը կապեն իմ ճիւղերից... Ո՛հ, միշտ դողում եմ: Ձմեռը, երբ երկիրը կը ծածկուի սպիտակ սաւանով, կանգնած կը լինեմ ես մենմենակ այս մարգագետնի վրայ, մերկացած հողմի տարափից, դողալու եմ ցրաից և ամօթխածութիւնից: Ոչ ոք չէ իմանում իմ տանջանքների մասին, իսկ ես չատ կը տուժեմ, մինչև որ կը գան մարդիկ, ինձ կը կտրեն սուր կացնով և իբրև վառելափայտ կը տանեն այրելու իրանց օջաղներում:

—Մեծ է քո վիշտը, սիրելի հաճարկնի: Այս անգամ քեզ չեն այրի: Ես քեզ կը տամ մի այլ կեանք,—ասաց Վեյնեմէյնէն և երգեց. «Դարդ մի անի, հաճարկնի. մի կոճղ դցիր քո տըրութիւնը: Ես ուզում եմ լինել բարի և քեզ սիրով տանել մեր տուն: Կը սարքեմ քեզնից մի կանտակէ. թո՛ղ ամենքն ուրախանան, միշտ-հանապազ քո ձայներից մարդիկ խնդան և զուարճանան: Դէն կը քչես թախիծ ու վիշտ, հողի կը տաս տկար մարդուն

և քաջութիւն՝ ընկճուածներին. կ'անդրադառնան կնոջ սրտում քո ձայները միշտ հմայուն»:

Ծերունին շինեց բազմաշարժար հաճարկենուց մի նոր կանտելէ: Պակասում էին միայն լարերը: Դուրս եկաւ տնից Վէյնէմէյնէն, ճանապարհին հանդիպեց մի երջանիկ հարսնացուի. խնդրեց նրանից մի քանի մազ նրա գանգուրներից, որոնցից և պատրաստեց լարեր: Երբ տաւիղը բոլորովին շինած էր և լարած, նստեց ծերունի երգիչը քաթի վրայ, դրեց տաւիղը ծնկներին և սկսեց փորձել իր նոր կանտելէն: Հրաշալի, աննման ձայներ լսուեցան այդ խաղաղ երեկոյան Կալէվալայի ափերին: Նրանք արտայայտում էին և՛ ուրախութիւն, և՛ տխրութիւն: Հաւաքուեց ժողովուրդը՝ մեծ և փոքր, տղամարդ և կին, կայտառ երեխաներ, ամենափոքրիկ աղջկերք: Երջապատեցին նրանք ծեր երգչին—ուրախութիւնից քարացածի պէս կանգնած, ժպտում էին արտասուքն աչքներին: Չը կար մի կենդանի արարած, որ չը գրաւուէր այդ ձայներով՝ ամեն ինչ լսում էր, նոյնիսկ ապառաժները, մութ ծմակները—դրանք էլ մասնակցում էին ընդհանուր ուրախութեան: Հաճարկենիները կորացրին իրանց գանգրաղարդ գլուխները՝ վախճնալով մի թեթիւ ձայն բաց թողնել. մեծապանծ սօճիները և վայելչակազմ եղևինները հաւանութեամբ շարժում էին մութ կատարները, լուցին թռչուններն անտառում, իսկ դաշտերում միմեանց գրկախառնում էին ծաղիկները»:

Չը նայած հերոսական քաջագործութիւններին, Վէյնէմէյնէն ստիպուած է լինում, սակայն, զիջանել Մարիամի որդուն (Քրիստոսին)՝ չուզնալով իշխանութիւնը Նրա հետ բաժանել. իմաստուն երգիչը նաւակի մէջ նստած հեռանում է երկրից: Նա խաղաղ սրտով է թողնում Կալէվալան, մտածելով որ նրա համար արել է ամենը, ինչ որ կարողացել է, այսինքն՝ սովորեցրել է իր ժողովրդին երկրագործութիւն և զանազան արհեստներ, որոնցով առաջ են գալիս երջանկութիւն և բարեկեցութիւն. սովորեցրել է կանտելէ նուագել և երգել: Իր սեփական կանտելէն և քաղցրահնչիւն երգերը նա կտակում է սիրեցեալ ազգին:

«Կալէվալա» պօէմայի հրատարակութեամբ հաստատ հիմք է դրւում ֆինական նոր գրականութեան:

Այն ժամանակ, երբ Լենրօտը ֆիններին ծանօթացնում էր իրանց ժողովրդական բանաստեղծութեան հետ, նրա ժամանակակից Ռունէքէրգը հուշակ էր ստանում իբրև ազգային բանաստեղծ: Ռունէքէրգը քնարով էր արթնացնում ֆինլանդացիների ներհող ազգասիրութիւնը: Նրա ժողովրդականութիւնը գլխաւո-

բապէս հիմնուած է «Ենթաստայ Ստօլի պատմութեամբ» վերնագիր կրող պօէմայի վրայ: Սա՝ ազգասիրական երգերի մի շարք է, որ գրուատուած է 1808—1809 թուականների կատարած հայրենիքի պաշտպանութիւնը: Այդ երգերից շատերը ձայնագրուած են երգեցողութեան և երաժշտութեան համար, իսկ նրա նախերգանքը՝ «Վօրտ-Լանդ» (հայրենիք), դարձել է ֆինլանդական ազգային օրհներգ:

Բունէլէրգի միւս գրուածքների մէջ նշանաւոր է «Եղջերունների որսորդներ» պօէման, որ գեղարուեստօրէն նկարագրուած է Ֆինլանդիայի խաղաղ կեանքն ու բնութիւնը:

Համարեա ամբողջ Բունէլէրգը թարգմանուած է ֆիններէն. նա ինքը գրում էր միայն չվեդերէն, սակայն այդ արգելք չի դառնում նրան լինել այն դրօշակը, որի շուրջը հաւաքուած են երկրի իրար հակառակորդ երկու կուսակցութիւնները՝ չվեդամուները և ֆիննամուները: Իրանց սիրեցեալ բանաստեղծի գրուածքների մէջ ֆինլանդացիները գտնում են այն ընդհանուր շաղկապը, որ միշտ նրանց մոռացնել է տալիս կուսակցական պայքարը:

Բունէլէրգի տունը Բօրգօ քաղաքում գտնւած է այժմ ազգային սեփականութիւն, և ամեն տարի մի յայտնի օր ֆինլանդացիները ուխտ են գնում այնտեղ: Ֆինլանդիան պատուեց իր մեծ բանաստեղծին՝ մահից յետոյ արձան կանգնեցնելով, իսկ կենդանի ժամանակ ընծայեց 74 հազար մարկ՝ իբրև ազգային պարգև, հաւաքած ումբողջ ազգաբնակչութիւնից:

Այդ փառքը Բունէլէրգը մի յայտնի չափով բաժանում է Ֆինլանդիայի առաջին քնարերգ Զ. Տօպելիուսի հետ: Սրա «Դաշտային ծաղիկներ» բանաստեղծութիւնների ժողովածուն կարելի է գտնել ամեն մի՝ շատ թէ քիչ կրթուած ընտանիքի մէջ: Տօպելիուսը գլխաւորապէս յայտնի է իր հէքիաթներով: «Տրօլդի ծընունդը», «Պիկու Մատի», «Սամպօ Լապէլիէ», «Եղիբ բարի դէպի աղքատները», «Ճշմարտութեան մարգարիտը»,—անհա հէքիաթներ, որոնք անհրաժեշտութիւն են ներկայացնում ֆինլանդիայի և Սկանդինավիայի բոլոր ուսումնարանների համար:

Տօպելիուսը վախճանուեց 1898 թուականին: Նրա յուղարկաւորութեան մասնակցում էին ֆինլանդիան և Սկանդինավիան: Այդ երկիրները լաւ էին հասկանում, թէ ինչով են երախտապարտ «Քեռի Տօպելիուսին», որ ամեն օր 5—7 մանկական նամակներ էր ստանում: Նա ուսուցանում էր հիւսիսային երկիրների երեխաներին սիրել ու յարգել գաղափարներ և իրանց հայրենիքը: Տօպելիուսը նրանց սէր էր ներշնչում դէպի ճշմարմարտութիւնն ու ազնւութիւնը:

Երեխաներն առհասարակ Տօպէլիուսին գերադասում են Ալեքսանդրի: Վերջինիս հումօրը երբմնակի նրանց համար շատ նուրբ է, իսկ հէքիաթի էութիւնը յաճախ մնում է անհասկանալի: Տօպէլիուսը երիտասարդ աղքերի բանաստեղծ է. նա միամիտ է, ինչպէս բնութեան մօտիկ մի ժողովուրդ:

Բունէքէրգ և Տօպէլիուս՝ ահա երկու ներկայացուցիչ այն բարրի սերմերի, ինչ որ գցել է զրականական հողի մէջ չվեղական քաղաքակրթութիւնը Ֆինլանդիայում: Ֆինլանդիայի համար նրանք այն են, ինչ որ են համեմատաբար Գեօթէն և Շիլլէրը Գերմանիայի համար:

Բացի վերոյիշեալ բանաստեղծներից, չվեգերէն լեզուով գրողների մէջ նշանաւոր են Ֆրանցէն, Ստենքէկ, Կվանտէն, Տալաստշէրնա: Սակայն վերջին ժամանակները չվեղալուստ հեղինակները մանրանում են Ֆինլադիայում և տեղ են տալիս ֆին գրողներին:

Վաթնական թուականներին ասպարէզ է դալիս առաջին ֆին վիպասանը: Դա Ալեքսիս Կիվին է (ծնունց 1834 թ., մեռաւ 1872 թ.): Կիվիի իսկական անուն է Ստենվալ (Ֆինլանդիայում օրինքը թոյլ է տալիս չվեգական անունները դարձնել ֆինականի. օրինակ, այնպէս, ինչպէս եթէ մենք ուզենանք Ասլանեան ազգանունը դարձնել Առիւծեան): Լենքոտի նման նա չվեգական հասարակ ձագուժում ունի, սակայն մեծացել էր ֆինլերի շրջանում: Ինչպէս և Լենքոտ, Կիվին արհեստաւորի զաւակ էր և մանկութեան հասակում ոչ մի կրթութիւն չէ ստանում: Միայն 17 տարեկան դարձած, նա սկսում է կարդալ-գրել սովորել: Տենդային ջանասիրութեամբ Ալեքսիսը շարունակ ուսումնասիրում է Աստուածաշունչը, Հոմերոսը, Շէքսպիրը, Դոն-Քիչօսը և Կալէվալան: Վերջապէս, առանց որևէ կողմնակի օգնութեան, նա այնքան պատրաստ է լինում որ կարողանում է համալսարան մտնել: Ուսանող ժամանակ նա շարունակում է ազահութեամբ իւրացնել նոր գիտութիւններ, միաժամանակ փորձում է իր ոյժերը գրականական ասպարիզում և շուտով հռչակ է վաստակում:

Տկարութեան և վաղաժամ մահուան պատճառով Կիվին անկարող է գտնւում շատ գրել, բայց ինչ որ նա գրել է, այդ էլ բաւական է լինում հիմք դնելու ֆինական պրօզայի նրա գրած զրամաներից «Կուլէրվօ»-ն ամենայայտնին է. իսկ «Եօթը կղբայր» վիպասանութիւնը (գրած 1870 թ.) մինչև այժմ հաշւում է ֆիններէն լեզուով գրած ամենալաւ գեղարուեստական երկը: Նոյն 1870 թուականին նա խելագարւում է և երկու տարուց յետոյ վախճանւում հիւանդանոցի մէջ:

«Եօթը եղբայր» վէպի բովանդակութիւնը վերցրած է ժողովրդի կեանքից: Գործողութիւնը կատարւում է երկրի խորքում, Տաւաթաւանդում, միջանի տասնեակ տարի սրանից առաջ:

Կիվին այդ վէպով նպատակ ունէր ցոյց տալու, թէ ինչպէս եօթը կիսավայրենի մարդիկ դառը դասեր առնելով կեանքից, դառնում են քաղաքակրթութեան հետեւողներ՝ չնորհիւ իրանց ստացած հարուածների և գիւղական առողջ խելքի:

Երիտասարդական սանձարձակ տարիներում այդ եօթը եղբայրները գնահատում էին միմիայն ֆիզիքական ոյժը և քաջութիւնը: Բայց ահա վախճանւում են նրանց ծնողները, և եղբայրները ստիպուած են լինում տնտեսութեամբ պարապել և առհասարակ կեանքի մասին մտածել: Նկատւում են որ իրանց տանտիկին է հարկաւոր. հարցը միայն նրանումն է, թէ եղբայրներից որը պակասուի: Վերջիվերջոյ հինգ աւագ եղբայրները որոշում են հարմնացու ճարել: Բայց օրէնքը թոյլ չի տալիս անգրագէտներին ամուսնանալ, իսկ եղբայրներից ոչ մէկը կարգաւ չը գիտէ: Այժմ պարզ տեսնում են, թէ որքան օգտակար է դրագիտութիւնը, ուստի բոլորը միասին գիմում են իրանց գիւղի տիրացուին և խնդրում որ նա կարգաւ-գրել սովորեցնէ իրանց: Ուսումնարանում այդ նոր աշակերտները վատ են սովորում, ուստի դառնում են ընկերների ծաղրի առարկայ: Բանը վերջանում է տուրու-դմիոցով, որին մասնակցում է ամբողջ գիւղը: Այն ժամանակ եղբայրները իրանց բաժին հողը կապալով տալուց յետոյ, հեռանում են անտառները, որ կարողանան բնութեան ծոցում ազատ կեանք վարել:—Այդ վայրենի կեանքի նկարագրութիւնը ամենագեղեցիկ էջերն են ոչ միայն Կիվիի գրուածքների, այլև ամբողջ ֆինլանդական գրականութեան:—Անտառաբնակ եղբայրները կամայ-կամայ ստիպուած են լինում որսորդութիւնը թողնել և գիմել երկրագործութեան. կրտսեր եղբայրը կարգաւ-գրել է սովորեցնում իր եղբայրներին: Վերջն այն է լինում, որ նրանք թողնում են իրանց վայրենի կեանքը, վերադառնում են գիւղ և ապրում իբրեւ քաղաքակրթ մարդիկ:

Կիվիի հետ միաժամանակ ասպարէզ է գալիս մի ուրիշ վիպասան: Դա Պիետարի Պէյվարինտան է, որ հիմնում է գիւղացի-գորողների շկոլան *):

Կիվիի մահից տաս տարուց յետոյ ֆին գրականական աշխարհում երևան են գալիս նրա երկու տաղանդաւոր հետեւող-

*) Սրանց մասին տե՛ս «Մուրճ» № 2.

ները՝ մէկն իւրն դրամատուրգ, միւսը՝ վիպասան: Հետաքրքիրն այն է, որ այդ դրամատուրգը եօթը երեխայ ունեցող 40 տարեկան մի այրի կին է: Միննա Կանսն է այդ, մի հեղինակ, որ հաւասարապէս յարգանք է վայելում թէ իր հայրենիքում և թէ ամբողջ Սկանդինավիայում**):

Միւս գրողը՝ Իւհանս Ահօն է (ծն. 1861 թ.), որ ներկայ ֆին վիպասանների մէջ ամենազլխաւոր տեղն է բռնում: Չը նայած որ Ահօն դեռ երիտասարդ մարդ է և գրում է մի լեզուով, որ քիչ է ծանօթ եւրոպայում, ինչպիսին է ֆիններէնը, սակայն նրա անունն արդէն յայտնի է դարձել նմանապէս Շվեդիայում, Գերմանիայում և մասամբ Ռուսաստանում:

Ահօն ստացել է լաւ կրթութիւն. իր ուսումը նա վերջացրել է Հէլսինգֆօրսի համալսարանում: Վաղ հասակից նա սկսեց գրել և արդէն ուսանող ժամանակ աշխատակցում էր ֆիննական լրագիրներին, «Պէյլալէհտի» թերթի հիմնադիրներից մէկն էր, իսկ այժմ խմբագրում է «Ուզի Կուվալէհտի» լրագիրը:

Երիտասարդական տարիքում Ահօն գտնւում էր Կիվիի բարերար ազդեցութեան տակ, սակայն յետոյ նա զարգանալով շուտով դուրս է գալիս այդ ազդեցութիւնից և այժմ բոլորովին ինքնորոյն գրող է: Ահօի լեզուն այնքան լաւ է և գրականական, այնքան տարբեր է բոլոր նախորդների լեզուից, որ իրաւամբ նրան կարելի է հաշուել արդի ֆին գրականական լեզուի հիմնադիր: Նա ինքն իր գրութեանց թարգմանում է չվեդերէն, այնպէս որ միաժամանակ երկու լեզուով են դուրս գալիս նրա գրքերը: Թէ որքան չվեդախօս ֆիննադպրեանքը ևս յարգանքով են վերաբերում ֆին գրողին, դրան ապացոյց է այն որ Ահօի թարգմանութիւնները արագութեամբ սպառւում են: «Eniris» ժողովածուի լոյս տեսնելուց երրորդ օրը մենք չը կարողայանք գտնել ոչ մի օրինակ այդ գրքից Հէլսինգֆօրսի բոլոր գրախանութիւններում:

Ահօն դուրս եկաւ գրականական ասպարէզ եօթնամեական թուականներին երկու պատմութեան մասին «Երբ հայրը գնեց լամպ» և «Երկաթուղի»: Այս անդրանիկ գրութեանց մէջ նա անօրինակելի հումօրով պատկերացնում է այն չիթութիւնը, որ քաղաքակրթութիւնը մտցրեց աշխարհից կտրուած մարդկանց կեանքի մէջ: Այդ պատմութեանց մեծ աջողութիւն ունեցան ֆին ընթերցողների չրջաններում և իսկոյն եեթ թարգմանուեցին չվեդերէն: Յետոյ Ահօն գրում է մեծ վիպասանու-

*) Միննա Կանսի մասին տե՛ս տ. Մ. Օ.-ի յօդուածը, «Մուրճ» № 4.

թիւն, որի առաջի հատորը կրում է «Քահանայի աղջիկը» վերնագիրը, իսկ երկրորդը՝ «Քահանայի կինը»: Այս վէպի մէջ Ահօն վարպետօրէն պատկերացնում է ֆին աղջկայ և կնոջ կեանքը: Դա մի գրուածք է, որ կարող է պարծանք համարուել Եւրոպայի ամեն մի գրականութեան համար, իսկ մի այնպիսի երիտասարդ գրականութեան համար, որպիսին է ֆինականը, — մի նշանաւոր երկոյթ է:

Ահօի մանր պատմութեանը շօշափում են ժողովրդի կեանքը: Մեծացած լինելով գիւղական շրջանում եօթնամեակի թուականների ժողովրդասիրական շարժումների ժամանակ, հեղինակը բազմակողմանի ուսումնասիրել է գիւղացու կեանքը, ուստի նա կարողանում է զարմանալի ճշտութեամբ վերլուծել հասարակ մարդկանց զգացմունքները, որ առհասարակ այնքան դժուարութեամբ են հասկանում արտօնեալ դաւալարգերին պատկանող անձնաւորութիւնները: Ահօն նոյն ճշտութեամբ պատկերացնում է և միւս դասակարգերը: Նրա բոլոր գրուածքներում չէք գտնի բարդ բովանդակութիւն կամ արկածներ: Ահօն սիրում է նկարագրել հասարակ մարդկանց ամենահասարակ հանդամանքներում՝ երբեմն մեծ հումօրով և միշտ զգացմունքների նուրբ վերլուծութեամբ:

Եթէ Միննա Կանոը մերկայնող է և միևնոյն ժամանակ գեղարուեստագէտ, Ահօն բացառապէս գեղարուեստագէտ է և դիտող, առաւել ևս վերջին գրուածքների մէջ, ինչպէս են՝ «Տաշեղներ» և «Էնրիս» վերնագրի տակ չորս հատոր մանր պատմութեանը *), «Քահանայի աղջիկը և կինը» և «Պանու» մեծ վէպը: Վերջին աշխատութիւնն արժանացել է «Ֆին գրականական ընկերութեան» ամենաբարձր պարգևին: Այդ վէպի բովանդակութիւնը վերաբերում է այն ժամանակներին, երբ վերջին օրերում հեթանոսութիւնը կռուելիս է եղել քրիստոնէութեան դէմ Ֆինլանդիայի խորքերում: Հեղինակն աշխատում է պարզել թէ ինչու յաղթանակը քրիստոնէութիւնը տարաւ, չը նայած նրան որ ֆինական հեթանոսութիւնը, գոնէ իդէալական դարելը նմաներում, ընդհանուր գծեր է ունեցել քրիստոնէութեան, հետո Ահօն գալիս է այն եզրակացութեան որ քրիստոնէութիւնը, — մի կողմ թողած կառավարութեան պաշտպանութիւնը, — յաղթեց հեթանոսութեան նաև այն պատճառով, որ նկարագրած դէպքերի ժամանակ այս վերջինը կերպարանափոխուել էր դէպի վատը. հեթանոսութեան նախկին պարզ ձևը և նրա սէրը

*) «Էնրիս»-ից մի փոքրիկ պատմութեան թարգմանութիւնը լուս է տեսել «Մշակում»:

դէպի բնութիւնն ու մարդիկ տեղի էին տուել կախարդութեան ու զոհարարութեան պաշտամունքին: Վէպի մէջ քրիստոնէութեան կողմնակիցն է եռանդուն Մարտինոս Օլայ, իսկ հեթանոսութեան՝ վէպի հերոս Պանոս, որին ժողովուրդը վերջիվերջոյ մատնում է կառավարութեան ձեռքը: Երկրորդական անձնաւորութիւններից յիշենք Խորմու և Կարի՝ մաքուր հեթանոսութեան կողմնակիցները, որոնք չէին համակրում Պանոսի գործադրած կախարդական ձևերին: Տեսնելով քրիստոնէութեան յաղթանակը, նրանք հեռանում են անապատ որ այնտեղ անարգել կերպով պաշտեն բնութիւնը և ապրեն իմաստուն Վէյնէ-մէյնէնի վարդապետութեան համաձայն:

«Պանոս» վիպասանութեամբ Ահօն դասուում է այժմ Եւրոպայի նշախաւոր հեղինակների շարքում:

Ահօի հետևողներից նշանաւոր են Պակալա և Ինգման:

Բոլորովին առանձին տեղ է բռնում ֆինլանդական գրականութեան մէջ յայտնի վիպասան Արվիդ Էրնֆէլդ (ծն. 1861), զաւակ մի բնտանիքի, որ տուել է Ֆինլանդիային տաղանդաւոր նկարիչ Էրօ Է.-ին և նշանաւոր կոմպոզիտօր Արման Է.-ին: Էրնֆէլդը շատ ուշ է գրականական առաջնէզ մտնում, բայց հէնց իր առաջին գրութեամբ՝ «Հայրենիք» վիպասանութեամբ իսկոյն ևեթ գրաւում է ընթերցող հաւարակութեան ուշադրութիւնը: Այդ վէպում հեղինակը հոգեբանօրէն ճշգրտութեամբ նկարում է արդի ուսանողութեան կեանքը: Գրքի առաջի մասում նա դուրս է բերում գիւղական շրջանից առաջացած ուսանողի պատկերը, նրա աջողութիւնը և զարգացողութեան առաիծառը: Երկրորդ մասում Էրնֆէլդը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս հերոսի հոգեկան երկուսորութիւնն ու միծամտութիւնը—հետևանք կիսակրթութեան—ծուլում են մի զգացմունքի մէջ, մի զգացմունքի, որ առաջ է դալիս դէպի հայրենի երկիրն ունեցած սիրուց, դէպի ժողովուրդը տածած համակրանքից, դէպի հայրենիքի համար աշխատելու ցանկութիւնից:

Էրնֆէլդի վրայ մեծ ազդեցութիւն ունի Լև Տօլստօյ, որի վարդապետութիւնը ֆին վիպասանն աշխատում է կեանքի մէջ իրագործել. առաջ նա աշխատում էր կօշկակարի մօտ, յետոյ դարբնի մօտ, իսկ այժմ քաշուել է գիւղը և երկրագործութեամբ է պարապում:

Ֆինլանդական գրականութեան այս համառօտ տեսութիւնը վերջացնելիս, չի կարելի չը յիշել և ֆին բանաստեղծներին, որոնք թուով շատ չեն և սրակութեամբ էլ ցածր են կանգնած արձակ գրողներից: Նշանաւորները հետևեալներն են.

Պաւօ Կօրօնէն՝ իր ժամանակ, քառասնական թուականնե-

րին, մեծ հուշակ էր վայելում: Աշուղի նման նա մի գիւղից միւս գիւղն էր շրջագայում և երգում էր իր յօրինած երգերը, որոնք դրուստում էին զանազան նշանաւոր անցքեր:

Վաթսնական թուականներին աջողութիւն էր վայելում կոյր երգիչ Կալիօ, որի ոտանաւորները ձայնագրուած են և մինչև այժմ երգւում է Ֆինլանդիայում:

Կենդան լանաստեղծների մէջ յայտնի են Կայանդէր, Կրամսու, Լէյնօ և Էրիօ: Առաջինը նշանաւոր է իբրև լաւ թարգմանիչ անգլիացի, չվեդացի և գերմանացի բանաստեղծների, իսկ երկրորդը՝ բալլադայի ձևով տարրականացնում է ժողովրդի համար ազգային պատմութիւնը. վերջին բանաստեղծը գլխաւորապէս գրում է բաւականին յաջող թատերական պիէսներ:

Ֆինլանդիայի գրականութիւնը ուսումնասիրելու նպատակով մենք մտնում էինք Հէլսինգֆօրսի գրախանութիւններ և գրադարաններ՝ մեր ցանկացած գիրքը ձեռք բերելու կամ կարդալու: Այստեղի գրախանութիւններում վաճառւում են բացի չվեդերէն և ֆիններէն գրքերից նաև եւրոպական լեզուներով գրուած բոլոր այն հրատարակութիւնները, որոնց բովանդակութիւնը վերաբերում է Ֆինլանդիային: Դուք կը գտնէք այստեղ և՛ ֆրանսերէն, և՛ գերմաներէն, և՛ անգլիերէն, և՛ ռուսներէն գրքեր այդ ուղղութեամբ:

Ժողովրդական գրադարանները (կան 800 գիւղական գրադարան-ընթերցարաններ) մեր ուշադրութիւնը գրաւեցին մի առանձնայատկութեամբ, որ երբէք տեսած չեմ ոչ մի ուրիշ երկրում: Դա՝ երեսփաներին յատկացրած առանձին ընթերցարանն է: Քաղաքիս ամենամեծ ժողովրդական գրադարանը (գտնւում է Rikardsgatan փողոցում), բացի ընդհանուր դահլիճից, ունի մի ուրիշ աւելի փոքրը, որ տեղաւորում է մօտ 100 հոգի երեսփաներ: Մեր այցելած օրը սենեակը լիքն էր երեսփաներով՝ 15 տարեկան պատանիներից սկսած մինչև 3 տարեկան երեխաներ: Փոքրիկները կարող են դրադարան այցելել միմիայն մեծերի ուղղեկցութեամբ: Ի հարկէ այդ պատիկները չեն կարդում, այլ նայում են պատկերազարդ գրքերը: Պէտք է տեսնել թէ՛ իրալիսի համարձակութեամբ նրանք զիմում են գրադարան պետ օրիորդին՝ ինդրելով տալ «Ռօբինզօնը», «Բեռի Տօպելիուսի հէքիաթները» կամ մի այլ գիրք, որ միայն թէ պատկերազարդ լինի: Մանկական այդ ընթերցարանն ունեցել է 1898 թուականին մօտ 80 հազար այցելողներ, միջին թուով օրական 220 այցելութիւն: Ի Հարկէ 3 տարեկանից գրադարանին ընտելացած մարդը կը շարունակէ միշտ սիրել գրքերի տաճարը, և ոչ թէ մեղ նման... կանաչ սեղանը:

Երկրիս ուսումնասիրութեան քիչ չեն նպաստել մեզ և թանգարանները, որոնց միջանիսի մէջ հաւաքուած են ֆինլանդական նկարիչների և քանդակագործների ձեռակերտները՝ Քանդակագործութեան մէջ հռչակ են ստացել Բունէքէրգը (ըստ նաստեղծի որդին, որ չինել է իր հօր, Ալեքսանդր Բ-ի և համալսարանի հիմնադիր Ռյազէի արձանները), Տականէն, Վալդերէն, Ստիգէլ, Իսկ Էդէլֆէլդ և Հալլէն նկարիչները արդէն համաշխարհային հռչակ են վայելում:

Քաղաքիս թանգարաններից ինձ ամենից շատ հետաքրքրեց ուսանողների սարքած ազգագրական թանգարանը: Թէև այն օրը, երբ առաջին անգամ մենք գնացինք տեսնելու այդ հետաքրքիր հիմնարկութիւնը, այցելութեան օր չէր, սակայն թանգարանապետը ամենայն սիրով մեզ թոյլ տուեց նայելու, ինքն էլ մեզ ուղեկցում էր և բացատրութիւններ տալիս: Եւ միայն այս մարդը չէր, որ այդքան սիրալիր կերպով էր վարւում մեզ հետ, — և ամեն մէկի հետ ի հարկէ. ամեն տեղ ևս մենք հանդիպում էինք քաղաքապարի ուշադրութեան: Մի օրինակ ևս, երբ այս գարնանը Վիբուրգ քաղաքում էինք, ի միջի այլոց ուզեցինք այցելել և թանգարանը: Խիստ հիասթափուեցանք, երբ մեզ ասացին, թէ նոր կառուցած թանգարանը պիտի բացուի մի ամսից յետոյ: Բայց երբ թանգարանապետն իմացաւ, որ մենք տուրիստներ ենք և այդքան երկար սպասել չենք կարող, առանց տատանուելու նա ինքը բաց արաւ սենեակների կողպած դռները և մեզ հետ երկու ժամուայ ընթացքում լրջում էր ամբողջ թանգարանը և յաճախ մեր ուշադրութիւնը հրաւիրում այս կամ այն հետաքրքիր իրերի վրայ, նոյնիսկ ներդրութիւն էր խնդրում, որ հին թանգարանից բերած առարկաների մի մասը դնու թափթփուած են յատակի վրայ, ուստի լաւ տեսնել դժուար էր: Ի հարկէ այդ բոլորը կատարւում էր առանց որևէ վարձատրութեան:

«Ազգագրական թանգարանը» գոյացել է շատ հասարակ կերպով: Ամեն մի ուսանող ամառուայ արձակուրդներին տուն վերադարձած ժամանակ հաւաքել է կամ չնչին գումարով դնել է տեղական հետաքրքիր իրերը և իր հետ բերել Հէլսինգֆորս: Միջանի տարուց յետոյ հաւաքուել է այնքան նիւթ որ կարելի է եղել թանգարանի սկիզբը դնել: Իրանց միջոցներով ուսանողական ընկերութիւնները վարձել են մի մասնաւոր տուն թանգարանի համար: Այժմ, երբ այդ թանգարանն արդէն ուշադրութիւն է գրաւել, մտադրութիւն կայ քաղաքի հաշուով առանձին շինութիւն կառուցանել: Չը կարծէք թէ այդ թանգարանում, ինչպէս առհասարակ լինում է, հաւաքուած են մի-

միայն հագուսդիւստ և թանկագին իրեր. ոչ, դուք այդտեղ կը տեսնէք և ամենահասարակ իրեր, որ մեզ մօտ նոյնանմանները չէին արժանանալ որեւէ ուշադրութեան: Ուսանողները հաւաքել են Ֆինլանդիայի ամեն ծայրերից իրեր, կահ-կարասիք, հագուստ, գործիքներ, զէնքեր, նաւակներ, ձգնորսական զանազան պարագաներ, սայլեր, ձիու արդուզարդեր, տնայնագործական իրեր, գործուածքներ, գորգեր, ասղնեգործած երեսօրքիչներ, սուփրաներ, վարագոյրներ, կային, կային, չեն մոռացուած ամենամանջան իրերն անգամ, օրինակ, փղբրիկ քարեր, որոնցով աղքատ տեղերում աղ են կրճում, զամբիւղներ և ծառի կեղևից պատրաստած «դօդ»եր, որոնց մէջ միւրգ են պահում: Այս բոլորը խնամքով հաւաքուած է, նպատակ ունենալով կարելոյն չափ լրիւ պազափար տալ երկրի մասին: Միջանի սենեակներ բռնուած են փղբրիկ տնակներով, որոնք պատկերայնում են ֆին գիւղացու խրճիթի ներսը. այստեղ դուք կարող էք տեսնել Ֆինլանդիայի զանազան նահանգների գիւղացիների նիստ ու կացը, շորերի տարազի տարբերութիւնը, նահապետական և արդի գործիքները, կային: Նոյն խրճիթներում կան և մոմից շինած ֆիգուրաներ ընական մեծութեամբ, որոնք ներկայացնում են երկրիս զանազան տիպերը:

Այդ թանգարանում կայ նաև ասղնեգործութեան և առհասարակ ձեռագործների հարուստ ժողովածու: Արդէն վաղուց մարդիկ նկատում էին որ ֆինական ասղնեգործների նախնիքը խիստ օրիգինալ և գեղեցիկ են, որոնք յոյց են տալիս գիւղացու բնութիւնից օժտուած գեղարուեստական ճաշակը: Չը նայած դրան, հարուստ և ինտելիգէնտ զասակարգերը, ինչպէս և մեզ մօտ, գերազասում էին օտարերկրեայ գործարանական կտորների անճաշակ և չարլօն նախնիքը, և միմիայն ազգայնական շարժման ընթացքում պահանջ զգացուեց ֆին տնայնագործական գործուածքների: 1879 թուականին կազմուեց մի ընկերութիւն, որ նպատակ դարձրեց՝ զարգացնել ֆին տնայնագործական արդիւնաբերութիւնը, սովորեցնել ջանկայողներին ասղնեգործութիւն և հասարակութեան մէջ տարածել այդ տեսակ գործուածքներ: Այժմ ընկերութեան ուսումնարանն ունի ասանձին բնակարան, ուր բազմաթիւ աղջիկներ և կանայք սովորում են այդ արհեստը: Միևնոյն տեղից կարելի է գնել կամ վարձով վերցնել՝ ընդօրինակիւու համար, զանազան տեսակ նախնիքի նմուշներ: Մենք ընդօրինակել ենք այդ նախնիքի շատերը, որոնց մեծ մասը խիստ նմանութիւն ունի կովկասեան, առաւել ևս թաւաքամաների, գործուածքների նախնիքին: Շնորհիւ ընկերութեան ջանքերին, ֆին ձեռագործ իրերը մօզա է դառնում

և տնայնագործական արդիւնաբերութիւնը սկսում է զարգանալ: Գործարանի աղդեցութիւնից դուրս մղուած տնային «դադգահը» նորից լոյս աշխարհ է գալիս գիւղացու խրճիթում և այդպիսով սրա վաստակած պարէնի վրայ մի բան աւելացնում ձմեռուայ անգործ օրերին: Կառավարութիւնն իր կողմից նոյնպէս նպաստում է տնայնագործական արդիւնաբերական այն բաներում, որի մէջ իրանք տնայնագործներն անձեռնհաս են լինում իրագործել: Նկարչական ուսումնարանների վերջին դասարանների աշակերտներն ուղարկւում են երկրի խորքերը, ուր նրանք պարապում են գիւղացիների հետ, նրանց ծանօթացնում են վերջին նորութիւնների, նկարների, գործիքների հետ: Սակայն աշխատում են, որքան հնարաւոր է, պահպանել գործուածքներում նահանգի առանձնայատկութիւնը, որով և ձեռագործը հետաքրքիր և օրիգինալ է դառնում:

—Ձէ որ վերջիվերջոյ տնայնական արդիւնաբերութիւնը կ'ընկճուի գործարանականի առաջ,—դիմեցի ծանօթիս, յիշելով Կարլ Մարքսի վարդապետութիւնը:

—Մեծ պեղանտութիւն կը լինի մեր կողմից, եթէ արդի գիւղացուն չը նպատենք մի պատառ հաց ճարելու, ի նկատի ունենալով, թէ ապագայում ինչ-ինչ փոփոխութիւններ են լինելու,—իրաւացի կերպով նկատեց ֆինլանդացին:

Մեր խօսակցութիւնը դարձաւ գործարանական արդիւնաբերութեան և ֆինլանդացի բանուորների վրայ:

Վերջին ժամանակներն արագութեամբ զարգանում է ֆինլանդիայում գործարանական արդիւնաբերութիւնը: Երկու ու կէս միլիօն աղգաբնակչութեան վրայ գալիս են այժմ 58 հազար գործարանական բանուորներ. և 1896 թուականին այդ արդիւնաբերութիւնն արտարադրել է մօտ 200 միլիօն մարկի արդանք:

—Սակայն բանուորական հարցը մեր երկրում չունի այն կերպարանքը, ինչպէս է Եւրոպայի շատ երկիրներում,—չարունակեց ֆինլանդացին: Դրա պատճառները զանազան են: Նախ՝ որ մեր աղգաբնակչութիւնը նոր է և քաղաքների թիւը սակաւ: Կապիտալիզմը մեր երկրում անկարող է ինքնաւանդ գործել: Այստեղ իշխում են օրէնքը, հաւասարութիւնը և պնդութիւնը: Ոչ ոք, որքան էլ հարուստ ու հզօր լինի նա, անկարող է վիրաւորել բանուորի պատուասիրութիւնը, նրան խաբել և ճնշել: Ընդհակառակը՝ գործարանատէրերն աշխատում են բարւոքել իրանց ստորագրեալների կեանքը՝ բանալով ուսումնարաններ, հիւանդանոցներ և հիմնելով բանուորական ընկերութիւններ: Մեր բանուորներն էլ են գործադուլ սարքում, բայց երբեք

բռնութիւն չի կատարուում թէ նրանց և թէ կառավարութեան կողմից: Բանուորներն ունեն իրանց առանձին թերթը՝ «Տիւօմիէս»: Բնակարանային բարդ հարցն աջող կերպով է լուծուած Ֆինլանդիայում: Բանուորներն աշխատում են իրանց սեփական ոյժերով կռուել այդ չարիքի դէմ. նրանք իրանցից կազմակերպուում են ակցիօներական ընկերութիւններ, փոխառութիւններ են անում և կառուցանում են շատ յարմար բնակարաններ, ուր առհասարակ իրանք՝ բանուորներն են ապրում: 1875 թուականից կառավարութիւնը նպաստ է տուել կէս միլիօն մարկից աւել այդ ձեռնարկութիւններին:

Աշխատանքն այստեղ առհասարակ լաւ է վարձատրուում. օրինակ, Հէլսինգֆօրսում օրավարձը հաւասար է 4—6 մարկի: Սովորաբար բանուորի վարձատրութիւնը հաշոււմ են աշխատած ժամերի համեմատ, ժամը 50 պէնի (20 կոպ.), որ միջին թուով օրական անում է մօտ վեց մարկ (2 ո. 50 կոպ.): Ի հարկէ փոքր գումար չէ այդ, բայց պէտք է ի նկատի ունենալ որ ֆին բանուորի պահանջներն էլ աւելի շատ են. նա, օրինակ, անկարող է եօլա֊գնալ առանց լրագրի, թատրոնի, առանց նրան՝ որ տօն օրերին ընտանիքով բնատօրանում չը ճաչէ կամ ամառ ժամանակ քաղաքից դուրս չը դնայ, կային:

Աշխատանքի սղութիւնն է պատճառը որ շատ գործեր այստեղ կատարում են երեխաներ և կանայք, որոնց վարձատրութիւնն ի հարկէ աւելի փոքր է. օրինակ, մակոյկավարների մեծ մասը և բաղանիքներում բոլոր ծառայողները կանայք են, նոյնիսկ տղամարդկանց բաժանմունքների «քիսաչիները» նոյնպէս կանայք են, այն էլ ոչ պառաւ կանայք: Շատ օտարոտի է թւում այդ վերջին սովորութիւնը, և երկրիս անձանօթ մարդն ուրիշ կերպ կը մեկնէ այդ ու կը կասկածէ ֆինների բարոյականութեան վրայ: Սակայն չը կայ անշուշտ մի երկիր, որ այնքան խստապահանջ լինէր բարոյականութեան վերաբերեալ, որքան ֆինլանդացիք են: Բաւականանանք միմիայն իրաւաբուն Հանրի Ժօլիի՝ «A trawers l'Europe» գրքից միքանի տեղեկութիւններ բերելով այդ մասին.

«Հասարակական բարոյականութեան պաշտպանութիւնը Ֆինլանդիայում յնուած է խիստ օրէնադրութեան վրայ, որի XX գլուխը հետեւել վերնագիրն ունի՝ «Անօրինական կենակցութիւն և անբարոյական վարմունք»: Այս երկրում օրէնքը խիստ պատժում է այնպիսի գործողութիւններ, որոնք ուրիշ երկիրներում անուշադիր են թողնուած: Օրինակ, եթէ մի մարդ կենակցել է իր աղախնի հետ և յետոյ հետը չէ ամուսնացել,

այդպիսին խիստ պատժի է ենթարկւում: Իսկ արօտիտուցիան համարւում է յանցանք: Ահա թէ ինչ է ստում օրէնքը. «Եթէ մի ոքմին համբերութեան տուն կը պահի կամ թէ կը յորդորէ մի կնոջ անառականութիւն անկու, կ'ենթարկուի երեք տարուայ կամ աւել բանտարկութեան և կը զրկուի բոլոր քաղաքացիական իրաւունքներէ»: Մի այլ տեղ օրէնքը թելադրում է. «Եթէ մի ոքմին իմանալով որ ինքը վեներական ակոտ ունի, սեռական յարաբերութեամբ կը վարակէ մի ուրիշ անձնաւորութիւն, կ'ենթարկուի բանտարկութեան երեք տարով կամ աւել»:

Ամառուայ ամենաշոք՝ ժամանակն է,—հիւսիսում էլ շոքեր են անում,—ուստի քաղաքիս բնակիչների մի մասը կամաց-կամաց ցրւում է: Ոմանք ճանապարհորդում են երկրի գեղանկար վայրերում, չատերը ամարանոց են դնում: Մենք էլ վճռեցինք մի առժամանակ կղզիների վրայ ապրել: Շոգեկնաւ տանում է մեզ դէպի Սիբո կղզիները: Ահա կամայ-կամաց անհետանում է մեր աչքից Ֆինլանդիայի մայրաքաղաքը: Ամփոփելով տեսածներս ու լսածներս, ակամայ յիշողութեանս մէջ նորոգւում են մի ուս ճանապարհորդի իրաւացի խօսքերը.

«Անշուշտ Հէլսինգֆօրս քաղաքն այն կենտրոնն է, ուր արտադրում է ամբողջ երկրի հոգեկան կեանքը իր բոլոր արտայայտութիւններով,—գրում է ուս ճանապարհորդը: Այստեղ կան և՛ դիտնական, և՛ արուեստգիտական ընկերութիւններ, հիմնալի թատրոն, համալսարան, գալոցական հիմնարկութիւնների ամբողջ ցանց: Այստեղ միջոցներն են դիմում կոռուելու ակտերի և արբեցողութեան դէմ, այստեղ լայն կերպով զարգացած է և գործնական հիմք ունի բարեգործութիւնը. այստեղ, վերջնապէս, զարգանում է մի ահագին գրականութիւն, հրատարակւում են տասնեակ լրագիրներ, գրախանութները լիքն են նոր գրքերով, միքանի տասնեակ ուղբիով կարելի է օգտուել տեղէնօնով. կան հրաշալի ձիաքաշ, օրինակելի կառապաններ, որոնք խստութեամբ հպատակուած են տակտայի: Փողոցներում չը կան փսոր ու ցեխ, տրօտուարները հաւասար են և լայն, սալայատակները լաւ քարած են, քաղաքն առատ է բուսականութեամբ և մաքուր օդով: Բնակարանները բարեկեցիկ են, արդի պահանջների համեմատ, տանտէրերը չեն ճնշում տընկեցներին և վերջիններս ճորտ չեն գրուած առաջինների մօտ: Խանութներում ձեռք չեն խաբում զանազան ձևերով, այլ ուղում են այն, ինչ որ ապրանքն իսկապէս արժէ՝ վերցնելով մի թեթև տոկոս—չափ: Մարդիկ փողոցներում իրար չեն հրհրում, չեն հայ-

հոյում, այլ գնում են հանգիստ և խաղաղ, զգալով որ ամեն մարդ իրաւունք ունի տրօտուարով գնալու...

«Եւ այդպիսի շատ հարցեր սնցնում էին մտքովս: Յիշկ-
ցի ես որ այդ բոլորը գտնւում է միջանի Ժամուայ ճանապար-
հի վրայ Նովգորոդից, Պսկովից և Ռուսաստանի ուրիշ այլ նա-
հանգական քաղաքներից, և ես, խոստովանում եմ, նախանձ
զգացի, նոյնիսկ զայրոյթ»:

Ք. ՕՀԱՆԵԱՆ

ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ

ԵՒ

Ռ Ի Ս Լ Է Ր Ա Ի Ս Գ

VI

Նա խոստացել է չը կրկնել այլ եւս:

Օ՛հ, ոչ, նա այլ ևս այդպիսի բան չի անի: Պ. Թաղական ոստիկանը կարող է հանգիստ լինել: Երկիւղ չը կայ, որ նա կրկնի իր արածը: Ամենից առաջ, ինչպէս պէտք է նա գնայ մինչև գետը, քանի որ այժմ այլ ևս չի կարողանում վեր կենալ անկողնից: Եթէ պ. Թաղական ոստիկանը նրան տեսնէր այժմ, այլ ևս կասկածով չէր վերաբերուիլ նրա խոստման: Ճիշտ է, այն՝ մեռնելու կամքը, փափագը, որ այնքան օրհասական կերպով գրուած էր նրա գունատ կերպարանքի վրայ այն առաւօտ, դեռ ևս երևում է նրա ամբողջ էութեան մէջ, բայց այժմ նա աւելի մեղմ, աւելի հեզ արտայայտութիւն է ստացել: «Մի ոմն Դըլօբէլը» գիտի, որ մի քիչ, շատ քիչ անցած ինքը այլ ևս ոչինչ չի ունենալ բաղձալու:

Բժիշկները կարծում են, թէ Թոքերի բորբոքումից է նա մեռնում. իբր թէ շուրերը Թաց մնալուց մրսել է: Բժիշկները սխալւում են. Թոքերի բորբոքում չէ այդ: Ուրեմն սէքն է նրան սպանողը... Ոչ: Այն սարսափելի զիշերից յետոյ նա այլ ևս չի մտածում Ֆրանցի մասին, նա այլ ևս իրան արժանի չի համարում ոչ սիրելու, ոչ էլ սիրուելու: Նրա անարատ կեանքի մէջ այսուհետև մի բիծ կայ, և ահա թէ ինչու է նա մեռնում:

Այն սարսափելի զրամայի յեղեղումներից իւրաքանչիւրը մի տեսակ արատ է նրա մտքի համար,—ջրից գուրս գալը այնտեղի բոլոր մարդկանց առաջ, յոգնած քունը Թաղական ոստի-

կանատանը, այնտեղ լսած անվայել երգերը, վառարանի առաջը տաքացող խենթ կիներ, այն բոլոր անառակ, ախտաւոր և զարհուրելի բաները, որոնց կողքով նա անցաւ զլիաւոր ոստիկանատան սանդուխի վրայ, և յետոյ՝ մի քանի հայեայքների արհամարհանքը, միւսների լախրշութիւնը, իր ազատողի կատակները, ոստիկանի սիրախօսութիւնները, իր կանացի ամօթխածութիւնը ընդ միշտ խախտուած, անունը յայտնելու անհրաժեշտութիւնը, վերջապէս իր կաղութիւնը, որ նրան ճնշում էր իր երկար նահատակագրութեան բոլոր չըջաններում, իբրեւ մի հանգամանք, որ սակի ևս ծիծաղելի էր դարձնում նրա սիրապատճառ ինքնասպանութիւնը...

Ես ձեզ ասում եմ, որ նա մեռնում է ամօթից։ Գիշերային զառանցանքների ժամանակ նա կրկնում է շարունակ, — «Ամաչում եմ... Ամաչում եմ...» — իսկ հանգստութեան բուպէներին խրուում է անկողնի մէջ, վերմակները քաշում է երեսին, կարծես թէ ուզում է ծածկուել կամ թաղուել նրանց մէջ։

Դէզիրէյի անկողնի կողքին, պատուհանի լոյսի առաջ, տիկին Դըլօբէլը աշխատում է և միևնոյն ժամանակ խնամում իր հիւանդ աղջկան։ Երբեմն-երբեմն նա բարձրացնում է աչքերը, զննում է աղջկայ համը յուսահատութիւնը, այդ անբացատրելի հիւանդութիւնը, յետոյ իսկոյն սկսում է նորից աշխատել։ Ի՞նչ արած. չքաւոր մարդկանց ամենամեծ ցաւերից մէկն էլ այն է, որ ազատ ժամանակ չունեն իրանց վշտին անձնատուր լինելու։ Պէտք է շարունակ աշխատել, պէտք է մտածել անյետաձգելի կարիքների, կեանքի դժուարութիւնների մասին նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ մահը սաւառնում է մարդուս շուրջը։

Հարուստը կարող է խորասուզուել իր վշտի մէջ, անձնատուր լինել նրան, ապրել նրանով, ոչինչ չանել բացի վշտանալուց ու լալուց։

Ձքաւորը ոչ հնարաւորութիւն ունի, ոչ իրաւունք՝ այդպէս անելու։ Իմ հայրենի գաւառում, մի գիւղում, ես ճանաչում էի մի պառաւ կնոջ, որի աղջիկը և ամուսինը մեռել էին մի տարուայ ընթացքում, իրար յետեւից երկու սարսափելի աղէտ բերելով նրա գլխին, բայց նա գաւակներ ունէր մեծացնելու, ազարակ ունէր կառավարելու։ Լուսաբացից սկսած պէտք էր զբաղուել, ամեն բանի հասնել, ղեկավարել զանազան տեսակ աշխատանքներ, որոնք ցրուած էին հանգում մի քանի մզոն հեռու իրարից։ Վշտահար այրին ասում էր ինձ. «Լի օրերը մի ազատ բուպէ չունեմ լալու համար, բայց կիրակիները, օօ, կիրակիները ես տեղը հանում եմ...» Եւ յիշաւի, կիրակի օրերը, մինչ երե-

խաները խաղում կամ զբօսնում էին զբոսնում, նա կէս օրից յետոյ պինդ կողպւում էր իր սենեակում և մինչև երեկոյ ամայի տան մէջ գոռոզում, հեկեկում էր ու կանչում իր ամուսնուն ու աղջկան:

Տիկին Դըլօբէլը նոյն իսկ կիրակի օրերը ազատութիւն չունէր: Չէ որ այժմ նա մէն-մննակ պէտք է աշխատէր, չէ որ նրա մատները չունէին Դէզլիբէյի նուրբ մատների չնաշխարհիկ ճարտարութիւնը, չէ որ դեղերը թանգ արժէին, և, թէկուզ աշխարհը կործանուէր, նա չէր ուզիլ զրկել «հայրիկին» նրա սիրելի սովորութիւններից մէկից: Ուստի որ ժամին էլ հիւանդը բանար աչքերը, և՛ առաւօտեան աղօտ ցոլքով, և՛ տքնութեան լամպի լոյսով, նա տեսնում էր մօրը աշխատելիս, անվերջ աշխատելիս:

Երբ անկողնի առաջատները ծածկուած էին լինում, նա լսում էր սեղանի վրայ զրուող մկրատի չոր ու մետալային հընչիւնը:

Մօր այդ յոգնատանջ աշխատները, այդ մշտական անքնութիւնը, որ անբաժան էր իր տենդից, մի նոր տանջանք էր խեղճ հիւանդի համար: Երբեմն այդ ցաւը մոռացնել էր տալիս միւս բոլոր ցաւերը:

—Աշխատանքս սուր ինձ տեսնենք,—ասում էր նա փորձելով նստել անկողնու:

Այդ՝ լուսաւոր բոպէներ էին օրէցօր թանձրացող խաւարի մէջ: Տիկին Դըլօբէլը, որին՝ հիւանդի այդ ցանկութիւնը վերականգանալու բաղձանք էր թւում, ամենայն հոգածութեամբ նստեցնում էր նրան ու մօտեցնում սեղանը: Բայց ասեղը շատ ծանր էր, աչքերը շատ թոյլ էին, և սալայատակի վրայով անցնող կառքերի ամեն մի զղրդոց, փողոցից բարձրացող բոլոր աղաղակները՝ յիշեցնում էին Դէզլիբէյին, որ փողոցը, լիբը փողոցը բոլորովին մօտ է նրանից: Չէ, անկասկած էր, որ նա այլ ևս ոյժ չունէր ապրելու: Ա՛խ, եթէ նա կարողանար մեռնել ու յետոյ վերածնունդ... Բայց այդ անհնար էր, և նա հանգչում էր կամայ-կամայ, համակուելով դերագոյն անձնուրացութեամբ: Մայրը շուտ-շուտ նայում էր աղջկան և տեսնելով, որ քանի գնում՝ աւելի ու աւելի է դունատւում, հարցնում էր:

—Ի՞նչպէս ես:

—Շատ լաւ... պատասխանում էր հիւանդը կսկծալից ժպտով, որ մի բոպէով փայլեցնում էր նրա ցաւատանջ դէմքը, ցոյց տալով նրա բոլոր աւերումները, ինչպէս որ աղքատի բնակարանը ընկած արևը, փոխանակ ուրախ տեղը տալու նրան, ընդհակառակը, աւելի ևս որոշակի է ցոյց տալիս նրա մռայլու-

թիւնն ու լերկութիւնը: Այնուհետեւ երկուսն էլ լռում էին երկար ժամանակ. մայրը՝ լալու ահից, աղջիկը՝ բռնուած տենդից ու արդէն պարուրուած այն անտեսանելի քօղերով, որոնցով մահը մի տեսակի դժառաստութեամբ պատում է մեռնողներին, որպէս զի կարողանայ ընկճել նրանց ոյժերի վերջին մնացորդները և որքան կարելի է հանգիստ տանի նրանց, առանց որ և է դիմադրութեան:

Հռչակաւոր Դըլօբէլը երբէք տանը չէր նստում: Նա ոչ մի փոփոխութիւն չէր մտցրել այն՝ անպաշտօն դերասանի կեանքի մէջ, որ վարում էր միշտ: Նւ սակայն նա գիտէր, որ իր աղջիկը մեռնում է. բժիշկը նախազգուշացրել էր նրան: Այդ նոյն իսկ սաստիկ յուզել էր նրան, որովհետեւ, իսկապէս ասած, նա սաստիկ սիրում էր իր զաւակին. բայց այդ օտարուտի բնաւորութեան մէջ ամենախսկական, ամենաանկեղծ զգացմունքները կեղծ ու անբնական կերպարանք էին ընդունում, այն բնական օրէնքով, որի համաձայն՝ թեք տախտակի վրայ դրուած բանեւորը չեն կարող երբէք ուղիղ դիրք ունենալ:

Դըլօբէլի համար ամենագլխաւորը այն էր, որ ամեն տեղ յոյց տար իր վիշտը: Բուլվարի մի ծայրից մինչև միւսը նա դժբախտ հօր դեր էր ներկայացնում: Նրան հանդիպում էին թատրոնների մօտերքում և դերասանների սրճարաններում կարմրած աչքերով և զուռնատ դէմքով՝ Նա շատ սիրում էր այնպէս անել, որ հարցնեն. «Հ՞ը, ծերուկա, ի՞նչպէս է աղջիկդ»: Եւ այն ժամանակ նա թափ էր տալիս գլուխը ջղային շարժումով, կնճռում էր դէմքը ու սղմում բերանը, իբր թէ արցունքն ու անէծքները զսպելով, և լռու հայեացքով ու լի ցասումով շանթահարում էր երկինքը, ինչպէս «Երեխաների բժիշկը» խաղալիս: Բայց այդ բոլորը չէր խանգարում նրան ամենասիրալիր ուշադրութեամբ ու կամակատարութեամբ վերաբերուել իր աղջկան:

Այդպէս, նա սովորութիւն էր դարձրել նրա հիւանդանալու օրից ի վեր ծաղիկներ բերել նրան իր զբօսանքներից յետոյ. և նա չէր բաւականանում սովորական ծաղիկներով, համեստ մանիշակներով, որ ծախում են փողոցի բոլոր անկիւններում աղքատիկ քսակների համար: Այդ աշնանային տխուր օրերին նա փնտրում էր վարդեր, մեխակներ, մանաւանդ սպիտակ եղրեանիներ, այն ջերմոցային եղրեանիներից, որոնց ցօղունն ու տերեւները միևնոյն կանաչաւուն սպիտակութիւնն ունեն, կարծես թէ բնութիւնը շտապելու պատճառով գործ է դրել միայն մի տեսակ գոյն:

—Օ՛հ, այդ չափազանց է... չափազանց... տեսէք, կը

լարկանամ,—ամեն անգամ ամուսն էր հիւանդը, տեսնելով, թէ ինչպէս է նա յաղթական կերպով ներս մտնում փունջը ձեռքին. բայց հայրը այնպիսի մեծ-աղայական կերպարանքով էր ասում՝ «Թող տուր... Թող տուր...», որ նա այլ ևս չէր կարողանում պնդել իր ասածի վրայ:

Եւ սակայն ահագին ծախս էր պահանջում այդ, իսկ խեղճ մայրը սարսափելի տանջւում էր, որ կարողանայ բոլորի համար հաց վաստակել:

Բայց տիկին Դըլօբէլը ոչ միայն չէր տրանջում այդ բանից, այլ, ընդհակառակը, գտնում էր, որ այդ շատ հիմնալի բան է իր մեծ մարդու կողմից:

Նա զմայլում էր այդ արհամարհանքից դէպի փողը, այդ դերազանց անհոգութիւնից, և աւելի քան երբեք հաւատում էր իր ամուսնու հանճարին և դերասանական ապագային:

Մի գիշեր Դէզլիբէն քնից վեր թռաւ սաստիկ տարօրինակ վիճակի մէջ: Պէտք է ասել, որ նախընթաց օրը բժիշկը, այցելութեան գալով, սաստիկ զարմացած էր մնացել՝ տեսնելով նրան յանկարծ կենդանացած ու աւելի հանգստացած և ջերմը բոլորովին իջած: Առանց հասկանալու այդ անակնկալ վերակենդանութեան պատճառը, նա հեռացել էր, ասելով «Սպասե՛նք», յոյսը դնելով երիտասարդութեան արագ կազդուրումների, ներքին հիւթերի այդ հրաշալի-ոյժի վրայ, որ յաճախ նոր կեանք է պատուաստում նոյն իսկ մահուան նշանների վրայ: Եթէ նա նայէր Դէզլիբէյի բարձի տակը, այնտեղ կը գտնէր Գահիբէյի դրոշմով մի նամակ, որ միակ պատճառն էր այդ ուրախառիթ փոփոխութեան: Մի նամակ, բաղկացած չորս էջից և Ֆրանցի ստորագրութեամբ, որ բացատրում էր ու խոստովանում իր սիրելի Զիզլիին իր ամբողջ վարմունքը:

Հէնց այդպիսի նամակ էր երագում հիւանդը: Եթէ նոյն իսկ ինքը թելադրած լինէր նամակը, այդքան լիովին արտայայտուած չէին լինի այն խօսքերը, որոնք պէտք է շարժէին նրա սիրտը, և այն բոլոր քնքոյշ ներողութիւնները, որոնք պէտք է սպեղանի լինէին նրա վէրքերին: Ֆրանցը զգլումն էր յայտնում, ներողութիւն էր խնդրում, և, առանց ոչինչ խոստանալու նրան, առանց մանաւանդ որ և է բան խնդրելու նրանից, պատմում էր իր հաւատարիմ մտերմին իր մաքառումները, խղճի խայթոցները, քաշած տանջանքները: Նա զայրոյթով էր խօսում Սիդոնիի մասին, խնդրում էր Դէզլիբէյին չը հաւատալ նրան, և խակալութեամբ, որ սրտտես և ահուելի էր չնորհիւ հին կրքոտ սէրին, նա զգուշացնում էր նրան այդ փշաղած ու վայր ի վերոյ բնաւորութիւնից, այդ անշեշտ ձայնից, որ կարծես ստեղծուած

էր ստեղծու համար և որի մէջ երբեք չէր լսուել սրտից բղխած մի հնչիւն, որովհետեւ նա գլխից էր դուրս գալիս, ինչպէս այդ պարիզեան տիկնիկի բոլոր մուկերն ձգտումները:

Ո՛րքան ցաւալի բան էր, որ այդ նամակը մի քանի օր չուտ չէր ստացուել: Այժմ այդ բոլոր քաղցր խօսքերը նոյնն էին Դէզիրէյի համար, ինչ որ հիանալի կերակուրները, երբ շատ ուշ են հասցնում սովամահ եղողին: Նա հստոտում է կերակուրները, փափագում է ուտել, բայց այլ ևս ոյժ չունի ուտելու: Ամբողջ օրը հիւանդը կարգում էր ու նորից կարգում նամակը: Նա հանում էր նամակը ծրարից, յետոյ սիրագին ծալում, և փակած աչքերով տեսնում էր ամբողջապէս, մինչև իսկ նամականիչի գոյնը: Փրանցը մտածել էր նրա մասին: Այդ բաւական էր նրան ներշնչելու քաղցր անգործութիւն, որի չնորհիւ նա վերջապէս քուն եղաւ՝ այնպիսի տպաւորութեամբ, որպէս թէ մի մտերիմ բազուկ յենարան էր դարձել նրա թոյլ գլխին:

Յանկարծ նա զարթնեց, ինչպէս ասացինք մի քիչ առաջ, տարօրինակ վիճակի մէջ: Մի տեսակ թուլութիւն, անձկութիւն, ինչ-որ անբացատրելի բան էր զգում նա իր ամբողջ էութեան մէջ: Նրան թւում էր, թէ ինքը կապուած է կեանքի հետ միայն մի մաղանման թելով, որը այնքան ձգուած է, որ քիչ է մնում կտրուի, և որի ջղային երերումները նրա բոլոր զգայարաններին տալիս էին գերբնական նրբութիւն ու սրութիւն: Դեռ գիշեր էր: Նրա պառկած սենեակը—նրան տուել էին իր ծնողների սենեակը, որ աւելի օդաւէտ էր, աւելի ընդարձակ, քան իր փոքրիկ ննջախորշը—կիսով չափ ստուերի մէջ էր: Գիշերային լամպը ցոլացնում էր առաստաղի վրայ իր լուսաւոր շրջանները, այդ իւրատեսակ մեղամաղձիկ Մեծ-Արջի համաստեղութիւնը, որ զբաղեցնում է հիւանդներին անքուն գիշերները, իսկ աշխատութեան սեղանի վրայ՝ ցածադրած և լուսամիտիով սահմանափակուած լամպը լուսաւորում էր միմիայն ցիր ու ցան ձեռագործը և բազկաթոռում նըղըղած տիկին Դըլօքէլի կերպարանաստուերը:

Դէզիրէյի գլխում, որ այժմ իրան սովորականից թեթեւ էր թւում, յանկարծ մտքերի ու յիշողութիւնների մի սաստիկ իրարանցում սկսուեց: Իր կեանքի ամենահեռաւոր կէտերը կարծես մօտեցել էին նրան: Մանկութեան ամենաջնչին դէպքերը, այնպիսի իրողութիւններ, որ այն ժամանակ չէր կարողացել հասկանալ, կարծես երազում լսուած խօսքեր՝ հանդէս էին եկել այժմ նրա մտքի առաջ:

Խեղճ աղջիկը մնացել էր ապշած ու սարսափած: Նա չը գիտէր, որ մահուան պատճառած վերջնական չքացումից առաջ,

մարդիկ յաճախ ունենում են տարօրինակ գերադրգուման այդպիսի մի բոպէ, որպէս թէ մարդուս ամբողջ էութիւնը յուսահատօրէն լարում է իր բոլոր ընդունակութիւնները և ոյժերը օրհասական և անգիտակից մաքառման մէջ:

Իր անկողնից նա տեսնում էր հօրն ու մօրը, մէկին՝ իր կողքին, միւսին՝ արհեստանոցում, որի դուռը բաց էին թողել: Տիկին Դըլօբէլը մեկնուել էր իր բազկաթոռում՝ վերջապէս ուշադրութեան արժանացած երկարատև յոգնածութեան լքումով. այն բոլոր սպիները, սրի հարուածների այն բոլոր հետքերը, որ ժամանակը ու տառապանքը թողնում են պառաւած դէմքերի վրայ, տխրագին ու անշինջ երևում էին քնի մեղկութեան մէջ: Յերեկուայ ընթացքում՝ մարդուս կամքը և հոգսերը մի տեսակ դիմակ են դնում դէմքի իսկական արտայայտութեան վրայ. բայց դիշերը տալիս է դէմքերին նրանց իսկական տեսքը: Այդ բոպէին՝ պարզ երևում էին այդ կորովի կնոջ խոր կնճիռները, կարմրած կոպերը, քունքերի մօտ յանցառացած ու սպիտակած մազերը և կծկուած յոգնատանջ ձեռքերը: Եւ Դէզիրէն տեսաւ այդ բոլորը: Ո՛րքան կ'ուզէր նա ոյժ ունենալ վեր կենալու և համբուրելու մօր սիրուն ու անդորր ճակատը, որ ակօսուած էր կնճիռներով, բայց մնում էր յստակ:

Իբր կատարեալ հակապատկեր, կիսաբաց դռան միջով երևում էր հռչակաւոր Դըլօբէլը, որ նստած էր իր սիրած դիրքերից մէկը ընդունած: Երեք քառորդի չափով դարձած դէպի սեղանը ծածկող սպիտակ սփռոցը, նա ընթրիք էր անում և միևնոյն ժամանակ աչքի անցնում մի զրքոյկ, որ դէմ էր տուել ջրի շին: Մեծ մարդը նոր էր վերադարձել, — երևի, հէնց նրա ոտնաձայնն էր զարթեցրել հիւանդին, — և, դեռ բոլորովին յուզուած մի գեղեցիկ ներկայացման շարժումից ու աղմուկից, մէն-մենակ ընթրում էր լըլօբէն ու հանդիսաւոր կերպով, սըղմուած իր նոր սերտուկի մէջ, անձեռոցիկը կզակի տակից ամբացրած, մազերը ունեւիթով խուճուճ դրած:

Առաջին անգամ իր կեանքում Դէզիրէն նկատեց այդ դարմանալի ներհակութիւնը իր ուժասպառ մօր մէջ, որի անհնորհք սև շորերը կախ էին ընկնում վրայից, աւելի ևս նիհար ու մաշուած ցոյց տալով նրան, և իր երջանիկ, մսում կորած, անդործ, հանգիստ ու անհոգ հօր մէջ: Մի հայեացքով նա հասկացաւ այդ երկուսի կեանքի տարբերութիւնը: Այն սովորութիւնների շրջանակը, որի առանձնայատուկ լոյսին, վերջ ի վերջոյ, ընտելանում են երեխաների աչքերը, այնպէս որ նրանք դադարում են այլ ևս շատ պարզ տեսնելուց, չքայել էր նրա համար: Այժմ նա որոշ տարածութիւնից էր դատում իր ծնողների մասին, կար-

ձեռք թէ անդգալի կերպով հեռանալով նրանցից: Վերջին ժամուայ այդ պարզատեսութիւնն էլ մի նոր տանջանք էր նրա համար: Ի՞նչ էր լինելու նրանց վիճակը իր մահից յետոյ: Կամ մայրը աշխատելու է ուժից վեր ու մեռնելու ուժաստպառութիւնից, կամ թէ խեղճ կինը ստիպուած է լինելու հրաժարուել որ և է աշխատանքից և նրա ետական կողակիցը, որ միշտ զբաղուած է իր թատրոնական սնամիւսութեամբ, թողնելու է, որ նրանք երկուսով փոքր առ փոքր խրուեն ծայրայեղ աղքատութեան մէջ, այդ սև գուբի մէջ, որ՝ որքան մարդ աւելի է իջնում՝ այնքան աւելի լայնանում է ու խորանում:

Եւ սակայն նա չարասիրտ մարդ չէր, նա այդ ապացույցել էր նրանց շատ անգամ: Միայն թէ նա բոլորովին կուրացած էր և ոչ մի բան չէր կարողացել փարստել այդ կուրութիւնը... Իսկ եթէ ինքը փորձէր, եթէ նախ քան շունչը փչելը,—սիրտը վկայում էր, որ այդ շուտով կը լինի,—եթէ նախ քան շունչը փչելը ինքը պոկէր այն հաստ ակնակապը, որ այդ խեղճ մարդը կամաւ և զօրով պահում էր իր աչքերի վրայ:

Միմիայն իր ձեռքի նման թեթև, սիրազին ձեռք կարող էր փորձել պոկել այդ կապը:

Ինքը միայն իրաւունք ունէր ասելու հօրը.

—Հայ վաստակիր... Ձեռք քաշիր թատրոնից:

Եւ որովհետեւ պէտք էր շտապել, Դէզիրէ Դըլօրէլը վինուեց իր ամբողջ քաջութեամբ և մեղմ ձայնով կանչեց.

—Հայրիկ... հայրիկ...

Աղջկայ ձայնը լսելուն պէս մեծ մարդը վազէվազ եկաւ նրա մօտ: Այդ երեկոյ մի առաջնեկ ներկայացում էր եղել Ամբիգիւ թատրոնում և նա վերադարձել էր այնտեղից բորբոքուած, էլէքտրացած: Ջահերը, ծափհարները, խօսակցութիւնները միջանցքներում, այն բոլոր զրգոյիչ մանրամասնութիւնները, որոնցով սնունդ էր առնում նրա մոլութիւնը, այդ օրը աւելի էին յափշտակել նրան, քան երբ և իցէ:

Նա մտաւ Դէզիրէյի սենեակը, ճաճանչափայլ ու վեհ կերպարանքով, լամպը ձեռքին ուղիղ բռնած և մի կամելիա խրած կոճակի մէքքին:

—Բարի երեկոյ, Զիդի: Քնած չես ուրեմն:

Եւ նրա խօսքերի ուրախ եղանակը տարօրինակ կերպով հնչեց այդ տխուր շրջապատի մէջ:

Դէզիրէն ձեռքով նշան արեց նրան, որ լռի, ցոյց տալով, որ մայրը քնած է:

—Վայր դէք լամպը... խօսելիք ունեմ ձեզ հետ:

Նրա ձայնը, որ խլում էր յուզմունքից, զարմացրեց հօրը,

նոյնպէս և աչքերը, որոնք լաջն բացուած էին և ինչ-որ սրաթափանց հայեացքով էին նայում, հայեացք, որ նա երբեք չէր տեսել աղջկայ աչքերում:

Մի քիչ շփոթուած այդ բանից, նա մօտեցաւ հիւանդին, կամուրջի ան պատրաստ բռնած նրան տալու համար, բերանը կտրկուչ ածած և նոր կօշիկների ձոճոցով, որ նա շատ արիստօկրատական բան էր համարում: Նրա գիրքը ակներևաբար բռնազբօսիկ էր, և այդ առաջանում էր անշուշտ այն չափազանց մեծ հակապատկերից, որ կազմում էին փայլուն և աղմկկալից թատրոնական դահլիճը, որտեղից նա նոր եկել էր, և հիւանդի այդ փոքրիկ սենեակը, ուր խլացրած ձայները և ցածայրած լամպերի լոյսը չբռնում էին տենդոտ մթնոլորտի մէջ: — Ի՞նչ է պատահել, հոգեակս... Վատ ես զգում քեզ:

Դէզիրէն իր փոքրիկ ու գունատ գլխի թեթի շարժումով պատասխանեց, որ յիշաւի վատ է զգում իրան և կ'ուզէր խօսել նրա հետ բոլորովին մօտիկից: Երբ որ հայրը մօտեցաւ նրա գլխավերին, նա գրեց իր կրակի պէս վառուող ձեռքը մեծ մարդու բաղուկին և չնչաց նրա ականջին... Նա շատ վատ էր զգում իրան, չափազանց վատ: Նա շատ լաւ հասկանում էր, որ այլ ևս երկար չէ ապրելու:

— Այն ժամանակ, հայրիկ, դուք բոլորովին մենակ կը մնաք մայրիկի հետ... Ինչո՞ւ էք զոլում այդպէս... Դուք գիտէիք, որ այսպէս պէտք է լինի, որ նոյն իսկ շուտով է լինելու այսպէս... Միայն թէ ես ուզում եմ ձեզ ասել... Իմ մահից յետոյ, վախենում եմ, որ մայրիկը չը կարողանայ մենակ պահել տունը... Տեսէք, ի՞նչպէս գունատ ու յոգնած է նա:

Դերասանը նայեց իր «սուրբ կնոջ» վրայ և կարծես սաստիկ զարմացաւ, տեսնելով, որ յիշաւի գէմքը շատ անառողջ էր: Յետոյ նա մխիթարեց ինքն իրան նկատելով եսականօրէն.

— Նա շատ էլ առողջ չի եղել երբեք...

Այդ նկատողութիւնը և այն եզանակը, որով նա արեց այդ նկատողութիւնը, զայրացրին Դէզիրէյին և նրան ամրապնդեցին իր վճռի մէջ: Նա շարունակեց, առանց աշխատելու ինչպե՞ս կ'զերասանի մտապատրանքներին.

— Ի՞նչ է լինելու ձեր երկուսիդ վիճակը իմ մահից յետոյ... Այո, ես գիտեմ, որ դուք մեծ յոյսեր էք տածում, բայց ահա որքան տարի է նրանք չեն իրադրոճում: Այն, ինչ որ դուք այդքան երկար ժամանակ սպասում էք, կարող է էլի ուշանալ, իսկ ի՞նչ պէտք է անէք դուք մինչև այն ժամանակ... Լսէք, սիրելի հայրիկ, ես չէի ուզի ձեզ ցաւ պատճառել, բայց ինչ թշուում է, որ ձեր հասակում և ձեր խելքով դուք հեշտութեամբ

կարող էիք... Պ. Ռիսլէր աւագը, վստահ եմ, ամեն կերպ կաշակցէր...

Նա խօսում էր դանդաղ կերպով, ճիշդ դորժ դնելով, բառեր փնտռելով, երկար լռելով ամեն մի նախադասութիւնից յետոյ, յուսալով, որ իր կիսատ թողածը կը լրացնի հայրը մի շարժումով, մի բացականչութեամբ: Բայց դերասանը չէր հասկանում նրա միտքը: Նա ականջ էր դնում, նայում էր նրան կոկոն աչքերը լայն բացած, անորոշ կերպով զգալով, որ այդ անմեղ ու անողորմ մանուկի խղճից ինչ որ մեղադրանք է բարձրանում իր դէմ. սակայն նա չը գիտէր, թէ ինչ մեղադրանք է այդ:

— Ինձ թւում է, որ դուք լաւ կ'անէիք, — անհամարձակ շարունակեց Դէզիրէն, — ինձ թւում է, որ դուք լաւ կ'անէիք, եթէ հրաժարուէիք...

— Հօր... Ընչ... ինչպէս...

Հիւանդը կանգ առաւ տեսնելով, թէ ինչ տպաւորութիւն գործեցին հօր վրայ իր խօսքերը: Ծեր դերասանի շարժուն դէմքը յանկարծ կծկուեց սաստիկ յուսահատութիւնից, և կսկիծը այն աստիճան սղմում էր կոկորդը, որ աչքերը լցուեցին արցունքներով, իսկական արցունքներով, որ նա նոյն իսկ չէր աշխատում ծածկել ձեռքի կոնակով, ինչպէս անում են բեմում: Թշուառականը սկսում էր հասկանալ... Այդպէս ուրեմն նրա փառքից երես էր թեքում մէկը այն երկու անձնաւորութիւններից, որոնք նրա տաղանդի միակ հաւատարիմ երկրպագուներն էին մնացել: Իր աղջիկը այլ ևս չէր հաւատում նրա տաղանդին: Բայց չէ, այդ անկարելի բան էր: Նա, անշուշտ, լաւ չէր լսել, լաւ չէր հասկացել... Ինչից լաւ կը լինի որ նա հրաժարուի, թող ասի տեսներ... Բայց Դէզիրէն սիրտ չարեց վերջացնել իր ասելիքը, տեսնելով հօր համր հայեացքը, որ խնդրում էր խնայել իրան: Բացի այդ, խեղճիկի ոյժերը և շունչը սպառուում էին արդէն:

Նա չչնչաց երկու, երեք անգամ.

— Եթէ հրաժարուէիք... հրաժարուէիք...

Յետոյ նրա փոքրիկ գլուխը վայր ընկաւ բարձի վրայ, և նա մեռաւ, առանց սիրտ անելու ասել հօրը, թէ ինչից լաւ կը լինէր որ նա հրաժարուէր...

Մի ոմն Դըլօբէլը մեռաւ, պ. Թաղապետ: Ես որ ասում էի, թէ նա այլ ևս չի կրկնի: Այս անգամ մահը աղատեց նրան փողոցներով դնալու նեղութիւնից. ինքը եկաւ նրան տանելու: Եւ ահա, թերահաւատ մարդ, սոճիի չորս տախտակներ, մեխե-

րով պինդ ամրացրած, գրաւական են ձեր առաջ նրա խոստման համար: Նա խոստացաւ չը կրկնել այլ եւ, և չի կրկնի:

Կաղիկը մեռաւ: Այդ էր ամենանոր լուրը Ֆրան-Բուրժուա թաղում, ուր իրարանցում էր ընկել այդ տխուր դէպքի չնորհիւ: Ի հարկէ, Դէզիրէն չէր կարող չատ ժողովրդական լինել այնտեղ, քանի որ երբէք տանից դուրս չէր գալիս և չատ ուշ ուշ էր երևում տխրատես պատուհանում իր ճգնաւորական գունատութեամբ և անխոնջ աշխատաւորներին յատուկ կապտածիր աչքերով: Բայց հռչակաւոր Դըլօբէլի աղջկայ թաղմանը անշուշտ չատ դերասաններ կը լինէին, իսկ Պարիզը պաշտում է դերասաններին: Նա սիրում է տեսնել ցերեկը, արևով, փողոցների մէջ անցնելիս՝ իր երեկոյեան կուռքերին, ուզում է դիտել նրանց իսկական կերպարանքները, ազատ՝ բեմի դերբնական պայմանների ազդեցութիւնից: Եւ յիրաւի, այդ առաւօտ, մինչ Բռաք փողոցի փոքրիկ ու նեղ դռան վերին մասը պատում էին սպիտակ պաստառներով, մուրճի ու ժղին հարուածներով ամրացնելով մեխերը, հետքերի բազմութիւնը լցուել էր մայթերի և սալայատակի վրայ:

Պէտք է արդարն ասել, դերասանները սիրում են միմեանց, կամ գոնէ արհեստակցութեան կապ, համերաշխութիւն կայ մէջները, որ նրանց համախմբում է ամեն անգամ, երբ պէտք է լինում մի ցոյց անել, — երեկոյթների, նուագահանդէսների, ընկերակցական ճաշերի, թաղումների ժամանակ:

Թէպէտ և հռչակաւոր Դըլօբէլը այլ եւ տեղ չունէր թատրոնում, թէպէտ և նրա անունը աւելի քան տասնըհինգ տարուց ի վեր բոլորովին անհետացել էր թատրոնական քննադատութիւններից և յայտարարութիւններից, բայց բաւական էր, որ մի երկտող յայտարարութիւն տպուէր մի աննշան թատրոնական թերթում, թէ՛ Մեցի եւ Ալանօսնի քաճոցներէ Գալսկին դերասան Դըլօբէլը վեսանաւ սրտով եւ այլն... Համախմբուելու եմ եւ այլն, որպէս զի Պարիզի բոլոր անկիւններից և հեռաւոր ծայրերից դերասանները խումբ-խումբ շտապէին այդ կոչին:

Յայտնի ու անյայտ, հռչակաւոր ու անհռչակ, բոլորը այդտեղ էին, նրանք, որոնք խաղացել էին Դըլօբէլի հետ գաւառներում, նրանք, որոնք հանդիպում էին նրան թատրոնական սրճարաններում, ուր նա մէկն էր այնտեղ միշտ տեսնուող քյոն դէմքերից, որ դժուար է կապել մի անուան հետ, բայց որոնք միշտ յիշում են չնորհիւ այդ միջավայրի, որի մէջ միշտ տեսնում են նրանց և որի մի մասն են նրանք կարծես կազմում. վերջապէս, անցողակի Պարիզում գտնուող գաւառական դերա-

սաններ, որոնք եկել էին աջտեղ մի թատրոնապետ ճարելու, նպաստաւոր հրաւէր ստանալու համար:

Եւ ամենքը, թէ անյայտները, թէ հոշակաւորները, թէ պարիզեցիները, թէ Կաւառայիները, մի հոգս ունէին միայն,— մի որ և է լրագրում կարգալ իրանց անունը թաղման տեղեկագրութեան մէջ: Որովհետեւ այդ սնափառ արարածների համար բաղձալի են յայտնի դառնալու բոլոր ձևերը: Նրանք այնքան վախենում են, թէ հասարակութիւնը սկսում է մոռանալ իրանց, որ այն միջոցին, երբ նրանք բեմ չեն դուրս գալիս, պահանջ են դրում խօսեցնել տալ իրանց մասին, յիշեցնել տալ իրանց գոյութիւնը ամեն տեսակ միջոցներով Պարիզի յեղյեղուկ և վաղանցուկ ժողովրդական կարծիքին:

Ժամի իննից ի վեր, Մառէի բոլոր մանր թաղականները, —այդ՝ գաւառայիներին յիշեցնող բամբասաւէր բազմութիւնը, —պատուհաններում, դռներում, փողոցում խոնուած սպասում էին դերասանների անցնելուն: Արհեստանոցներում բանողները դիտում էին իրանց լուսամտաների փոշոտ ապակիների միջով, մանր բուրժուաները իրանց խաչմերուկ գցած վարագոյրների բացուածքից, տանտիրուհիները՝ զամբիւղները կոններին, արհեստաւոր աշակերտները՝ ծրարները գլուխներին:

Վերջապէս նրանք եկան՝ որը ոտով, որը կառքով, ոմանք մենակ, ոմանք խմբով: Նրանց հեշտ էր ճանաչել նրանց ածիլած, կղակի ու թշերի կողմը կապտաժեռ՝ դէմքերից, նրանց անբնական, չափազանց փքոցուռոյց կամ չափազանց պարզ ձեւերից, արհեստական շարժումներից, և մանաւանդ այն ծայրայեղ սանտիմէնտալութիւնից, որ նրանց մէջ զարգանում է չնորհիւ այն չափազանցեցման, որ անհրաժեշտ է բեմական տպաւորութեան համար: Ընչոտ որ շատ հետաքրքրական էր դիտել այն տարբեր ձևերը, որով այդ պարոնները արտայայտում էին իրանց յուզմունքները այդ տխուր դէպքի առիթով: Իւրաքանչիւր դերասանի մուտքը մեռելատան խճաքարած ու մութ բակը կարծեաւ բեմէք լինէր և տարբերում էր նայելով դերասանի ամպլուային: Առաջնակարգ ուժեղ դեր խաղացողները, չարագոյժ դէմքով, խոփոտած յօնքերով, բոլորն էլ, բակը մտնելիս, ձեռնոցի ծայրով սրբում էին աչքերի անկիւնից կախ ընկած արցունքը, որ այլ ևս անկարող էին պահել, յետոյ հառաչում էին, նայում էին երկնքին, և մնում էին կանգնած բեմի, այսինքն բակի մէջտեղում, գլխարկները դէմ տուած ազդրներին, թեթեւակի խփելով գետնին ձախ ոտները, որ նպաստում էր նրանց զսպել իրանց վիշտը.—«Լո՛ր, լո՛ր, սիրտ իմ»: Կօմիկները, ընդհակառակը, բեմէքը կատարում էին բոլորովին հասարակ կերպով:

Նրանք մօտենում էին իրար խղճուկ ու բարեհոգի կերպարանքով, միմեանց «հալկոր» էին անուանում, բարեկելիս ուժգին կերպով թափահարում էին իրար ձեռք, մինչ այտատակերը թուլամորթ կերպով դողդողում էին, աչքերի անկիւնները ու չրթունքների ջհակները կախ էին ընկնում, որ ֆարսի տափակութիւն էր տալիս նրանց խանդաղատանքին:

Բոլորն էլ սեթեթ էր բոլորն էլ անկեղծ...

Բակը մտնելուն պէս այդ պարոնները բաժանուեցին երկու բանակի: Հռչակաւոր, բախտաւոր դերասանները արհամարհանքով էին նայում անյայտ ու վնթի Ռօբերկարներին, որոնց նախանձոտութիւնը պատասխանում էր այդ արհամարհանքին հազար ու մի կծու նկատողութիւններով, — «Տեսել էք, ինչպէս է այս ինչը ծերացել, ոյժից ընկել... Այլ եւ չի կարող երկար ժամանակ պահել իր ամպլուան»:

Հռչակաւոր Դըլօբէլը ոտից դլուխ սևազգեստ ու սև ձեռնոցներով, գնում գալիս էր մի խմբից միւսը, կարմրատակած աչքերով, հուպ տուած ատամներով և լուռ սղմելով օրա նրա ձեռքը: Տնակերի սիրտը լիքն էր արցունքներով, բայց այդ չէր խանգարել նրան դէպքի առիթով խուճուճ դնել տալ մազերը և յետից էլ բախտ լաց անել տալ ձ la Capoule: Օտարոտի բնաւորութիւն: Ոչ ոք չէր կարող, նրա հոգու խորքը թափանցելով, ասել, թէ որտեղ է այն կէտը, ուր վերջանում է իսկական վիշտը և սկսւում ցուցամոլութիւնը, — այն աստիճան նրանք խառնուած էին իրար հետ... Դերասանների խմբի մէջ էին նաև մեր ծանօթներից մի քանիսը. պ. Շէբը, որ աւելի քան երբեք վեհ կերպարանք էր ընդունել և զբաղկոտ շտապողութեամբ պտոյտ պտոյտ էր գալիս համբաւաւոր դերասանների շուրջը, մինչ տիկին Շէբը մնացել էր վերևում վշտահար տիկին Դըլօբէլի մօտ: Սիդօնին չէր կարողացել գալ, բայց այնտեղ էր Ռիսլէր աւագը գրեթէ նոյնքան յուզուած, որքան պ. Դըլօբէլը, բարի Ռիսլէբը, վերջին ժամուայ բարեկամը, որ յանձն էր առել տխուր ծէսի ամբողջ ծախսը: Այդ էր պատճառը, որ սգակառքերը հիանալի էին, պատտառները՝ արծաթածոպ և դիպարդը ծածկուած սպիտակ մանիշակներով ու վարդերով: Բռաք փողոցի այդ խղճուկ ու մութ դաւիթում՝ մոմերի լոյսով ցոլացող այդ համեստ սպիտակ փունջերը, այդ դողդողուն և օրհնուած ջրով սրակած ծաղիկները՝ շատ նմանում էին այդ խեղճիկի բախտին, որի ամենաաչնչին ժպիտները միշտ ողողուած էին եղել արցունքներով:

Յուզարկաւորութիւնը չարժուեց, քայլ առ քայլ, դանդաղօրէն, Մառէյի ծուռ ու մուռ փողոցներով:

Ամենից առաջ գնում էր Դըլօբէլը, որ դնցւում էր հեկե-

կանքներից, զրեթէ նոյնքան խանդաղատուելով ինքն իր վրայ, իբր զաւակը թաղող անբախտ հօր վրայ, որքան իր մեռած աղջկայ վրայ, և իր անկեղծ վշտի խորքում պահպանելով իր մշտական սնտառ բնաւորութիւնը, որ մնում էր այնտեղ, ինչպէս մի քար առուակի յատակում, անշարժ՝ յեղյեղուկ ալիքների տակ: Ծէսի հանդիսաւորութիւնը, յուղարկաւորութեան սեւ շարքը, որ անցնելիս կանգնեցնում էր փողոցային երթևեկութիւնը, սեւաքօղ կառքերը, միսլէրների փոքրիկ կառքը, որ Սիդօնին ուղարկել էր հանգիսին չուք տալու համար, այդ բոլորը չոյում էր նրա ինքնասիրութիւնը, զմայլեցնում էր նրան, չը նայելով նրա անկեղծ վշտին: Վերջապէս, չը կարողանալով այլ ևս գիմանալ, նա կոպցաւ դէպի մօբրիկարը, որ գնում էր նրա կողքով, և ասաց.

—Տեսար:

—Ի՞նչ:

Եւ մեռելի դժբախտ հայրը, աչքերը սրբելով, շինջաց ոչ առանց հպարտութեան.

—Երկու սեփական կառք կայ...

Խեղճիկ Զիզի, որ այնքան բարի էր միշտ ու այնքան պարզասիրտ: Նրան չէր սազում ամենին այդ մարդկանց ցուցամոլ վիշտը, այդ հանդիսաւոր լալիանների շքախումբը:

Բարեբախտաբար, վերևում, արհեստանոցի պատուհանի առաջ, փակուած վանդակափեղկերի յետևում, կանգնած էր տիկին Դըլօբէլը, որին չէին կարողացել խանդարել նայելու իր աղջկայ յուղարկաւորութեանը:

—Մնաս բարե՛... մնաս բարե՛... շինջալով ասում էր խեղճ մայրը, գրեթէ ինքն իր հետ խօսելով և թափ տալով ձեռքը ծերունու կամ խենթի անգիտակից շարժումով:

Բայց որքան էլ մեղմ ձայնով ասէր նա այդ հրաժեշտի ողջոյնը, Դէզիրէ Դըլօբէլը չէր կարող չը լսել:

Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Ի Ր Ք

I

Փոքրիկ կապուտակ մարդու Ֆանսասիկական առասպելը:

Ձեր գործն է, կարող էք չը հաւատալ, բայց ես հաստատ հաւատում եմ փոքրիկ կապուտակ մարդու գոյութեանը: Ասէք տեսած լինեմ նրան, չէ՛, չեմ տեսել երբէք, բայց իմ բարեկամ՝ Սեպտեմբեր, 1901.

ներից մէկը, մի բանաստեղծ, որին ես վերաբերում եմ ամենայն վստահութեամբ, ինձ շատ անգամ պատմել է, որ ինքը մի գիշեր դէմ առ դէմ հանդիպել է այդ տարօրինակ փոքրիկ գեուկին, և ահա թէ ինչ հանգամանքներում:

Իմ բարեկամը սխալուել էր ու իր դերձակին մուրհակ էր տուել և ինչպէս բոլոր վառ երևակայութեան տէր մարդիկ, թուղթը ստորագրելուն պէս՝ իրան պարտքից ազատուած էր համարել ու բոլորովին մոռացել մուրհակի մասին: Արդ, մի գիշեր մեր բանաստեղծը վեր է թռչում քնած տեղից մի տարօրինակ աղմուկ լսելով իր ծխնելոյղի մէջ: Նա կարծում է սկզբում, թէ այդ մի սառած ճնճղուկ կը լինի, որ ուզում է տաքանալ հանգած կրակի գոլ շոգիում, կամ թէ հողմացոյցը կը լինի, որ ճոճուում է փոփոխական քամուց: Բայց մի քիչ անց աղմուկը սաստկանում է և նա պարզ ջոկում է փողերի քսակի ճրընգ-ճրընդոց ու ինչ որ չգիտէի չըխաբիսկոյց: Միևնոյն ժամանակ նա լսում է, որ մի բարակ ու սուր ձայն, նման չուփկառփի հեռաւոր սուրոցի, և պարզ, ինչպէս աքլորականչը, գոռում է իրան կտուրի վերևից. «Պայմանաժամը... պայմանաժամը»:

—Օ՛խ, Տէր իմ Աստուած... մուրհակս,—ասում է ինքն իրան խեղճ բանաստեղծը, յիշելով յանկարծ, որ դերձակի պարտքի ժամանակը լրանում է մի շաբաթից յետոյ, և մինչև առաւօտ մի կողքից միւսն է դառնում, քուն փնտուելով իր անկողնի բոլոր խորշերում և քնի տեղ գտնելով միմիայն այդ անիծած մուրհակի պատճառած մտատանջութիւնը:

Միւս օրը, երկրորդ օրը, հետեւեալ բոլոր գիշերները նա զարթնում էր նոյն ժամին և նոյն ձևով. դարձեալ փողերի զրրընգոցը, չգիտէի չըխաբիսկոյցը և բարակ ու սուր ձայնը, որ աղաղակում էր, քմծիծաղ տալով. «Պայմանաժամը... պայմանաժամը»: Ամենասարսափելին այն էր, որ քանի պայմանաժամի օրը մօտենում էր, ձայնը աւելի սուր ու ահեղ էր դառնում, լի սպառնալիքներով, որ գոյքը կը դրեն և դատարանի կը դիմեն:

Խեղճ բանաստեղծ. բաւական չէին ցերեկուայ յոգնութիւնները, ամբողջ քաղաքը ոտնատակ տալը մի քիչ փող ճարելու համար. այժմ էլ պէտք է այդ անգութ ձայնը գար նրան քնից ու հանգստից զրկելու: Բայց ումը կարող էր լինել այդ ֆանտաստիկական ձայնը: Ո՞ր չարանենգ էակը կարող էր այդպէս զուարճանալ նրան նահատակելով: Նա ուզում էր պարզել այդ հարցը: Եւ ահա, մի երեկոյ, փոխանակ պառկելու, նա հանգցնում է ճրագը, բանում է պատուհանը և նստած սպա-

Կարելք չը կայ ձեզ ասելու, որ իբր քնարերգակ բանաստեղծ, իմ բարեկամը ապրում էր շատ բարձր սենեակում, կըտուրներ թարծրութեամբ: Մի քանի ժամ շարունակ նա ոչինչ չէր տեսնում բացի այդ իրար սղմուած, իրար կռթնած տանիքների գեղանկար տարածութիւնից, որ ամեն ուղղութեամբ կտրատուած էր վիթխարի անդունդների նման փողոցներով և որին քմահաճ զանազանակերպութիւն էին տալիս լուսնի շողքից ցոլքին տուող ծինելոյզներն ու կատարները: Նիրհած ու խաւարամած Պարիզի վերևում այդ տարածութիւնը կարծես մի երկրորդ քաղաք լինէր, մի օդային քաղաք, առկալս ու սաւառուն՝ խաւարի դատարկութեան և լուսնի չլացուցիչ շողքի արանքին:

Իմ բարեկամը երկնի սպասում է՝ Վերջապէս, առաւօտուայ դէմ, ժամի երկուսին կամ երեքին, երբ խաւարի մէջ ցըցուած բոլոր զանգակատները սկսեցին իրար հաղորդել ժամը, մի թեթև քայլ սլացաւ նրա մօտով տանիքների կղմինդրների ու հերձարների վրայով, և մի բարակ ու սուր ձայն սուլեց նրա ծինելոյզի խողովակով՝ «Պայմանաժամը, պայմանաժամը...» Այն ժամանակ մեր բանաստեղծը, մի քիչ կռնալով, տեսաւ անիծած սատանաճուտին, որ տանջում է մարդկանց և մի շարաթից ի վեր չէր թողնում, որ նա քնի: Նա չը կարողացաւ ինձ հաստատ ասել, թէ ինչ հասակ ունէր այդ սատանաճուտը, — լուսնի բաները ո՞վ է հասկանում, երբեմն այնպիսի ֆանտաստիկական չափեր է տալիս առարկաներին ու նրանց ստուերներին, որ մարդ մնում է ապշած: Նա այնքան էր նկատել միայն, որ այդ տարօրինակ դուռը հագնուած էր բանկի փոքրաւորների նման, — կապոյտ ֆրակ արծաթէ կոճակներով, ծալովի զլխարկ, երիզաւոր թիւեր, — և որ նա կոնստանտին ունէր գրեթէ իր մեծութեամբ կաշուէ թղթակալ, որի բանալին, որ կախուած էր մի երկար չղթայից, սաստիկ զրնգում էր ամեն քայլափոխին, ինչպէս և փողի տոպրակը, որ նա թափահարում էր միւս ձեռքով: Այդպէս է ահա երևացել իմ բարեկամի աչքին փոքրիկ կապուտակ հոգևորը, այն միջոցին, երբ արագ անցնելիս է եղել լուսնի շողքի միջով: Բարեկամս ասում էր, որ նա շատ վաղ ու զբաղկոտ տեսք ունէր և մի անգամից լոք էր տալիս փողոցի այս կողմից այն կողմը ու սլանում էր մի ծինելոյզից միւսը սլալով տանիքների կատարների վրայով:

Շատ մարդ ունէր այցելելու այդ անիծած սատանաճուտը: Այնքան վաճառականներ կան Պարիզում, այնքան զանազան մարդիկ, որոնք ամսավերջի վճարումներ ունեն, այնքան դժբախտներ, որոնք պարտամուրհակ են տուել կամ իրանց ստո-

բազրութիւնը դրել մի որ և է փոխանակադրի վրայ: Այդ ամենքին կապուտակ մարդուկը անցողակի նախազգուշացնում էր իր չարագոյժ աղաղակով: Նա ուղղում էր այդ աղաղակը գործարաններին, որոնք մութ ու համր էին այդ ժամին, Ֆինանսիստների մեծ ապարանքներին, որոնք նիրհում էին իրանց չքեղ պարտեզների խաղաղութեան մէջ, և աղքատ թաղերի խորքերում իրար վրայ կուտակուած անհաւասար ու պէսպէս տանիքներով հինգ ու վեց յարկանի տներին: «Պայմանաժամը... պայմանաժամը»: Քաղաքի մի ծայրից միւսը անողորմ կերպով հնչում էր այդ բարակ ու զիւ ձայնը բիւրեղանման մթնոլորտի մէջ, որ առաջանում է բարձունքներում սաստիկ ցրտից ու լուսնի շողքից: Եւ որտեղով անցնում էր անիծածը, ամեն տեղ փախցնում էր մարդկանց քուռը, անհանգստութիւն էր գցում մարդկանց սիրտը, յոգնեցնում էր մարքերն ու աչքերը, անքնութեան ու սրտնեղութեան անորոշ սարսուռ էր ազդում Պարբզի տներին, ներքևի յարկից սկսած մինչև ամենավերին յարկը:

Ինչ ուղում էք մտածեցէք այդ առասպելի մասին, բայց յամենայն դէպս, ի հաստատութիւն իմ բարեկամի պատմածին, ես կարող եմ հաւաստիացնել ձեզ, որ մի գիշեր, յունուար ամսի վերջերքին, Ֆրոմօն կրտսեր և Ռիսէր աւագ առևտրատան ծերունի գանձապահ Սիգիզմունդը քնից վեր թռաւ Մօնառոժում, իր փոքրիկ բնակարանում, նոյն քմծիծաղ ձայնից, նոյն շղթայի չըխըխտոցից և նոյն չարագոյժ աղաղակից:

«Պայմանաժամը»...

—Իրաւ որ,—մտածեց հալեորը գիք նստելով անկողնում, —վաղը չէ միւս օր ամսի վերջն է... Եւ ես դեռ սիրտ ունեմ քնելու...

Արդարեւ, մեծ գումար էր հարկաւոր ամսավերջին. պէտք էր վճարել հարիւր հազար Ֆրանկ երկու մուրհակով և այն էլ այնպիսի ժամանակ, երբ առաջին անգամ երեսուն տարուց ի վեր Ֆրոմօնների առևտրատան անդուկը անպայման դատարկ էր: Ի՞նչ պէտք է անէին: Սիգիզմունդը մի քանի անգամ փորձել էր խօսել այդ բանի մասին Ֆրոմօն կրտսերի հետ, բայց նա կարծես փախուստ էր տալիս գործերի ծանր պատասխանատուութիւնից, և զրասնենակով անցնում էր միշտ վռաղ-վռաղ, միշտ տենդոտ, առանց տեսնելու և լսելու, թէ ինչ է կատարւում իր շուրջը: Գանձապահի անհանգիստ հարցերին, նա պատասխանում էր, բարակ բեղերը կրծելով.

—Լաւ, լաւ, սիրելի Պլանիւս... Մի անհանգստացէք... Ես կը կարգադրեմ...

Բայց այդ ասելիս նրա կերպարանքը պարզ ցոյց էր տա-

լիս, որ նրա միտքը բոլորովին ուրիշ բանով է զբաղուած և հազարաւոր մզոն հեռու է այդ գործերից: Գործարանում, ուր նրա սիրային կապը տիկին Ռիալէրի հետ այլ ևս զաղտնիք չէր ոչ ոքի համար, շշուկ էր տիրում, թէ Սիդօնին դաւաճանում է նրան և բոլորովին անբախտ մարդ է դարձնում, և, յիրաւի, սիրուհու խնթութիւնները նրան շատ աւելի էին զբաղեցնում, քան իրանց դանձապահի անհանգստութիւնը: Ինչ վերաբերում է Ռիալէրին, նրան երբէք չէին տեսնում. նա ամբողջ ժամանակը փակուած էր լինում վերնատանը, ուր հսկում էր իր մեքենայի խորհրդաւոր և անվերջանալի պատրաստութեանը:

Տէրերի այդ անտարբերութիւնը գործարանի գործերի նկատմամբ, հսկողութեան այդ կատարեալ բացակայութիւնը՝ փոքր առ փոքր կազմալուծութեան էին հասցրել ամեն ինչ: Բանուորներն ու ծառայողները ինչ ուղում էին՝ անում էին, ու չէին գալիս աշխատելու, չուտ էին ծլկում, առանց ուշք դարձնելու հինաւուրց զանգակին, որ, այնքան տարիներ աշխատելնքը զեկալարելուց յատուց, այժմ կարծես արհաւիրքի ու խորտակման կոչ էր հնչեցնում: Դեռ գործերը լաւ էին զնում, որովհետեւ մի սնդամ կարգի զցած առևտրատունը ինքն ըստ ինքեան կարող է շարունակել մի քանի տարի իր ընթացքը առաջին մղման ոյժի շնորհիւ, բայց ինչ քաջքայումն ու խառնաշփոթութիւն էր տիրում այդ առերևոյթ բարդաւածութեան տակ:

Սիդիզմունդին այդ աւելի լաւ էր յայտնի, քան ում և ի՞նչ, և ահա թէ ինչու էր նրան քնից վեր թոցրել կապուտակ մարդուկի աղաղակը: Գանձապահը մօմը վառել էր, կարծես թէ աւելի հեշտ գլուխ հանելու համար իր ուղեղում խոնուող, իրար անցնող ու մրելուող ցաւոտ մտքերից, և այդպէս անկողնում նստած խորհում էր... Ո՞րտեղից կարող էր գտնել այդ հարկւր հազար փրանկը: Անկասկած իրանց առևտրատանը այդ զուժարից աւելի պարտք կը լինէին ուրիշները. հին հաշիւներ էին մնում ընկած յաճախորդների մօտ, Պրօշասօնների և ուրիշների ընթացիկ հաշուից էլ մի բան մնում էր. բայց ինչպէս կարող էր նա այնքան ստորանալ, որ գնար հաւտքելու այդ հին սրարաքերը: Բարձր առևտրի մէջ այդպիսի բաներ ընդունուած չեն. չարժի հօ չեն: Եւ սակայն այդ աւելի լաւ էր, քան եթէ բողբոջի ապլին նրանց մուրհակները... Օ՛հ, այն միտքը, թէ բանկի փոքրաւորը, վստահ ու ապահով կերպարանքով, կը մօտենայ նրա ցանցապատին ու հանգիստ կերպով կը դնի մուրհակները դարակի վրայ, իսկ ինքը, Պլանիւսը, Սիդիզմունդ Պլանիւսը, ստիպուած կը լինի ասելու.

— Յետ վերցրէք ձեր մուրհակները... Փող չունեմ վճարելու...

Ո՛հ, ոչ, Այդ անկարելի բան էր: Բոլոր ուրիշ ստորացումները գերադասելի էին դրանից:

— Վճռուած պրծած է... Վաղը կ'երթամ ժողովարարութեան, — հառաչում էր խեղճ գանձապահը:

Եւ մինչդեռ նա այդպէս այրւում փոթոթւում էր առանց կարողանալու աչք փակել մինչև լոյս, կապուտակ մարդուկը, շարունակելով իր պտոյաը, գնաց թափահարելու իր փողի տոպրակը ու իր չղթան Բոմարշէ բուլվարի մի վերնատան վերևում, ուր Դէզիրէյի մեռնելուց յետոյ տեղափոխուել էին ապրելու հոչակաւոր Դըլօբէլն ու իր կինը:

«Պայմանաժամը. պայմանաժամը...»

Աւանդ, խեղճ կաղիկի գուշակութիւնը ճիշտ դուրս եկաւ: Նրա մահից յետոյ տիկին Դըլօբէլը չը կարողացաւ երկար ժամանակ շարունակել մօդային թռչնիկների ու ճանճերի գործը: Աչքերը փչացել էին արտասուքից և պառաւած դողդոջուն ձեռքերը չէին կարողանում այլ ևս ուղղահայաց ցցել կօլիւրիններին, որոնք, չը նայելով նրա բոլոր ջանքերին, ուղորմելի ու տխուր տեսք էին ունենում: Պէտք էր թողնել այդ գործը: Այն ժամանակ այդ կորովի կինը սկսեց կարուձևով պարապել: Ժանեակներ, ասղեգործեր էր կարկատում և քիչ-քիչ իջնում էր հասարակ բանուոր կնոջ դրութեան: Բայց նրա շարունակ նուազող վաստակը հաղիւ էր բաւականանում տնտեսութեան ամենապլիւսուոր անհրաժեշտութիւններին, և Դըլօբէլը, որին իր *in partibus* (անպաշտօն) գերասանի անիծեալ կոչումը ստիպում էր անվերջ ծախսեր անել, արդէն սկսել էր ընկնել պարտքերի մէջ: Նա պարտական էր իր գերձակին, կօշկակարին, շապկակարին, բայց նրան ամենից շատ անհանգստացնողը այն երեւելի նախաճաշներն էին, որ նա ապառիկ կերել էր բուլվարի ճաշարանում իր թատրոնապետութեան միջոցին:

Հաշիւը համեում էր երկու հարիւր յիսուն ֆրանկի, որ պէտք էր վճարել յունուարի վերջին, և այս անգամ այլ ևս ամենին յոյս չը կար, որ թոյլ տային պայմանաժամը նորից յետաձգել. ուստի հասկանալի է, որ կապուտակ մարդուկի աղաղակը սարսուռ գցեց նրա ամբողջ մարմինը...

Մի օր է միայն մնում մինչև պայմանաժամը: Միմիայն մի օր՝ ևրիւ հարիւր յիսուն ֆրանկ դտնելու համար: Եթէ նա չը դտնի այդ գումարը, նրանց տան մէջը ամբողջապէս կը ծախեն: Կը ծախեն այդ՝ տուն գնելու օրից միևնույնը մնացած խղճուկ, գծուծ ու անյարմար կահ-կարասիները, որոնք քաղցր են, սա-

կայն, չնորհիւ այն յիշողութիւնների, որոնք կապուած են նրանց քերթուածքների ու մաշուածքների հետ: Կը ծախեն մօզային թռչնիկների ու ճանճերի երկարուկ սեղանը, որի վրայ նա ընթրել է քսան տարի շարունակ: Կը ծախեն Զիդիի մեծ բազկաթոռը, որին չէին կարողանում առանց արցունքի նայել և որ կարծես իր մէջ պահել էր մի բան այն քաղցր՝ էակից, նրա շարժումներից, դիրքից և նրա երազանքի ու աշխատանքի երկար օրերի յոգնածութիւնից: Տիկին Դըլօրէլը վշտամահ կը լինէր անշուշտ, եթէ այդպէս չքանային այդ քաղցր յիշողութիւնները...

Մտածելով այդ բանի մասին, թշուառ դերասանը, որին իր հաստակաշիւ եսականութիւնը այնուամենայնիւ միշտ չէր կարողանում պաշտպանել խղճի խայթոյներից, շուտ էր գալիս անկողնում մի կողքից միւսի վրայ, խորը հառաչանքներ արձակելով և շարունակ աչքի առջեւ տեսնելով Դէզիրէյի մանրիկ ու զունատ կերպարանքը, այն պաղատական ու քնքոյշ հայեացքով, որ նա անձկօրէն դարձնում էր դէպի ինքը մահուան բուպէին, երբ մեղմիկ ձայնով խնդրում էր նրանից հրաժարուել... հրաժարուել... Ինչից էր ուզում որ իր հայրը հրաժարուի: Նա մնաւ առանց այդ ասելու, բայց Դըլօրէլը այնուամենայնիւ մի քիչ հասկացել էր նրա միտքը, և այն օրից սկսած այդ անսիրտ բնաւորութեան մէջ ներս էր թափանցել մի տեսակ վըրդովմուռ ու կասկած, որ այժմ, այս գիշերային պահին, տանջում էր նրան, խառնուելով փողի հոգսի հետ...

«Պայմանաժամը... պայմանաժամը»...

Այս անգամ պ. Շէքի ծինելոյզումն էր լսում կապուտակ մարդուկի չարագոյժ աղաղակը:

Պէտք է ձեզ ասել, որ մի ժամանակից ի վեր պ. Շէքը ձեռնարկել էր խոշոր վաճառականական գործեր, սկսել էր պարագիւ շատ անորոշ, չափազանց անորոշ «ոտնկայ» առետրով, որ շատ փող էր կլանում նրանից: Արդէն մի քանի անգամ Ռիսլէրն ու Սիդոնին ստիպուած էին եղել վճարել իրանց հօր պարտքերը այն խիստ պայմանով, որ այնուհետեւ նա հանգիստ կը մնայ, էլ գործեր չի սկսի, բայց այդ մշտական սուղումները անհրաժեշտ էին նրա գոյութեան համար: Նա ամեն անգամ ջրի երեսն էր սնում, աւելի մեծ կորովով, աւելի ևս եռանդուն գործունէութեան պատրաստակամութեամբ: Փող չունեցած ժամանակը իր ստորագրութիւնն էր տալիս պ. Շէքը, նա նոյն իսկ սարսափելի ի չարն էր գործ դնում իր ստորագրութիւնը, յոյս դնելով միշտ, թէ ձեռնարկութեան օգուտից կը տայ պարտքերը: Բայց, հակառակի նման, օգուտ երբէք չէր երևում, մինչդեռ

ստորագրած մուրհակները ամբողջ Պարիզում մի քանի ամիս պտոյտ գործելուց յետոյ, յուսահատեցնող ճշտապահութեամբ վերադառնում էին տուն ընդունվին սկսեցած շրջադայութեան ժամանակ վրան կիտուած հիէրօգլիֆներին:

Յունուարի տալիքն էլ շատ խոշոր գումար էր, և լսելով կապուտակ մարդուկի ձայնը, նա յիշեց յանկարծ, որ ոչ մի սու չունէր վճարելու համար: Այ քեզ խայտառակութիւն: Պէտք էր նորից ստորանալ Ռիսլէրի առաջ, մերժման վտանգին ենթարկուել, խոստովանել, որ խոստմնազանց է եղել... Այդ մտածմունքների աղդած ցաւը աւելի ևս սաստկանում էր չնորհիւ զիշերային խաղաղութեան, ուր աչքը անզբաղ է և ուշքը առիթ չունի ցրուելու, և հորիզոնական դիրքից, որ կատարեալ անշարժութիւն տալով մարմնին, անպաշտպան միտքը մտնում է իր երկիւղներին ու հոգսերին: Բոպէն մի անգամ պ. Շէքը վառում էր լամպը, լրագիր վերցնում ձեռքը և զուր ջանք գործ դնում կարգալու, ի մեծ տհաճութիւն տիկին Շէքի, որ տէքում էր կամայ ձայնով և, լոյսը չը տեսնելու համար, շուտ էր գալիս պատի կողմը:

Եւ այդ միջոցին գծովային կապուտակ արարածը, հիացած իր չարանենգութիւնից, քմծիծաղ տալով դնում էր մի ուրիշ տեղ զնդզնգացնելու իր փողի տոպրակն ու չլիթան: Ահա նա Վիլիզօգորիէտ փողոցում, մի մեծ գործարանի վերեւում, ուր ընդոր պատուհանները մութն են, բայց մէկից, պարտէզի խորքում, առաջին յարկում...

Չը նայելով, որ շատ ուշ էր, ժօրժ ֆրօմօնը դեռ չէր պառկել քնելու: Կրակի առաջը նստած, գլուխը երկու ձեռքով բռնած, աջնայիս կոյր ու համր կենտրոնացման մէջ, որ ազդում են անուղղելի դժբախտութիւնները, նա մտածում էր Սիդօնի մասին, որ քնած էր այժմ վերնի յարկում: Այդ կինը ուղղակի գծուացնում էր նրան: Նա հաստատ համոզուած էր, որ Սիդօնին դաւաճանում է իրան՝ Կազարօն անունով, բայց Կազարօնի կոչուող տուլուզացի տէնօրի հետ, որ մուտք էր գետել նրանց մօտ չնորհիւ տիկին Դօլուօնի: Որքան ժամանակ է՝ նա աղաչում է Սիդօնին չընդունել այլևս այդ մարդուն, բայց Սիդօնին ականջ չէ դնում նրան, և հէնց այսօր, մի մեծ պարահանդէսի առիթով, որ տալու էր շուտով, նա կտրական կերպով յայտնեց ժօրժին, որ ինչ էլ լինի հրաւիրելու է իր տէնօրին:

—Ուրեմն ձեր սիրեկանն է նա,—գոռաց ժօրժը բարկացած ու աչքը նրա աչքերին յառած:

Սիդօնին չէ չասաց. նա նոյն իսկ երեսը շուտ չը տուեց, միայն թէ սաստիկ սառնութեամբ և իր զգուշի թևթև ժպի-

տով յայտարարեց նրան, որ ինքը ոչ ոքի իրաւունք չի տուել դատելու իր արածները կամ արգելք հանդիսանալու նրանց և որ ինքը ուզում է ազատ լինել ու նրան էլ, ինչպէս Ռիսլէրին, թոյլ չի տալ բռնակալ գառնալ իր գլխին: Նրանք այդպէս մի ամբողջ ժամ անց էին կացրել փակ ու պատուհանների վարագոյրները իջեցրած կառքում, իրար հետ վիճելով, միմեանց վիրաւորանքներ հասցնելով, գրեթէ ծեծկուելով:

Ո՞վ կարող էր հաւատալ, որ նա այդ կնոջ համար գոհել էր ամեն ինչ, իր կարողութիւնը, պատիւը, մինչև իսկ սեռական կլէրին, որ այժմ իր երեխայի հետ քնած էր կողքի սենեակում, այդ երջանկութիւնը, որ պատրաստ նրա ձեռքի մէջն էր և որ նա արհամարհել էր այդ անդղամի համար... Եւ այժմ այդ կինը յայտնում էր նրան, որ ինքը չի սիրում նրան և որ սիրահարուած է մի ուրիշի վրայ: Իսկ ինքը վատաբար դեռ սիրում էր նրան: Ինչո՞վ էր նա կախարդել նրան:

Լի զայրոյթով, որ ետում էր նրա ամբողջ էութեան մէջ, ժօրժ Ծրօմօնը վեր թռաւ տեղից ու սկսեց տենդային կերպով քայլել սենեակում, և նրա քայլերը հնչում էին համբ տան լըռութեան մէջ իրրն մի մարմնացած անքնութիւն... Իսկ այն կինը քնած էր վերեւում: Նա քնած էր հանգիստ՝ իր անխղճատանք բնաւորութեան արտօնութեամբ: Ո՞վ գիտի, զույգ է և մտածում էր իր Կազարօնիի մասին:

Երբ այդ բանը անցնում էր ժօրժի մտքով, նրա մէջ խօլ յանկութիւն էր ծագում բարձրանալ վերև, զարթեցնել Ռիսլէրին, ամեն ինչ ասել նրան և կորուստի մատնել իրան ու Սիդօնիին: Ի՞նչ տխմար մարդ էր այդ խաբուած ամուսինը: Ինչո՞ւ չէր կարգին հսկում կնոջը: Այդպիսի սիրուն, մանաւանդ այդպիսի արատաւոր կին ունենալիս պէտք է անպատճառ աչքը վրան պահել:

Եւ հէնց այդ ժամանակ, երբ նա մտատանջւում էր այդ դաժան ու ապարդիւն հոգսերով, յանկարծ կապուտակ մարդուի չարագոյժ աղաղակը հնչեց քամու աղմուկի մէջ:

«Պայմանաժամը... պայմանաժամը...»

Թշուառ մարդ: Սիրուհու դէմ զայրացած, նա բոլորովին մոռան էր արել այդ: Եւ սակայն նա վաղուց գիտէր, որ մօտենում է յունուարի այդ սարսփելի ամսավերջը: Քանի՜-քանի անգամ, երկու ժամադրութիւնների տրանքում, այն միջոցներին, երբ նրա միտքը, մի բոպէ աղատուելով Սիդօնիից, սկըսում էր զբաղուել դործերով և կեանքի իրականութեամբ, քանի՜-քանի անգամ նա ասել էր ինքն իրան. «Այդ օրը մեր կործանման օրն է լինելու»: Բայց ինչպէս միշտ, երբ մարդիկ ապ-

րում են՝ հարբածի նման անձնատուր եղած զսուսացանքների, այնպէս էլ այս գէպըում նրա թուլամորթութիւնը նրան մտածել էր տալիս, թէ շատ ուշ էր եղածը ուղղելու համար, և նա իսկոյն և եթ գլխից հանում էր այդ հոգսերը և աւելի ևս սաստիկ էր անձնատուր լինում իր անատակ մտքերին, որպէս զի մոռացութիւն գտնէր նրանց մէջ:

Բայց այդ բոպէին այլ ևս հնար չը կար մոռացութիւն գտնելու: Նա պարզ ու որոշ տեսնում էր իր կործանումը, և Սիգիզմունդ Պլանկսի չոր ու լուրջ կերպարանքը յցւում էր նրա առաջ իր՝ կարծես բրիչով քանդակուած գծերով, որոնց դաժանութիւնը չէր մեղմանում ոչ մի արտայայտութեամբ, և իր գերմանալէյցարացու ճգրիկ աչքերով, որոնք մի ժամանակից ի վեր հալածում էին նրան իրանց անողոք հայեացքով...

Բայց նա չունի այդ պահանջուած հարիւր հազար Ֆրանկը, և չը գիտի՝ ճորտեղից կարող է գտնել Վերջին վեց ամիսները, իր սիրունու աւերիչ քմահաճոյքների համար փող ձեռք բերելու յոյսով, սաստիկ շատ էր խաղացել և ահագին գումարներ ստրուել: Այդ բաւական չէր, աւելացաւ բանկիրներից մէկը անանկացումը և իրանց ողորմելի հաշուեկշիռը... Միմիայն դործարանն էր մնում նրան, այն էլ ի՞նչ սարսափելի վիճակի մէջ:

Ո՛ւր գնար այժմ, ի՞նչ անէր:

Այն, ինչ որ մի քանի ժամ առաջ նրան թւում էր մի քաօս, մի մրրիկ, ուր ոչինչ չէր կարելի այլ ևս որոշակի տեսնել և որի խառնաշփոթութիւնը այնուամենայնիւ մի փոքրիկ յոյս էր նրա համար, նրան երևում էր այժմ սոսկալի պարզութեամբ: Դրամարկըը դատարկ, զոները՝ փակ, մուրհակները բողոքի ենթարկուած, առևտրական տունը աւերուած: Ահա թէ ինչ էր տեսնում նա, որ կողմից էլ որ նայէր գործին: Եւ որովհետև այդ բոլորի վրայ աւելանում էր և Սիգիզմունդի դաւաճանութիւնը, թշուառականը, գլուխը կորցրած ու չիմանալով ձեռքը ինչին գցի այդ ահռելի նաւաբեկութեան ժամանակ, յանկարծ մի ցաւագին աղաղակ, մի հառաչանք արձակեց, կարծես թէ Նախախնամութեան դիմելով:

— Ժօրժ, Ժօրժ, ես եմ... Ի՞նչ է պատահել քեզ:

Նրա առաջ կանգնած էր կինը, կի՛նը, որ այժմ ամեն գիշեր սպասում էր նրան, կարօտաղին աչք էր սլսում ճանապարհին, մինչև որ վերադառնար ժողովարանից, որովհետև խեղճը դեռ ևս կարծում էր, թէ այնտեղ է նա անց կացնում երկունները: Տեսնելով, որ ամուսինը փոխուած է, մոռցանում է օրէնցօր, կի՛նը միտք էր անում, թէ երևի նա փողի նեղութիւն

ունի, թէ անշուշտ մեծ գումար է տարուել թղթախաղում: Նրան ասել էին, որ մարդը շատ է խաղում, և չը նայելով այն անտարբերութեանը, որով ժօրժը վերաբերում էր նրան, նա անհանգստանում էր նրա պատճառով, ուզում էր, որ նա յայտնի նրան իր գաղտնիքը, առիթ տայ նրան մեծահոգութիւն ու քնքշութիւն ցոյց տալու: Այս գիշեր նա լսում էր, որ ամուսինը շատ ուշ ժամանակ քայլում է իր սենեակում: Եւ որովհետեւ աղջիկն էլ միւս կողմից սաստիկ հագում էր և ամեն րոպէ խնամք էր պահանջում, նա բաժանել էր իր հոգսերը երեխայի և հօր տանջանքների մէջ, և մնացել էր նստած, ականջը արած բոլոր շշուկներին և անձնատուր եղած գորովալից ու վշտալից անքնութեան, որպիսի վիճակի մէջ կանայք հաւաքում են իրանց ամբողջ կորովը իրանց բաղմապատիկ պարտականութիւնների ծանր բեռը կրելու համար. վերջապէս, երեխան քուն եղաւ և մայրը, լսելով ամուսնու հեկեկանքը, վաղ տուեց նրա սենեակը:

Օհ, երբ նա տեսաւ կնոջը իր առաջ, այնքան քնքոյշ, այնքան յուզուած և այնքան գեղեցիկ, ինչ սարսափելի խղճի խայթոցներ, թէև ուշ, զարթնեցին նրա մէջ: Այո, նա ինքն էր, նրա մտերիմ կողակիցը: Ի՞նչպէս էր կարողացել ինքը լքանել նրան: Երկար, շատ երկար ժամանակ նա լուռ ու մունջ լաց եղաւ կնոջ ուսին յենած: Եւ շատ լուռ էր, որ նա չէր կարողանում խօսել, ապա թէ ոչ նա ամեն ինչ, ամեն ինչ կ'ասէր: Թշուառականը պահանջ էր դրում սիրտը բանալու, անդիմադրելի բաղձանք՝ ինքն իրան մեղադրելու, ներողութիւն խնդրելու, նուազեցնելու խայթոցների ծանրութիւնը, որ խորտակում էր նրա սիրտը:

Կէրը ազատեց նրան խօսելու նեղութիւնից:

—Անպատճառ թուղթ ես խաղացել, տարուել ես, չէ... և երևի չմտ:

Նա գլխով դրական նշան արեց, իսկ յետոյ երբ կարող եղաւ խօսել, նա խոստովանեց, որ ինքը հարիւր հազար Ֆրանկի պէտք ունի վաղը չէ միւս օրը և չը գիտէ որտեղից ձարել այդ գումարը:

Կէրը ոչ մի յանդիմանութիւն չարեց նրան: Նա այն անհատներին էր, որոնք դժբախտութեան առաջ մտածում են միայն օգնելու մասին առանց ում և իցէ դատապարտելու: Իր արտի խորքում նա նոյն իսկ օրհնում էր այդ աղէտը, որ մարդուն մօտեցնում էր նրան և մի կապ էր դառնում իրանց գոյութիւնների մէջ, որոնք այն աստիճան անջատուած էին երկար ժամանակից ի վեր: Նա մտածեց մի րոպէ և կայացնելով իր մէջ մի վճիռ, որ շատ ծանր էր նրա համար, նա ասաց.

—Դեռ ճար կարելի է անել, ես վաղը կ'երթամ Սալինի Գարդինու ապալից խնդրելու այդ փողը:

Ժօրժը երբէք չէր համարձակուիլ խօսել նրա հետ այդ բանի մասին: Նրա մտքովն անգամ չէր կարող անցնել այդ: Կլէրը այնքան հպարտ էր, իսկ ծեր Գարդինուան այնքան բիրտ: Շատ մեծ զսհ էր այդ, որ Կլէրը յանձն էր առնում նրա համար, սիրոյ փայլուն ապացոյց նրա կողմից: Ժօրժին յանկարծ տիրեց սրտի այնպիսի ջերմութիւն, այնպիսի ցնծութիւն, որ առաջ է գալիս վտանգը անցնելուց յետոյ: Կլէրը թւում էր նրան, իբր մի գերբնական էակ, որ բարութեան և հանգստացման շնորհք ունէր, ինչպէս միւսը, այն վերինը, խենթացնելու և քայքայելու շնորհք ունէր: Նա ուրախութեամբ ծուկ կը չոքէր այդ գեղեցիկ դէմքի առաջ, որ շրջապատուած էր դիւերուայ համար հիսնալի հիւսուած սև ծամերի շրջանով, իբր փայլուն կապտաւուն լուսապսակով, և որի գծերի փոքր ինչ խիստ կանոնաւորութիւնը վարատում էր քնքշութեան հրաշալի արտայայտութիւնից:

—Ո՛րքան բարի ես... Կլէր:

Առանց ոչինչ պատասխանելու, Կլէրը տարտա նրան դէպի իրանց երեխայի օրօրոյը:

—Համբուրիր փոքրիկին... ասաց նա մեղմօրէն:

Նրանք կանգնած էին օրօրոյի մօտ իրար կողքի, փաթաթուած վարագոյրի շղարչի մէջ, դուինները խոնարհած այդ խաղաղուած, բայց դեռ ցաւիցը փոքր ինչ հեացող փոքրիկ չնչի վրայ, և Ժօրժը վախեցաւ զարթեցնի աղջկան ու մոլեղին համբուրեց կնոջը:

Դեռ երբէք կապուտակ մարդուկի երևումը այդպիսի աղդեցութիւն չէր գործել որ և է ընտանիքում: Սովորաբար որտեղով անցնում է այդ զարհուրելի սատմածուտը, նա բաժանում է իրարից ձեռքերը և սրտերը, հեռացնում է մտքերը ամենախրելի էակներից և զարթեցնում նրանց մէջ հազար ու մի հոգսեր ու ահեր, հնչեցնելով կտուրների վրայ իր շղթան և իր չարագոյժ աղաղակը:

«Պայմանաժամը... պայմանաժամը...»

Թարգմ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

(Եր օտուճակուի)

Բ Ա Խ Տ Ի Զ Ո Հ

(Պատկեր Բալախանու կեանքից)

Բուր է: Զիւնախառն քամին ոռնում է, ճանապարհ ուղում, անցքեր դառնում, ճեղքեր պատռում և չարածճիի յամառութեամբ ներս խուժում, ազահուլ թեամբ լցւում, ջարդում ու սառեցնում:

Ափշերոնեան թերակղզու դայլայլիկն է այդ: Ամառը առատ փոշի, ձմեռը ուժգին բուր:

Այդ դաժան օրին, աղքատ Սաքօն իր հարազատ փոքրիկը կրծքին ամուր սեղմած, յամառ քամու դէմ ճակատը պարզած, ամբողջ մարմնով դէմ է կանգնում օդի հոսանքին, ծայրայեղ ոյժով նրա ալիքը ճեղքում, ոտերը առաջ դրնում ու ցրտից դողահար, կծկուած առաջ քայլում:

Ցուրտը սաստիկ է, բայց կարիքը սաստկագոյն: Եւ նա քայլում է:

Ահա եկաւ կանգ առաւ մի գրասենեակի ցածրիկ սանդուխներին: Պէտք է ներս մտնել, այդտեղ է քլշել կարիքը: Սակայն փտահանալ...

«Սպասեմ, գուցէ ծառան դուրս նայի», մտածում է նա, մէջքը պատին յենում և փոքրիկի կապտած, սառած դէմքը կրծքին աւելի ու աւելի սեղմում:

Կէս ժամ է կանգնած է, բայց դեռ ոչ ոք չի հարցնում նրան: Իսկ բուրքը ծեծում է նրան, մարմինը սառցնում: Աւելի սպասել անհնար է: Եւ նա պարզում

է փէտացած ձեռքը, մօտեցնում դռանն ու սառած մատերով շօշափում: Շօշափում, այո, և ոչ բաղխում, այն հասարակ պատճառով, որ սառած մատերը ոյժ չունեն ծեծելու:

Մի րոպէ ևս և դուռը բացւում է:

— Հը, ի՞նչ կայ, բղաւում է գրասենեակի ծառան, ստորին ծառայողին յատուկ գոռոզութեամբ:

— Կառավարչին եմ ուզում... կմկմում է թշուառ հայրը:

— Ձի կարելի, բարկանում է ծառան ու էլ ետ դուռը փակում:

Յետ դառնալ չի կարելի: Եւ սովատանջ ընտանիքի հայրը կրկին բաղխում է:

— Ի՞նչ ես ճակատդ դէմ տուել, բղաւում է նոյն դիւրաբորբոք ձայնը:

— Խնդիրքս լսէ՞ր, կառավարչին եմ ուզում տեսնել...

— Կառավարիչը զբաղուած է, ժամանակ չունի:

Նորից դուռը փակւում է: Կրկին բաղխում է խեղճ մարդը: Բաղխում է, բաղխում մուրացկանի աներես յամառութեամբ, սակայն դուռը այլևս չի բացւում:

Մի կէս ժամ ևս և ահա կառքը կանգնում է դռան առջև, ուրեմն կառավարիչը դուրս կը գայ: Եւ յոյս է փայլում թշուառ մարդու սառած դէմքին: Ահա և ինքը կառավարիչը: Պճնուած է, քաղաք է գնում՝ ծանր օրը կլուքում անցնելու:

Մի րոպէ ցնցւում է խեղճ մարդը. ցնցւում, թերևս «մեծ» մարդուն արժանանալու ուրախութիւնից, բայց և գուցէ երկիւղից, «մեծի» ազդած երկիւղից:

— Աղա, միմնջում է վախլուկ մարդը, կծկուած երեխայի սառած երեսը շրջելով կառավարչին՝ նորին մեծահոգութեան գութը հայցելու:

— Աղա, ես քեզ մատաղ, երեխաս... տունս գըլխիդ մատաղ, այս ցուրտ օրին մեզ քաղցած մի կոտորի՞ր, թո՛ղ գնամ գործիս...

—Ո՞վ ես, հարցնում է կառավարիչը, տեղաւորուելով կառքում...

—Մօլոտօբօյէց (մուրճահար), գլխիդ մատաղ: Մեխանիկը դուրս արաւ...

—Հը՛մ, դուրս է արուած, չնշում է ինքն իրան բարի կառավարիչը: — Լսւ, կը հարցնեմ:

—Աղա՛, աղա՛...

Աղան սլացաւ:

Յուսահատ աչքերը նախ յառեց կառքի ետեւից, ապա դարձաւ, մուրճականի վախուկ հայեացքով շուրջը դիտեց: Ամաչեց:—Գուցէ: Նա էլ «ես» ունի:

Եւ նա գլխակոր յետ դարձաւ, կրկին անձնատուր եղաւ անխիղճ տարերքին:

Այժմ նա գնաց կանգ առաւ մի տախտակեայ կեղտոտ որջի շէմքում: Դա նրա բնակարանն է, մի ամբողջ ընտանիքի ապաստարան: Քարէ պատին կպած մի երեք արշինաչափ, հողէ խոնաւ յատակով, ցածրիկ որջ էր այդ կացարանը, որի միւս երեք պատերը նաւթօտ հին տախտակների կտորներից էին կազմուած, վերեն էլ նոյն տեսակ փտած տախտակներով ծածկուած: Մի կեղտոտ որջ էր դա, շինուած անշուշտ տանտիրոջ խողերի համար, սակայն զիջուել էր խեղճ Սաքօյի ընտանիքին երեք ուղբի ամսավարձով, մի վարձ, որ չը լսուած է Բալախանում և որի համար իսկապէս շնորհակալութեան արժանի էր տանտէրը, քանի որ դուա նման ծակերը 7—8 ուղբի ամսավարձ արժեն:

Մերժուած Սաքօն դողահար ոտ դրեց որջում, ուր մի կտոր կապերտի վրայ կծկուած՝ սպասում էին նրան կինն ու վեցամեայ աղջիկը:

Ամուսնու վշտահար դէմքը ամեն ինչ պարզ պատմում էր, այնպէս որ գեղջկուհուն աւելորդ էր հարցուփորձ անել նրան, մանաւանդ որ ցրտից ընկճուած, ծուլանում էլ էր բերան շարժել:

Թշուառ մարդը դուռը վրայ դրեց և սովատանջ աղլկայ յուսախափ հայեացքի տակ առաջ եկաւ, փոք-

րիկը դրեց մօր գոգոմ ու լռեցեայն տեղաւորուեց իւրայինների կողքին, մէջքը ամուր սեղմելով սառը քարէ պատին, տախտակեայ պատերի ճեղքերից վշող քամուց պաշտպանուելու համար: Ճեղքեր, որոնք միեւնոյն ժամանակ և՛ այդ որջի լուսամուտն էին կազմում:

Այս խոզի բնից էլ գոհ կը լինէր թշուառ ընտանիքը, եթէ այդ անհամար ճեղքերը չը լինէին, որոնք առատ ցրտութիւն էին մատակարարում անհաց ընտանիքին:

Քարէ պատը, որ որջի չորրորդ ու միակ քարէ պատն էր և որին ամուր կպել էին ընտանիքի անդամները՝ ցրտից շատ թէ քիչ պաշտպանուելու համար, — կազմում էր մեքենաների ու երկաթեղէնի միլիօններ արժեցող պահեստի պարիսպը: Կարծես այս ողորմելի ընտանիքը կպել էր այդ միլիօնանոց պահեստի պատին՝ մի աւելորդ անգամ էլ ապացուցանելու որ հարստութեան հարեանը ծայրայեղ աղքատութիւնն է միշտ:

Հետեւեալ առաւօտը քամին դադարել էր, թէև ցուրտը դարձեալ սաստիկ էր:

Օգտուելով եղանակի հանդարտութիւնից, այս անգամ Սաքօն ամբողջ ընտանիքով եկաւ դրասենեակի դուռը կարեց, կառավարչի ողորմութիւնը հայցելու: Բայց դեռ շատ վաղ էր, կառավարիչը չէր վերադարձել: Նրանք սպասում են երկաթ...

Եկաւ վերջապէս կառավարիչը: Այս անգամ Սաքօյին ներդաշնակեց և՛ կնոջ աղիողորմ թախանձանքը: Սակայն այս ամեն մուրացկանական ձևերը աւելի շուտ ձանձրացնում են մարդուն, ուստի և կառավարիչը նեղացած, եթէ ոչ զզուած, հրամայեց հեռացնել նրանց ու պատուիրել առաւօտեան դալ:

Առաւօտեան Սաքօն վերջնական մերժման արժանացաւ և ընկճուած ու յուսահատ սրտով տուն դարձաւ:

Սակայն... տանը տուրի մեծ վիշտ էր սպասում նրան:

Փոքրիկը մարում էր... Նա տաքութեան մէջ էր ու հազիւ էր շնչում: Մի շարք օրերի ցուրտը ծծուել էր անսնունդ երեխայի մինչև ոսկորների ծուծը: Մի երկու ծանր րոպէ և մինչև հայր ու մայր իրանց անզօր շքնչով ճգնում էին կենդանացնել գունատ մանուկին, նա յաւէտ փչեց շունչը:

—Ի՞նչ անիծուած աշխարհ...

Ողբում է մայրը: Իսկ Սաքօն լուռ է:

—Ինչո՞ւ եկանք, բողբոլում է կինը: Ինչո՞ւ մեզ բերիր այս դժոխքը... Ա՞յս է քո հարուստ աշխատանքը... Մի՞թէ մենք գիւղում կարօտ էինք հացի... կամ պապա էինք ապրում...

Սաքօն լուռ է:

Նա տատանում է գլուխը ու ինքն իրան հաշիւ տալիս. «Այս իմ բախտիցն է: Ահա Սիմօնը, Սարգիսը, ահա Համբարձումը, Գրիգորը, ահա Ալեքսանը, Առստամը... ամենքն էլ այստեղ են... դալիս են աշխատում, տանում տուն պահում: Իսկ ե՞ս»...

—Այս մեր բախտն է... մոռնում է նա յուսահատ մարդու խեղդուող ձայնով:

Անցաւ մի ամիս: Երկար թափառումից յետոյ վերջապէս, Սաքօն պաշտօնի է:

«Բախտս բանում է», միթմրթում է նա, ծանր մուրճը վարժ ձեռներում պտըտելով և ուժգին հարուած իջեցնելով երկաթին:

Բայց խոնաւ, ցուրտ որջը իր աւերիչ ոյժը գործ դնել չի խնայում երբէք:

Զմեռը դեռ երկար է, իսկ բուք օրերը չառ: Փչում է մահաբեր քամին, շարունակ բաղխում նաւթոտ տախտակները ու ներս խուժելով չարածճի խանդով ընդգրկում Սաքօյի կուչ եկած ընտանիքին:

Սեպտեմբեր, 1901.

Ինչքան էլ գեղջկական բացօթեայ կեանքում եփուլած էր Սաքոյի կինը, այնուամենայնիւ փակուած ու մեծ մասամբ անսնունդ կեանքը, միտ ու ապակուած օգը, կեղտոտ ու թունալից ջուրը չէին կարող առողջարար լինել նոյնիսկ այդ կազմուածքի համար: Եւ դժբախտ գեղջկուհին, ամուսնու բախտի գերին, հալուում էր ու մաշուում... Պակասը լրացրեց սիրելի զաւակի մահը: Նա էլ հիւանդ էր: Երկար ախ ու վախ բաշելուց, երկար անճար ու անօգնական մնալուց յետոյ նա փչեց շունչը թէեւ ամուսնու գրկում, բայց անիծելիս նրան:

Եւ զարհուրած Սաքօն նոր միայն զգաց պանդըխտութեան ամբողջ դառնութիւնը: Սակայն ուշ էր և «բախտ» որոնող Սաքօն, կրկին հաշտ իր դուրսութեան հետ, դիմեց աշխատանքի. պէտք էր խնամել կենդան մնացած մի հատիկ որբին:

Եւ նա աշխատում էր:

Բարեկենդան կիրակի է: Խնդութեան ու քէֆի օր: Մի օր՝ երբ ամեն անկիւնում կեանք է նկատուում, երբ մարդիկ պատրաստուում են մեծ խորհրդի:

Իսկ գործարանական կեանքում... այդ ամենը միայն անցեալի յիշողութիւններ են, որոնք խեղդուում են առնական կրծքերից դուրս թռչող ծանր հառաչների մէջ:

Բանում է գործարանը, արհեստանոցը: Բանում են գործաւորները, արհեստաւորները: Դժգոհութիւն չը կայ: Այս կեանքում չը պէտք է դժգոհ լինել:

Բանում է և Սաքօն: Ծանր մուրճը յետ պտըտում, ուժգին հարուած իջեցնում բոված երկաթին, ամեն մի հարուածի հետ էլ ձախ ոտը բարձրացնում ու գետնին զարկում, կարծես թէ չափ է պահում: Այն ինչ բորբոքուած դէմքը աւելի թեքւում է դէպի կրակը, այրուում, վառւում և քրտինքի միմի հատիկ խոշոր կաթիլ ծորում, իբրեւ սև արցունք այդ դաժան կեանքի...

Եւ ում է բովարանը, փշշում է շողին, մռնչում շոգեմուրճը...

«Դժբախտութիւն», յանկարծ բղաւեցին մարդիկ և վրայ թափուեցին:

Սաքօն ուշաթափ փռուել էր գետնին: Երկաթի մի բոված կտոր մուրճի հարուածից պոկուելով թռել ու միռուել էր նրա մտի մէջ. և ահա նա թրպրտում էր որպէս գնդակահար:

Բժշկական օգնութիւնը ուշ հասաւ, թէև Սաքօի մէջ դեռ շունչ կար: Բժիշկը նայեց, քննեց, լուաց վէրքըն ու կարգադրեց փոխադրել հիւանդանոց:

— Բժիշկ, վէրքը... հետաքրքրուեցին մարդիկ:

— Մահացու է, — շտապով ընդհատեց հետաքրքրաբրուողներին բժիշկը իր մշտական սառնութեամբ ու թուաւ կառք:

Եւ մարդիկ ջրուեցին:

Իսկ օրբիկը...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲՈԶԻՆԵԱՆ

ՄԻ ԲՈՒՌԻ ՀԱՅ-ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԱԿԱՆՆԵՐ

Ամառս, աղատուելով տաժանելի աշխատանքիցս, միջոց ունեցայ մի ամսուայ չափ անց կացնել Կիսլովոդսկ ամառանոցում, որ յայտնի է իր «Նարզան» հանքային ջրով: Նարզան՝ աղաւաղած չերքէզերէն նաւղ-սան խօսքերից է և նշանակում է կտրիճ ըմպելիք: Սակայն ներկայումս հանքային այդ ջուրը՝ կապտաժից յետոյ, կորցրել է իր կտրիճ յատկութիւնը և դառել է համարեա թէ հասարակ ջուր, պարունակելով իր մէջ սակաւ քանակութեամբ ածխածինային գազ: Չը նայելով դրան, բժիշկները շարունակում են ուղարկել այդտեղ ջրային հիւանդներին, որոնց աւելի կազդուրում է տեղի օդն ու գիրքը, քան թէ հանքային ջուրը:

Իրաւ, Կիսլովոդսկ աւանը՝ ընկած լինելով էլբրոս լեռան լանջերից մէկի ստորոտում, կարող է համարուել լաւ ամառանոց, թէև այդ տեսակ ամառանոցներ պակաս չեն մեր երկրում թէ իրանց օդով և թէ համեզ ու սառնորակ աղբիւրներով: Բայց Կիսլովոդսկը համարւում է յարմարագոյն, որովհետև նրան գեղեցկացնելու համար միլիօններ է ծախսուել: Եւ իրաւ, այն ամենը, ինչ մարդկային ձեռքը կարող է կատարել մի բնական վայր՝ ժամանակ անցկացնելու մի յարմար ու գեղեցիկ տեղ չի ներու համար, այդ բոլորը արուած է: Այդ պատճառով Ռուսաստանի ամեն անկիւնից մարդիկ տնով-ընտանիքով դիմում են այնտեղ՝ երկու կամ երեք ամիս բնութեան բարիքը վայելելու:

Ում կ'ուզես, կը հանդիպես այնտեղ: Այս տարի ես էլ բախտ ունեցայ պատահել իմ վաղեմի բարեկամ և համարեա դասընկեր, մեր տաղանդաւոր բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզին, որին երեսունուհինգ տարի էր տեսած չէի: Սկզբում մենք իրար չը ճանաչեցինք, բայց յետոյ հետզհետէ մեր յիշողութիւնը պարզուեց և ինձ դժուար չէր մտաբերել այն ժպիտը, որ յա-

սուկ է նրան: Նշմարեցի նոյնպէս ձեռքերի քիւրքերն իրար տրորելու սովորութիւնը, որ շատ անգամ տեսած էի առաւելագէս այն ժամանակ, երբ նա իր գեղեցկահնչիւն քնարն էր լարում: Այժմ էլ նա չէ թողել իր այդ սովորութիւնը. բայց այժմ միայն յանգեր է հիւսում, որով սիրում է համեմել իր սիրալիր և հետաքրքիր խօսակցութիւնը: Աւելորդ չեմ համարում առաջ բերել նրա յանգահիւսութեան մի նմուշ, որով մի օր նա ինձ դիմեց. «Գնահ, եղբայր, խմիր նարդան, թէ չէ կը ստանաս ապահարզան»: Ափսոս...

Տեսայ այնտեղ և մեր վիպասան Պոռչեանցին, որ չըջելով չիբքէզախօս արմաւիրցիների, գալաջի անող նախիջեանցիների և Կովկասի այլևայլ բարբառախօս հայերի հետ, նորանոր տիպեր էր որոնում նրանց մէջ իր գրչի համար:

Կար այնտեղ և մի հայ եպիսկոպոս, որ զգուած Շուշու մօտ գտնուած Թթու ջուր աղբիւրից, Կիսլավօդսկի նարզան էր անուշ անում և ամեն անգամ խմելուց յետոյ «օխայ» էր կանչում: Ծերունի էր նա և նոր էր ձեռնադրուած եպիսկոպոս: Նրա ասելով հանգուցեալ Մակար կաթուղիկոսը շատ անգամ խնդրել էր թոյլ տալ նրան եպիսկոպոս ձեռնադրել, բայց նա հրաժարուել էր, չկամենալով ստանալ կաթողիկոսի ձեռքից այդ բարձր աստիճանը, քանի որ նա ազդից ընտրուածը չէր: Իմ հարցին թէ ինչպէս է զգում իրան Կիսլավօդսկում վխտող հասարակութեան մէջ, սրբազանը պատասխանեց.

— Է՛հ, եօլա ենք գնում. աշխատում եմ հեռու տեղեր ման դալ և առանձնանալով բայեաթի-չիրազ եմ երգում:

— Ես էլ, սրբազան, ձեր դրութեան մէջ եմ, ասացի, բայց բայաթի-չիրազի տեղ առաւօտեան ժամ եմ սկսում և վերջացնում պատարագով:

Սրբազանս ձեռքը թափ տուաւ և հեռանալով ասաց, թէ ինքը դրանից զզուել է:

Կար և մի հայ երիտասարդ վարդապետ, որ տէրողորմեան ձեռքին ջենտըլմէնին վայել քաղաքավարութեամբ «դամաների» հետ «կալավրութիւն» էր անում:

Կային և երիտասարդ քահանաներ, որոնք ազգասիրաբար հրապուրուած օրիորդ Պապայեանի դայլայլիկներից, հեռաւոր կուրօրտներից շտապում էին նրան լսելու ֆօրկատիի թատրոնում:

Բայց սփբեր չէին այնտեղ: Շատերին Կիսլավօդսկը հրապուրում է ոչ այնքան իր գեղեցկութեամբ և յարմար ու անդորր կեանքով, որքան բազմաթիւ զուարճութիւններով, որ

բախտախնդիր անտրպրենները կազմում են նրանց համար՝ դատարկելով նրանց գրպանը։ Այդտեղ փայլում են իրանց զուգսերով և արգուզարդով զանազան կոկոտկաներ՝ քամելով դատարկազլուխ փշլետների նիւթական և բարոյական ոյժերը։ Օրինակը հրապուրիչ է և մեր երեկուայ Զանգեզուրի գիւղացի Գրիգոր ասէրը՝ բախտի բերմամբ հարստացած Բագուի մըթնոլորտում, զլուխը սղոցում է և աշխատում է ձեռք բերել իր զուգակից, դիցուք, «Աննա Պետրովիչնայի» համար կոկոտկայի վրայ տեսած ակն ու մարգարիտը, արգուզարդը...

Սակայն ես չեղունցի նպատակիցս։ Իմ միտքը չէր կիսլովօգսկ աւանի սիրտը մաշող, հողին տանջող մթնոլորտը նկարագրել։ Ինձ աւելի դրաւում էին այն մի բուռն հայ-լուսաւորչականները, որոնք ապրում են Բուզուրլուստան անուրում։

Բուզուրլուստանը գտնւում է նոյնանուն և Պօտկումօի գետակների ընդարձակ հովտի մէջ և կիսլովօգսկից 18 վերստաչափ հեռու է գէպի հիւսիս-արեւմուտք։ Օդն ու ջուրը հրաշալի են այդ վայրում և բնաւին չը զարմացայ, երբ տեսայ այնտեղ խորին ծերութեան հասած մարդկանց՝ ատողջակազմ, լայնաթիկունք, զուարթագէտ։ Աուլում ապրում են միքանի տուն հայ-լուսաւորչականներ Մեծ-Խաբարդայի Տամբիեիների ազգից, որոնց թիւը երկու սեռից կազմում է 107 հոգի։ Ծերերի գէմքից երևում է որ նրանց մէջ հոսում է լեռնական խաբարդացիների արիւնը, սակայն նոր սերունդը կորցնում է բնական տիպը, որովհետեւ պսակւում է նոր-նախնջւանցիների և մեծ մասամբ չեղքէզախօս արմաւիրցիների հետ, որոնց լեզուն մօտ է խաբարդացիների լեզուին։

Նրանք՝ այդ միքանի տուն հայ-լուսաւորչականները սերունդ են Մեծ-Խաբարդայի Տամբիեի իշխանից, որ հրապուրուելով մի հայ քահանայի աղջկայ գեղեցկութիւնից, անպատճառ կամեցել է ամուսնանալ նրա հետ։ Սակայն հայ քահանան և մանաւանդ նրա պարկեշտասուն աղջիկը տուել են իրանց համաձայնութիւնը մի պայմանով՝ միայն՝ որ իշխանը փոխէ իր կրօնը և դառնայ հայ-լուսաւորչական։ Թէև ծանր էր իշխանի համար այդ պայմանը, սակայն երէցի աղջկայ սիրոյ հրապոյրը և նրա գեղեցկութիւնը ստիպում են նրան անել այդ քայլը, և որպէսզի ազատուի իւրայինների հալածանքից, իշխանը իր գեղեցկուհու հետ հեռանում է մայրենի երկրից և նոր բնակութիւն հաստատում այժմեան Գիօրգիւիսկ քաղաքի մօտ։ Ահա թէ ինչու մինչև այժմ Տամբիեիներին հովում է Գիօրգիւիսկ եկեղեցու քահանան, թէև Բուզուրլուստանը համեմատաբար աւելի

մօտ է Պետտիգօրսկից: Հայ-լուսաւորչական Տամբիւնների, ազգը հեազհետէ բազմանալով առաջուայ տեղում, վերջնականապէս տեղափոխուել է ներկայ առւելը, գնելով այդ Արուկովիչխանից, որ գաղթել է Տաճկաստան: Երեսունուհինգ տարի սրանից առաջ Վլադիկավկազում կազմուած ժողովրդագրական և հոգատիրական յանձնաժողովը դասել է հայ-լուսաւորչական Տամբիւնների տոհմն էլ Մեծ-Խաբարդայի առաջին աստիճանի ուղղեմիները կարգը, այսինքն ճանաչել է ազնուական դասակարգ բոլոր այն իրաւունքով և արտօնութիւնով՝ որ վայելում են ազնուականները ուրիշ տեղերում: Նրանք էլ ունեցել են ճորտեր, որոնք յետոյ ճորտատիրական ընդհանուր օրէնքի զօրութեամբ ստացել են ազատութիւն և նոյնպէս ապրում են Բուդուրուստանում և կախումն ունին Տամբիւններից այն չափով, որ չափով ազատուած ճորտերը կախուած են Կովկասի միւս տեղերի ազնուականներից:

Հայ-լուսաւորչական Տամբիւնները այժմն տիրում են ընդարձակ արօտատեղիների, ուր արածում են նրանց բազմաթիւ ձիաներն ու խաչները: Նրանց գլխաւոր պարագմունքը ձիաբուծութիւնն է և նրանք ազնուացնելով Խաբարդայի տեսակի ընտիր նժոյգներ, իւրաքանչիւր տարի հարիւրներով ծախում են չրջակայ ստանիցաներում ապրող զաւակների վրայ: Տեղի գիրքն ու կլիման թոյլ չեն տալիս նրանց ձեռնարկել մեծ չափերով երկրագործութեան, թէև իրանց պէտքերի համար մշակում են ցորեն, վարսակ, աճար, աւելուկ: Մշակում են նոյնպէս մեծ քանակութեամբ գետնախնձոր, որ վազօններով տանում են վաճառելու Վլադիկավկազ, Պետտիգօրսկ և այլ մօտակայ քաղաքներ: Պարագում են նաև մեղուաբուծութեամբ, բայց ոչ մեծ ծաւալով, թէև արտադրած մեղրը իր համով և որակութեամբ կարող էր մրցել ուրիշ տեղերում ստացած մեղրի հետ: Արօտները իրանց բազմերանգ ծաղիկներով մեծ պաշար կարող էին մատակարարել մեղուներին, սակայն մեղուաբուծութիւնը երկրորդական է համարւում, քանի որ ձիաբուծութիւնը աւելի շատ արդիւնք է տալիս: Ամառը ձիաների ջոկերն ու խաչները պահում են լեռներում, իսկ ձմեռը իրանց չրջակայ արօտներում են արածացնում բայցօթեայ, որովհետև չնորհիւ տեղի դիրքի ձմեռը սաստիկ չի լինում: Սակայն ձմեռային բուքի ժամանակ քշում են նրանց ընդարձակ ակոռները, որ մօտիկ են տներին:

Բուդուրուստանում ապրող 7—8 տուն Տամբիւնները համարեա միևնոյն ձևի և ոճի տներ ունեն՝ քարաշէն, երկյարկաւնի, երկաթածածկ, ունենալով բոլորովին քաղաքային տեսք:

Սենտակները մաքուր են և կահաւորուած եւրոպական ճաշակով: Անհրաժեշտ են համարում ունենալ սենեակում սրբերի պատկերներ, որոնց առաջ վառուում է անշէջ կանթեղը: Տների առաջ ու կից կան մրգատու ծառերի պարտէզներ: Մեր այցելած ժամանակ ծառերից առատ կախուած էին ընտիր տեսակի խնձորներ ու տանձեր: Կային և սալորիներ, կեռասիներ: Պտուղներից հաղարձ, ագնիւ ելակ և այլն: Պարտէզները պահւում են խնամքով:

Տղամարդիկ հագնւում են բնիկների տարազով՝ չերքէզկա, իսկ գօտիկի կապած է անխուսափելի խանջալը: Կանաչք, թէ պտռաւ, թէ երիտասարդ, բացառապէս հագնւում են եւրոպական չրջագգեստ և գլխները ծածկում են չապօյով: Տեսանք միայն մի հարիւրամեայ պառաւ կնոջ, որ կրում էր խաբարդական հանդերձ՝ մի երկայն չերքէզկայի նման պարեգօտ ոսկեթելով բոլորած, մէջքին ոսկէ գօտիկ կապած, իսկ գլխին՝ թեթև շղարչ: Գրիստոնէական սնունդների հետ միաժամանակ նրանք կրում են խաբարդայիների անուաններ՝ Ասլանբէի, Բաղբրբէի, Տեմիրբէի, Խասբուլթբէի, Լալլն, որոնք գործածական են առօրեայ յարաբերութիւնների ժամանակ:

Տամբիւկների տունը լի է ամեն տեսակ բարիքով: Կարող է գոհացնել տաանեակ հիւրերին, եթէ նոյնիսկ անակնկալ կերպով արշաւեն: Հիւրասիրութիւնը նրանց ծէս ու աղաթով նուիրական պարտաւորութիւն է: Պատահում է որ շաբաթներով ու ամիսներով պահում են իրանց մօտ հիւրին և մեծ սրանեղութիւն է պատճառում նրանց հիւրի հրաժեշտի օրը:

Վերին աստիճանի ջերմեռանդ են նրանք և կրօնասէր: Ամեն անգամ սեղան նստելիս ու վեր կենալիս աղօթում են իւրանց Ստեղծողին: Մեծ յարգանքով են վերաբերւում գէպի էջմիածինը և սրա զահակալը՝ Ներկայ կաթողիկոսի կենդանագիր պատկերը տեսանք կախուած մի հիւրասենեակում: Մեր եկեղեցու սահմանած բոլոր պատերը պահում են անխափան: Մեծ ուրախութիւն է պատճառում նրանց, երբ Գիօրգիւկսի քաղաքի քահանան գալիս է նրանց այցելութեան: Եւ գիպուածով տեսայ Կիսլօլօգսկում այդ երիտասարդ քահանային, որ աշակերտած է հզել ինձ Ներսիսեան դպրանոցում: Նա մեծ հրճուանքով էր խօսում այդ մի բուռը հայ-լուսաւորչականների կրօնասիրութեան մասին: Շատ ափսոսում էր որ չի կարող լիովի բաւարարութիւն տալ նրանց այդ ջերմեռանդութեան, քանի որ ինքն ստիպուած է հովուել բայի Գիօրգիւկսի քաղաքի ծխականներից և միջանի մօտակայ աւաններում ապրող հայերին: Բայց

և այնպէս տարին միքանի անգամ սիրով յաճախում է նրանց։ Երիտասարդ քահանայն յուսով է որ եթէ մնայ երկար ժամանակ ներկայ պաշտօնում, կը սովորեցնի եթէ ոչ ծերերին, գոնէ երիտասարդ սերունդին միքանի աղօթքներ հայերէն լեզուով։

Միակ հայերէն գիտցողը այդ մի բուռը խաբարդայի հայ-լուսաւորչականների մէջ մեր հիւրասէր տանտիրոջ աւագ հարս էր՝ մի նազելի, չնորհաշուք, հազիւ քսան տարին բոլորած տիկին, որ բնիկ չերքէզախօս արմաւիրցի է և աւարտած է իր ուսումը Նոր-Նախիջևանի Գոգոյեան ուսումնարանում։ Տիկինը շարունակում է հետեւ մայրենի գրականութեան և մեծ եռանդով պարապում է ընթերցանութեամբ։ Նա կարող էր իր հայագիտութեամբ նոր հոսանք մտցնել իրան չըջապատող խաբարչականների մէջ, սակայն տեղական ծէսն ու ազաթը պահում են նրան կրաւորական դիրքի մէջ։ Խաբարդայի ծէսերը շատ են բռնացիւ նրա վրայ։ Երեք տարի է ինչ չնորհալի տիկինը հարս է մտել Տանքիեփների տունը և այդ երեք տարուայ մէջ ազգակից տղամարդիկ տեսած չեն նրա երեսը, ուր մնաց որ նրանց հետ նստէր, վեր կենար կամ զրուցէր։

Հիւրասէր տանտիրոջ աւագ եղբայրը, մի ութսուն տարեկան ծերունի, անվերջ չնորհախալութիւն էր յայտնում ինձ որ միջոց տուի իրան տեսնելու իր եղբոր հարսին։ Ահա թէ ինչպէս պատահեց այդ։ Տեսնելով տիկնոջը միւս սենեակում իւրայիններից անտես կանգնած մի սնկիւնում և մեր ճաշի սեղանին նայելիս, ես խնդրեցի տանտիրոջ թոյլտւութիւնը ներս հրաւիրել հարսին և նստեցնել մեզ մօտ։ Տանտէրը խոժոռեց դէմքը, բայց և այնպէս թոյլ տուեց մի րոպէով մտնել, իսկ սեղանակից լինել ոչ երբէք։ Շնորհալի տիկինը մեծ պատկառանքով մտաւ, համբուրեց առաջ աւագ եղբոր և ապա սկեսրայրի ձեռքը՝ և իսկոյն հեռացաւ իր առաջուայ տեղը։ Ահա այդ միջոցին էր որ ծերունին առաջին անգամ տեսաւ իր եղբոր հարսին։ Բայց զարմանալին այն էր որ հարսի ամուսինը, որ այդ միջոցին ծառայում էր մեզ, տեսնելով իր կնոջ մեր սենեակը մտնելիս, իսկոյն չքացաւ և թաղ կացաւ մի ուրիշ սենեակում, որտեղից միայն այն ժամանակ դուրս եկաւ, երբ նրա կինը անյայտացաւ մեր սենեակից։ Բանից երևաց որ խաբարչական սովորութեամբ մարդ ու կին չեն կարող միասին մնալ հասարակութեան մէջ, եթէ նոյնիսկ հասարակութիւնը կաղմուած լինի իւրայիններից։ Ահա այս և սրա նման բարբարոսական ծէսերն ու սովորութիւնները կրաւորական դիրքի մէջ են պահում հայախօս տիկնոջը և նրա ձեռք բերած ուսումնաւորութիւնը ու-

նայն է անցնում: Մենք կարծում էինք որ տիկինը իր հայախօսութիւնը գէթ կը ներշնչէր իր զաւակների մէջ և այդպիսով առաջինը կը հանդիսանար հայերէն լեզուն տարածող խաբար-դախօս հայ-լուսաւորչականների մէջ, բայց տարաբախտաբար նա անզաւակ է և ուրեմն զրկուած՝ այդ մենաշնորհից:

Զարմանալի է, ճշմարիտ, որ այդ մարդիկ աշխարհ տեսած են երևում, աշխատում են փոխել իրանց նիստ ու կայքը, բայց միևնոյն ժամանակ յամառութեամբ պահպանում են հին խաբար-դական բարք ու վարքը, ծէսն ու սովորութիւնը: Եւրոպական ճաշակով կահաւորած սենեակներն ու հացի սեղանի զարդարանքը ամեն պարագաներով և ծաղկեայ-փնջերով չեն սաղում այն բանի հետ, որ աւագ որդին և միւս զաւակները ծառայեն հիւրերին, իսկ հարսները փակուած մնան միւս սենեակում: Եւ երբ նրանց առաջ դնում եւ այդ համեմատութիւնը, նրանք համաձայնում են տիրող անհեթեթութեան, բայց և այնպէս չեն կարող ձեռք վերցնել իրանց հինաւուրց և դատարկ սովորութիւններէ:

Եւ երկար ու բարակ բացատրում էի մեր հիւրասէր տանտիրոջ (այրի է) որ մեծ հարսի՝ իր հետ անխօսութիւնը շատ անդամ տան համար վնասակար հետևանք կարող է ունենալ, քանի որ նա պարտաւորուած է տան վերաբերեալ իր կարգադրութիւններն ու հրամանները հարսին՝ աղախնի միջոցով տալ ու պատասխանն ստանալ: Նա համոզուած էր որ այդ այդպէս է, սակայն տեղական սովորութիւնն արգելում է նրան այլ կերպ վարուել: Տանտիրոջ աւագ որդին՝ մեր հայախօս տիկնոջ ամուսինը խելօք ու զարգացած մարդ էր երևում: Մեր հարցին թէ նա նոյնպէս կը վարուի իւրայինների հետ, երբ տան մէջ աւագութիւնն իր ձեռքն անցնի, նա պատասխանեց թէ անպատճառ, որովհետև չէր կամենալ մի նշանախեց անդամ փոխել իրանց մէջ արմատացած սովորութիւններից: Այդ խօսքերն ասողը համեմատաբար աւելի հին սերունդին է պատկանում: Նոր սերունդը, որին պատկանում է մեր տանտիրոջ կրտսեր որդին՝ մի բարեսիրտ և աչքաբաց երիտասարդ, որ այժմ Վլադիկավկազի գիմնազիօնի 8-րդ դասարանում է և առաջիկայ տարի աւարտելով իր ուսումը, մտադիր է ստանալ բարձր կրթութիւն, ինչպէս տեսանք, սողորուած է նորանոր գաղափարներով: Յուսով ենք որ նա իր հասակակից համաուլցիների հետ՝ վերադառնալով հայրենիք, կ'աշխատեն վերացնել իրանց միջից հին ծէսերն ու սովորութիւնները, և կը պահեն նրանցից միայն այնպիսիները, որոնք յատուկ են իւրաքանչիւր նահապետական

տան, ինչպիսին որ է Տամբիեմիերի տունը: Մեծ յոյս կայ որ զրանք շփուելով մայրաքաղաքում կրթուող հայ ուսանողների հետ, միևնույն ժամանակ կը հասկանան ինքնաճանաչութեան այն կարևորութիւնը, որ նրանք հայ-լուսաւորչականներ լինելով՝ անհրաժեշտ է ձեռք բերել և լեզուագիտութեան բաւարար պաշար, որ մի գործօն է հանդիսանում մեր կրօնական պաշտամունքների միջոցին:

Այն ժամանակ մեր նաղելի հիւրասէր տիկին Տամբիեմի հետ ձեռք ձեռքի տուած նրանք կը կազմեն՝ մաքից մոռացուած և սրտից հեռացած այդ մի բուռը՝ հայ-լուսաւորչականներից մեր եկեղեցու իսկական համայնք:

Ա. Բ.

Բ Ա Մ Բ Ե Ր Ը

(Գի դը Մօզլասանի)

Զինուորականներով լցուած գերեզմանատունը ծաղկած դաշտի տեսք էր ստացել: Ամեն կողմը աչքի էին ընկնում կեպիւններ, կարմիր անդրավարտիքներ, ոսկեթել ժապուէններ ու ոսկեկոճակներ, թրեր ու բազկափնջեր: Այդտեղ էր ամբողջ սպայակոյտը, այդտեղ էին հետեակ զօրքն ու հուսարները՝ իրանց զարդարուն հագուստներով,—գրանք ամենքն էլ անցնում էին գերեզմանների միջով, որոնց վրայի փայտէ, երկաթէ ու մարմարինէ սև ու սպիտակ խաչերը կարծես իրանց բազուկները տխուր ու արտում տարածել էին հանգուցեալների վրայ:

Նոր էին հողին յանձնել գնդապետ Լիմուղէնի կնոջ մարմինը: Երկու օր առաջ լողանալիս խեղդուել էր դժբախտ կինը:

Թաղման կարգն արդէն վերջացել էր, հողնորականներն էլ գնացել էին, բայց գնդապետը՝ յենուած երկու սպայի բազուկներին, մնացել էր կանգնած գերեզմանի առաջ, որի խորքում նա դեռ տեսնում էր իր ջահէլ կնոջ՝ արդէն քայքայուող մարմինը ծածկող դադաղը:

Գնդապետը գրեթէ մի ծերունի էր, բարձրահասակ, նիհար, սպիտակ բեղերով: Երեք տարի առաջ նա ամուսնացել էր իր զինակից գնդապետ Սօրտիի աղջկայ հետ, որ հօր մահուանից յետոյ որբ էր մնացել:

Երկու սպան, որոնց կոթնած էր իրանց մեծաւորը, ուղում էին հեռացնել տանել, բայց նա ընդդիմանում էր ո՛ր աչքերն արտասուքով լի որ սակայն հեբոսաբար չէր թողնում հոսելու, ցածր ձայնով մրմնջում. «Ո՛չ ո՛չ, թողէ՛ք միքի՛չ էլի մնամ» ու յամառութեամբ շարունակում էր դողդոջիւն ծնկներով կանգնած մնալ այն գերեզմանի եզրին, որ նրան մի անյատակ վիճ էր թուում, ուր ընկել էին իր սիրան ու հոգին—իր ողջ ունեցած-չունեցածը:

Գեներալ Օոմօնը շտապով մօտեցաւ իր սգաւոր զինակցին, բռնեց նրա թևից և համարեա բռնի կերպով քաշելով՝ ասաց. «Դէ, լաւ, բաւական է, իմ հինաւորաց ընկեր. հօ այստեղ չես մնալու. գնանք»։ Այս անգամ գնդապետը լսեց իր զինակցին և վերադարձաւ տուն։

Գնդապետը իր առանձնասենեակի դուռը բանալուն պէս մի նամակ տեսաւ գրասեղանի վրայ։ Երբ վերցրեց նամակը, զարմանքից ու յուզմունքից քիչ մնաց վայր ընկնէր. նամակի հասցէն գրուած էր իր՝ նոր հողին յանձնուած կնոջ ձեռքով, իսկ ժարկայի վրայ խիստ փոստի գրոշմը նոյն օրուայ թուականն էր ցոյց տալիս։

Գնդապետը ծրարը պատռեց և կարգաց հետեւեալը.

«Հայրիկ,

«Թոյլ տուէք ինձ դարձեալ հայրիկ կոչելու ձեզ, ինչպէս որ առաջ էի անում։ Երբ այս նամակն ստանաք, ես արդէն մեռած ու հողի տակ պառկած կը լինիմ։ Իցէ թէ այդ ժամանակ կարողանաք ինձ ներել։

«Իմ ուզածը ոչ ձեր գութը շարժելն է և ոչ էլ յանցանքս թեթեալանելը, ոչ. այլ միայն կամենում եմ՝ մի ժամից յետոյ մեռնելու պատրաստ կնոջ անկեղծութեամբ ամբողջ ու կատարեալ ճշմարտութիւնն ասել ձեզ։

«Երբ դուք վեհանձնութեան զգացմունքից զրդուած ամուսնացաք հետս, ես էլ երախտագիտութեամբ նուիրուեցի ձեզ և սիրեցի նորատի աղջկայ ամբողջ սրտովս։ Ձեզ սիրեցի համարեա այնպէս, ինչպէս որ հօրս էի սիրում։ Մի օր երբ ես նստած էի ձեր ծնկան վրայ և դուք փայփայում էիք ինձ, ես ձեզ, կամքիս հակառակ, «հայրիկ» անուանեցի։ Այդ՝ սրտի բընազդական ու ինքնաբուղիս մի ճիշ էր։ Եւ յիրաւի, դուք ինձ համար հայր էիք, և միայն հայր։ Դուք ծիծաղեցիք ու ասացիք ինձ. «Միշտ էլ այդպէս կոչիր ինձ, սիրելիս, այդ ինձ դուր է զալիս»։

«Երբ մենք տեղափոխուեցինք այս քաղաքը—նրեցէք ինձ, հայրիկ,—եւ սիրահարուեցի։ Ո՛հ, երկար ժամանակ ընդդիմացայ, գրեթէ երկու տարի. լսում էք, երկու տարի։ Բայց յետոյ տեղի տուի. եւ յանցանք գործեցի, եւ մի ընկած կին դարձայ։

«Իսկ թէ ով է նա,—դուք չէք կարող իմանալ, այդ մասին եւ բոլորովին ապահով եմ, որովհետեւ ինձ միշտ չբջապատում և միշտ էլ հետս էին լինում տասներկու սպայ, որոնց դուք իմ տասներկու համաստեղութիւնն էիք անուանում։

«Հայրիկ, չաշխատէք իմանալու նրա ո՞վ լինելը. և մի ատէք նրան: Ի՞նչ փոյթ թէ նա արաւ այն, ինչ որ կ'անէր մի ուրիշը՝ ո՞վ էլ լինէր նրա տեղը: Բացի դրանից ես հաստատ պիտեմ որ նա ինձ սրտանց էր սիրում»:

«Բայց լսեցէք դեռ.— Մէկ օր ժամագրութիւն ունէինք «կցարների» կղզում. դուք իմանում էք, ջրաղացի մօտի փոքրիկ կղզին: Ես պէտք է լողալով գնայի այնտեղ, ուր նա պէտք է ինձ սպասէր մացառների մէջ և ապա մնար այնտեղ գրեթէ մինչև երեկոյ, որպէսզի իր վերադարձը ոչ ոք չը նկատէր: Ես նոր էի հասել բարեկամիս մօտ որ թփերը բացուեցին և մենք տեսանք մեր առջև Ֆիլիպին՝ ձեր բանբերին, որ մեղայանկարծակիի բերաւ: Ես զգացի մեր անել զրութիւնը և մի յուսահատական ճիչ արձակեցի: Անմիջապէս բարեկամս ինձ ասաց. «Ինձ թողէք այս մարդու հետ, սիրելիս, իսկ դուք հանդարտ լողալով անցէք դնացէք»:

«Ես գնացի, բայց այնպէս էի յուզուած որ քիչ մնաց խեղդուէի: Վերադարձայ տուն՝ սպասելով որեւէ զարհուրելի բանի:

«Մի ժամից յետոյ դահլիճի նախասենեակում հանդիպեցի Ֆիլիպին, որ ցածր ձայնով ինձ ասաց. «Եթէ տիկինը ինձ յանձնելու նամակ ունենայ, պատրաստ եմ ծառայելու»: Ես հասկացայ որ նա կաշառուած էր, և կաշառուած էր բարեկամիցս:

«Այնուհետև զրկելիք բոլոր նամակներս նրան էի տալիս՝ բարեկամիս տանելու: Եւ նա տանում էր, պատասխաններն էլ բերում:

«Այդպէս տեսց մօտաւորապէս երկու ամիս: Մենք ես ձեզ նման վստահութիւն ունէինք նրա վրայ:

«Բայց ահա թէ ինչ պատահեց, հայրիկ: Մի օր լողալով գնացի միկնոյն կղզին. տեղ հասնելուս պէս փոխանակ բարեկամիս՝ ձեր բանբերին գտայ այնտեղ: Այդ անպիտանը ինձ սպասելիս է եղել. նա յայտնեց որ ինձ կը մատնէ և իմ բոլոր նամակներս, որ նա գողացել ու պահել էր, կը յանձնէ ձեզ, եթէ ես չը համաձայնեմ իր կամքը կատարելու:

«Ո՛հ, հայրիկ, սիրելի հայրիկ, երկիւղը պատեց ինձ, մի անարդ ու անարժան երկիւղ. վախեցայ մանաւանդ ձեզանից, ձեզանից՝ որ այնպէս բարի էիք դէպի ինձ, բայց խաբուած ինձանից. վախեցայ նոյնպէս նրա համար, — դուք կը սպանէիք նրան, — վախեցայ գուցէ նաև ինձ համար: Միթէ ես գիտեմ. ինքս ինձ կորցրած, ես խելագարուածի պէս էի: Մտածեցի մի անգամ նորից կաշառել այդ թշուառականին, որ՝ ինչ խայտառակութիւն, նոյնպէս սիրում էր ինձ:

«Մենք՝ կանաչքս, այնպէս թոյլ ենք որ մենք մեզ աւելի շուտ ենք կորցնում, քան թէ դուք՝ աղամարդիկդ: Բացի զրանից մի կին բարոյապէս չը պէտք է ընկնի, սակայն երբ մէկ անգամ ընկնում է, այնուհետեւ նա աւելի ու աւելի է ցած գնում: Միթէ զիտէի արածս: Ես միայն այն էի հասկանում որ ձեր երկսից մինն ու մինդ և ես մեռնելու էինք, և ես անձնատուր եղայ այդ անտրդ արարածին:»

«Ինչպէս տեսնում էք, հայրիկ, ես չեմ աշխատում ինձ արդարացնելու:»

«Սակայն... սակայն պատահեց այն, ինչ որ պէտք է որ ինքս գուշակած լինէի.—չարունակ սարսափ ազդելով վրաս, նա ինձ տիրեց և նորից ու նորից տիրեց, երբ կամեցաւ: Ուրեմն նա ևս դարձաւ սիրեկանս, ինչպէս միւսը, ամեն օր: Միթէ զգուշիւ բան չէ, և ճրպխի պատիժ, հայրիկ:»

«Ահա այդ պատճառով ինքս ինձ ասացի. պէտք է վերջ տալ այս տեսակ կեանքին: Կենդան՝ անկարող էի խոստովանուել ձեզ այսպիսի ծանր յանցանք, մեռած՝ համարձակւում եմ ամեն բան ասել: Բացի մեռնելուց ուրիշ կերպ վարուել չէի կարող, որովհետեւ չափազանց շատ էի արատաւորուել, ոչ մի այլ միջոցով չէի կարող մաքրուել մեղքերիցս: Այլևս ոչ կարողանում էի սիրել և ոչ էլ սիրուել, ինձ այնպէս էր թւում թէ ես ամենքին էլ կեղտոտում եմ՝ լոկ ձեռքս տալով նրանց:»

«Անմիջապէս պէտք է գնամ լողանալու, որտեղից այլևս չպէտք է վերադառնամ:»

«Այս գրութիւնս ձեզ կը հասնի սիրեկանիս միջոցով: Այս նա կը ստանայ իմ մահուանից յետոյ և առանց որեւէ բան կասկածելու կը հասցնէ ձեզ՝ կատարելով իմ վերջին իղձս: Իսկ դուք... նամակս կը ստանաք հանգստարանից վերադառնալուցդ յետոյ:»

«Մնաք բարով, հայրիկ, էլ ուրիշ ոչինչ չունիմ ձեզ ասելու: Արէք, ինչ որ բարեւոք կը համարէք, միայն թէ ինձ ներեցէք:»

Գնդապետը սրբեց ճակատի սառը քրտինքը, սակայն նա շուտով տիրապետեց իրան և նա նորից վերստացաւ ճակատամարտերում ունեցած իր սառնասրտութիւնը:

Նա հնչեցրեց զանգը:

Ներս մտաւ մի սպասաւոր:

—Ֆիլիպին ուղարկեցէք այստեղ, ասաց նա:

Յետոյ երբ նա կէս-մին բաց արաւ գրասեղանի գզրոցը, գրեթէ նոյն բոպէին ներս մտաւ Ֆիլիպը, մի բարձրահասակ՝ չէկ բեղերով, դաժանատես ու խորամանկ աչքերով զինուոր:

Գնդապետը ուղիղ նրա աչքերին նայեց:

— Դու պէտք է ասես ինձ ինո՞չա սիրեկանի անունը:

— Բայց, պարոն գնդապետ...

Գնդապետը կիսաբաց գգրոցից վերցրեց ատրճառակը:

— Դէ, շնոր, ասաց նա. դու հօ լաւ գիտես որ ես կատակ անել չեմ սիրում:

— Եթէ այդպէս է, լաւ... պարոն գնդապետ... Դա հարկւրապետ Սէն-Ալբերն է:

Այդ անունը արտասանեց թէ չէ՝ ատրճառակը բացուեց և նա երեսի վրայ փռուեց գետին: Գնդակը ճիշտ ճակատի մէջ տեղին էր զիպել:

Թարգմ. ԼԵՒՈՆ Մ.—Ա.

ԹՐԳԱԿԱՆ ՀԱՄԻՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆ

Համիսլամութիւնը մի խոշոր երևոյթ է թրքական աղքատ հասարակական ու մտաւոր կեանքի ճահճում: Նա արտադրել է, արտադրում է, գուցէ և դեռ երկար ժամանակ պէտք է արտադրէ նոր-նոր երևոյթներ ու ցնցումներ:

Պէտք է ուսումնասիրել այդ երևոյթը, որովհետեւ նրանով կը բացատրուին շատ ուրիշ երկրորդական ու գլխաւոր երևոյթներ, որոնց էութիւնն ու նպատակը յաճախ թագնուած են մնում ընթերցող մեծամասնութեան համար:

Մենք կը փորձենք մի փոքրիկ ուսումնասիրութիւն տալ «Մուրճ»-ի ընթերցողներին համիսլամութեան էութեան, նրա նպատակների և միջոցների մասին: Աղքատ է նրա մասին գոյութիւն ունեցող գրականութիւնը, չափազանց աղքատ: Մեզ մնում է հիմնուել աւելի անձնական փորձերի, գիտողութիւնների ու տպաւորութիւնների վրայ, քան քաղել գոյութիւն ունեցող գրականութիւնից փաստեր:

1. Ի՞նչ է ԹՐԳԱԿԱՆ ՀԱՄԻՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆԸ

Համիսլամութիւնը Թիւրքիայում ծնունդ է առել թրքական պետութեան անտեսական, պատմական ու քաղաքական պայմաններից: Սուլթանների մայրաքաղաքում կայ մի որոշ շրջան, վարիչների մի խմբակ, որ ձգտում է իրականացնել այդ գաղափարը կեանքի մէջ, նրան մարմին ու արիւն տալ, հոգի ներշնչել: Այդ լոկ ձգտումը դեռ բաւական չէ. արդէն արուած են բազմաթիւ գործնական քայլեր նրա իրականացման տատասկոտ ճանապարհի վրայ: Թէ որքան նպատակայարմար են այդ քայլերը, որքան նրանք մօտեցրել կամ հեռացրել են այդ գաղափարի իրականացումը՝ այդ մենք կը տեսնենք յետոյ:

Թիւրքիայի համիսլամական քաղաքականութիւնը ունի մի որոշ նպատակ, որ կազմուած է երկու բաւական պարզ կերպով իրարից բաժանուող մասերից. մօտաւոր եւ հեռաւոր նպատակներ:

Նրա մօտաւոր նպատակն է դարձնել Թիւրքիան մի զօրեղ և հուժկու պետութիւն՝ միացնելով ու ձուլելով նրանում բնականօրէն բազմալեզու, բազմացեղ և բազմակրօն ժողովուրդները «Օթօման» անուան, իսլամական կրօնի և թրքական լեզուի կապերով։ Չարդել, փչացնել, դուրս քշել զիմադիր տարրերը։

Երբ Թիւրքիան կը դառնայ մի միապաղաղ, ձոյլ ամբողջութիւն կազմող իսլամական տարր, մի զօրեղ ու անընկճելի զուտ իսլամական պետութիւն, այն ժամանակ սկսուելու է համիւլամութեան հեռաւոր նպատակը կազմող յարձակողական շարժումը։ Դուրս կը գան հաւատացեալները Թիւրքիայի սահմաններից՝ զօրեղ ու անյաղթելի, համախմբուած իսլամական Սանջագը-Շէրիֆի (սրբազան դրօշակի) կարմիր լոյսի շուրջը՝ լուսաւորուած Մահիկի դեղին շողերով, կը վարարեն արարաշխարհը, կը ջարդեն, կը փշրեն գեաւուրների պարիսպները և կը վերականգնեն Օսմաների, Հարուն-Ալ-Ռաշիդների փառահեղ խալիֆութիւնը։ Ու ինչը կը խոնարհի Մահիկի առաջ...

Այս է Պօլսի «Օթօման ազգասէրների» երազը։ Այդպէս են մտածում ելլալով-Քէօքըում և Բաբը-Ալիում (Բ. Դուռ)՝ սկսած սուլթան Համիդից մինչև վերջին ֆէաթիբը (գրագիր)։ այդպէս էին մտածում թրքական ազատամտութեան—սահմանադրութեան տխրահռչակ հերոսները—Միդհատ փաշան իր ահագին խմբով։ Նոյնն են երազում, մեր կարծիքով, և նորագոյն երիտասարդ-թիւրքերը... գէթ նրանց իննըսունութինը հարիւրերորդ մասը։

Բայց ինչ դերք են բռնում նրանք այդ առիթով դէպի Եւրոպան։

Այդ հարցին պատասխանելուց առաջ՝ բանանք մի փոքրիկ փակագրի։

Հրաշալի է Պօլսի տեսարանը, երբ նստով մօտենում ես Մարմարայի կողմից։ Չախ կողմէ փուռում է Սան-Ստեֆանօյի և Ստամբուլի նկարչական ափը՝ իր ամֆիթատրոնով վեր բարձրացող թրքական չէֆերով։ Նոյն կողմում, դէպի առաջ, Մարմարայի կապոյտ ալիքները ճեղքելով ներս է ցցւում Սարա-Բուռունի հրումանդանը, որի ներսում տեղաւորւում է Էսկի-Սերայը (Էին-պալատը)։ Երբ մօտենում ես այդ հրումանդանի ծայրին՝ ձախ կողմէ բացւում է վեհափառ Ոսկեղջիւրը իր անվրդով հայելիանման մակերևոյթով։

Աջ կողմէ ընկնում են Մարմարայի ալիքների հետ «աչք-խփուկ» խաղացող Իշխանաց գեղածիծաղ կղզիները, Հայդար-Փաշան, Մօղա-Բուռունին, Գատը-Քէօյը և Իսկիւտարը՝ իր Չամլիճայի բարձունքով, որ մի տեսակ կանաչ թագ ու պսակ է

կազմում ասիական Պոլսի գլխին Ամեն կողմ կանաչին են տալի թրքական մեզարկերների (դերեզման) նոճիախիտ մէրինները... Անթիւ-անհամար մզկիթները դէպի ամպերն են ցցում իրանց մարմարէ մինարէների սրածայր կառուարները: Իսկ այս ամենի թագունին, բնութեան հրաշալիք Բոսֆորը՝ գալարուող օձի նրման փուռում է ձեր սուաջ Մարմարայից մինչև Սեփոփ Երկու ժամ նաւով դնալու ճանապարհ՝ գրկելով իր ափերի մէջ ահագին թուով կայսերական պալատներ ու փաշաների եալիներ (սպարանք):

Նաւդ մօտենում է ափին: Մտնում ես դայեխ (մակոյկ) և դուրս դալիս ափ: Հազիւ փողոց ես մտնում, բնութեան այս բոլոր հրաշալիքները, կարծես կախարդական գաւազանի մի հարուածով՝ կորչում, անհետանում են և նրա տեղը բռնում են աղտոտութիւնն ու նեղիկ, զգուելի արեւելեան փողոցները: Ուր էլ գնաս, Պոլսի որ մասն էլ մտնես, ամեն տեղ փողոցները լեցուն կը տեսնես շներով, անվերջ շներով ու աղաւնիներով: Ամեն նոր եկող կարծում է, թէ այդ շներն ու աղաւնիներն անտէր են: Ո՛չ, նրանք անտէր չեն. նրանց տէրն է Դուրանը, ամբողջ իսմալական աշխարհը և մասնաւորապէս թիւրքերը: Սուլթան Բայազէդը հռչակուած է թիւրքերի մէջ իրը մեծ ու բարեգութ, որովհետեւ մեծ խնամք ու սէր է տածել դէպի շունն ու աղաւնին, այդ երկու «սրբազան կենդանիները»:

Դրանք, ընթերցող, թրքական վարիչ չրջաններն, թիւրք դիպլոմատների բնաւորութեան մարմնացումներն են, նրա սիմվոլները (symboles):

Թիւրք դիպլոմատը հեզ ու միամիտ աղաւնի է, երբ խօսում է իրանից զօրեղի, մանաւանդ «գեալուր» եւրոպացու հետ: «Այն ձեռքը, որ չես կարող կտրել, համբուրիր, ճակատիդ դիր», ստում է թրքական առածը: Այդպէս էլ անում է թիւրք դիպլոմատը: Իսկ երբ նա գործ ունի իրանից ցածրերի, մանաւանդ ահաւաս ուսանների հետ, այն ժամանակ նա շուն է, նրա բնաւորութեան բոլոր անսրտութիւնով, ցինիքական պարզութիւնով ու գազանութիւնով:

Համիսլամութեան վերաբերութեամբ էլ խաղում է թիւրք իշխանաւորը նոյն երկդիմի—չան ու աղաւնու դերը: Եւրոպայի առաջ նա ձեանում է միամիտ, անտեղեակ, նոյնիսկ ապուշ. երգում, կոկորդն է պատում որ նա իսլամական սուրբ կրօնի քարոզներից, նրա լոյսը տարածելու ձգտումից զատ ուրիշ ոչ մի ցանկութիւն, ոչ մի հեռանկար չունի իր աչքի առաջ: Իսկ քրիստոնեայ հպատակներից նա երբեք չի թաղցնում իր նպատակը. ընդհակառակը՝ ամեն օր խրոխտում, սպառնում է,

որ «գեավորւարը քեսեճէրզ» (անհաւատներին պէտք է կոտորենք), որ «կը գայ շուտով այն օրը, երբ իսլամը կը կործանէ և կը տիրէ ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհին»:

Այս վերջին սպառնալիքների համար փաստեր բերելու կարիք չը կայ. իրականութիւնն արդէն խիստ պերճախօս կերպով ցոյց տուեց նրանց գոյութիւնը... Բաւական արիւն հոսեց... Բերենք գոնէ մի հատ օրինակ թրքական «աղաւնիութեան»:

1895 թուին, երբ թիւրք կառավարութիւնն սկսում էր իրականացնել իր դժոխային ծրագրերը Անատոլիայի քրիստոնեաների վերաբերութեամբ, երբ բոլոր հայկական դաւաճներում հայի տաք արիւնի ծով էր դառել, Պարիզում՝ թրքական առատ ոսկիներով տպւում էր մի գիրք—«Թիւրքիան և Օթոմանները» վերնագրով: Դրա հեղինակը Բօդէն դ'Ալլօզ կեղծ անունն տակ ծածկուած մի թրքական լրտես էր, որ, երեի, ուղղակի յարաբերութեան մէջ էր Եւրոպի հետ: Նա իր գրքում փառաբանում, մինչև երկինք է հանում Արդ-իւլ-Համիդին, նրա հայրական գլխաւատութիւնը, նրա հաճնաւոր, նրա ազասաւորները... Եւ, վերջապէս, ասում է հետեւեալ խօսքերը համիւլամութեան մասին.

«Շատ անգամ եւրոպական մամուլը խօսել է Սուլթան Արդ-իւլ-Համիդի համիւլամական ձգտումների մասին. իբր թէ նա ծրագրում է միայնել իր գալիստի տակ բոլոր մահմեդական երկրները: Այո, համիւլամութիւնը գոյութիւն ունի, բայց ոչ արևմտեան գրողների ասած մտքով: Նա չի ներշնչուած մի քաղաքական գաղափարով. նրա էութիւնն է մի զուտ կրօնական գաղափար: Նա հիմնուած չէ ոյժի, այլ հաւատի վրայ: Ինչպէս որ Պապի ձայնը երբեք անլսելի չի փնում ամբողջ աշխարհի կաթոլիկների կողմից, այնպէս էլ Սալիֆի ձայնը թընդացնում է հողագնտի բոլոր իսլամների սրտերը. այս ազդեցութիւնը, որ շատ խորարմատ է, իբր մի բարոյական ազդեցութիւն՝ Եւրոպային անհանգիստ անելու ոչինչ չունի իր մէջ, որովհետև նա գործ է ածւում քաղաքակրթութեան օգտին»...

Այդ է թրքական բոլոր պաշտօնական հերքումների մեթոդը. սեր ճերմակ հրատարակել, եղածը՝ չեղած...

II. ԻՆՉՊԵՍ ԵՆ ՄՏԱԾՈՒՄ ԻՐԱԳՈՐԾԵԼ ՀԱՄԻՍԼԱՄՈՒԹԻՒՆԸ

Վերջնական, աշխարհակալ նպատակին հասնելու համար, համիւլամականները մտածում են նախ և առաջ իրականացնել իրանց մօտաւոր նպատակը, որ և պէտք է ծառայէ իրանց ապագայ ծրագրերին իբր հիմք ու յենակէտ:

Բայց ինչպէս պէտք է հասնել այդ մօտաւոր նպատակին, ինչպէս պէտք է զօրացնել թոյլ Թիւրքիան, միաւորել այդ պատառոտած վախառը, միապաղաղ ու միաձոյլ մի ամբողջութիւն, մի ազգութիւն կազմել այդ բազմապեղ, բազմալեզու ու բազմակրօն Բաբելոնը:

Այդ նպատակին հասնելու համար համխալամականներն ու նեն արդէն իրանց սրոշ տակտիքը, գործելու որոշ եղանակը կամ ներքին քաղաքականութիւնը, որի գլխաւոր տարրերը կամ գործադրուող գլխաւոր միջոցները հետեւեալներն են.

ա) Նեղել ներքին ոչ-խալամ տարրերը և առաջ քաշել մահմեդականներին:

բ) Համերաշխութեան եռանդուն պրօպագանդ ներքին իսլամների մէջ:

գ) Սահմանափակող օրէնքներ արտաքին քրիստոնեաների դէմ:

դ) Արտաքին ձեռն պրօպագանդ:

Ծանօթանանք այդ բոլոր միջոցների հետ առանձին-առանձին:

Վաղուց է գոյութիւն ունի՝ «Թիւրքիան երիտասարդացնել» (rajeunir la Turquie) զաղափարը: Դեռ 1790-ական թուերին Նապօլէօն Բօնապարտը մտածում էր գնալ Թիւրքիա, մտնել ծառայութեան մէջ, վերակազմել, երիտասարդացնել Արևելքը: Նապօլէօնին բախտը կոչեց այլ ասպարէզի վրայ, բայց նրա զաղափարը չը մեռաւ. նա Յըսէնսիայից Անգլիա անցաւ: Խրիմի պատերազմից էլ առաջ՝ անգլիական բոլոր մինիստրութիւնները՝ Թէ Տօրի, Թէ Վիգի, տեսնելով Ռուսիայի տարածուելը մի կողմից՝ դէպի Աւղանստան (ուրեմն և Հնդկաստան), Միջին-Ասիայով, միւս կողմից՝ դէպի Պարսից ծոց և Միջերկրական, Հայկական բարձրաւանդակի վրայով, շտապեցին հնարներ մտածել՝ պարխալ քաշելու իրանց վտանգ սպառնացող ռուսական այդ առաջխաղացութեան դէմ: «Նենդ-Ալրիօնը» մի կողմից զինել սկսեց Աւղանստանը, ամեն կերպ ամրացնելով նրա սահմանները, օգնելով նրան զրամով, զէնքով ու բանիմաց մարդկանցով. իր հլու գործիքները դարձնելով նրա էմիրին ու կառավարիչներին. միւս կողմից՝ Պատկեմիշի կռիւներից յետոյ պարզ ու որոշ կերպով դրուեց Թիւրքիայի վերակազմութեան խնդիրը ընդդէմ Ռուսիայի:

Այդ վերակազմութեան քաղաքականութեան արդիւնք էին Թանգիմաթն ու Խաւար-Հիւմայունը. զրա արդիւնք էր մասամբ Խրիմի պատերազմը, Թիւրքիային այդ ժամանակ եղած եւրոպական օգնութիւնը, այդ պատերազմից յետոյ մինչև 1876

Թիւը Թիւրքիային արուած եւրոպական 12 հսկայական փոխա-
սութիւնները, որ հասնում էին մօտ 200 միլիօն ոսկու գումարի
(մօտ 2 միլիարդ ոսկրի): Այդ իրար ետեւից արուող փոխա-
սութիւնները պէտք է ծառայէին սուլթան Աղիզին իբր միջոց՝
վերականգնելու թրքական բանակը, նաւատորմը, բերդերը և
կոնսրքի մէջ եապէս գործադրելու Թանզիմատին ու Խաւաթ-Հիւ-
մայունք: Անգլիան կարծում էր թէ այդ միջոցներով Թիւրքիան
կը դառնար մի նորագոյն, լուսաւոր ու զօրեղ եւրոպական պի-
սութիւն և կը ծառայէր իբր մի անքակճեկի պարիսպ Ռուսաս-
տանի դէմ:

Բայց պատմութիւնը Թոխքներ չի սիրում: Չի կարելի
Աֆրիկայի Քաֆրներին կազմել մի կառնուաւոր ու գօրեղ միա-
պետութիւն կամ Պարսկաստանը վերածել էական հանրապետ-
քեան: Այդպէս էլ չէր կարելի օտարների ցանկութիւնով և մի-
քանի վարիչ չըջաններէ համաձայնութիւնով բարբարոսութեան
աստիճանի վրայ գտնուող թրքական բռնակալութիւնը՝ մի
անգամից դարձնել մի կանոնաւոր, լուսամիտ ու սահմանադրա-
կան պետութիւն: Արդիւնքն այն եղաւ, որ շեւ Թիւրք վարիչ-
ներն ընկան ծայրայեղ չղայլութեան, զեղութեան ու անբարոյս-
կանութեան գիրկը, ծախսեցին փչացրին բոլոր փոխ առնուած
դամարները, զցեցին՝ 4—500 տարի մի կողմէ օտարից պարսպ
չառած Թիւրքիան 200 միլիօն ոսկու հսկայական պարսքի տակը,
դարձնելով նրան տնտեսապէս ստրուկ եւրոպական պարտատէր
ու հզօր պետութիւնների ձեռքին *):

Միայն այդ բոլոր պարագաների մէջ կազմուեց ու մնաց
«Երիտօսմարդ Թիւրք» կոչակցութիւնը, որ հնարաւոր էր հա-
մարում միաւորել Թիւրքիայի բոլոր ազգերը Օթոման անուան
տակ—առանց կրօնի խտրութեան, վերականգնել նրան և հասնել
խալիֆների մեծազօր դիրքին: Ալի-Սուլթի էֆէնդին, Քէմալ-
բէյը, Թիֆֆիկ-բէյը, Ջիա-բէյը, Մեհմէդ-բէյը, Ահմէդ-Միդհատ
բէյը, Միդհատ-փաշան, Կայլն, Կայլն, այդ զօրեղ կոչակցու-
թեան պարագլուխներն էին, որ արտաքուստ ցոյց էին տալիս
թէ ուղում են փոխ առնել եւրոպական լուսաւոր կարգերը,
ներմտնել նրանց Թիւրքիա, եւրոպական քաղաքակիրթ պետու-
թիւնների շարքն ընկնել... Իսկ ներքուստ տաժում էին կատա-
ղի ատելութիւն դէպի եւրոպան ու այն ամենը, ինչ որ իսլամ
չէր: Տիրահոչակ հերոս Միդհատ-փաշան, թրքական կարճօրեայ
սահմանադրութեան հեղինակը՝ մի կողմից սպառամիտ եւրոպա-

*) Ցե'ն այս առիթով „Stambul und, das moderne Türkenthum“,
von einem Osmanen կամ В. Топловъ-ի աշխատութիւնը, — „Смутное
время и дворцовый переворотъ“.

կան սկզբունքներից քաղուած իր սահմանադրութիւնն էր կազմուած, բոլոր հպատակներին—առանց կրօնի ու ազգութեան խնդրութեան—հաւասարութիւնն էր քարոզուած օրէնքի առաջ, իսկ միւս կողմից «Բողոքական սարսափների» հրամանն էր ստորագրուած, 3 օրուայ մէջ 45,000 բողոքների արիւնն էր հոսեցնուած:

Երիտասարդ Թիւրքերի ջերմ կուսակիցների թուումն էր և սուլթան Մեջիդի երկրորդ որդին՝ սուլթան Մուրադի կղբայր Արդ-իւլ-Համիդ էֆէնդին, ներկայ սուլթանը:

1876-ին գահընկէց արին երիտասարդ-թիւրքերը մեղկ ու թուլամորթ սուլթան Ազիզին և միքանի ամսից յետոյ՝ Զրազանի պալատի մէջ խողխողել տուին նրան երեք վարձկան սրիկայ փահելվաններ ձեռքով Ազիզի տեղ, անգլիական զրգուծով, գահը բարձրացրին հիւանդոտ ու թոյլ Մուրադ V-ին, որ հաղիւ միքանի ամիս թագաւորեց, մնալով հլու զործիք փառասէր Միդհատի և ուրիշների ձեռքին: Վերջապէս Միդհատ-փաշային, իր երիտասարդ-թիւրք կուսակիցների շնորհով, յաջողեց իր եղբորը իբր ցնորուած զահից վայր գլորող Արդ-իւլ-Համիդ/ի հետ բանակցութիւնների մէջ մտնել, $1\frac{1}{2}$ տարի գոյութիւն ունեցող Թրքական «սահմանադրութիւնը» հրատարակել և, իր կարծիքով, նոր ու լուսամիտ համիսլամական հայօխա սկսել Թրքական պատմութեան ու կեանքի մէջ:

Այն, երիտասարդ Թիւրքերի ազեպտ Համիդը գահը բարձրացաւ և, հազիւ ուս-թիւրքական պատերազմը վերջացած, իր իսկական երիտասարդ-թրքական դոյնն ու ձգտումներն՝ առանց կեղծիքի, առանց քօղարկութեան սկսեց արտայայտել: Բանտ, պըսոր, կախաղան ասպարէզ եկան իր նախկին կուսակիցների համար: Միդհատ-փաշա, Զիա-Բէյ եայլն—պըսորուեցան Արս-րիա, ուր և թոյնով մեռան հաղիւ մի երկու տարի ապրելուց յետոյ: Մահուդի տակ զրուեց սահմանադրութիւնն ու Թանզիմաթը, արգարութիւնն ու հաւասարութիւնն օրէնքի առաջ... Եւ բոլոր վարիչ շրջանների համար թագաւորող սկզբունքը դարձաւ պարզ ու մերկապարսնոց համիսլամութիւնը, Ով իսլամ չէ, նա չը պէտք է մնայ Թիւրքիայում...

Եւ սկսուեց Թիւրքիայի ոչ-իսլամ տարրերի իսկական խաչհանութիւնը: Սկսեցին տանջուել հայն ու բողաբը, յոյնն ու սերբը, քրիստոնեայ ալբանացին ու գիւրգին... Սկսուեցին ամեն հնարաւոր միջոցներ գործադրուել նեղիւն, ճնշելու ոչ-մահմեդական տարրերին, նրանց հեռացնելու թէ՛ պաշտօնէութեան ասպարէզներից, թէ՛ վաճառականութիւնից, թէ՛ նոյնիսկ գործաւորութիւնից: Սուլթան Համիդի վարչութեան մէջ թա-

գաւորող սկզբունքը հետեւեալը եղաւ. նեղել բոլոր ոչ-մահմեդական տարրերը, քայքայել նրանց նիւթապէս, բարոյապէս ու ֆիզիկապէս. ստիպել նրանց մասնկանալու, մեռնելու, կրօնափոխ լինելու, երկրից դուրս փախչելու, որպէսզի նրանց թիւը քչանայ, նրանք արմատախիլ լինեն և դրանով իսլամ տարրերը միայն մնան իր երկրի ընդարձակ սահմաններում:

Բայց բոլորին միանգամից և միենոյն չափով չէր կարելի ճնշել. եթէ ոչ, բողոքն ու դիմադրութիւնը խիստ զօրեղ կը լինէր: Մաքիավելլիի թիւրք աշակերտները շատ լաւ գիտէին իւրանց դասերը, նրանք բաժանեցին, երկպառակութիւն սերմանեցին զոհերի մէջ, որպէսզի աւելի դիւրութիւնով տիրեն նրանց: Հայերին բաժանեցին երեք միլլիթի: Հայ-կաթոլիկը հայ չէր, այլ «էրմէնի-կաթոլիկ միլլէթի»: Դրանով կարողացան զբաւել հայ-կաթոլիկներին, որոնց մէջ պակաս չէին Ջնդոյեանների նման քսու և ստոր հողտրականներ ու աշխարհականներ, որոնք չը տեսնելու տուին թիւրքերի իսկական նպատակը և, ժամանակաւոր յաջողութեան համար, բաժանուեցան հայութիւնից, դարձան լրտեսներ ու գործիքներ թիւրք Մաքիավելլիների ձեռքին:

Նրանք բաժանեցին ու մահացու թշնամի դարձրին բողոքներին ու սերբերին, յոյներին ու կուցօ-վալախներին: Ուրոմը ցանուած էր Մակեդոնիայի մի հայրենիքի զաւակ միակրօն ցեղերի մէջ. ամենքը թշնամացան ամենքի դէմ*): Թէև ազգայնական անտագոնիզմը կար այդ ցեղերի մէջ առաջ էլ, բայց նա երբէք հասած չէր այն հրէշաւոր չափերին, որ գոյութիւն ունի այսօր, չնորհիւ թրքական դիպլոմատներին:

Վերանորոգուեց կրետացիների տանջանքը և տեւց մինչև 1897 թիւը, երբ երջանիկ կղզին վերջապէս ազատուեց թիւրքական լծից: Նոյն հալածանքը հանուեց և քրիստոնեայ ալբանների ու ոչ-քրիստոնեայ դիւրզիների դէմ:

Բայց, կրկնում ենք, ամենքին միասին ու միաչափ չէր կարելի նեղել: Դրա համար կառավարութիւնը իր յարձակման առաջին կէտերը նշանակեց հայերին ու Մակեդոնիայի բոլղարներին:

Արար-աշխարհ գղղացնող ջարդերը, բանտարկութիւնները, աքսորներն ու կախաղանները ծառայեցին ու պէտք է ծառայեն այդ տարրերի թիւը քչացնելու համար: Կառավարութեան ու նրա հաւատարիմ գաշնակից ամեն ազգի վաշխառու-

*) Այս առիթով տե՛ս Bresnitz von Sydacoff-ի „Soll die Türkei getheilt werden?“ գրքուկը:

ների հնարած արհեստական ու բնական սովերը պէտք է հասնեն նոյն նպատակին՝ սովամահ կոտորելով նրանց: Եթէ այդ աղէտներին զոհ գնան միքանի իսլամներ ևս, շեաս չունի. ամեն նպատակ զոհ է պահանջում: Երթեկեկութեան արգելուելը դաւաճներից Պօլիս և ընդհակառակը՝ մեռցրին ու դեռ պէտք է մեռցնեն առևտուրն ու վաճառականութիւնը: Քրդերի և առնառևտների զինուած թալանն ու խժոժութիւնները պէտք է կործանեն հայ և մակեդոն երկրագործի տնտեսութեան հիմքերը: Այս բոլորի հետ միանալով կառավարութեան՝ նպատակով բռնած նեղիչ ու քայքայիչ զիջքը, պէտք է ստիպեն հային ու մակեդոնացուն զաղթել իրանց երկրից, դուրս գալ Թիւրքիայից, ազատել իրանց բռնած տեղը, հողը, զիւղը և տունը, սրոնց իսկոյն դալիս տիրանում են քիւրդն ու չերքէզը, ալբանացին ու թիւրքը: Եթէ վերադառնում է բացակայ տէրը և պահանջում իր սեփականութիւնը—լսող չի լինում. գեաւիւր, ասում են ու վռնդում. եթէ շատ խօսեց՝ ծեծ, հրդեհ, սուր ու գնդակ պատրաստ են: Օրէնքը փակում է իր աչքերը, չը տեսնելու է տալիս և նոյնիսկ խրախուսում է այդ տեսակ վարժունքները:

Մի անգամ ջարդից կամ հալածանքից փախած, սովից նեղուած՝ օտարութեան աշխատելու գնացած հայը կամ բոլղարը այլևս ոչ մի հնարով չի կարողանում վերադառնալ իր բնակավայրը. իսկ եթէ մի որեէ սատանայական միջոցով յաջողեց ներս մտնել, երբէք չի կարողանում տիրանալ իր նախկին տներին ու հողերին: Ռուսաց հզօր կառավարութեան բաղժաթիւ դիմումներով անգամ հնար չի լինում սրի ու սովի ճանկերից փախած՝ Կովկաս գաղթած 50,000 անօթի-ծարաւ թիւրքահայերին վերադարձնել իրանց ծննդավայրերը, տիրացնել իրանց նախկին ստացուածքներին: Նոյնն է և մակեդոնացիների վերաբերութեամբ: Այսօր հաշւում են միքանի հարիւր հազար մակեդոն գաղթականներ Բոլղարիայում, որոնց մեծ մասը ուզում է վերադառնալ իրանց երկիրը, բայց չեն թողնում: Շատերն էլ վախենում են գնալ. «կօմիտաճի» պիտի կոչուեն, թիւրքական անտանելի դժոգը-գնդանը պէտք է նետուեն:

Ու պարպւում, դատարկւում են գաւառները իրար ետեւից. ամայանում ու խոպանանում է մայր հողը... որովհետև ուզում են նուազեցնել ոչ-իսլամ տարրերը:

Այս աւերիչ շարժման կից կատարւում է, թիւրք Մաքիավելների կարծիքով, մի ուրիշ, ռա՛s ռիկոյ բնաւորութիւն ունեցող շարժում: Բոլոր գաղթող, սովամահ լինող և կոտորուող քրիստոնեայ տարրերի տեղը գալիս, լցւում են իսլամ տարրեր: Բոլոր քրիստոնեայ պետութիւնների մէջ բնակուող իս-

լամներին հետևողական ու եռանդուն քարոզներ են կարդաց-
ւում Պօլսից զնայող մօլլաների ու սօֆիստների կողմից: Այդ
քարոզները խիստ գրգռիչ ու ոգևորող բնաստութիւն ունեն
Նրանք վառ գոյներով նկարագրում են սուլթանների գլխաւո-
տութիւնն ու սէրը զէպի բոլոր իսլամները, մանաւանդ զէպի
գեաւուրների ծանր լծի տակ հեծող հաւատացեալները, Նրանք
հրաշքներ են պատմում իսլամութեան և յիսթանի Գաւթի, մահ-
մեդականների Աւետեաց-երկիր թիւրքիայի առատութեան մա-
սին, այնտեղ թագաւորող շէրիքի արդար օրէնքների մասին...
Խօսք մէջ հասկացնում են որ այնտեղ միւսլիմն իրան շատ
ազատ է զղում. գեաւուրին թալանելը, նրան նոյնիսկ սպա-
նելը մեղք է այնտեղ — երջանիկների աշխարհում...

Ծոյլ, մեղկ ու ոչ-կուլտուրական իսլամ տարրերն ամեն
քրիստոնեայ պետութեան մէջ յետ ընկած, աղքատ վիճակի մէջ
են: Այդ աղքատութեան պատճառը՝ մօլլաներն ու քարոզիչները
բացատրում են անհաւատութեան թագաւորութիւնով: Նրանք
բացատրում են իսլամներին իրանց կրած վերստորանքներն ու
հալածանքները այդ քրիստոնեայ երկրներում և հրաւէր են կար-
գում գաղթել ապօրինութեան, աւազակութեան ու բաշիրօզու-
կութեան Աւետեաց-երկիրը՝ Թիւրքիա: Քրիստոնեայ պետու-
թեան օրէնքներից կաշին են այրում իսլամների երեւակայու-
թիւնները բորբոքում են: Եւ ահա Բոլղարիայից, Ռումանիա-
յից, Բոսնիայից, Հերցեգովինայից, Կրետէից, Կիպրոսից, Յու-
նաստանից, Խրիմից, Կովկասից ու Անդրկասպեան երկրից շա-
րան-շարան դալիս, լցւում են Թիւրքիա մահմեդական հոսանք-
ներ: Վերջին ոռոս-թրքական պատերազմից մինչև այժմ միայն
Կովկասից՝ առնուազը 200,000 թուրքեր, քրդեր ու չեքէզներ
են գաղթել Անատոլիա, լցուել հայկական վեց վիլայէթները *)
և Կիլիկիա: Բոսնիայի, Հերցեգովինայի, Բոլղարիայի ու Ռու-
մինիայի գաղթականներն էլ խուժում են Մակեդոնիա: Կրե-
տէի, Կիպրոսի և Յունաստանի իսլամները թափւում են Ալգիրի
վիլայէթը: Գեաւուր-Իզմիրի շրջակայքը:

Դրանք բոլորն էլ այրում կաշին ու դաղում սրտեր
ունեն. դրանք գրգռում, զայրացած են գեաւուրների դէմ,
մահացու թշնամի են նրանց: Դրանցից աւելի զազանաւորն ըս-
տիքօզուկ տարրեր երբէք տեսած չի կարող լինել մարդկային

*) «Հայկական վեց վիլայէթ» ասելով՝ մենք հասկանում ենք Վանի,
Բաղէշի, Կարնի, Դիարբեքիլի, Պարսիլըի (Մամուրէթ-իւլ-Մզիլ) և Սիսի
վիլայէթները, որ 1895 թուի եւրոպական «Էօնուրօլ-կոմիտսիօնի» կողմից
ճանաչուեցան իբր հայկական նահանգներ:

պատմութիւնը: Գալիս են աղքատ, օրուան հացի կարօտ և կարճ ժամանակում՝ կառավարութեան օգնութիւնով և օրէնքի խրախոյսով՝ թալանում, իւրացնում են գրացի քրիստոնեաների կենդանիներն ու գոյքը, և հարստանում:

Դրանք են Թիւրքիայի ամենից չուտ բռնկող ֆանատիկոս տարրերը: Դրանք են մաքիալիզմի վարիչների ծրագրերն իրականացնելու յարմար ու պատրաստ ղէնքերը: Մի-երկու ողորիչ ու կրօնամոլութիւն գրգռող խօսքեր, զիւրին վաստակի ու կողոպուտի մի գողարիկ հեռանկարի հետ միասին՝ և տհաւ այդ զիւրաբորքսը տարրերը համխառմակոն ծրագրերն իրականացնելու համար ամենափայլուն գործիքներ են: պէտք է որ կառավարութիւնը գրանց օգնէ, առաջ քաշէ, նպաստէ զալու, հաստատուելու և արմատ բռնելու:

Եւ այդպէս էլ է: Պօլսում կայ մի յատուկ մարմին, որ կոչւում է «Մուհաճիր-քոմիտսիօնի» (գաղթականների յանձնաժողով): Նա գտնւում է Երլտըղի անմիջական հովանաւորութեան տակ և օգտուում է նրա քարծրադոյն պաշտպանութիւնով: Այդ կոմիտսիան է հոգում Թիւրքիա գաղթող իսլամների բոլոր պէտքերը: Նա է նրանց համար ազատ հողեր գտնում, նրանց ճանապարհի, հաստատութեան, զիւղատուն շինելու, արտ-անդաստան սարքելու բոլոր ծախքերը հոգում:

Մուհաճիր-քոմիտսիօնին ուղարկում է միշտ յատուկ յանձնաժողովներ ղէպի Անատոլի և Ռումելի նահանգները՝ «եկող ու գալիք իսլամ մուհաճիրների համար յարմար տեղեր որոշելու»: Եւ, զարմանալի զուգադիպութիւն, միշտ յարմար տեղեր համարւում են կամ հայերի ու բողղարների հողերը, կամ նրանց զիւղերի անմիջական դրացի հողերը:

Կովկասից գաղթած բոլոր քրդերին ու Թիւրքերին տեղաւորում են հայկական վիլայէթներում և իսկոյն նրանց գրում Համիդիէ ձիաւոր զօրքերի չարքը: Կովկասից գնացող բոլոր լաղերին տեղաւորում են Տրապիզոնի մօտերքը, ռուսական սահմանների վրայ: Այդ բոլոր գաւառներից աւելի եռանդով աշխատում են իսլամացնել Կիլիկիան, Տաւրոսի բարձունքը: Կովկասի լեռներին վարժուած բոլոր չեքքէզները քչւում են դէպի Ձէյթունի, Ֆոնսուղի, Հաճընի, Մարաշի ու մասամբ Այնթաբի չրշակաքը:

Ալբաններին և Բուղարիայից գաղթողներին էլ տեղաւորում են մակեդոնական բողղարների ու սերբերի կենտրոններում, լեռնոտ ու ամուր տեղերի վրայ կամ նրանց չուրջը:

Այս ամենը կատարւում է պարզ ու սրտչ նպատակով. առաջին յարմար պարագային իսկոյն քայքայել ու աւերել քրիս-

սոսնեաների բռնած ոլոր այն կէտերը, որոնք կարող են ծառայել իբր պաշտպանութեան կամ գիմնավորութեան զիջքեր կոտորածների ժամանակ:

Մուհաճիր-քոմիսսիօնին ունի բաւական խոշոր եկամուտներ: Նա ստանում է պետութիւնից սրոշ նպաստ. նա ունի անսահման իրաւունք ներկայացումներ ու համերգներ տալու, վիճակախաղեր սարքելու, նուէրներ ու ժառանգութիւններ ստանալու, եայլն: Այդ բաւական չէ, 1899 թուին սուլթանական մի իրադէտով որոշուեց ամեն խնդիրների, պատենտների, առուծախի գրերի, մուրհակների և այլ գրութիւնների վրայ կաշցնել յատուկ փուլեր կամ մարկաներ «յօգուտ մուհաճիրների», համաձայն թղթի կարեւորութեան կամ նբա մէջ յիշած գումարներէ: Այս բոլոր ամենամեծ մասն էլ ծանրանում է քրիստոնեաների վրայ:

Երբ 1899-ի հոկտեմբերին՝ օրինական կարգով գործադրութեան մէջ մտան այդ փուլերը, թիւք լրագիրները, — յատկապէս Երլտըզի օրգան «Մալումաթն» ու «Իգդամ»-ը — գնահատեցին մօտաւորապէս 60,000 ոսկի նրանց եկամուտը ամբողջ պետութեան մէջ:

Ի հարկէ այդչափ ընդարձակ միջոցներով օգտուող մի մարմին կարող է ահագին թիւ սակաւապէտ ու թալանով ապրող զաղթականներ լցնել Թիւրքիա: Եւ նա անում էլ է այդ բանը մեծ եռանդով:

Ինչ կասկած որ մուհաճիր-քոմիսսիօնին ունի իր ստորաբաժանումները պետութեան բոլոր գլխաւոր տեղերում: Կազմուած Պօլսի կենտրոնից իբր վստահելի և էապէս իսլամ ճանաչուած տարրերից. կարելի է պնդել որ զրանք թրքութեան ամենաթթու և քրիստոնեակեր տարրերն են:

Այդ մարմինն ունի և այլ ֆունկցիա: Թիւրքիա վերադարձող կամ գուրս մեկնող, Պօլսից գաւառներ գնացող կամ գաւառներից Պօլիս եկող բոլոր հայերն ու բողաքները պէտք է անցնեն նրա ձեռքով. նա պէտք է տայ բաղաւաղան վստահելիութեան վկայական. առանց դրան՝ անհնար է ներքին կամ արտաքին քեփեքե (անցագիր) ստանալ: Առանց նրա որոշման ոչ մի քրիստոնեայ ռայա չի կարող մտնել Թիւրքիա կամ գուրս գալ այնտեղից: Իսկ այդ մարմինի հոտած-իսլամ անգամները Երբէք չեն համաձայնում ներս ընդունել մի անգամ արդէն գուրս ելած գեաւուր տարրերը: Նրա միակ վճիռները քրիստոնեաների դէմ միայն աքսոր ու բերգարգիլութիւնն է:

Քրիստոնեաներին յետ քչելու, նրանց թիւը քչացնելու և իսլամներին առաջ քաշելու համար՝ նոյնիսկ Պօլսի մաքսատների, երկաթուղիների, ծովափերի և այլ գործերի մէջ աշխատող

բոլոր քրիստոնեայ տարրերին դուրս են քշում և նրանց տեղը լցնում են Անատոլիայից բերուած և օտար երկրներից գաղթած իսլամներ, գլխաւորապէս քրդեր: Նոյն ձեռով են սկսել վարուել և Անգորայի, Զմիւռնիայի, Սալոնիկի, Բէյրութի և ուրիշ տեղերի երկաթուղիների, մաքսատների և ծովափերի վերաբերմամբ: Այսօր թէ Անատոլիի, թէ Ռումելիի մէջ ոչ մի աւարաւու կամ միւլթեզիմ *) քրիստոնեայ չէ: Այդ արհեստը, որ ժառանգաբար հայերի, յոյների և բողղարների ձեռքին էր, բացառապէս քրդերի, թիւրքերի ու ալբանների ձեռքն է անցած:

Աշխատում են հասարակական պաշտօններից հեռացնել բոլոր ռայա քրիստոնեաները և ձգտում են ամեն պաշտօնի վրայ դնել զուտ և թիթու իսլամ տարրեր: Երբ անհնար է, օրինակ, որեւէ յարմար ֆինասիստ գտնել իսլամների մէջ, այն ժամանակ միայն ստիպուած համաձայնում են քրիստոնեայի զիջել այդ տեղը: Դրանով պէտք է բացատրել, օրինակ, Սազըզ Յովհաննէսի սուլթանի անձնական գանձի և ֆինանսների միւնիստր, Տատեան Արթինի արտաքին գործերի առաջին քարտուղար կամ Կարա-թէոդորիի այս ինչ տեղ դեսպան լինելը: Այդ պիսիների թիւն էլ այժմ շատ սակաւ է: Այդ բարձր պաշտօնեայ ռայաների մեծ մասը «աւելի թիւրք են, քան բուն թիւրքերը», նրանք մի-մի ցեղ ու դահիճ են իրանց կրօնակիցների համար... Բայց և այնպէս թիւրք կառավարութիւնը չի սիրում նրանց, այլ միայն ստիպուած համբերում է: «Լաւ են, շատ լաւ, բայց ափսոս որ իսլամ չեն»...

Նոյն համիսլամական ձգտումների արդիւնք է ամեն տեսակ մենաշնորհներ ու մենապաճառներ իսլամներին աւելի դիւրութիւնով տալը, քան քրիստոնեաներին: Այսպէս, օրինակ, մի որեւէ արդիւնաւէտ ձեռնարկի մենաշնորհն աւելի շուտ տրապիզոնցի թուրք ղրամատէր Նէմլի-զադէներին կը տան, քան որեւէ քրիստոնեայի, եթէ նոյնիսկ այդ վերջինը կրկնակի օգուտներ ցոյց տայ կառավարութեան գանձարանին:

Ամեն տեսակ առուծախի, դատի ու վէճի ժամանակ պարզ կերպով երևում է որ կառավարութիւնը միշտ ձգտում է բռնել իսլամների կողմը—արդար թէ անարդար, նեղել ու ճըն-

*) Աւար կոչւում է Թիւրքիայի երկրագործական հարկը (աւար—տասը, աշար—տասանորդ), որ միշտ ծախւում է մասնաւոր անձերին՝ կապալով, կապալառուն կոչւում է միւլթեզիմ: Եթէ միւլթեզիմը վերցրել է միայն մի երկու գիւղի աշար, ինքն է պտըտում կալերը, չափում ցորենն ու հատիկները և 8-ից 1-ը առնում. իսկ եթէ նա վերցրել է շատ գիւղեր կամ գաւառ—նա նշանակում է շահնաներ կամ միւլթեզիմի օգնականներ:

չել քրիստոնեաներին և արտօնեալ զիրքի մէջ դնել, երես տալ իսլամներին:

Վերևում յիշուած բոլոր միջոցները զործադրուած են միայն ռայա քրիստոնեաների վերաբերութեամբ. նրանք շատ կողմնակի կերպով են դիպչում օտարազգատակներին, որոնք ունեն հիւպատոս ու զեապան պաշտպաններ:

Այդ վերջինները կատարեալ մենաշնորհեալ դիրք ունեն ամբողջ Թիւրքիայի՝ մանաւանդ ծովափնեայ քաղաքների մէջ: Ոչ ոք չի կարող նրանց ձեռք տալ, մի կողմէին դիպչել:

Դրանց վերաբերութեամբ էլ կառավարութիւնն ուղեց միջանի սահմանափակող օրէնքներ հրատարակել, բայց իսկոյն հանդիպեց Պօլսի զեապանական մարմնի միահամուռ դիմադրութեան:

Այսպէս՝ 1900 թուի սկզբներին Բ. Դուան երկու ներքին շրջաբերականները հրամայում էին հետեւեալ երկու կէտերը. «Գերեզմանոցների (իսլամ), մզկիթների և այլ սրբափայտերի մօտերը—այսչափ մետր շրջապատում—ոչ մի քրիստոնեայ նոր կալուած գնելու իրաւունք չունի. ունեցողներն էլ՝ ծախելու չէպէտքում պէտք է տան միայն իսլամի, ոչ երբէք քրիստոնէի»: Այս էր առաջին շրջաբերականի մօտաւոր բովանդակութիւնը: Երկրորդը վերաբերում էր Թիւրքիայի հանքային հարստութեան: Նա հրամայում էր բոլոր այն իսլամներին, որոնք մենաշնորհներ են ստացել կամ ստանում են այս ու այն տեղերում հանքեր մշակելու՝ չը տալ իրանց իրաւունքը կամ չը ծախել այդ իրաւունքը օտարազատակների: Այդպէս վարուողները կենթարկուեն պատժի, ասում էր այդ շրջաբերականը:

Ի հարկէ այդ երկու թղթերն էլ գրուած էին Եւլլուզի անմիջական ներշնչումով, նրա հրամանով *): Բայց պալատն ինքն ուղղակի հրամայել, կամ կայսերական իրադէ բաց թողնել չը յանդգնեց, որովհետև չը գիտէր, թէ ինչ դիրք պէտք է բռնեն մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները. վախենում էր, որ իրադէ անելուց յետոյ՝ ստիպուած լինի յետ առնել կայսերական

*) Թէև Թիւրքիան ունի վեզիրներ (նախարար) և մեծ-եպարքոս (մինիստր-նահագահ), պատասխանատու նախարարական մարմին, պետական խորհուրդ, եպիսկոպոս, բայց այդ բոլոր պաշտօնները լոկ ձեւական, առօրեան են: Բոլոր այդ պաշտօնների վրայ նշանակում են պալատի հլու-հպատակ, կոյր զործիք, ազէտ ու բթամիտ գոնհիկներ, որպէսզի զործերի զեկը մնայ լոկ Եւլլուզի—սուլթանի, նրա անձնական քարտուղարների (Իզէթ-Բէյ և Իպրահիմ-Բէյ), ներքինիների և հոմանիների ձեռքը: Տե՛ս այս մասին Edmonde Fazy-ի գիրքը. „Les tures d'aujourd'hui ou le Grand Karagheuse“.

խօսքը և պատահած այդ օրինակ լազմաթիւ խայտառակութիւններ զրայ մի նորն էլ աւելանայ:

Պալատը հրամայեց անել և աղաւնի ձեւացաւ. ոչնչից տեղեկութիւն չունի: Մնաց սպասողական դիրքի մէջ: Բայց երբ տեսաւ երկրորդ որ դեսպանները միահամուռ բողոք լարծրալորին՝ իսկոյն հրամայեց Բ. Դռան—«չը դիպչել բարեկամ պետութիւնների հպատակների իրաւունքներին, որ չնորհուած են ամենողորմած Սուլթաններից»:

Դեսպանների բողոքը մօտաւորապէս հետեւեալ ձեով էր. «Հրատարակելով այդպիսի սահմանափակող օրէնքներ սեփականութեան և հանքերի շահագործութեան մասին, Բ. Դռնը մոռանում է որ դրանով ոտի տակ է տալիս դաշնագրերը և զերկում է մեր հպատակներին սեփականութիւն ունենալու և աշխատելու անբռնաբարելի իրաւունքներից»:

Եւրոպական մամուլն էլ, մանաւանդ գերմանականը («Frankfurter Zeitung», «Berliner Tageblatt», ևայլն), միքէջ քօղը վեր վերցրին Տրանսվալի գործերի վրայից և ցոյց տուին որ այդ կատաղի ու անարդար կռուի իսկական պատճառը եղաւ հանքային հարստութեան մշակութեանը վերաբերող Տրանսվալիան օրէնսդրութիւնը: Բոլոր արմատական թերթերը կամայորէ լսել տուին սուլթանին, որ այդ տեսակ սոսի նիւթական խնդիրների համար Եւրոպան պատրաստ է հազար անգամ աւելի շուտ արիւն թափել, քան միքանի հարիւր հազար քրիստոնեայ ռայաների ջարդի համար:

Եւ Բ. Դռնը պոչն իրան փաեց. յետ առաւ իր հրամանները:

Նոյն տեսակի մի վճռական ու յուսահատ փորձ էր և եւրոպական փոստատների խնդիրը Պօլսում այս տարի, որ այնքան քաջութիւնով յարուցեց Բ. Դռնը և այնքան լպիրշ անմեղութիւնով հրամայեց յետ առնել իր հրամայածը երկրորդ-Քէօջքը:

Այս տեսակ բազմաթիւ փորձեր են արուած, արւում են ու դեռ պէտք է արուեն թիւրքական «Օթման» պատրիարքների ձեռքով, մինչև որ Եւրոպայի համբերութեան հսկայական ու առաձգական բաժակը լցուի և մի օր վճարէ նրանց արդար վարձը՝ պատառ-պատառ անելով Հիւանդ-Մարդու մնանկութիւնից մնացած գոյքը:

Քրիստոնեաներին նեղող այս բոլոր ձգտումներին կից ընթանում է իսլամ ներքին տարրերի մէջ գրաւոր և մանաւանդ բերանացի մի շատ զօրեղ պրօպագանդ:

Թիւրքական բռնակալութիւնը զգալով որ իր ամենագօրեղ հիմքն է Ղուրանն ու կրօնամոլութիւնը, իր գործակից մօլլաների, սօֆիաների, իմամների ու զերվիշների միջոցով

աւելի ու աւելի է գրգռում մութ ամբոխի ֆանատիկոսութիւնը, միշտ վառ է պահում նրանց մէջ ատելութիւնը դէպի գիւլիւմերը, խոստանալով իսլամներին ջեհնեմ այն կեանքում և քրիստոնեաների գոյքերից հարուստ կողոպուտ այս կեանքում, որ, խոստովանած, աւելի է ազդում աղքատ ու ձրի ապրելու վարժուած գաղթական ու տեղացի գուհիկ տարրերի վրայ, քան Ղուռանի բոլոր խօսքերը:

Այս բաղմամբիւ գրգռիչ-գործակալները տարածում են քրդերի, առնառումների, բեգուրիների ու տգէտ թիւրք ամբոխի մէջ իսլամական համեմատական գաղափարը. ոգևորում են նրանց միշտ պատրաստ լինել համախմբուելու Սանջազը-Շերիֆի սրբազան ստուերի տակը, զնալու գիւլիւմերի դէմ սըրբազան պատերազմի, մեռնելու լոյս հաւատի համար... Նրանք զինում են իրար դէմ դարերով իրար հետ հաշտ ու մտերիմ ապրած քրդին ու հային, թիւրքին ու ասորուն, առնառումին ու բողջորին: Նրանք հաշտեցնում են իրար հետ երկար տարիներ խռով ու կռուի մէջ եղող քիւրդ բէգերին, աշխրէթներին և բեգուին ու ալլան ցեղերին: Բարեկամացնում են իրար հետ «արեան վրէժ» ունեցող ցեղերը, բաց անելով նրանց աչքերի առաջ գիւլիւմերի դէմ պատրաստուող մօտակայ «սրբազան» կռուի հեռանկարը:

Պակաս նշանակութիւն չեն տալիս համիսլամականները նաև արտաքին ձեռքին: Նետելով իրանցից քիւրժ անունը, իսկոյն առնում են նրանք «Օթօման» տիտղոսը և կարծում թէ անուան փոփոխութիւնը նշանակում է էութեան փոփոխութիւն: Շատ յաճախ սիրում են երիտասարդ-թիւրք ասուած կեղծ-ազատամիտ ու ջուր-ծեծող կուսակցութեան անդամները ճառել ևւրոպական ազատ երկրներում, դարեցրի բաժանի առաջներին՝ հայերի ու բողջարների հետ՝ թրքահպատակ բոլոր դժգոհ Օթօման տարրերի համերաշխութեան մասին: Կեղծիք, զգուելի կեղծիք: Պօլսի ներկայ վարիչները չեն քօղարկում իրանց համիսլամական ձգտումներն ու կարմիր ծրագրերը, իսկ երիտասարդ թիւրքերը զիմակաւորում են իրանց ձգտումները, խաբել են աշխատում սրան-նրան «Օթօման» կամ «զօգոհ տարր» դատարի բառերով: Քերեցէք երիտասարդ-թիւրքերի մեծամասնութեան կաշին և նրանց տակ թաղնուած կը տեսնէք ամենազուտ համիսլամականներ, նեղ ու աշխատեաց հոգիներ, որոնք գուցէ արտաքուստ որկորներն են պատուում ներկայ թրքական հայակեր ռեժիմի դէմ, իսկ իրանց սրտի խորքերում ծափահարում, «օխ, օխ», են ասում: Փաստերը քիչ չեն. թերթ ցէք տխրահոչակ Մուրադ-բէյի Ֆրանսերէն Մէշվէրէթների

այն համարները, որ լոյս տեսան 1894—96—97 թուերին, հայկական սարսափների ամենակատաղի ժամանակը: Մուրադը ֆրանսերէն՝ Պարիզում, դօկտօր Հասան-Արիֆ ժընէվում՝ թուրքերէն Մէշվէրէթներում կատարեալապէս արդարացնում էին սուլթանի բռնած զիջքը դէպի հայերը և բողոքները... միայն հայհոյում էին նրան, որովհետև քուրքերի հետ լաւ չի վարւում: Իսկ երբ Եւրոպը խոշոր պաշտօն ու դեղին մետաղ խոստացաւ, թէ՛ Մուրադը, թէ՛ դօկտօր Հասանը իսկոյն գնացին Կ. Պօլիս, համբուրեցին այն ձեռքը, ծնրադրեցին այն անձի առաջ, որին անքան հայհոյել էին... Այս երևոյթը, գաղափարի այդ առևտուրը պատահական բան չէ երիտասարդ թիւրքերի համար. դա բնական արդիւնք է այդ կուսակցութեան կեղծ, ընկեցիկ ծնունդի:

Արտաքին նշանների պրօպագանդի մէջ ամենագլխաւորը և կրթութեամբ մարդու համար սամենածաղրելին «Ֆէսի պրօպագանդն է»: Ո՛րպիսի ոգևորութիւնով արձանագրում են Պօլսի թիւրք թերթերը Հնդկաստանում կամ Կէպտօնում միքանի էկսցենսորիկ մահմեմադականների ֆէս ծածկելու երևոյթը... Նրանք այդ համարում են իսլամական համերաշխութեան խոշոր գործնական քայլերից մէկը:

Երկրի ներսում ևս ֆէսի պրօպագանդը քիչ տեղ չի բռնում: Ձգտում են փոխել տալ բոլոր քրդերի «քօլօզները» և տեղը ֆէս ծածկել սովորեցնել: Կը համարձակուի Անատօլիայի մէջ մի ուսյա փոխել իր ֆէսը և եւրոպական որևէ գլխարկ ծածկել... «Գեաւձուր, ի՛նչ վնաս տեսար մեր ֆէսից, որ հիմա «աւլաֆրանկա» գլխարկ ես ծածկում», կ'ասեն նրան պաշտօնեաները և յաճախ բանտ կը նետեն: 1890—1901 թուերին նոյնիսկ Պօլսում պատահեցան մի քանի այդպիսի դէպքեր, ուր միայն գաւառներում... Նոյնիսկ 1900 թուի սկզբներում Ռուսաստանին՝ Կարսից երդրում երկաթուղի շինելու վաղամեռիկ թոյլտուութեան իրադէի մէջ՝ պայմաններից երկրորդական տեղ չէր բռնում այն կէտը, որ «ապագայ երկաթուղու բոլոր ծառայողները պէ՛տ է ֆէս ծածկեն»:

ԽԱԺԱԿ

(Նը Եարուհաղուի)

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII դարում

III

Հնդկահայ վաճառականի հասարակական գործունեութեան առաջին աչքի ընկնող օրինակը տալիս է մեզ վերոյիշեալ ջուղայեցի Պետրոս Ոսկանեանը: XVIII դարի առաջին կէսում նա Մադրասում Անգլիական Հնկերութեան խորհրդականներից մէկն էր և շատ յայտնի էր նոյն իսկ օտարների մէջ իբրև բարեսէր մեծատուն: Իր հարստութիւններից նա բաժին հանեց յօգուտ այն երկրի, որ այնքան հարստացրել էր նրան: Այսպէս, նա մեծ գումար ծախսեց և մի կամուրջ շինեց Մադրասի մօտ. կամուրջը ապագայում էլ լաւ պահպանելու համար նա մի գումար մուրհեց անգլիական բանկը: Բացի դրանից, դարձեալ Մադրասի մօտ, նա մի սարի ստորոտից մինչև գագաթը շինել տուեց 160 աստիճաններից բաղկացած մի քարէ սանդուղք, որպէս զի հեշտ լինի բարձրանալ սարի գլուխը, ուր, ինչպէս պատմում էր աւանդութիւնը, նահատակուել է թոմաս առաքեալը և ուր շինուած էր մի եկեղեցի:

Ոսկանեանը չը մոռացաւ և իր իսկական հայրենիքը: Հէնց այս կողմից էլ նա ներկայանում է իբրև տիպար հնդկաստանցի երախտաւոր հայերի: Դա ջերմ հայրենասիրութեան տիպարն էր: Ո՛չ հարստութիւնը, ո՛չ փառքը չէին կարողանում խեղդել նրա մէջ հայրենի կարօտը: Ոսկանեանին այնքան տոչորում էր այդ կարօտը, որ նա կարգադրեց՝ իր մահից յետոյ հանել իր սիրտը և տանել թաղել Ջուղայում: Այդպէս էլ արին: Բայց հայրենի հողով ծածկուելու բախտը բաւական չէր այդ սրտին. իր սաստիկ սէրը նա արտայայտեց և շօշափելի, հանրօգուտ գործով: Ոսկանեանը կտակ էլ թողեց յօգուտ Ջուղայի, գուցէ առաջինը հնդկական հոշակաւոր կտակներից: Այդ կտակով 400 թուման նշանակում էր Ջուղայում աղքատանոց շինելու համար, 1000 թուման մի այնպիսի դպրոց բաց անելու համար,

ուր պիտի աւանդուէին հայ, լատին և թիւրք լեզուները, 60 թուման էլ այդ դպրոցի շինութիւնը կառուցանելու համար:

Հասարակական գործունէութիւն, հիմնուած առողջ, ազնիւ հայրենասիրութեան վրայ—ահա ինչ ենք տեսնում հնդկաստանցի հայ վաճառականների մէջ: Դա մի նոր երևոյթ է. փոխւում են հասկացողութիւնները, տեղային, եսամոլ հայրենասիրութիւնը տեղի էր տալիս աւելի լայն, հանրային գաղափարին. մի ընդարձակ, ընդհանուր հայրենասիրութիւն է դա: Զգացւում է հայութեան, հայ երկրի շահերի կարևորութիւնը, աւելի լայն, աւելի խոշոր բարեգործութիւնների անհրաժեշտութիւնը: Հրապարակ են դալիս մոռացուած գաղափարներ. սրանց մեծարելու, սրանց համար խոշոր գոհաբերութիւններ անելու միտքն է արծարծւում: Ո՞վ բերեց այդ նոր հայեացքը, որի առջև բացուեցան այնքան լայնարձակ հորիզոններ:—Անգլիական ազդեցութիւնը:

Հայ վաճառականները—մենք այդ տեսանք—սովորում են անգլիական լեզուն, մտնում են նրան իրանց ընտանիքների մէջ: Մի գեղեցիկ, հուժկու առաջնորդ է դա, որ մտնում է նրանց մտաւոր մեծ հոսանքների մէջ, ծանօթացնում է նրանց ժամանակի ամենաբարձր, գաղափարական և բոլորակամութեան հետ: XVIII դարի առաջին երեք քառորդներում մի այլ ազդ հազիւ թէ կարողանար այնպէս կրթել մարդկանց բարձր ու վեհ գաղափարների ոգով, ինչպէս կրթում էր անգլիական ազգը: Հպարտ, հայրենասէր, ազատ, բարձրագլուխ անգլիացին իր օրէնքներով, որոնք ապահովում էին իւրաքանչիւր անհատի իրաւունքները, անկախութիւնը, իր սահմանադրական կառավարութեամբ, որ ամբողջ ժողովրդի վեհապետական իրաւունքներն էր պահպանում, վճռէր և Մօստեքիէի նախանձն ու հիացմունքն էր շարժում: Նոյն այդ անգլիացին պատերազմում էր Հնդկաստանում, ցոյց էր տալիս հերոսութիւններ, իր խելքով, իր տոկուն բնաւորութեամբ հրաշքներ էր գործում Ասիայի այդ անկիւնում, ուր ամենահին ժամանակներից մարդը վիզ էր ճկում բարբարոս բռնակալութեան լուծի տակ: Այդ բոլորը տեսնում էր հայ վաճառականը և, բնականաբար, նրա մէջ էլ շարժւում էին տոնչանքներ հայրենիքի ազատութեան, մարդկային իրաւունքների մասին: Իսկ ի՞նչ մտաւոր պաշար էր ուղարկում Անգլիան Հնդկաստանում գործող իր որդիներին:—Մի շատ զարգացած մամուլ, որ առաջադէմ գաղափարներ էր տարածում, որ հասարակական կարծիքի արտայայտիչն էր և ժողովրդի առաջ էր դնում պատգամաւորների ժողովի նիստերը, ուր ժամանակի հռչակաւոր ճառախօսները, ազատութեան, ար-

դարութեան, օրինականութեան այդ մեծ պաշտպանները, արտասանում էին անվախ, որոտալից, պերճախօս ճառեր *):

Բացի դրանից, անգլիական ցեղը հէնց այդ միջոցին երևան էր հանել մի հերոսական ահագին պայքար, որ ամբողջ աշխարհի ուշադրութիւնն էր գրաւել և մարդկային ամենանուիրական գաղափարների, իրաւունքների անունով էր մղւում: Դա Հիւսիսային Ամերիկայի անգլիական գաղթականութիւնների հերոսական ինքնապաշտպանութիւնն էր, որ փոխուեց ապստամբութեան, երկարատե արիւնաւեղ պատերազմների և ապա ծնեցրեց Միացեալ-Նահանգները: Ամերիկական շարժումը նկատելի էր դարձել դեռ 1754 թուականներից, երբ գաղթականական առանձին նահանգները առաջին անգամ միացան՝ երկիրը ընդհանուր ոյժերով պաշտպանելու և ռամկավարական վարչութիւն ստեղծելու համար **): Մենք ունենք մի քանի հատ նշանաւոր փաստեր, որոնք վկայում են թէ ինչպէս ովկիանոսի միւս ափում սկսուած այդ մեծ ազատամիտական շարժումը ազդում է Գանդէսի ափերում առևտուր անող մի բուռն հայ մարդկանց վրայ, որոնք Ասիայի ամենադժբախտ մի ժողովրդի գաւալներն էին: Դրանք հասկանում են, որ իրանց ժողովուրդն էլ իրաւունք ունի անկախ սեփականատէր, ազատ լինելու: Ստրուկ ու աքնաքամ Հայաստանը դառնում է այդ մարդկանց մտատանջութեան առարկայ. նրանք, այդ վաճառականները, սկսում են հասկանալ թէ ինչ է հարկաւոր հային: Բայց ինչ կարող էր անել վաճառականը այդ հեռավոր երկրից: Նա թողնում է իր շահն ու վաճառակը, դառնում է քաղաքական գործիչ, մտնում է հրապարակախօսի, քարոզողի, յորդորողի դերի մէջ:

Հայաստանը արդէն ունէր զործ, որ առաջնորդող աստղի նման ցոյց էր տալիս հնդկաբնակ հայրենասէրներին, թէ մի ազատ հայրենիքի գաղափարը չէ կարող ցնորք լինել ո՛ր հայի համար: Դա Ղարաբաղի ապստամբական շարժումն էր, որ թէև անաջողութեան էր հանդիպել, բայց դեռ ապրում էր այն լեռներում, հայ կիսանկախ և քաջ մէլիքների հովանաւորութեան տակ: 1760 թուականին Լօնդօնից Պետերբուրգ գնաց էմին Յովսէփեան անունով մի հայ վաճառական. նա համադրանքի էր

*) Անգլիայի այդ դրութիւնը հիանալի կերպով պատկերացրել է Փրանսիացի նշանաւոր գիտնական Տէն (Исторія английской литературы, СПб., 1871, т. II, кр. 185—201):

**) Нейманъ—«Исторія Америк. Соединен. Штатовъ, СПб., 1866, т. I, кр. 115.

և Հնդկաստանում ահադին հարստութիւն էր դիզել: Ներկայա-
նալով ուսուսաց արքունիքին, էմիրն Յովսէփեանը առաջարկեց նո-
րից ձեռք առնել հայերի ազատութեան գործը և խոստացաւ
իր ամբողջ հարստութիւնը դնել ուսուսաց կառավարութեան
տրամադրութեան տակ: Ելիսապետա Պետրոյան կայսրուհու
կառավարութիւնը այդ ժամանակ արեւելեան քրիստոնեաների
հարցով զբաղուելու միտք չուներ: Բայց և այնպէս, Յովսէփեա-
նի առաջարկութիւնը բաւարարեց անտես չարուեց. խորհուրդ
տուին հայ վաճառականին որ նա նախ գնայ Հայաստան և ի-
մանայ հայերի տրամադրութիւնն ու հայեացքները:

Յովսէփեանը ճանապարհուեց Անդրկովկաս: Ղարաբաղի,
նոյնպէս և Երևանի մէլիքները դեռ պատրաստ էին շարունակել
ազատութեան պայքարը, և հարուստ հնդկաստանցին, որ եկել
էր յայտնելու թէ իր միլիոնները զոհում է հայրենիքին, միայն
ողեւորութիւն և հիացմունք կարող էր ազդել ազատութեան
զինուորներին: Ի՞նչն էր պակաս, որ նորից ոտքի կանգնէ
ապստամբութիւնը:—Յայտնի չէ. մենք տեսնում ենք Յովսէ-
փեանին Հնդկաստան գնալիս. նրան չէր աջողուել կենդանացնել
իր ծրագիրը: Ասում են թէ պատճառը վրայ չհերակլ թաղա-
ւորն էր, որ թշնամացաւ Յովսէփեանի մտքին, որովհետեւ փա-
ռափրակեան նպատակներ ունէր, կամենում էր տիրել Անդըր-
կովկասին, ուստի և անկախ հայութեան միտքը խուցնդոտ էր
համարում իր զիտաւորութիւնների տեսակէտից *): Ինչ էլ լինի,
էմիրն Յովսէփեանը գրանից յետոյ էլ դեռ երկար ժամանակ չէր
մոռացել իր ծրագիրը **):

Այս հայրենասէր վաճառականի ժամանակակից է մի ա-
ւելի եռանդուն, աւելի հետաքրքրական հայրենասէր, որի կա-
տարած մի քանի գործերը մի բոլորովին նոր, նշանաւոր երե-
ւոյթ են կազմում XVIII դարի պատմութեան մէջ և պարտա-
ւորութիւն են դնում աւելի երկար խօսել նրա մասին:

Հնդկաստան գնացած ջուղայեցիների մէջ կար մի խեղճ
դերձակ, Յակոբ Շահամիրեան անունով: Մաղրասում նա բաց
է անում մի փոքրիկ խանութ, բայց չուտով թողնում է ասեղն
ու մկրատը, դառնում է սեղանաւոր, մարգարիտի առևտուր է
սկսում և կարճ միջոցում մեծ հարստութեան տէր է դառնում:

*) Ա. Երիցեան—«Վովկասի տիրապետութիւնները», «Փորձ» հանդէս,
1877—1878, № 1, Լր. 376:

**) 1780 թականին, հոշակաւոր զենեւալ Սուլթոյով կազմում էր
Հայաստանի ազատութեան ծրագիրը, նամակ գրել տուեց Էմինին որ դաշ
Պետերբուրգ՝ բանակցութիւնների համար («Ղոնեկ» ամսագիր, 1863, եր.
511):

Այսքանն է այդ մարդու ամբողջ կենսագրութիւնը, որ, սակայն, աւելի մանրամասն ու լրակատար պիտի լինէր: Եւ եթէ մենք ասեմք որ Շահամիրեանի նախահայրը, ինչպէս նա ինքն է պատմում, այն գաղթականներից էր, որոնց Շահ-Աբասը քչեց Նախիջևանից Ջուղա, անշուշտ զրանով ոչինչ նոր բան աւելացրած չենք լինի՝ այդ վերին աստիճանի հետաքրքրական դէմքը ճանաչելու համար: Մի պարզ արհեստաւոր, սնուած ու մեծացած Ջուղայի անկման, քայքայման չրջանում, պարսկական բռնութիւններից մեծ չարչարանքներով օտար երկիր փախած,—նա, ի հարկէ, չունէր մեծ կրթութիւն, նոյն իսկ լաւ չէր իմանում հայոց լեզուն: Հնդկաստանը, սակայն, կերպարանափոխում է նրան. և միայն հարստութիւնը չէ այդ կերպարանափոխութեան նշանը: Շահամիրեանը ճանապարհորդում է շատ տեղեր. նրա հարցասէր, կենդանի և աշխոյժ խելքը շատ բան է սովորում անգլիացիներից: Երեւի, նա սովորել էր անգլիերէնը, կարգում էր զրքեր և լրագիրներ: Եւ այդ ինքնակրթութեան հետեանքը այն է լինում, որ նա հասկանում է իր ազգի պակասութիւնները, հասկանում է թէ ինչ է պակասում հային՝ մի բախտաւոր ազգ դառնալու համար: Նա այնպիսի բնաւորութիւններից չէր, որոնք հասկանում են մի բան, բայց լռում են, ոչ էլ մէկը այն հարուստներից, որոնք իրանց զանձների պահպանութեան համար պատրաստ են ուրանալ ամեն նուիրական միտք և պարտականութիւն:

Մեր Ջուղայեցի դերձակը, ընդհակառակն, հրապարակ է դուրս գալիս իր ազգին նոր մտքեր քարոզելու, քաղաքական և հասարակական առաջադիմութեան ճանապարհ յոյց տալու համար: Մի ժիր, հայրենասէր գործիչ է նա. նամակագրութիւններ ունի զանազան անձանց հետ. բարդ ծրագիրներ է յղանում, անձամբ աշխատում է զրանց իրագործումը հեշտացնելու համար և իր հարստութիւնը չէ խնայում հասարակաց բարիքի համար: Մտքեր տարածելու, պրօպագանդա սկսելու գործիքը—տպարանը—շատ հարկաւոր էր այդպիսի մարդուն և նա բայ է անում Մադրաս քաղաքում մի հայերէն տպարան, առաջինը Հնդկաստանի հայերի մէջ: Փոքրիկ, շատ պակասաւոր մի հիմնարկութիւն էր դա. հնդկական հողը դեռ այդպիսի դործեր զարգացնելու պատրաստութիւն չունէր. ոչ տպագրական թուղթ էր ճարւում, ոչ հմուտ վարպետներ կային: Աւելի աղքատիկ ու պակասաւոր էին այն ոյժերը, որոնք պիտի կենդանացնէին տպարանը, նիւթ տալով նրան: Մի վաճառականական փոքրիկ քաղաքի մէջ, հայրենի երկրից, գրական դասակարգից այնքան հեռու մի տեղ, նոյն իսկ շատ համեստ մտաւոր միջնավայր

ստեղծել չէր կարելի, որքան էլ անպակաս լինէր եռանդը, բարի կամքը: Սակայն Շահամիրեանը անում է այն, ինչ կարելի էր անել այդպիսի պայմանների մէջ. չը նայած իր անպատրաստութեան, լոկ իր վառվռուն հայրենասիրութեամբ ոգևորուած, նա դառնում է հնդկահայերի գրականութեան նախահայրը: Ինչեք չէ անում սուրբ ոգևորութիւնը:

Երկու ծառայ ունէր Շահամիրեանը. հայեր չէին նրանք, այլ Սիւսից բերուած երկու տեղացիներ, որոնք ընդունել էին քրիստոնէութիւն, սովորել էին հայերէն, ամուսնացել էին հայ աղախինների հետ Շահամիրեանի տանը: Այդ հայացած երկու սիւսիցիները—Չէրհան Սիօնեան և Ջաքէոս Մարկոսեան—Հընդկաստանի առաջին հայ տպարանի գործաւորներ են դառնում—չարող և տպագրող: Շահամիրեանը Սաղմոս կամ Ժամագիրք չէ տպագրել տալիս, այլ ինքը հանդիսանում է հեղինակ, գրքեր է շարագրում: Բայց նա չը գիտէ հայոց լեզուն, այսինքն գրաբարը. ինչպէս դուրս գալ գրական հրապարակ: Դժուարութիւնը վերացնում է Մովսէս Բարադամեան անունով մի հայ, որ աւելի փորձուած է հայերէնագիրտութեան մէջ. նա դառնում է Շահամիրեանի «հրահանգիչը» կամ, ինչպէս այժմ ենք անուանում, աշխատակիցը: Սակայն հեղինակի և աշխատակցի միացած գիտութիւնն էլ բաւական չէր՝ պարզ երեսով գրական աշխարհում գործելու համար: Շահամիրեանը, այնուամենայնիւ, չէ ընկճում. նա պարզ սրտով խոստովանում է իր տպագրութիւնների մէջ թէ ինքը վաճառական մարդ է, ուսում չէ ստացել, չը գիտէ քերականութիւն և ուղղագրութիւն, և եթէ, չը նայած դրան, գրքեր է գրում և հրատարակում, պատճառն այն է որ սիրում է իր ազգը, կամենում է ծառայել նրան իր խնայածով: Թնդ, ասում է նա, լեզուաբէտ, գիտուն հայերը աւելի լաւ կատարեն այն, ինչ ինքն է անում, մի անուսում վաճառական. այն ժամանակ նա ինքը շատ ուրախ կը լինի և կը քաշուէ ասպարէզից: Այս բանը նա շատ անգամ է կրկնում: Եւ մենք, կարդալով Շահամիրեանի գրքերը, չենք կարող կատարեալ իրաւունք չը աւալ նրան: Իր անգրագիրտութեամբ հանդերձ նա մի բոլորովին նոր երևոյթ էր մեր գրական աշխարհում. հայ գիտուն գրաբէտները չէին հասկանում այն, ինչ հասկացաւ և սկսեց քարոզել Շահամիրեանը:

IV

Առաջին դիրքը, որ լոյս տեսաւ Շահամիրեանի տպարանից, մի այլբենարան էր, որ նման չէր մեր սովորական այլբ-

բննարաններին, այլ կազմուած էր նոր ձևով, երևի, և քօպական օրինակի վրայ:

1772 թուականին լոյս է հանուած Շահամիրեանի առաջին հեղինակութիւնը՝ «Նոր Տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» անունով: Անմիջապէս այդ վերնագրի տակ բացատրուած է որ գիրքը յօրինուած է՝ հայ երկտասարդներին ծուլութեան քնի թմրութիւնից սթափեցնելու համար: Աստուածաբանութիւնը, հոգեաշտութիւնը չեն այդ սթափեցնողները, այլ—առաջին անգամ երկար դարերից ի վեր—ազգային ինքնաճանաչութիւնը, իսկական հայրենասիրութիւնը:

«Նոր Տետրակը» Յակօբ Շահամիրեանի գրուածքների մէջ դեռ համեմատաբար բաւարար կերպով խմբագրուած գործն է. Մովսէս Բարազամեանի աշխատակցութիւնը այստեղ գոնէ այն հետեանքն է ունեցել, որ գիրքը մի յայտնի չափով ազատ է Շահամիրեանին յատուկ անբովանդակ շատախօսութիւնից, անվերջ կրկնողութիւններից, ուղղագրական և քերականական կոպիտ սխալներից:

Սկսուած է այդ գիրքը մի ընդարձակ ոտանաւորով, կիսազրագէտ մարդը յանձն է առել մի շատ դժուար աշխատանք—ոտանաւորով զարթեցնել գաղափարական մեծ շարժում, հասկացնել անկման արատը և վերածնութեան կենսատու զօրութիւնը: Այդ բանաստեղծական փորձը խիստ անաջող է. նրա մէջ արուեստ չը կայ, բացակայում է չափը, լեզուն աղքատ է, ոճը անհարթ, աղքատիկ: Եւ դա երգ է, որ պիտի ծուլութեան մահանման քնից սթափուող երկտասարդութեան ղեկավարը դառնայ: Ո՛չ, այդպիսի արհեստական, ողորմելի ոտանաւորները չեն, որ ցնցում են դարաւոր ստրկութեան մատնուած մի ժողովրդի սիրտն ու հոգին, ցոյց են տալիս անկման սարսափը, փտող վէրքերը: Բայց մեղաւոր էր ասղի և մկրատի մարդը, այդ հարուստ ակնավաճառը, որ լեզու և չնորհք չունէր իր սիրած ազգի մէջ յուզմունք և հրացմունք տարածել կրակոտ լեզուով, իսկական բանաստեղծի ոգևորութեամբ: Իսկական բանաստեղծներ աշխարհային այն ցաւերի համար, որոնց ուղղում էր երգել Շահամիրեանը, հայ ազգը դեռ չէր տուել: Եւ մենք շարադրութեան գոնէ նշանակութիւնը հասկանալու համար չը պիտի նայենք նրան արուեստի տեսակէտից: Միանդամայն հաշտուենք, ինչպէս շատ տեղ խնդրում և թախանձում է ինքը՝ Շահամիրեանը, այն իրողութեան հետ, որ դերձակութիւնից ակնավաճառութեան հասած այդ վաճառականը գրական տեսակէտից փոքր ի շատէ կատարեալ գործեր չէ ուղեցել տալ

մեզ, այլ միայն մտքեր զարթեցնելու, զաղափարներ ձևակերպելու տենչանքից է ստիպուել իր խեղճ գրչին ասպարէզ տալ: Այս հայեցակէտը որոշելուց յետոյ մենք կը գտնենք Շահամիրեանի մօտ շատ նշանաւոր յատկութիւններ:

«Նոր Տեսարակը» առաջին հրապարակախօսութիւնն է մեզանում: Մի շատ ախորժելի զարմանքով մենք գտնում ենք նրա մէջ մի առանձին, բախտաւոր բացառութիւն. դժոխքի և արքայութեան հանգամանքները բացատրելու համար չէ նա կազմուել և լոյս տեսել, ոչ դաւանաբանական վէճեր ծնծելու համար, ոչ էլ քնայնող հոգեւոր խրատներ տալու համար: Դա աշխարհային ցաւերին նուիրուած մի աշխատիկ գրուածք է. իրականութիւնն է նրա էութիւնը, դժբախտութեան, յետաճնացութեան դէմ դարման գտնելու հոգսն է նրա միակ ձգտումը: Շահամիրեանը առաջին հայն է միջին դարերից յետոյ, որ վերցնում է հայութիւնը իբրև ազգութիւն. նա հասկանում է որ հոգեպաշտութիւնը չէ կարող միայնակ երջանկացնել մի ազգութիւն այս աշխարհում, ուր գործում են բազմաթիւ բնական օրէնքներ. և մտնում է իր ազգի դրութեան մէջ, ցոյց է տալիս նրա պակասութիւնները, մտրակում է աղգային տգիտութիւնը, ուսումնաստեացութիւնը, անմիաբանութիւնը. նա պահանջում է որ հինաւուրց ստրուկը սրբէ իր կեղտերը, ոտքի կանգնէ իբրև վերածնունդ մի մարմին և ազատութիւն, կատարեալ անկախութիւն ձեռք բերէ: Առանց այդ քաղաքական ազատութեան, ասում է նա, չը կայ փրկութիւն, չը կայ աղգային պատիւ, առաջադիմութիւն և երջանկութիւն: Ահա ինչ է քարոզում այդ անարուեստ, խեղճ ու կրակ ոտանաւորը, որ թոյլ ու անկարող է, բայց և գեղեցիկ ու յուզիչ՝ իբրև մանկական առաջին թոթովանք...

Ո՞րտեղից և ի՞նչպէս դուրս բերեց Շահամիրեանը այդ ճմարտութիւնները. ովքեր էին նրա զաստիարակները, նրան ղեկավարողները: Ինքը, շարագրութիւնը, պատասխանում է այս հարցերին: Առաջին աղբիւրը Ս. Գիրքն է, Աստուածաշունչը և Աւետարանը: Հետաքրքրական է Շահամիրեանը իբրև այդ զբոսների բացատրող: Մարդկային միտքը երկու ծայրեր է ներկայացնում կրօնական գրքերը հասկանալու և բացատրելու մէջ: Եղել են այնպիսիները (և դրանք ահագին թիւ են կազմում), որոնք այդ գրքերից դուրս են բերել միայն սաստիկ ստեղծութիւն դէպի աշխարհային գործերը, միայն յուսահատութիւն և հիասթափում մարդու բնութեան, բնորոշակութիւնների վերաբերմամբ: Այստեղից առաջացել է վանական-ճգնաւորական իդէալը, որ վարակել է ամբողջ աշխարհը, սպանել է մարդու մէջ ինք-

նագործունէութեան ամեն մի միտք, ամեն մի ձգտում. դարերի ընթացքում նա մարդկանցից պատրաստում էր իրանք իրանց ատող անհատներ, որոնք պիտի մոռանային ամեն աշխարհային գործ ու հոգս և մտածէին, տանջուէին միմիայն երկնքի համար: Մեզանում ամբողջ գրականութիւնը այդ սպանող ոգով էր տոգորուած. ստորացնել մարդու արժանաւորութիւնը, սովորեցնել որ մարդը մի ոչնչութիւն է, սոսկալի յանցանք է գործում, սըրտանց կպչելով երկրաւոր գործերին, հաստատել թէ ամեն ինչ ունայնութիւն է լուսնի տակ և ոչինչ լաւ բան չէ կարելի սպասել նիւթական աշխարհից—անա ինչ ջանքեր էր գործադրում վանական-ճգնաւորական իղէալը՝ մարդկանց ստրկացնելու և իր թագաւորութիւնը անխառ պահելու համար: Հայերը այդ կողմից միջնադարեան ամբողջ քրիստոնէութեան մի կտորն էին կազմում:

Բայց եղան և այնպիսիները, որոնք բոլորովին ուրիշ գաղափարներ հանեցին նոյն Ս. Գրքից: Այս սակաւաւորներն էին, որ ազատութեան, ջերմ հայրենասիրութեան, մտքի անկախութեան, լայն հայեալքների քարոզիչներ դարձան, հիմնուելով այն իսկ գրքերի վրայ, որոնցից վանականութիւնը այնքան յուսահատական, մռայլ, անձնասպան եզրակացութիւններ էր հանում: Շահամիրեանը հէնց այս տեսակ քարոզիչներից մէկն էր մեղանում, առաջինը՝ երկար դարերի խաւարի մէջ: Ազգային իրաւունքները, քաղաքական ազատութեան ստիպողական անհրաժեշտութիւնը նա հաստատում և ապացուցանում է Աստուածաշնչի տուած օրինակներով, Քրիստոսի և նրա աշակերտների վարդապետութիւններով: Շահամիրեանի ժամանակ Հիւսիսային Ամիրիկայի անդլիական գաղթականութիւնները, նոյն այդ Ս. Գրքը քաղաքական անկախութեան և ապստամբական շարժման զրօշակ դարձրած, մեծ ոգևորութեամբ և անձնազոհութեամբ պաշտպանում էին իրանց նուիրական իրաւունքները: Այդ մեծ շարժումը դասեր էր տալիս ամեն մէկին նոյն Աստուածաշնչի և Աւետարանի վրայ. և այդտեղից էլ, երևի, ներշնչումներ էր ընդունում հայերի քաղաքական վերածնութեան առաջին գրական քարոզիչ Շահամիրեանը:

Ս. Գրքից յետոյ Շահամիրեանին ոգևորողը հայոց ամենամեծ հեղինակն էր, Մովսէս Խորենացին: Խօսելով Խորենացու պատմութեան առաջին տպագրութեան մասին, մենք ցոյց տուինք թէ ինչ մեծ դեր պիտի կատարէր մեր պատմահայրը՝ ազգային գիտակցութիւն, ինքնաճանաչութիւն տարածելու մէջ *): Խորենացու ազգած հայրենասիրական կրթութեան ա-

*) «Հայկ. Տպ.» I, եր. 336—343.

առջին երևոյթը, ապագրութեամբ լոյս տեսնելուց յետոյ, հընդ-
կաստանցի վաճառականն էր: Ո՛րպիսի ոգևորութիւն, հաւատ,
խրախոյս են ներշնչում Շահամիրեանցին ազգային այն հին
հերոսները, որոնց նկարագիրը թողել է Մովսէս Խորենացին:
Հայկը, Տիգրանը, Տրդատը նրա թե ու թիկունքն են դառ-
նում՝ ազատութիւն քարոզելու մէջ: Այդ անունները կենդա-
նացնում են Շահամիրեանի սովորաբար ցուրտ, արհեստական
ոտանաւորը. դուք զգացում էք, կարդալով այն տողերը, ուր
Շահամիրեանը կանչում է հին հայոց քաջերին, ցոյց է տալիս
նրանց Հայաստանի տխուր, արիւնոտ ներկան և նրանց հովա-
նաւորութիւնն ու օգնութիւնն է խնդրում:

Համեմատութիւնը անցեալի և ներկայի մէջ նրան դառն
մտածութիւնների է հասցնում: Հայաստանը նրան ներկայա-
նում է սկզբից մի ընտրեալ և երջանիկ երկիր. Արարատը,
Նախիջևանը, Մարանդը, դրախտի գետերը իրանց հետ կապուած
աւանդութիւններով վկայ են որ երկինքը առաջնութիւն է
տուել այդ երկրին, դարձնելով նրան մարդկութեան առաջին
հայրենիք: Հսկաներ էին թագաւորում այդտեղ. և հայը այդ
ժամանակներում գովելի էր բոլոր ազգերից աւել. իսկ այժմ...
«Ստրկաբար օտար ազգերի ծառայութեան տակ ընկնելու պատ-
ճառով, իբրև ստոր գերիներ՝ բոլոր ազգերից անպիտանը և ա-
տելին դարձանք», բացականչում է Շահամիրեանը: Առաջին
անգամն է, որ հայոց պատմութիւնը իր փիլիսոփայութիւնն է
յայտնում այդ վաճառական հայրենասէրի բերանով: Մինչև այդ՝
հայը իր դժբախտութիւնների, իր սոսկալի գերութեան պատ-
ճառը միմիայն իր մեղքն էր համարում: Նրան ամեն ժամանակ
համոզում էին, որ եթէ կոտորուղ կոտորուղի ետեից է գալիս,
եթէ քար քարի վրայ չէ մնում, կայ միայն մի պատճառ. այն,
որ նա, այդ մորթուող և սպառուող ազգը, չատ է մեղաւոր,
իր անիրաւութիւններով, իր յանցանքներով չարժում է երկնքի
բարկութիւնը և այդպիսի պատիժներ է ստանում: Եւ դժբախտ,
անզէն, ցիրուցան ազգը աւելի ևս թուլանում էր այդ համոզ-
մունքից, աւելի ևս խրուում էր կրօնական նախապաշարմունք-
ների մէջ: Շահամիրեանը այդպէս չէ հասկանում հայոց երկրի
կործանման բուն պատճառը: Մեղքը իր կարգին, ասում է նա,
բայց Հայաստանը արիւնով լուացող թշնամիները միայն իրանց
ոյժով չէին տիրում ու առնում, այլ այն պատճառով, որ հայե-
րը ժամանակի ընթացքում անպիտանացան, ծուլացան, չէին
հետևում իրանց փառաւոր նախնիքների օրինակին, չէին պա-
տերազմում, չէին միանում, մոռացել էին հայրենիքի շահերը:
Կոտորողների, քանդողների դիմաց նրանք միայն մի միջոց գի-

տ էին— փախչել, անյայտանալ քարերի ծերպերում: Ամեն մէկը կեանք փրկել էր աշխատում. բայց դա փրկութիւն չէր. որոնք էգ էին— կանայք, աղջիկներ, միահամուռ խայտառակում, պղծւում էին, իսկ արուները— տղամարդիկ, երեխաներ, մեծից մինչև փոքրը, կոտորւում էին: Հայաստանը սուգի հայրենիք դարձաւ. հայոց վարդերն ու մանուշակները չորացան, քաղցրահամ աղբիւրները արիւնոտ եղան. հայը թափառական ընկաւ երկրից երկիր, իսկ իր իսկական հայրենիքում միայն արտասուք էր ուտում ամեն տեղ փռուած գիւղիկների մէջ...

Երկար ողբում է Շահամիրեանը այս դժբախտ դրութիւնը, երկար նա կանչում է իր նախահայրերին, կանչում է հին Իսրայէլի զժբախտութիւնները սղբացողներին, քրիստոնէական եկեղեցու սուրբերին: Թող ամենքը տեսնեն թէ ինչպէս գազան տիրողները չեն բաւականանում իրանց սահմանած հարկերն ու տուրքերը ստանալով, այլ իլում տանում են կոյսերը, բռնաբարում են, ծնողներին անհուն վիշտ և տանջանքներ պատճառելով:

Բայց ողբով, հառաչանքներով, աղօթքներով հրաչքներ չէ կարելի կատարել այս աշխարհում: Եւ Շահամիրեանը գրանով բաւականանալ չէ էլ ուզում: Նա տեսնում է իր առջև գործ, հաւատում է թէ կը վերակենդանանայ մի ազատ Հայաստան, նա զգում է որ «հեռացաւ գիշերուայ այնքան խաւարամած և մառախլապատ աղջամուղջը և ահա մօտեցաւ հասաւ արևի ծագումը մեր աշխարհը լուսաւորելու համար, կորաւ ու չքացաւ ձմեռուայ սաստկութիւնն ու զժնդակութիւնը և հասաւ ծաղիկներ ծնող ու մանուշակներ բերող գարունը՝ մեր երկիրը զուարճայնելու համար»: Թող ցիրձեցան հայութիւնը համաշխարհային պանդխտութիւնից վերադառնայ տուն, իր ստացուածքի տէրը դառնայ: Մահ հայրենիքի ազատութեան համար— ահա ինչը պիտի բերէ այդ արևը, այդ գարունը: Երանի թէ— ասում է նա— հայերը կարողացած լինէին նահատակուել իրանց հայրենիքի փրկութեան համար. նրանք կոտորուել են ահպին քանակութեամբ, բայց ինչ օգուտ: Պէտք էր որ ազգի մի մասը միւս մասի համար զլուխ դնէր, մեռնէր ապրեցնելու համար, քան թէ թոյլ տար որ ամբողջ ազգը ծառայ և ստրուկ դառնար օտարին: Մի ազգ, որ ազատութիւնը պահպանում է պատերազմի մէջ, երբէք չէ պակասում. օրինակ է բերւում ուստաց ազգը, որ իր նուաստ դրութիւնից բարձրացաւ, դարձաւ տիրակալ: Ուրեմն պէտք է աշխատել, պէտք է զէնք ունենալ, վարժուել նրա գործածութեան մէջ: Ոչ ոք չը պիտի իրան անկարող համարէ. ոչ ոք չը պիտի արդարացնէ իրան ասելով

թէ գանձ և կարողութիւն չունի: Արիացէք, բացականչում է Շահամիրեանը, եկէք մէջ տեղից վերցրէք մեր ամօթն ու նախառնքը: Թող հայոց չքնաղ օրիորդները հայ կտրիճներից փեսայ ընտրեն իրանց համար և թող ասեն իրանց փեսաներին. «Թշնամիներից վրէժ հանեցէք, մեզ համար հարուստ աւար բերէք, աւելի հարուստ քան այն աւարը, որ նրանք մեղանից ստացել են. արդար հատուցում, շուտ-շուտ պահանջեցէք տոկոսներով»: Իսկ ծերերն ու պառանները թող, ի սէր Գրիստոսի, նոյնպէս դառնան ազատութեան առիթ. թող չասեն նրանք, թէ իրանց քիչ է մնացել ապրել և ո՞վ կենդանի կը մնայ, որ տեսնէ ազատութիւնը: «Անդադար յորդորեցէք առոյգ մանուկներին և երիտասարդներին, որ արի լինեն. եթէ ոչ դուք, ձեր սերունդները գուցէ արժանանան իրանց սեփական ժառանգութեան»:

Շատ հետաքրքրական է Շահամիրեանցի վերաբերմունքը դէպի հոգևորականութիւնը: Նրան ղեկավարող դեր չէ յատկացնում աղգային նոր վերածնութեան գործում: Շահամիրեանցը ամենայն յօժարութեամբ խոստովանում է որ հոգևորականութիւնը կատարել է դեր անցեալում, որ նա պահել է եկեղեցին և մեծ ազդեցութիւն ունի ազգի վրայ: Բայց աղաչում է հոգևորականներին այլ ևս չանիծել հայերին: Ինչպէս յայտնի է, հայոց պատմութեան ամենատխուր շրջաններում երկրի աւերմունք պատճառող զանազան դժբախտութիւնների մէջ յիշատակւում է և հոգևորականների անէծքը: Ներսէս Պարթևը անիծեց Արշակին և Պապին. հայոց փառաւոր մայրաքաղաք Անիի կործանման մէջ խառն էր հոգևորականի մատը և ամենքը հաւատացած են որ թշնամու ոյժը չէր նրան քարուքանդ անողը, այլ հայ հոգևորականի անէծքը: Ուստի և Շահամիրեանցը խքնդրում աղաչում է որ նորոգուող Հայաստանը այլ ևս չենթարկուի այդ անէծքներին, որոնց չնորհիւ կործանուել են ոչ միայն իշխանութիւնները, այլ և ամբողջ երկիրը:

Բայց ինչ պէտք էր անել որ հայ ժողովուրդը ըմբռնէ վերանորոգչական գաղափարները: Հնդկաստանցի հայրենասէրը գիտէ, ի հարկէ, որ իր գիրքը, այդ գրքի նման հարիւրաւոր ուրիշ գրքեր բաւական չեն հասկացնելու հայ ամբոխին թէ ամօթ ու նախատինք է ստրկութիւնը, թէ ժողովուրդը կարող է իր ձեռքով իր երջանկութիւնը տնօրինել, եթէ ղէնք ունենայ: Գրքերը բաւական չէին: Հարկաւոր էր մի աւելի մեծ բան. հայրենի դժբախտութիւնները առաջանում էին տգիտութիւնից, պէտք էր, ուրեմն, վերցնել նրան, պէտք էր ուսման լոյսը տարածել հայերի մէջ: Ու Շահամիրեանցը անդադար «ուսում, ու-

սում» է կանչում: «Եւրօպայի ամենքիս գաղափարն է» —ասում է նա. եւրօպական շատ ազգեր էլ մեզ պէս են եղել. պէտք է նրանց հետևել, նրանցից օրինակ վերցնել: Սա առաջին հրաւերն էր մեզանում, որ ուղղւում էր ժողովրդին. հրաւեր դէպի եւրօպականութիւն, դէպի ուսում և քաղաքակրթութիւն՝ քաղաքական վերակենդանութեան համար: Ինքը, հեղինակը, ինչպէս կը տեսնենք քիչ յետոյ, եւրօպական նորագոյն մտքի ազդեցութեան տակ էր գտնւում: Ո՛չ Ս. Գլիքը, ոչ ազգային պատմութիւնը չէին կարող միայնակ ներշնչել նրան այդ համարձակ մտքերը, բաց անել նրա մտքի առաջ վերածնութեան մի յեղափոխական ճանապարհ, եթէ ժամանակակից քաղաքակրթ ազգերի խօսքն ու գործը անհասկանալի, անյայտ մնային նրան, եթէ դարի ազատասէր, քննական ոգին չը լինէր նրա ղեկավարն ու ուղեցոյցը:

Այդ համարձակ մտքերը, այդ ազատական յեղափոխութիւնը պէտք էր ապացուցանել: Պէտք էր ցոյց տալ թէ զէնքով անկախ հայրենիք պահպանելը մի նոր, դեռ չը տեսնուած բան չէ կարող համարուել հայերի մէջ, թէ հայը, ստանալով մի ազատ երկիր իր ապրուստի, իր երջանկութեան համար, միայն վերանորոգում էր այն, ինչ ունէր մի ժամանակ. նա ուրիշից չէ յափշտակում այդ երկիրը, այլ միայն վերահաստատում է իր հինաւուրց իրաւունքները այդ երկրի վրայ: «Ո՛չ, —ասում է Շահամիրեանցը, —մենք ուրիշ բան չենք ցանկանում, բայց միայն ստանալ մեր սեփական և հաւաստի ժառանգութիւնը, որ կորցրել ենք մեր անկարգութեան և ծուլութեան պատճառով: Այն, ինչ տգիտութեամբ կորցրել ենք, պատուաւոր ենք յիտ ստանալ իմաստութեամբ և արիութեամբ»: Եւ այդ բոլորը հաստատելու համար նա դիմում է հայոց պատմութեան: Շատ լաւ էր հասկացել Շահամիրեանցը որ ազատութեան գաղափարը կարող է հիմք գտնել միայն այնտեղ, ուր զարգացած է ազգային ինքնաճանաչութիւնը: Մի գերի ազգ կարող է զգալ իր գրութեան ամբողջ ամօթն ու նախադիմքը, երբ նա սկսում է հասկանալ թէ ինչ է ինքը, որտեղից է գալիս և ուր է գնում, երբ նա տեսնում է իր նախնիքներին, գտնում է նրանց մէջ ոգևորող գաղափարներ: Ոչինչ այնպէս չէ նպաստում մի ազգի ինքնաճանաչութեան, ինչպէս համեմատութիւնը անցեալի և ներկայի մէջ: Այդ պատճառով Շահամիրեանցը բաց է անում հայի առջև նրա մոռացուած անցեալը, գրում է հայոց պատմութիւն:

«Եւր Տետրակի» ամենամեծ մասը նուիրուած է հայոց պատմութեան և Հայաստանի աշխարհագրութեան: Մենք համարում ենք այդ մասը գրական մի շատ գնահատելի վաստակ,

ի նկատի առնելով այդ գործի հանգամանքները, Հայը ունէր մեծահաստոր կրօնական գրքեր, բայց չունէր իր հայրենիքի փոքր ի շատէ ամբողջացրած, լիակատար պատմութիւնը: XVII դարի վերջում մենք տեսանք Մինաս Համդեյու աղքատիկ «Ազգաբանութիւն Հայոց» գործը և ցոյց տուինք թէ ինչ նշանակութիւն ունէր նոյն իսկ մի այդպիսի ողորմելի պատմութիւնը այն ժամանակներում, երբ հայը համարեա բոլորովին մոռացել էր իր անցեալը *): Համդեյույ յետոյ Յակոբ Շահամիրեանցն էր, որ գրեց հայոց պատմութիւնը, բայց համեմատաբար աւելի ընդարձակ ծաւալով:

Դա մի ամբողջացրած պատմութիւն չէ, ունի խոշոր պակասութիւններ: Բայց անկարելի էլ էր որ Շահամիրեանցի պէս մի մարդ Հնդկաստանի պէս մի երկրում կարողանար նոյն իսկ մի համառօտ պատմութիւն կազմել առանց պակասութիւնների: Նրա գլխաւոր աղբիւրը եղել է Սորենացին: Մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան վերջը, այսինքն մինչև այն տեղը, ուր վերջանում է Սորենացու գրութեան, Շահամիրեանցի պատմութիւնը թէ մանրասն է, թէ հետաքրքրական: Այդ ժամանակից յետոյ մեր հեղինակը հաստատ հող չունի ոտի տակ, սահում է պատմական եղելութիւնների վրայով, տալիս է կցկտուր տեղեկութիւններ, համարեա միայն անունների մի ցուցակ: Աղբիւրների պակասութիւնը շատ զգալի բացեր է թողնում գործի մէջ: Այսպէս, հինգերորդ դարի կրօնական պատերազմի մասին Շահամիրեանցը շատ աղօտ ու վայր ի վերոյ հասկացողութիւն ունի, թէև Նդիշէի պատմագրութիւնը ութ տարի էր, ինչ հրատարակուած էր Կ. Պօլսում: Ի վերջոյ Շահամիրեանցը մի քանի շատ հետաքրքրական էջեր է նուիրում Ղարաբաղի մէլիքներին, նկարագրում է թէ ինչ իշխանութիւն ունեն նրանք և ինչպէս են կառավարում իրանց երկիրը:

Վերջացնելով հայոց պատմութիւնը, մեր հեղինակը մի առանձին գլխի մէջ քննում է թէ ինչ պատճառներից ընկաւ հայոց թագաւորութիւնը: Եօթը հատ են այդ պատճառները, 1) Բացարձակ միապետական կամ, աւելի ճիշտ ասած, բռնապետական կառավարութեան ձևը Հայաստանում: Զը կայ հաստատուն օրէնք, որին հպատակուէին ամենքը. ժողովուրդը խորհրդակցական իրաւունք չունի իր երկրի կառավարութեան մէջ: Այս սկզբունքը Շահամիրեանցը մանրամասն բացատրում է իր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ, որի մասին յետոյ կը խօսենք: 2) Թշնամին Հայաստանի վրայ տիրեց ոչ թէ իր զօրու-

*) «Հայկ. Տպ., I, եր. 284.

թեամբ, ոյժով, «մեր թշնամու իմաստութիւնն էր, որ մեզ կաշկանդեց»։ Մեր բազուկի զօրութիւնը չէ նուաճուել, այլ մեր մտքի կուրութիւնն է մեզ տուել թշնամու ձեռքը։ Մարդը նախ յիմարանում է, ապա կորչում. յիմարութեան և տգիտութեան պատճառով շատ ազգեր են կորել։ 3) Մեր երիտասարդները, ոչ թէ արիութեան պակասութիւնից, այլ տգիտաբար միմեանց դէմ էին դուրս գալիս և փոխանակ թշնամիներին կոտորելու՝ իրար էին կոտորում։ Շատ յիմարներ, թողնելով իրանց բնիկ ազգը, մեծ քրնախնդրութեամբ և նախանձով միանում են այլ-ազգերի հետ, ինչպէս օձը կարիճի հետ։ 4) Անմիաբանութիւն. իրար դէմ ատելութիւն գրգռելով, հայերը չը կարողացան մնալ իրանց աշխարհում, ցիրուցան դարձան, քամու տարած չոր ձիւղերի կամ եղէգների պէս փռուեցան երկրի երեսին և այդպէս էլ մաշուեցան։ 5) Ծուլութիւն. մեր երկիրը բերքերի պակասութիւնից չամայացաւ, այլ որովհետև ծոյլ ու անդործ էին մշակներն ու երկրագործները. նրանք թոյլ տուին որ իրանց արտերն ու հանդերը արջերի և վարաղների ոտների տակ տրորուեն։ Իսկ ծոյլերի առաջ արքայութիւնն էլ փակ է։ Պէտք է արի ու քաջ լինել, արդար, խռհեմ ու ողջախոհ։ 6) Մեր յամառ, բոի բնաւորութիւնը։ Հնազանդութիւն, կարգապահութիւն չէ եղել։ 7) Հայերը ասել են ուսումը, օր օրի վրայ յամառել են տգիտութեան և մտաւոր կուրութեան մէջ։ Պարտաւոր ենք պատահետև այդպէս չը լինել. պիտի ատենք տգիտութիւնը, սիրենք իմաստութիւնն ու հանճարը, որպէս զի զարգանանք, մեծանանք և այդպէս հանգստանանք այնքան նեղութիւններից և թշուառութիւններից յետոյ։—Բայի այս եօթը պատճառներից կան և ուրիշ շատերը, բայց բոլորը մի առ մի յիշատակել դանց է անում Շահամիրեանցը, միայն յորդորում է ձեռք վերցնել այն հին մոլորութիւնից թէ Աստուծու կամքով է քանդուել՝ Հայաստանը։ Աստուած բարերար է, չարութեան աղբիւր լինել չէ կարող, և մենք իզուր ենք մեր պակասութիւնների պատճառով եղածը վերագրում այն սկզբունքին, որ ամենքի լաւութիւնն է կամենում։ Բայց լինչն է հայերի փրկութիւնը։—Սահմանադրութիւն,—ասում է Շահամիրեանցը,—մի հաստատուն վարչական օրէնք, ժողովրդի կամքով և մասնակցութեամբ մշակուած և ընդունուած։ Թող լինի այդ բանը, և «գուք նորից կը տեսնէք ձեր ծայրագոյն իշխանութիւնը, նոյն իսկ աւելի հարուստ քան էր առաջ, որովհետև մեր վաղեմի իշխանները իմաստութեամբ չէին վարուում, ինչպէս հարկաւոր էր»։

Այս եզգրակացութիւնների մէջ ճիշտ նկատուած պակասու-

թիւնների և պատճառների հետ մենք գտնում ենք և շատ միամիտ անգիտութիւն, խալ խորհրդածութիւններ: Հեղինակը միմիայն հայ ազգի ներքին յատկութիւնների մէջ է տեսնում քաղաքական սնկման պատճառները, դիտմամբ թէ չիմանալով ոչնչութեան է հասցնում արտաքին հանգամանքները: Դրանով նա ուղում է հեշտացնել հայկական վերածնութեան գործը: Եւ իրաւ, համեմատաբար ճիշդ բան էր այդ ծրագրով պահանջւում հայերից՝ միանգամայն անկախ ու ազատ լինելու համար: Բաւական էր աշխատել միայն ներսում, վերացնել բարոյական պակասութիւնները, և անկախութիւնը ինքն ըստ ինքեան կը դար: Մոռանում էր Շահամիրեանցը շատ և շատ բան. նա պարզ հասկացողութիւն չունէր հայերի թուի իսկական չափի և քաղաքական ոյժի մասին անցեալում. չէր հասկանում Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի նշանակութիւնը, որ ահագին դեր է խաղում ազգերի ճակատագրի մէջ. վերջապէս ամենից մեծը, ամենից կարևորը—ազգերի հեղեղը, որ արեւելքից արեւմուտք անցնելիս, երկար դարերի ընթացքում ոչնչացրեց ամեն ինչ, ոչնչացրեց ոչ միայն թոյլ Հայաստանը, այլ և անհամեմատ ուժեղ ու մեծ Պարսկաստանը, արաբական խալիֆների պետութիւնը, բիւզանդական կայսրութիւնը: Համաշխարհային այդ սոսկալի աղէտների մէջ նոյն իսկ բարոյապէս աւելի զօրեղ, ներքին կազմակերպութեամբ աւելի տոկուն մի ազգ չէր կարող անվնաս մնալ, չը կորցնել իր հայրենի ժառանգութիւնը: Շահամիրեանցը գատում էր, երևակայում էր, երազում, բայց իրականութեան, գործնական կեանքի վերաբերմամբ զարմանալի միամիտ էր: Հայաստանից հեռու ծնուած, իր գրական գործունէութեան միջոցին հայրենիքից աւելի ևս հեռացած, նա չէր կարող կշռել և դատել իբրև շատ փորձուած մարդ, շատ բան նա լսել էր, շատ բան էլ երևակայութեան, ենթագորութիւնների միջոցով էր պարզում իր համար: Եւ այդ հանգամանքը աւելի ևս աչքի է ընկնում մանաւանդ այն ժամանակ, երբ նա վերջացնում է խրատներն ու յորդորները, հին պատմութիւնը և մօտենում է իրական կեանքին, ներկայ Հայաստանին:

Ինչպէս ասացինք, Շահամիրեանցը հայոց պատմութեան կցել է և Հայաստանի աշխարհագրութիւնը: Շնորհակալութեան արժանի է նա և այդ գործի համար, որի մէջ մտցրել է սեփական շատ աշխատանք: Թէ ինչ նշանակութիւն ունի հայրենագիտութիւնը,—այդ հասկանալի է և առանց բացատրութիւնների: Ահա այդ կարևոր ձիւղի մէջ էլ առաջին, աչքի ընկնող նախաձեռնող է հանդիսանում մեր հնդկաստանցի վաճառականը,

յաղթելով մի շարք դժուարութիւններ: Նրա ժամանակ հրատարակուած էր Մովսէս Խորենացուն վերագրուող աշխարհագրութիւնը *): Առաջնորդ ընտրելով այդ համառօտ գործը, Շահամիրեանցը աւելացնում է ուրիշ աղբիւրներից հաւաքած իր տեղեկութիւնները և տալիս է Հայաստանի մի բաւական լիակատար և նոյն իսկ մանրամասն տեղագրութիւնը, որի մէջ առաջին փորձն է անում յոյց տալու թէ այժմեան որ տեղերին են համապատասխանում հին աշխարհագրական անունները, նկարագրում է նոր տեղերը, պատմում է թէ ինչ ցեղերի հետ ինչ պատմական յիշատակներ են կապուած: Բայի դրանից նա ջոյց է տալիս Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնուող այն երկիրները, որոնց վրայ հայերը մի ժամանակ տարածել էին իրանց տիրապետութիւնը, իսկ մի առանձին գլխում, ուր քննւում է այն հարցը թէ որքան հարկեր է տալիս հայ ազգը իր վրայ իշխողներին, մէջ են բերուած և այն երկիրները, ուր գոյութիւն ունեն հայ գաղթականութիւններ:

Մի քայլ էլ առաջ է գնում Շահամիրեանցը և փորձում է լրացնել աշխարհագրութեան մի կարեւոր պակասը—վիճակագրութիւնը: Այստեղ նա արդէն ոչինչ հաստատուն, զրական տեղեկութիւն չունի և գործում է լոկ իր երևակայութեան օգնութեամբ, ուստի և ընկնում է չափազանցութիւնների մէջ: Նա վերցնում է Հայաստանը հին սահմանների մէջ և այդպիսով ստանում է մի «հայրական ժառանգութիւն», որ տարածւում է Կասպից ծովից մինչև Միջերկրականը: Բնաջինջ անող սուրբ, որ դարերի ընթացքում սպառում էր հայ կեանքը այդ սահմանների մէջ և ահագին գաղթականութիւններ էր հանում մայր երկրից, մեծ նշանակութիւն չունի Շահամիրեանցի համար: Նրա հաշուով դուրս է գալիս մի խիտ, միապաղաղ բնակչութիւն ծովից մինչև ծով: Հայաստանը ունի 20 նահանգ, որոնց մէջ կան 258 գաւառ և 103 քաղաք: Վերածելով այդ բոլոր տեղերը գիւղերի, նա ընդունում է որ ամբողջ Հայաստանում կարելի է ընդունել 77,400 գիւղ. իւրաքանչիւր գիւղ միջին թուով 60 տուն հաշուելով, ստացւում է ընդամենը 4,644,000 տուն: Այնուհետև իւրաքանչիւր տան մէջ ընդունելով 6 հոգի, դուրս է գալիս որ ուրեմն Հայաստանի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը բաղկացած է 27,864,000 հոգուց: Այս քանակութեան ուղիղ կէս մասը համարում է այլազգիների՝ «տաճիկ» անունով, ուրեմն զուտ հայ ազգաբնակչութիւն ստացւում է 13,932,000: Հանելով այս թուից կանանց և ազջիկների մի ենթադրական

*) «Հայկ. Տղ.», I, հր. 161—166:

Թիւ, դարձեալ ընդհանուր թուի կէսը, ինչպէս նաև հարկ չը վճարող ծերերի և մանուկների թիւը, Շահամիրեանցը դուրս է բերում որ պարսիկներին և օսմանցիներին հարկ տուող չափահաս հայ տղամարդկանց թիւն է 5,224,500: Այդ բազմութիւնը տալիս է զլիսահակ 10,449,000 ոսկի և զանազան անուղղակի հարկեր՝ մաքս, հաս, բաժ՝ դարձեալ նոյնքան: Ընդամենն, ուրեմն, հայ ազգի գրպանից դուրս է գալիս տարին 20,898,000 ոսկի կամ 4,179,000 պարսկական թուման:

Ինչո՞ւ համար է այս հարկերի հաշիւը:—Ձը մոռանանք Շահամիրեանցի իսկական նպատակը—հայերին քնից արթնացնելը և ազատութեան սովորեցնելը: Տեսնում էք, ասում է, ինչ անհուն քանակութեամբ հարստութիւն է դուրս գալիս մեզանից ամեն տարի: Սա դեռ մեր յօժարակամ տուրքն է. եթէ աւելացնէք այն հարստութիւնները, որ օտար տիրապետողները խլում են մեզանից զօռով, այն ժամանակ հաշիւ ու համար չէք գտնի: Յայտնի են Սպանիայի հարուստ արծաթահանքերը. բայց հայ ազգը իր տէրերի համար այդ հանքերից էլ մեծ եկամուտների աղբիւր է: Սպանիացիները չարչարուելով են արծաթ հանում իրանց հանքերից, իսկ մեզ վրայ տիրողները մեր կրօնը հայհոյելով, մեր պատիւը ոտնատակ տալով են անում: Օտարները մեզ տիրեցին ոչ թէ իրանց սեփական ոյժով, այլ մեր աջակցութեամբ. մենք տգիտութեամբ նրանց տուինք մեր գանձերը, մեր ցորենը, մեր ձիաները. և նրանք այդպէս զօրեղացան ու տիրեցին մեզ: Եւ ի՞նչ է մեր դրութիւնը: Տիրողները չեն թողնում որ մենք հաջնենք մեր ցանկացած զգեստը, ձի հեծնենք, աղատօրէն ցոյց տանք մեր կանանց և աղջիկների գեղեցկութիւնը. մեր երիտասարդներին չեն թոյլ տալիս ցոյց տալ արիութիւն և քաջութիւն: Կորագլուխ ման ենք գալիս յանցապարտների նման, ծառայ ենք և երիտասարդութեան ժամանակ բռնաբարւում ենք: «Ո՛հ, դառն և սգալի մեծ թշուառութիւն. ո՞վ կարող է հաւաքել ու պատմել ամեն ինչ, եթէ սրանից բերապատիկ աւել էլ գրէ»: Ձեզ չեն թոյլ տալիս մտածել մի ուրիշ բանի մասին, բացի միայն նրանից, որ դուք մի քանի կերակուրներով յագեցնէք ձեր փորի քաղցը և կտաւներով ծածկէք ձեր անդամների մերկութիւնը. բայց ագռաւներն էլ, մկներն էլ, նոյն իսկ այնքան չնչին որդներն էլ կարողանում են կշտացնել իրանց փորը: Չորս հարիւր տարի եղաւ, ինչ մենք բոլորովին հրաժարուեցանք պատերազմներից և խռովութիւններից, հարկատու եղանք օտարներին, որպէս զի աղատենք մեր անձը մահից: Եւ 400 տարիների ընթացքում ամբողջ հայ ազգը՝ աղաւմարդիկ թէ կանայք, ծերեր թէ տղաներ հառաչելով ու յոգոյ

հանելով մեռան տխուր ու անմխիթար մահով: Իսկ եթէ մենք էլ այդպէս վարենք մեր կեանքը, միմիայն մեր փորը լցնելու ջանք անենք, աւելի վատ կերպով պիտի մեռնենք. և ոչ միայն մենք, այլ և մեր որդիները, մեր որդիների որդիները մինչև աշխարհի վերջը:

Ուստի Շահամիրեանցը երդուեցնում է հայերին բոլոր սրբութիւններով, յանուն քաջ նախահայրերի—Հայկի, Արամի, Տրդատի—գործել և գործել ազատութեան համար: Ողորմեցէք, ինքներդ ձեզ ողորմեցէք, ով հայկազուններ. ամօթ չէ որ որդիները ողորմին իրանց մօրը: 400 տարիների ընթացքում մեր շատ նախահայրերը և առաջնորդները մի քանի անգամ աղաչեցին դրացի քրիստոնեաներին, բայց մինչև այսօր ոչ ոք չօգնեց մեզ, ձեռք չը մեկնեց մեզ. իսկ մի քանիսները մեզ մխիթարելու փոխարէն՝ վիրաւորեցին մեզ: Եւ լաւ էր որ այդպէս եղաւ, մենք ոչ որին պարտական չը մնացինք, ամբողջ ժամանակ մեր օգնականը Աստուած էր: Այժմ էլ, յոյս դնելով Աստուծու վրայ, ինչդրենք որ նա սէր դնէ մեր սրտի մէջ, դուցէ արծարծուած սիրոյ բորբոքմամբ օգնենք մեր տառապեալ և ընկած մայր Հայաստանին, ողորմենք նրան: Դժուար չէ ողորմելը. այդ ողորմութիւնը չի պակասեցնի մեր հարատւութիւնները, մեր կերակուրները, մեր զարգերը, որովհետեւ ամեն ինչ մենք մեզ համար ենք անում: Եթէ օտարին անհուն գումարներ ենք տալիս ինչպէս հարկ, ինչեր կարող ենք անել, այդ գումարները մեր օգտին ծառայեցնելով: Նրանք կարող են բաւականութիւն տալ պատերազմողներին, որոնք պիտի յարուցանեն մեր ազգը, վերացնեն մեր նախատիւնքը և ազատեն այն ձեռքերից, որոնք միշտ նեղում են մեզ:

Այսպէս անա, պարզւում է Շահամիրեանցի քարոզած քաղաքական ծրագիրը: Մենք սկսում ենք մտածել որ հնդկաստանցի հայ հայրենասէրը յորդորում է հայերին ապստամբութիւն բարձրացնել: Բայց նա շտապում է զրականապէս յայտարարել որ չունի այդպիսի միտք: Շատ հետաքրքրական է նրա բողոքարարութիւնը: «Մենք չենք ասում որ հայերը ապստամբուեն այլազգիների կամ իրանց կառավարիչների դէմ և աչք դնեն նրանց ստացուածքի վրայ և կամ փնտռեն տան նրանց: Քնն լիցի, դա քրիստոնեաների գործ չէ»: Հապա ինչպէս պիտի գլուխ բերուի Հայաստանի ազատութիւնը: Շահամիրեանցը արդէն ասել է որ մենք նոր բան չենք ուզում, ուրիշի սեփականութիւն խլել չենք կամենում, այլ միայն մեր սեփական ժառանգութիւնն ենք յետ ստանում: Իսկ սա, ինչպէս երևում է, ապրստամբութիւն չէր Շահամիրեանցի համար: Բայց ինչպէս

պէտք էր հասկացնել պարսիկներին և օսմանցիներին թէ հայերը իրաւունք ունեն անկախ ու ազատ ապրել իրանց հայրենիքում: «Եթէ—ասում է Շահամիրեանց—դուրս գան իշխաններ հայոց ազգից—և այդպիսիները կան Հայաստանում—կամ մի ուրիշ մէկը, որ ջանք է անում հայերի ազատութեան համար, այն ժամանակ առաջ պիտի գան հայ համայնքները՝ մէկը միւսից աւել օգնելու նրանց: Վերևում ասացինք որ օգնելը հեշտ է: Հեշտ է, որովհետև եթէ այն հարկերի մի տասներորդ մասը, որ հայերը տալիս են այլազգիներին, տան այդ իշխանին օգնութիւն, նա ինքը կ'իմանայ թէ ինչ պէտք է անել և կ'անէ. և Աստուած էլ նրա օգնականը կը լինի»:

Ուրեմն, Շահամիրեանցի ծրագրով, երևան է զալիս մի իշխան, որ ազատում է Հայաստանը և հայերի պարտքը այն է միայն, որ փողով օգնում են նրան: Կար արդեօք այդպիսի ազատարար: Շահամիրեանցը ճանաչում է այդպիսի մէկին: Նորից մի ակնարկ գցենք նրա գրած հայոց պատմութեան վրայ և կը տեսնենք մի այսպիսի հանգամանք: Այնտեղ, ուր վերջանում է Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, մեր հեղինակը անսպասելի կերպով սկսում է բացատրել թէ Բագրատունիների տոհմը ամբողջապէս չը վերջացաւ, այլ մինչև այժմ էլ պահպանում է իր գոյութիւնը.—նոյն այդ տոհմից է վրաց թագաւորութիւնը: Եւ Շահամիրեանցը սկսում է փառաբանել իր ժամանակի վրաց թագաւորին, որ Հերակլ II էր, անուանելով նրան քաջ, քրիստոնէութեան հզօր ախոյեան և մասնաւորապէս հայ ազգի պաշտպան: Հերակլը, ասում է նա, վճռել է ազատել քրիստոնէութիւնը պարսից և օսմանեան լուծից, իսկ հայերին այնքան սիրում է, որ չէ զանազանում իր սեփական ազգից:

Ահա ուլ էր կանգնած Շահամիրեանցի առաջ իբրև Հայաստանը ազատող: Թէև այս մասին չը կայ գրական, որոշ վկայութիւն «Նոր Տետրակի» մէջ, բայց Շահամիրեանցի նամակադրութիւնները ոչ մի կասկած չեն թողնում որ այդպէս էր նրա միտքը: Նա անմիջական բանակցութիւններ ունէր վրաց թագաւորի հետ, գրում էր և ստանում էր պատասխաններ: Ինչպէս երևում է, հնդկաստանցի մեծատուն հայը պատրաստ էր իր հարստութիւնը մէջ բերել, եթէ Հերակլը յանձն առնէր գործել նրա ծրագրով. և Հերակլը անկարելի չէր համարում այդ առաջարկութիւնը, գոնէ յատուկ մարդիկ էր ուղարկում Հնդկաստան՝ Շահամիրեանցի հետ անձամբ խօսելու: Բայց միայն դրամը չը պիտի լինէր հայերի երախտագիտական հատուցումը: Շահամիրեանցը Հերակլի համար տեղ էր պատրաստում ազատուած Հայաստանի կառավարութեան մէջ: Ահա այստեղ հայ-

րենասէր վաճառականը ներկայանում էր Ասիայի համար մի բոլորովին անօրինակ վերանորոգիչ և հազիւ թէ նրա ծրագրած գործը համոզիչ և ուշադրութեան արժանի լինէր վրաց թագաւորի համար: Շահամիրեանցի գիտաւորութիւնները և քաղաքական գաղափարները հասկանալու համար առայժմ թողնենք նրա բանակցութիւնները և ծանօթանանք նրա մի ուրիշ նշանաւոր աշխատութեան հետ:

«Նոր Տետրակի» հրատարակութիւնից հազիւ մի տարի անցած, Շահամիրեանցը իր տպարանից լոյս հանեց մի նոր գիրք, որի վերնագիրն է «Գիրք անուանեալ Որոգայթ Փառաց»: Ոչինչ չէ ասում այդ վերնագիրը, նոյն իսկ եթէ աւելացնենք նրա բացատրութեան համար գրուած «վասն կալանաւորելոյ ամենայն գործ անկարգութեան» բառերը: Անկարգութիւններ կալանաւորող մի որոգայթ... Որքան խեղճ, միամիտ բացատրութիւն: Բայց դարձեալ չը զարմանանք. մենք գիտենք թէ ինչ է Յակոբ Շահամիրեանցը իբրև հայ հեղինակ: Այժմ աւելացնենք որ այս գրքի մէջ այլ ևս չը կայ աշխատակից Մովսէս Բարազամանցը և դուրս կը գայ այսպիսի մի հանգամանք. «Որոգայթ Փառաց»-ը XVII դարի մեր զարմանալի գրքերից մէկն է նոյն իսկ ամենից շատ զարմանալին, բայց վաճառականի անզրագիտութեամբ սատիկ աղճատուած մի գիրք: Գրական արժէքի տեսակէտից նա ոչինչ է, կարգալ նրան շատ դժուար է.—անհամ, ձանձրացուցիչ շատախօսութիւնների և անվերջ կրկնութիւնների մի քառս է դա: Բայց ինչ անակնկալութիւններ, ինչ գոհարներ ենք գտնում այդ կոպիտ ու անտաշ ստեղծագործութեան մէջ: «Որոգայթը» ուղղակի մի պարծանք է մեր գրականութեան համար: Նա սահմանում է պետական, վարչական, օրէնսդրական կարգեր, որոնք պիտի մտցնուէին ազատուած Հայաստանի մէջ: Հերակլ թագաւորի համար պատրաստուած դերը երևում է գրքի հէնց առաջին երեսի վրայ, ուր կարդում ենք. «Ի թագաւորութեան Յոգոստափայլ Տեառն Երկրորդի Հերակլիոսի ի թիպղիս»:

Ազատել հայերին օտարների ծառայութիւնից բաւական չէր: Պէտք էր որ անկախ Հայաստանը ապրէր իբրև քաղաքական ազատ մարմին, պէտք էր որ իւրաքանչիւր հայ այլ ևս նախարկուած չը լինէր ասիական բռնակալութեան կամայականութիւններին, դառնար իր երկրի տէրը, նրա կառավարողն ու օրէնսդիրը. հաւասարութեան, ազատութեան բոլոր բարիքները վայելող հայ քաղաքացի—այս է այն միտքը, որ ղեկավարել է Շահամիրեանցին իր զարմանալի գիրքը գրելիս: Եւ նա մի երկար, ձանձրալի, շատ տեղ անհասկանալի առաջաբանի մէջ անթիւ անգամ ապացուցանում ու կրկնում է թէ Հայաստանի

փրկութիւնը և երջանկութիւնը պէտք է հիմնել երկու սիւնների վրայ—Օրէնք և Հանրապետութիւն:

Մենք, խօսելով արևմտեան Եւրոպայի մէջ ծաղկած Լուսաւորութեան Դարի մասին *), ցոյց տուինք, որ այդ հսկայ առաջադիմութեան շարժման տեսակէտից մեծ յետադիմութիւն և դժբախտութիւն էր այն գրականութիւնը, որ այդ ժամանակ մշակում էր հայ հոգևորականութեան ձեռքով: Ասացինք որ հիւանդիական փրկիստիանների, հիւ Վօլտէրի, Մօնտէսքիէի մտքերը չէին թափանցում մեր խաւարի մէջ, այլ նոյն իսկ այդ երիտասարդական թարմութեան ոգևորիչ ժամանակներում էլ մենք շարունակում էինք կերակրուել միջնադարեան սխօլաստիկայի և ճշմարտական բարեպաշտութեան գաղափարներով: Յակոբ Շահամիրեանցը մի փայլուն օրինակ է, որ ցոյց է տալիս թէ մենք նոր ժամանակների լոյսի մէջ այդքան դժբախտ ու զրկուած չէինք լինի, եթէ մեզանում գոյութիւն ունենար աշխարհական գրագէտ մի դասակարգ, որ ազատ լինէր վանական նախապաշարմունքներից ու հնամուտութիւնից, կրթուած լինէր եւրոպական գաղափարների վրայ և կարողանար գրականութիւն հիմնել ու պահպանել: Այս անգրագէտ վաճառականը իր անտաշ, թոթով լեզուով **) մեզ ասում է որ ինքը իր ժամանակի գաղափարական շարժումների մի արձագանքն է: Ո՞րտեղից և ի՞նչ պէս նա, մի ասիայի խեղճ մարդ, այդքան բարձր, համարձակ մտքեր սովորեց:

Երբ նա ապացուցանում է միահեծան միապետութեան վնասակարութիւնը, պահանջում է որ ամբողջ ժողովուրդը լինի իր երկրի օրէնսդիրը, մենք այդ տողերի ետևում տեսնում ենք Լօկիլին: Երբ նա սկսում է ճառել, որ բարեկարգութիւնը, մի պետութեան այդ հիմքն ու խարիսխը, հաստատ օրէնքն է, մենք ըմբռնում ենք ամբողջ դատողութիւններ, որոնք Մօնտէսքիէի «Օրէնքների Ոգին» անմահ գրքի ազդեցութեան տակ են կազմուել: Ինքը, Շահամիրեանցը, այդ առաջաբանի մէջ յիշում է եւրոպական ազգերը, անգլիական սահմանադրութիւնը, Հիւսիսային Ամերիկան և յատկապէս Վաշինգտօնին: Եւրոպական ազգերի մասին նա ասում է. թող չառարկեն հայերը թէ այդ կարգերը եթէ այդքան լաւ են, հապա ինչո՞ւ բոլոր եւրոպացիները չեն ընդունում նրանց: Եւրոպական բոլոր ազգերը, պատասխանում

*) Տ. վերևում, գլ. Ա., IV.

**) Մենք չը գիտենք թէ ի՞նչ լեզունքի հետ էր ծանօթ Շահամիրեանցը և ի՞նչ չափով: Այստեղ մենք նկատի ունենք միայն հայերէնագիտութիւնը:

է նա, սրտանց համակրում են այդ կարգերին և շատ տեղ արդէն ժողովրդական ներկայացուցիչներ ժողովներն են օրէնքներ հրատարակում: Օրինակ է բերում անգլիական մեծ ազգի սահմարադրութիւնը: Անգլիայում թէ և կայ թագաւոր, բայց իւրաքանչիւր անհատ վայելում է կատարեալ ազատութիւն՝ օրէնքների պաշտպանութեան տակ:

Սակայն Շահամիրեանցի վրայ ամենից մեծ ազդեցութիւն գործողը, ինչպէս ասել ենք, ամերիկական շարժումն էր: «Այժմ լսում ենք մի նոր բորբոքման մասին, գրում է նա.—իմաստուն մէկը, Վաշինգտոն անունով, բրիտանական ազգից, ծնուած Ամերիկայում, հակառակուելով տէրերին և հաւաքելով Ամերիկայի ժողովրդից շատ զօրք, աշխատում է ազատութիւն գտնել և անկախ լինել. թէն գործի վախճանը դեռ չէ երևացել, բայց ամերիկայիների սրտի ցանկութիւնը բնական է մարդու բնութեան, որովհետեւ չը կայ երկրի երեսին մարդկային ստացուածների մէջ աւելի քաղցր բան, քան ազատութիւնը»: Սա այն ժամանակների լաւագոյն մարդկանց ասածների կրկնութիւնն է: Այսպէս էին վերաբերում ամերիկացիներին Անգլիայի հռչակաւոր պետական մարդիկ, գրողներ. այսպիսի ձայներ էին լսում Եւրոպայի զանազան կողմերից: Ամերիկական ժողովրդի դատը մարդկային պանչելի մեծագործութիւններից ամենաբարձրն էր: Հիւսիսային Ամերիկան ապստամբւում էր Անգլիայի դէմ ոչ այնքան այն պատճառով, որ դադթականութիւնները շատ էին ճնշուած, շատ էին ինքնուրոյնութիւնից ու ինքնավարական ազատութիւններից զրկուած,—այդ կողմից շատ երկիրներ կարող էին նախանձել նրան,—այլ գլխաւորապէս այն պատճառով որ ազատութեան և անկախութեան ոգին հասել էր դարգացման բարձր աստիճանին և գործադրութիւն էր պահանջում: «Անկախութիւն ձեռք բերելու մէջ Ամերիկայում գրիչը պակաս կարևոր ծառայութիւններ չը մատուցեց քան սուրը», ասում է ամերիկական յեղափոխութեան պատմագիրներից մէկը: Այն ժամանակ, երբ Շահամիրեանցը գրում էր իր գիրքը, դեռ չէր սկսուել անգլո-ամերիկական պատերազմը, որի մէջ այնքան պիտի փառաւորուէր մեծ Վաշինգտոնը. բայց գրիչը արդէն հասունացրել և միանգամայն անխուսափելի էր դարձրել այդ ազատարար պատերազմը: Տարիներից ի վեր, սկսած այն ժամանակից, երբ ծագեցին առաջին անհամաձայնութիւնները զադթականութիւնների և Անգլիայի մէջ, ամերիկական լրագիրները պատրաստում էին մտքերը, ներհնչելով ներանց վստահութիւն, քաջութիւն. հրատարակուեցան մի շարք բրօշուրներ, որոնցից մի քանիսը պատմական հռչակ են ստա-

ցել և ահագին տպաւորութիւն էին թողնում ոչ միայն ամե-
րիկացիներին մէջ, այլ և Անգլիայում: Աղատութեան և օրինա-
կանութեան նուիրումը այդ ներբողները մի կրակոտ լեզուով
ազնիւ կըքեր էին յարուցանում, առաջացնում էին մտքերի մի
ահագին յեղափոխութիւն: Եւ ազատ Ամերիկայի հայր Վաշինգ-
տոնի կողքին պատմութիւնը թոյլ է տալիս արժանաւորապէս
կանգնել Սամուէլ Ադամսին, որ գործում էր գրչով, միացնում
էր ամերիկական նահանգները մի նուիրական դրօշակի տակ:

Գաղափարական, վեհ, եռանդուն ժամանակներ էին: Հեշտ
էր այդպիսի ժամանակներում որ նոյն իսկ մեզ պէս մի խեղճ
ազգի միջից դուրս գային Շահամիրեանցներ.—պէտք էր միայն
ուշադրութեամբ ականջ դնել առաջաւոր հոսանքներին: Ինքը,
Անգլիան, ազատութեան այդ սքանչելի հայրենիքը, որքան մեծ
օրինակներ էր տալիս: Վօլտէրին անկեղծ հիացմունք պատճա-
ռած, նրան կրթած, ազատութեան գինուոր դարձրած կրկիրը
թէև սաստիկ գրգռում էր Ամերիկայի իր գաղթականութիւն-
ների դէմ, բայց այնտեղ չէին պակասում պետական և գրական
մեծ մարդիկ, որոնք պաշտպանում էին ազատութեան անունով
ոտքի կանգնած ամերիկացիներին, չէին քաշում բացարձակ
ասելու իրանց հայրենակիցներին, իրանց կառավարութեան,
թէ նրանք անարդար են, թէ նրանք ճշշում, սպանում են ա-
զատութիւնը: Այդ հոյակապ անձնաւորութիւններից էին Ուի-
լիամ Պիտտ և Բօրկս «Ես չատ ուրախ եմ, որ Ամերիկան դի-
մադրում է,—ասաց Պիտտ իր մի ճառի մէջ.—երեք միլիօն
մարդիկ, որոնք ընդունակ կը լինէին այնքան խլացնել իրանց
մէջ ազատութեան զգացմունքը, որ յօժարալիւս ստրկութեան
ենթարկուէին, կարող կը լինէին մի լաւ գործիք դառնալ մնացած
անգլիացիներին էլ ստրկացնելու համար... Ամերիկայի ներկայ
ապստամբութեան ոգին այն իսկ ոգին է, որ մեղանում հաս-
տատեց մեր ազատութեան էական, հիմնական և մեծ սկզբուն-
քը, որ սահմանում է թէ Անգլիայի հպատակներից ոչ մէկը չէ
կարող ենթարկուել որեւէ հարկի առանց նրա անձնական համա-
ձայնութեան: Այս փառաւոր ոգին Ամերիկայում ոգևորել է երեք
միլիօն մարդկանց, որոնք նախապատիւ են համարում աղքատ
ու ազատ լինել, քան զտնուել ամօթալի հարստութեան և ոս-
կեղծած շղթաների մէջ. պաշտպանելով իրանց իրաւունքները,
նրանք կը մեռնեն իբրև մարդիկ, այն էլ իբրև ազատ մարդիկ:
Իբրև անգլիացի ծագմամբ և սկզբունքներով, ես ընդունում եմ
որ ամերիկացիները ունեն բարձրագոյն և անկողոստելի իրա-
ւունք իրանց սեփականութեան վրայ, իսկ այս իրաւունքի տե-
սակէտից արդարացի է որ նրանք պաշտպանեն իրանց մինչև

վերջին ծայրայեղութիւնը» *)։ Պէտք է յիշատակել միւս ճառախօսներին, գրողներին. պէտք է աւելացնել, որ նոյն այս եռուն ժամանակներում լոյս տեսան իւնիոսի հռչակաւոր «Նամակները», որոնք պաշտպանում էին քաղաքացիական ազատութիւնը և որոնցից մէկը ուղղած էր նոյն իսկ անգլիական թագաւորին և ցոյց էր տալիս թէ նրա, թագաւորի, ամբողջ դժբախտութիւնն այն է, որ նա երբեք չէ լսել ճշմարտութեան լեզուն։ Ամեն տեղ կատաղի, տաղանդաւոր պաշտպանութիւն մի և նոյն վեհ գաղափարների—ազատութեան, մարդկային իրաւունքների։ Հնդկաստանում նստած մեր խեղճ, բարի, հայրենասէր Շահամիրեանցը որքան առատ ու փայլուն լոյսերով էր սղողուած։

Բայց ժամանակակից այդքան հզօր գրողներին ու գործօններին, Շահամիրեանցին էր նայում և մի փառահեղ օրինակ խոր հնութեան միջից։ Դա հանրապետական Հոօմն էր։ Արդէն Մօստեպէէն, ինչպէս իր տեղում յիշեցինք, մի աշխատութեան մէջ քննել էր հոմէական պետութեան զարգացման և անկման պատճառները և ցոյց էր տուել որ հանրապետութիւնն էր Հոօմի փառքի և ոյժի գլխաւոր աղբիւրը. երբ ազատ քաղաքացիների մէջ թուլացան հանրապետական զգացմունքները, պետութիւնն էլ սկսեց փչանալ, զարգացնել իր մէջ այնպիսի արատներ, որոնք պիտի հարթէին նրա անկման ճանապարհը։ Շահամիրեանցը կրկնում է նոյն այս միտքը. նա էլ նոյն կերպով է պատճառաբանում Հոօմի քայքայումը։ Ո՛րպիսի ոգևորութեամբ է նա վերաբերում այնպիսի մի հանրապետական գործիչին, ինչպէս էր, օրինակ, Կինկիննատոս, որ պետութեան առաջին մարդ լինելուց յետոյ քաշւում է գիւղը և սկսում է հողը վարել իբրեւ մի հասարակ մշակ։ Շահամիրեանցը շատ ցանկալի է համարում որ Հոօմի պատմութիւնը հայերէն թարգմանուի և մաղթում է որ այդ հռչակաւոր հանրապետութեան ոգին իջնէ հայերի վրայ, տարածուի նրանց մէջ, բայց, ի հարկէ, հեթանոսական կրօնից։

Եւ ահա այս բոլոր առաջնորդների ղեկավարութեամբ մեր հեղինակը գալիս է երկար ու բարակ բացատրելու թէ Հայաստանը միապետութիւն չը պիտի լինի։ Այդպէս է թեւադրում մեր պատմական անցեալը, այդպէս է ցոյց տալիս և բնական օրէնքը։ Հայաստանի պատմութեան նա մօտիկ ծանօթ չէ, լաւ ուսումնասիրել է, ինչպէս տեսանք, միայն Մովսէս Խորենացուն։ Բայց այս պատմագրի լուսաբանած շրջանն էլ բաւական է որ Շահամիրեանցը համոզուի, թէ Հայաստանի դժբախտութեան

*) Тэнь—«Истор. ант. лит.», т. II, стр. 194.

պատճառը միապետութիւնն էր: Մի մարդ, ասում է նա, կանգնում էր պետութեան գլուխ, անում էր ինչ ուզում էր, իսկ արածները մեծ մասամբ վերստին էին, որովհետև նա չունէր խորհրդականներ ժողովրդի կողմից: Գոյութիւն չունէին հաստատուն օրէնքներ, որոնց հպատակութիւն ամենը. և սա մի մեծ աղէտ էր մեր աշխարհի համար. Հայաստանը կործանուեց այն պատճառով, որ արդար ու իմաստուն օրէնքների մասին հասկացողութիւն չունէր: Տիրում էր բարբարոսական միապետութիւն, և գլխաւոր կառավարողը, իր քմահաճութիւններին ու կամայականութիւններին թողնուած մի բռնապետ, գործում էր մեծամեծ սխալներ, որոնցից վնասուողը ժողովուրդն էր: Մեր շատ թագաւորներ և իշխողներ «ամբարիշտ ու անիրաւ էին և վարում էին իրանց իշխանութիւնը գողողութեամբ և ինքնահաւանութեամբ, զրկելով, կողոպտելով, լրկելով կամ անասնական բնութեամբ անցկացնելով իրանց կեանքը, մինչև որ կորան իրանք և կորցրին մեր պատիւը և հայոց սերունդը մատնեցին գերութեան, իսկ մեր աշխարհը ուրիշների ժառանգութիւն դարձրին»: Հայերի անկարգութիւնը նրանց անկման, ստորացման և անասնի թշուառութեան պատճառ դարձաւ: Չէ եղել և չէ կարող լինել արեգակի տակ ոչ մի բան, որ չունենայ օրէնք. ամեն մի գործ աւերւում, ոչնչանում է, երբ հակառակ է օրէնքին:

Այս մտածութիւնները արդարացի են մեծ մասամբ. Հայոց երկիրը իր քաղաքական անկախութեան միջոցին մի ափական բռնապետութիւն էր: Շահամիրեանցը չէր սխալւում. թէև միայն Մովսէս Խորենացին էր նրա միակ աղբիւրը, բայց յայտնի է, որ ոչ միայն Արշակունիների, այլ և Բագրատունիների ժամանակ գրաւոր հաստատուն օրէնքներ գոյութիւն չունէին մեղանում: Եւ այսպէս շարունակուեց մինչև XIII դարի սկիզբը, երբ մի հայ վարդապետ հաւաքեց և կարգաւորեց մի դատաստանագիրք, որ իր բազմաթիւ պակասութիւններով հանդերձ՝ հայերէն միակ իրաւաբանական գիրքն է մեր ամբողջ պատմութեան մէջ *): Բռնապետութիւնը հէնց այն պետական կազմակերպութիւնն է, որ օրէնքներ չունի: Տեսնենք թէ ինչպէս է բնորոշում Մօստեպրէն բռնապետութիւնը. «Բռնապետական իշխանութեան բնութիւնն այն է, որ մի մարդ է այդ իշխանութեան տէրը և այդ մի մարդը այդ իշխանութեան գործադրութիւնը յանձնում է նոյնպէս մէկին: Մի մարդ, որին բոլոր հինգ զգայարանք-

*) Վ. Վ. Բաստամեան—«Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք», Վարդապատ, 1880, առաջաբան, եր. 13—52:

ները միշտ ասում են թէ նա ամեն ինչ է, իսկ մնացած մարդիկ ոչինչ են, բնականաբար ծոյլ է, ասէտ, վաւաչոտ: Ուստի նա ինքը չէ գործերով պարապում: Բայց եթէ նա այդ գործերը յանձնէ մի քանի մարդկանց, սրանց մէջ կը սկսուեն երկպառակութիւններ, ինտրիգներ, որովհետեւ իւրաքանչիւրը կը ձգտէ ստրուկների մէջ առաջինը լինելու պատիւն ստանալ: Բռնապետութեան սկզբունքը երկիւղն է: Այստեղ արդէն չէ կարելի մեղմ լինել. «Եթէ բռնակալական պետութեան մէջ թագաւորը գէթ մի վայրկեան ցած գցէ սպառնացող ձեռքը, եթէ նա չը կարողանայ իսկոյն և եթ ոչնչացնել այն մարդկանց, որոնք առաջին տեղերն են զբաղում պետութեան մէջ, — ամեն ինչ կորած է, որովհետեւ երկիւղը — միակ շարժող սկզբունքը այս տեսակ կառավարութեան մէջ — անյայտացել է և ժողովուրդը այլ ևս չունի հովանաւոր» *): Շահ-Հիւսէյնը, ասում է Մօնտեսքիէ, դեռ Միր-Վէյսի արշաւանքից առաջ էր զգում որ իր պետութիւնը պիտի քանդուի, որովհետեւ ինքը արիւն քիչ էր թափել: Բռնապետութիւնը, ուրեմն, չէ կարող թոյլ լինել, այլապէս նա չէ էլ կարող գոյութիւն պահպանել: Սա իսկապէս մի սարսափելի դրութիւն է: Իսկ Հայաստանը միշտ թոյլ էր, հետեաբար և ամենադժբախտը բռնապետութիւնների մէջ: Այս հանգամանքն էր, որ հասկանալի դառնալով Շահամիրեանցին, հարկադրում էր նրան պնդել թէ Հայաստանի կործանողը միապետութիւնն էր: Բայց այստեղ մեր հեղինակին անժանօթ է մնացել մի ուրիշ, շատ կարևոր հարց. կարո՞ղ էր Հայաստանը մի անկարգ բռնապետութիւն չը լինել: Եթէ Շահամիրեանցը աւելի խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն կատարելու հնարաւորութիւնն ունենար, նա կը տեսնէր որ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել Ասիայի այն անկիւնում, ուր հայերն էին ապրում: Մի ազգ, որ տասնեակ դարերի ընթացքում չէր կարողացել հասկանալ զբաւոր, հաստատուն օրէնքների անհրաժեշտութիւնը, մի ազգ, որի մէջ չափազանց զարգացած էր աւատական սիստէմը, որ երբէք չը մտածեց այդ սիստէմը վերացնելու և ընդհանուր համայնական շահեր ու գաղափարներ իւրացնելու մասին, կարո՞ղ էր այլ ճակատագիր ունենալ, կարո՞ղ էր ստեղծել հանրապետութիւն կամ օրէնքների վրայ յենուած միապետութիւն: — Չէր կարող: Կառավարութիւնները ստեղծում են ժողովուրդները, իսկ ժողովրդից կարելի է պահանջել աւելի կատարելալ կառավարչական ձև միայն այն դէպքում, երբ նա հասել է կուլտուրական զարգացման մի յայտնի աստիճանին:

*) «О духѣ законовъ», СПб., 1900, кр. 31.

Բնական օրէնքների տեսակէտից էլ Շահամիրեանցը անարդար և անբնական էր գտնում միապետութիւնը: Մի անհատ չէ կարող այնքան կատարելաբար լինել, պակասութիւններից ու արատներից այնքան ազատ, որ նրան կարելի լինի յանձնել անսահման իշխանութիւն մի ամբողջ ազգի վրայ: Թագաւորել կարող է միայն Աստուած. մահկանացու մարդը չունի նրա անսխալականութիւնը, նրա գերազոյն յատկութիւնները. մարդը երբեմն բարկանում է, երբեմն ծուլանում, երբեմն ուրախ է, երբեմն տխուր, երբեմն զայրացկոտ, երբեմն գլխած: Ուրեմն «չը պիտի տանք մեր սանձը այնպիսի ինքնակալի ձեռքը, որ ճմլէ մեր կզակը իր կամքի և հաճոյքի համաձայն»: Մարդիկ ծնւում են ազատ և համահաւասար. և նրանք, մեծից մինչև փոքրը, պիտի կազմեն մի հօտ, որի կառավարողը պիտի լինի ոչ թէ այս կամ այն անհատի կամքը, քմահաճութիւնը, այլ մի և ընդհանուր Օրէնքը: Երկիւղը, բռնապետութեան այս գլխաւոր և միակ հիմքը, չէ կարող արգարացնել մարդուն, որ կամաւ հրաժարւում է ազատութիւնից և ենթարկւում բռնակալի ձեռքին: «Դու մահուան երկիւղի պատճառով թուլանում ես քո ազատութիւնից և հնազանդւում ես անօրէններին. բայց ահա մի ամենամանր կարիճ կամ օձ և կամ մի անմարս սառն կերակուր կարող է այդպիսի մահ բերել քո բնական կեանքին: Ասել է թէ ամեն թուաւոր կենդանի կարող է քո թագաւորը լինել: Ո՛չ: Մեզ հարկաւոր է մեռնել ազատ և պատրաստել մեզ համար յաւիտեանական կեանք: Անասուններն էլ չունեն իրանց մէջ մէկը, որ ինքնակալ և ինքնակամ հրամայող լինէր նրանց վրայ, ուրեմն որքան ամօթ է մեր բանականութեան համար լինել հնազանդ մի մարդու, որ մեր նմանութիւնն ու բնութիւնն ունի, որ ինքնակամ հրամայող է դառնում մեզ վրայ»: Ո՛չ, կառավարողը ինքը, ժողովուրդը պիտի լինի. թագաւորը Օրէնքը պիտի լինի: Մարդու և Աստուծու մէջ կարող է միայն մի ծայրագոյն իշխանութիւն լինել—Օրէնքը, որ ամեն մէկին տալիս է իր երկիրը կառավարելու, նրա ճակատագիրը տնօրինելու իրաւունքը:

Բայց ինչպէս կարող են միլիօնաւոր մարդիկ կառավարել երկիրը: Հարկաւոր չէ որ այդ միլիօնները հաւաքուեն միասին, վճռեն իրանց անելիքները: Մի կալում դարսուած է մեծ քանակութեամբ ցորեն. այդ ցորենի արժանաւորութիւնն իմանալու համար բաւական է նրանից վերցնել մի բուռ միայն: Այդպէս էլ ժողովուրդը. բաւական է մեր երկրում գտնուող իւրաքանչիւր տասը հազար տանից երկու-երկու ներկայացուցիչ ընտրել, դրանք կը դառնան իրանց ընտրող բաղմութեան փո-

խանորդ և կը կատարեն նրա բոլոր գործերը: Փոխանորդները կը ժողովուեն միասին, կը մշակեն օրէնքներ, հարկաւոր է իշխանութիւն, որ գործադրէ օրէնքները, և այդ իշխանութիւնը կ'ընտրուի փոխանորդների միջից մի յայտնի ժամանակով: Իրանց աստիճանի համեմատ այդ պաշտօնականները վայելում են պատիւներ, բայց երբէք իշխանաւորներ չեն, այլ ժողովրդի սպասաւորներ, նրան ծառայողներ, ինչպէս Աւետարանում ասուած է, թէ ով ձեր մէջ մեծ է, նա պիտի լինի ամենքի սպասաւոր:

Այսպէս, ուրեմն, Շահամիրեանցը առաջարկում է Հայաստանի համար հանրապետական կառավարութիւն, հիմնուած ռամկավարական սկզբունքների վրայ: Հանրապետական կարգերի հետ ծանօթացնելը բաւական չէ համարել նա. իր այդ մտքերը բազմաթիւ կրկնութիւններով ապացուցանելուց յետոյ դիմում է գործնական միջոյին—տալիս է օրէնքների մի ծրագիր, որ զրբի ամենահետաքրքրական կողմն է ներկայացնում. այդտեղ կայ թէ հայկական հանրապետութեան սահմանադրութիւնը, թէ քրէական և քաղաքացիական օրէնքների մի ժողովածու: Եւ Շահամիրեանցը հաւատում է որ այդ կարգերը կարող են հեշտութեամբ հաստատուել Հայաստանի հողի վրայ: Հարկաւոր է որ ժողովրդի մէջ տեղի ունենայ մի յայտնի պատրաստութիւն՝ այդ օտար ու նոր սկզբունքներն ըմբռնելու և գործադրելու համար: Շահամիրեանցը գտնում է որ բաւական կը լինի և այն, եթէ հայերը հասկանան իրանց պարտաւորութիւնները, որոնք ձևակերպուած են այսպէս. 1) Հայաստանի զխաւորները (դետապետ) պէտք է հրամայեն Հայաստանում ապրող բոլոր մարդկանց, արու թէ էգ, սովորել զրել ու կարդալ հայերէն. 2) Հայ հայրերը իրանց որդիներին պիտի նախ հայերէն գրագիտութիւն սովորեցնեն, ապա զինուորութիւն, ինչպէս պիտի սովորեցնեն նաև հնազանդուել Օրէնքներին. 3) Հայ տիկիւնները պէտք է հաւանեցնեն իրանց և իրանց աղջիկների սրտերը ամուսին ընտրել քաջ մարդկանցից ու յաղթող զինուորներից և ամաչեցնեն իրանց ամուսիններին, երբ սրանք կը մտնեն ուրիշ աղգերի ծառայութեան մէջ: «Այսքան օգնութիւն ձեր կողմից բաւական կը լինի որ հայոց ազգը փայլէ երջանկութեամբ Հայաստան աշխարհի երեսին»:

Մենք կը տեսնենք որ «այդքան օգնութիւնը» բաւական չէր, կը տեսնենք որ Շահամիրեանցի գործը ամբողջովին մի ուսուցիչ էր: Բայց առայժմ դեռ զիմենք նրա խմբագրած օրէնքներին: «Որոգայթ Փառաց»-ը առհասարակ այնքան նշանաւոր դիւր է, որ արժէր նրան մի առաձին մանրամասն ուսումնասիրու-

Թեան առարկայ դարձնել, ցոյց տալ այն աղբիւրները, որոնք ղեկավարել են Շահամիրեանցին մի այդպիսի գործ պատրաստելիս: Իսկ թէ մեզանում շատ հեշտերից ու սովորականներից չէր այդ գործը, կարելի է իմանալ հէնց նրանից, որ իրաւաբանութիւնը հայոց գրականութեան մէջ համարեա անյայտ մնայած մի ճիւղ է և բացի Մխիթար Գօշի «Դատաստանագրութիւն» մենք հազիւ թէ կարողանանք գտնել մի այլ գիրք, որի առարկան լինէին օրէնքները: Շահամիրեանցի օրէնագիրքը Մխիթար Գօշի հետ համեմատած այն առաւելութիւնն ունի, որ միայն քրէական ու քաղաքացիական իրաւունքը չէ շօշափում, այլ և պետական, հասարակական իրաւունքը: Սակայն մենք այստեղ չենք կարող մանրակրկիտ կերպով քննել «Որոգայթ Փառացը». մեր աշխատութեան ծրագիրը ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է դարձնում որ այստեղ մենք կարող ինք միայն Շահամիրեանցի օրէնքների էութիւնը դնել:

Շահամիրեանցը չէ կարողացել մի յայտնի սիստէմով դասաւորել իր օրէնքները: Ընդամենը 521 յօդուած է նա խմբագրել և դրանք խառնուած են վայրիվերոյ. երեսում է որ հեղինակը ինչ որ գտել է կամ ինչ որ յիշել է, իսկոյն գրել է, չը մտածելով կարգի և հետևողականութեան մասին: Խառն է ոչ միայն դասաւորութիւնը, խառն են և հայեացքները: Խիստ ազատամիտ առաջադիմական որոշումների հետ մենք տեսնում ենք յօդուածներ, որոնք շատ միամիտ են, յետադիմական, նոյն իսկ տախկան: Յանկարծ, հանրապետական խիստ լայն սկզբունքներ արծարծող յօդուածների շարքում ձեր աչքին է ընկնում, օրինակ, մի յատուկ յօդուած, որ արգելում է բախլա ցանել Հայաստանում, երևի այդ բոյսի յատկութիւնը ի նկատի առնելով: Այս խառնաշփոթութեան մէջ մենք կը փորձենք որոնել հետևեալ կէտերը. 1) Պետական կազմակերպութիւն. 2) Հասարակական կարգեր. 3) Դատաստանական օրէնքներ:

I. Պետական կազմակերպութիւն: Կասպիական ծովից մինչև Կիլիկիայի արևմտեան սահմանները և Տալք նահանգից մինչև Տաւրոս լեռները Հայաստան է և պիտի յաւիտեան մնայ հայերի ժառանգութիւն, առանց մի քայլ տեղ անգամ պակասեցնելու: Պետութիւնը հիմնւում է ազգայնամոլական սկզբունքների վրայ. իղձի և անձնաւորութեան կատարեալ ազատութիւն է, բայց իւրաքանչիւր մարդ, որ ապրում է Հայաստանում, պիտի իրան պատիւ համարէ հայ կոչուելը և պիտի սովորէ հայերէն: Բոլոր պետական և հասարակական պաշտօնները տրւում են միմիայն լուսաւորչական եկեղեցուն պատկանող հայերին, թէև միւս կրօնները ազատութիւն են վայելում: Պե-

տուութեան ամբողջ մեքենան հիմնուած է ընտրողական սկզբունքի վրայ. ձայնատուութեան իրաւունքը չէ սահմանափակուած, ընդհանուր է: Իւրաքանչիւր տասն երկու հազար տուն ընտրում է երկու փոխանորդ կամ, խօսելով ներկայի լեզուով, պատգամաւոր: Պատգամաւորները իրանց ընտրողներից ստանում են ոտճիկ: Նրանցից է կազմուած պետական ամբողջ պաշտօնէութիւնը—գործադիր, վարչական, դատաստանական մարմինները, նոյն իսկ զօրքի գլխաւոր հրամանատարները: Պատգամաւորները ընտրուած են երեք տարով. այդ ժամանակն է որոշուած և բոլոր ընտրովի պաշտօնէութիւնների համար, իսկ իւրաքանչիւր երեք տարուց յետոյ լիազօրութիւնները վերանորոգուած են ընտրութեամբ. վերընտրուել թոյլատրուած է ամենքին, թէ պատգամաւորներին, թէ նրանցից ընտրուած պաշտօնեաներին:

Հանրապետութեան միջուկը, ի հարկէ, այդ պատգամաւորների ժողովն է, որ մշակում է օրէնքներ երկրի համար և միակ բարձրագոյն հիմնարկութիւնն է: Հարցերը այդտեղ վճռում են վիճաբանութիւններով և ձայների բացարձակ առաւելութեամբ: Պատգամաւորները իրանց միջից ընտրում են գործադիր իշխանութեան գլուխ, որ կոչւում է նախարար. դա հանրապետութեան նախագահն է: Այլա զայիս են միւս պաշտօնեաները: Նախարարը ունի առանձին ծածուկ խորհուրդ, բաղկացած 6 հոգուց: Մինիստրութիւններ այն ձևով, ինչպէս գոյութիւն ունեն այժմ, չը կան: Դրանց փոխարէն տեսնում ենք այսպիսի անուններով հիմնարկութիւններ. լրտեսապետութիւն, զինապետութիւն, վառոդապետութիւն, կառապետութիւն, վրանապետութիւն, կերակրապետութիւն, զանձապետութիւն, երկրաչափութիւն, պետ տկարներ և ագքատներ: Առաջին հինգ հիմնարկութիւնները զինուորական են. կերակրապետութիւնը իր տեսակի երկրագործական մինիստրութիւն է, զանձապետութիւնը—ֆինանսների: Հետաքրքրական է կերակրապետութիւնը: Նա պիտի հսկէ հողագործութեան վրայ, որպէս զի անմշակ հողեր չը մնան. և եթէ երկրագործները միջոց չունեն վարելու և հնձելու, պետութիւնը պիտի միջոյներ տայ այդպիսիներին: Ժողովրդի կերակրի գլխաւոր հոգսը այդ պաշտօնէութեան վրայ է: Նա պիտի երեք տարուայ պաշար պահէ հասարակական շտեմարաններում, ամեն տարի հաւաքելով հացահատիկներ: Բոլոր այս հիմնարկութիւնները կառավարւում են երեք-երեք մարդկանց ձեռքով, որոնք յատկապէս ընտրուած են պատգամաւորներից: Ընտրուած են բացի դրանից և քաղաքներ կառավարողներ, զօրքի սպարապետներ, հազարապետներ, հարկերի վրայ հսկող

պաշտօնեաներ, ինչպէս նաև 60 դատաւորներ բարձրագոյն կամ մայր դատարանի համար: Կայ և մի պատուաւոր պաշտօն, որ կոչուում է «Հայր Հայաստանեայց», սա ընտրուում է երեք օրուայ ժամանակով և պաշտօն ունի երդուեցնելու բոլոր պաշտօնեաներին: Իւրաքանչիւր պաշտօնեայի ընտրութեան մասին կազմուած են պաշտօնական թղթեր կամ նամակներ, որոնց օրինակները ամենայն մանրամասնութիւններով դրել է Շահամիրեանցը իր գրքի մէջ:

Բոլոր պաշտօնեաները պատասխանատու անձնաւորութիւններ են ազգի առաջ. պաշտօնը չէ արգելում որ զանցառու կամ կաշառակեր պաշտօնեան, սկսած նախարարից, դատի ենթարկուի և հեռացուի իր տեղից: Նախարարի պաշտօնի հետ կապուած են հետեւեալ պարտաւորութիւններն ու իրաւունքը. խստութեամբ պահպանել օրէնքները, լինել հայ ազգի ներկայացուցիչ և բերան, վարել արտաքին քաղաքականութիւնը՝ պատեհալմ հրատարակելու և հաշտութիւն կնքելու իրաւունքով: Նախարարը զօրքերի ծայրագոյն հրամանատարն է, իրաւունք ունի ներումն չնորհել մահապարտներին, բայց տարին եօթն անգամից ոչ աւել: Նա հայերի առաջին պաշտօնատարն է, մի և նոյն ժամանակ և հաւատարիմ սպասաւորը:

Մի առանձին յօդուածով նախարարութիւնը դարձնում է ժառանգական: Դա կարող է լինել այն դէպքում, երբ Հայաստանում կը յայտնուեն նախկին թագաւորական տների ժառանգներ, մարդիկ, որոնք կ'ապացուցանեն թէ իրանք սերուած են կամ Հայկից կամ Վաղարշակից և կամ Բագրատից: Այդպիսիները պէտք է լինեն հայ-լուսաւորչական և նախարարութիւն են անում մինչև մահ, իսկ մահից յետոյ նոյն պաշտօնը ժառանգում են նրանց որդիները: Այսպիսով Շահամիրեանցը մի ձեռքով քանդում է այն, ինչ չինել էր միւս ձեռքով: Պետութեան առաջին պաշտօնեային դարձնելով ժառանգական, նա իսկապէս հիմքից խախտում էր իր հանրապետութիւնը և տեղը դնում էր սահմանադրական միապետութիւն: Եւ ինչո՞ւ էր նա այդպէս անում: Հայկի ու Վաղարշակի ժառանգներին նա հազիւ թէ սպասելիս լինէր. այնքան հեռաւոր հնութիւնից չէր կարող սերունդ պահուել: Ուրիշ բան է Բագրատը. մենք արդէն տեսանք որ սրա սերունդը դեռ շարունակուում էր—վրաց թագաւորը: Յատկապէս Հերակլի համար էր դրուած այդ տարօրինակ յօդուածը. Շահամիրեանցը կամենում էր այս կերպով վարձահատոյց լինել Հերակլին, մատուցանելով նրան ժառանգական նախագահութեան կամ, որ համարեա միևնոյնն էր, սահմա-

նադրական միապետի պաշտօնը, նրա ազատած Հայաստանում Մինչդեռ ընտրուած նախարարը միայն ինքն էր ոռծիկ ստանում, ժառանգական նախարարի որդիներին էլ, արու թէ էգ, յատկացւում էին ոռծիկներ:

Պետութեան գլխաւոր նեղուկը զօրքն է: Հայոց զօրքերի թիւը Շահամիրեանցը որոշում է 90 հազար, զրանից 21 հազարը ձիաւոր, 69 հազարը—հետուակ: Բանակը բաժանւում էր երեք սպարապետութեան, որոնք կոչւում են կարմիր, կապոյտ և դեղին: Այդ գոյները դրօշակների գոյներն են. և դրա համեմատ էլ սպարապետների և զինուորների գդակն ու կապան պիտի լինեն կամ կարմիր, կամ կապոյտ, կամ դեղին: Շահամիրեանցը առանձին ուշադրութեամբ է վերաբերւում զօրքին և աշխատում է իր օրէնքների մէջ նախատեսել զինուորական ծառայութեան բոլոր մանրամասնութիւնները, նոյն իսկ այնպիսիները, որոնք հասկանալի են ինքն ըստ ինքեան: Այսպէս, մի առանձին յօդուած ասում է. «Գիշերապահ զինուորը եթէ քնէ իր ծառայութիւնը կատարելիս, պիտի պատժուի»: Կամ թէ պատերազմի ժամանակ իւրաքանչիւր զօրաբաժին, նախ քան քնելը, պիտի պահապաններ նշանակէ, որպէս զի անալինկալ յարձակումն չը լինի: Ինչպէս տեսանք, զօրքի բոլոր հրամանատարները, նախարարից սկսած մինչև հազարապետները, ընտրովի են. առաջին անգամից զարմանալի է թւում, որ հրամանատարներ ընտրողը ինքը, զօրքը չէ, այլ ժողովրդի պատգամաւորները: Բայց պէտք է իմանալ որ Շահամիրեանցի կանոններով իւրաքանչիւր հայ զինուոր է. 12 տարեկան հասակից նա պիտի զինավարժութիւն և զինուորական ծառայութիւն սովորէ: Գործող բանակի մէջ երիտասարդները մտնում են վիճակահանութեամբ. 100-ից 5-ը պիտի զինուոր գնան վիճակ հանելով և ծառայեն 7 տարի զօրքի մէջ: Ընդհանուր զինուորագրութեան այս կանոնը շատ հետաքրքրական է այն ժամանակների համար: Եւրօպական շատ կարգերի ենք հանդիպում այդ զինուորական կազմակերպութեան մէջ: Բայց և տեսնում ենք այնպիսի հին կարգ, որպիսին է պատերազմական աւարի բաժանումը: Թըշ-նամուց խլած ամեն բան—ոսկի, արծաթ, ակնքեր, ամեն տեսակ անասուններ, իւղ, ձէթ, գինի պէտք է վաճառել հրապարակական աճուրդով և գոյացած գումարը բաժանել հրամանատարներին և զինուորներին. նախարարը ստանում է 5 տոկոս *),

*) Հետաքրքրողների համար զննեք այստեղ հայոց նախարարի պաշտօնական համազգեստի նկարագրութիւնը. «Սև ուրար թիկնամէջով: Ուրարի վրայ մի ոսկէտիպ առիւծ: Ակներից շինած մի ճառագայթ ձախ կրծքի վրայ: Այդ ճառագայթի մէջ «Դառն Աստուծոյ» դրօշակ խաչով:

ձիաւոր զօրքը 16, իսկ հետեւեալը—34 տոկոս: Պատերազմի ժամանակ ոչ մի զինուոր իրաւունք չունի նոյն իսկ մի ձու առնել բնակիչներից զօռով. ամեն բան պէտք է առնուի փողով:

Պետութեան եկամուտները գոյանում են հարկերից և տուրքերից: Գլխահարկ գոյութիւն չունի, որովհետեւ նա ստորկութեան նշան է, մինչդեռ Հայաստանում ապրող իւրաքանչիւր մարդ միանգամայն ազատ է: Գլխահարկի փոխարէն ազգաբնակութիւնը տալիս է հարկ իր կերած կերակրից, հագած զգեստից և գործածած ազից: Ենթադրւում է Հայաստանի մէջ 24 միլիոն բնակիչ. իւրաքանչիւր անհատ տարեկան տալիս է 40 դահեկան կերակրի համար, 10 դահեկան զգեստի և նոյնքան էլ ազի հարկ: Մնացած եկամուտները ստացւում են անուղղակի հարկերից. մաքս ներմուծող ապրանքներից, առևտուրի, անշարժ կալուածքների և այլ տուրքեր: Ընդամենը այդպիսով ստացւում է 1320 միլիոն դահեկան կամ 66 միլիոն պարսկական թուման: Հետաքրքրական է հարկերի մի տեսակը: Մօնտեքիէն ասում է որ իւրաքանչիւր հանրապետութեան թշնամին փափկակեցութիւնն է, զեղխութիւնը. այդ պատճառով էլ հռոմէական հանրապետութիւնը օրէնքներ էր հրատարակում աւելորդ ծախսարարութիւնների դէմ: Շահամիրեանցն էլ, երևի հէնց այդ հանգամանքի ազդեցութեան տակ, հարկերի է ենթարկում այն բոլորը առարկաները, որոնք անհրաժեշտ չեն սովորական, միջակ կեցութեան մէջ: Ով միջոց ունի հարուստ ու չքեղ ապրելու, նա պիտի տուրք տայ պետութեան՝ այդ չքեղութեան իրերից: Ահա ինչ յօդուածներ ենք գտնում: «Սաղրի կօշիկ հագնողն հատուցէ տարէն երկու դրամ արծաթ, կանայք ազատ». «Ջառ գօտիկ և զառ հաշիա զգենողն տարէն տասն դահեկան, կանայք ազատ»: Տուրք է վճարում զարդարուն սենեակում ապրողը, մետաքսէ գորգի վրայ նստողը, մի կանգունից աւելի մեծութեամբ հայելի պահողը, կառքեր ունեցողը, մարմարեայ աւաղան շինել տուողը և այլն:

Այժմ նայենք ծախսերին: Պետական եկամուտների մեծագոյն մասը յատկացրած է բանակին. մնում են մի քանի թիթի գումարներ միայն աղքատներին խնամելու, որը մանուկներին ուսում տալու, դեղերի և բժիշկների համար: Հանրապետութիւնը սեփական նախաձեռնութիւն չունի երկրի կրթական-

Մի ոսկէ շղթայ պարանոցից կախուած և այդ շղթայի ծայրին մի ոսկէ ձիաւոր: Վերարկուն մի սև ու երկար փիւտն է և փիւտնի ներսը (աստառը) մկան մոլորից. մէջքին կապած է սուր, իշխանական ցուպ ձեռքին. թագապսակ գլխի վրայ և խաչ՝ զագաթի վրայ:

կուլտուրական գործերի մէջ. ոչ ժողովրդական լուսաւորութեան, ոչ ճանապարհների հաղորդակցութեան, ոչ արհեստների և առևտրի զարգացման համար գումարներ չը կան նշանակուած: Միևիստրութիւնների նմանութիւն ունեցող վերոյիշեալ հիմնարկութիւնները սեփական բիւջէ չունեն: Օրինակ, մենք տեսանք թէ ինչ է կերակրապետութիւնը. այնքան կարևոր պարտաւորութիւնները ինչպէս պիտի կատարէ այդ մարմինը, քանի որ պետական գանձարանը նրան ոչինչ չէ տալիս, բայց միայն երեք հատ կերակրապետների ոռճիկից: Ընդհանուր առմամբ, պետական բոլոր ծախսերի գումարն է 1237 միլիոն դահեկան:

II. Հասարակական կարգեր: Իւրաքանչիւր անհատ կատարելապէս ազատ է բարի կամ չար գործելու մէջ, ազատ է խօսելու, դատողութիւններ տալու մէջ: Սակայն այս լայն ռամկավարական սկզբունքին սաստիկ հակասում է օրէնսդրի զասակարգային նախապաշարմունքը: Հասարակական ժողովներից նա պահանջում է կարգ պահպանել ըստ դասակարգերի. տեղեր գրաւելը կախուած է մարդու աստիճանից և դիրքից: Նոյն իսկ եկեղեցում, ուր խտրութիւն չը կայ «հրէայի և հեթանոսի» մէջ Շահամիրեանցը այսպէս է կանգնեցնում աղօթողներին. 1) նախարարը, 2) իշխանները, 3) զօրագլուխները, 4) զինուորները, 5) վաճառականները, 6) հողագործները և 7) արհեստաւորները: Այսպէս և կանայք: Մինչև անգամ մասնաւոր, ընտանեկան ինճոյքների մէջ էլ պահանջում է գործադրել նոյն կարգաւորութիւնը, յատկացնելով ամեն մէկին նստելու տեղ, նայած պատուին և աստիճանին:

Հասարակական հանրաշահ գործեր կատարողները, մանաւանդ շահաւէտ արհեստներ երկրի մէջ մտցնողները ստանում են պետութիւնից պարգևներ: Քաղաքների բարեկարգութիւնը առանձին հոգածութեան առարկայ է. փողոցները անուններ պիտի ունենան, իսկ տները՝ թուահամարներ: Ուսումը պարտադիր է ամենքի համար, թէ արու և թէ էգ: Բայց հասարակական դպրոցները թողնուած են ծնողներին: Ամեն տեղ, սկսած առաջին քաղաքից մինչև յետին փոքրիկ գիւղը, պէտք է լինեն երկու ուսուցիչներ. մէկը տղաներին և աղջիկներին գրել կարգալ սովորեցնելու համար, իսկ միւսը տղաներին զինուորական կրթութիւն տալու համար.—ինչպէս գիտենք, իւրաքանչիւր արու, 12 տարեկան հասակից, պիտի զինուորական արհեստը սովորէ: Միայն որբերն ու ապօրէն զաւակները դատարարաւորում են պետութեան հաշուով: Տկարներին և աղքատներին խրնամին էլ պետական գործ է և զրա համար, ինչպէս տեսանք,

սահմանուած է յատուկ պաշտօնէութիւն, «Պետ տկարաց և աղքատաց» անունով: Այդ պաշտօնէութեան պարտքն է մեծ քաղաքների մօտ կառուցանել ընդարձակ շինութիւններ, բոլոր չքաւոր տկարներին և վիրաւորներին խնամելու համար. հիմնըում են աղքատները. բժշկական օգնութիւնը պետական գանձարանի հաշուով է: Բորտներին պէտք է առանձնացնել և պահել սարերի վրայ, մինչև կ'առողջանան. ապա նրանք ազատ են գնալ և ապրել ուր կը կամենան:

Շահամիրեանցը շատ մեծ ուշադրութիւն է դարձնում մանաւանդ հասարակական բարոյականութեան վրայ և սահմանում է կարգեր ու պատիժներ, որոնք իրանց խստութեամբ բարբարոսութեան են հասնում: Այսպէս, ազատութեան և հանրապետական գաղափարների այդ ոգևորուած պաշտպանը նոյն իսկ հրապարակային ցոյցերի առարկայ է դարձնում կանանց հաւատարմութիւնը: Ամեն մի կին, որ սրբութեամբ պահել է իր կուսութիւնը և ընծայել է նրան իր ամուսնուն, ունի պատիւ գաշտ դուրս գալ գրօնելու, մտնել հանդէսների մէջ, սեղան նստել, պարել պատուաւոր տիկիւնների հետ: Այդ պատիւներից զրկում է այն կինը, որ կորցրել է կուսութիւնը մինչև պսակուելը, նոյն իսկ եթէ կուսութիւն խախտողը եղել է այն տղամարդը, որ յետոյ նրա ամուսինն է դարձել: Բնորոշ է մանաւանդ հետեւեալ օրէնքը: Եթէ դայեակը խառնակում է իր ինամըին յանձնած արու երեսուցի հետ, նա պիտի 6 շաբաթ բանտ նստէ. ամեն հինգշաբթի օր մերկացնում են նրան, ման եւն ածում փողոցներում, վաթսուս անգամ մտրակ են խփում նրա փափուկ մսին. վեց շաբաթից յետոյ կտրտում են նրա գըլիի մազերը և խայտաւակութեամբ արձակում:

Պէտք է նկատել որ Շահամիրեանցը ցանկացել է կնոջ համար փոքր ի շատ է տանելի դիրք ստեղծել հասարակութեան մէջ: Կանայք ման են գալիս բաց երեսով. նրանք իրանց ամուսինների օգնականներն են: Անդաւակ կինը իր ամուսնու մահից յետոյ ստանում է նրա կայքի կէսը, իսկ զաւակ անեցողը—մի երրորդական մասը: Ամուսնացած զինուորը իր ռոճկի կէսը պիտի տայ իր կնոջը. պատերազմի ժամանակ կնոջը չէ կարելի գերի տանել: Ամուսնանալուց առաջ հարսնայուն ու փեսան պիտի կնքեն իրանց մէջ քաղաքացիական դաշնադրութիւն. այդ թղթով փեսան պարտաւորում է իր ունեցածից մի մաս հանել իր կնոջը և այդ մասը անձեռնմխելի պիտի մնայ ամեն տեսակ ղէպքերում, եթէ ամուսինը նոյն իսկ լիասուի, ձախորդութեան մէջ ընկնէ: Կնոջ սենեակը նուիրական է. ոչ ոք չէ կարող մտնել այնտեղ, բացի միայն այն ղէպքից, երբ դատաստանական վճռով

պէտք է ձերբակալել քրէական յանցապարտ նրա ամուսնուն՝
Կանաք ազատուած են և մարմնական պատօրհն, բացի երկու
դէպքից. — առաջինը, երբ դատաւարական վճռով պէտք է ծե-
ծել յանցաւոր կնոջը և երկրորդ, երբ այդպէս է պահանջում
մանկավարժութիւնը: Շահամիրեանցը այս խայտառակ գործերը
աշխատում է մեղմացնել շատ միամիտ կերպով: Երբ դատաւ-
տանի վճիռը պէտք է դործադրել ամուսնացած կնոջ վրայ, այդ
դէպքում ամուսինը պիտի մտրակով 12 հարուած տայ նրա փա-
փուկ տեղին, բայց զգուշութեամբ, որպէս զի վէրք չը պատ-
ճառէ կամ չը կոտրէ իր կնոջ ոսկորները: Իսկ երբ վարժապետն
է հարկաւոր համարում ծնծել իր պարտազանց աշակերտունուն,
այդ դէպքում տան կանաք են ծնծողները. հարուածների թիւը
(միշտ մտրակով) իննից չը պիտի անցնէ. դարձեալ յանձնարար-
ւում է զգուշութիւն. ծնծուողը օրիորդ է, չը պիտի վնասէ իր
դէմքը, ոչ էլ չափից դուրս վախենայ, որովհետև կարող է զրո-
կուել որդեծնութեան ընդունակութիւնից: Ամենաժանր տալա-
ւորութիւնը հէնց այս զգուշութիւններն ու հոգածութիւններն
են թողնում: Ի՞նչ է նշանակում իւրայնել դրսից եկած դաղա-
փարները, մնալով, սակայն, խաւար իրականութեան գաւաի:
Այսպիսի պատիժներ առաջարկողը միւս կողմից տնօրինում է
որ օտար երկրից Հայաստան փախած յանցաւորը ազատ ու
անձեռնմխելի մնայ և չը յանձնուի իր երկրի կառավարութեան:
Սա անգլիական օրէնք է, ինչպէս նաև այն, որ արջեր, գայլեր
և այլ վնասակար կենդանիներ կոտորողները ստանում են պար-
զի պետական գանձարանից: Մի և նոյն ժամանակ եթէ հիւան-
դը մեռնում է, նրան բժշկող բժիշկը ոչինչ վարձատրութիւն չէ
ստանում, նոյն իսկ չէ կարող պահանջել իր գործ ածած զեղե-
րի արժողութիւնը: Իսկ եթէ նոյն բժիշկը ազատէ հիւանդին
մահից, կամ մանկաբարձուհին ազատէ ծննդկանին դժուար և
վտանգաւոր ծննդաբերութիւնից, նրանք ստանում են գանձա-
րանից մի-մի դահեկան պարգև:

Հասարակական ուրիշ շատ կարգեր էլ է հիմնում Շահա-
միրեանցը: Մենք կը յիշատակենք միայն մի քանիսը: Երեկոյեան
ժամի 9-ից յետոյ տանից դուրս չը գալ առանց ճրագի, մեռելի
տուն կամ ծննդկանի մօտ չը գնալ առանց հրաւէրի (հրաւէրի
օրինակն էլ զրուած է), տարին սկսել յունուարի 6-ից, հար-
սանիքը, թաղումը, մկրտութիւնը կատարել առանց մեծ ծախ-
սերի, այնպէս, ինչպէս սահմանում է Շահամիրեանցը, որ չէ
մոռացել նոյն իսկ քահանաների և եկեղեցական ուրիշ սպասա-
ւորների վարձը նշանակել:

Այստեղ հարց է ծագում. ի՞նչ դեր է կատարում հոգևո-

րականութիւնը հայոց հանրապետութեան մէջ: Նրան յատկացնուած է պատուաւոր տեղ. պատգամաւորների ժողովում նախարարից յետոյ առաջին տեղը պատկանում է հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցիչ եպիսկոպոսին, որ ինչպէս և նախարարը, երկու ձայն ունի: Բայց և այնպէս, սահմանւում է որ ոչ պետութիւնը խառնուի հոգեորականութեան գործերի մէջ, ոչ էլ հոգեորականութիւնը՝ պետութեան գործերի մէջ: Հետաքրքրական է հետևել կարգը: Ամեն երեք տարին մի անգամ, երբ ընտրւում է նոր նախարար, նրա կողմից 12 ծեր և խոհեմ մարդիկ շրջում են վանքերն ու կուսանոցները, մտնում են միաբանների և ապաշխարողների մէջ, առանձնանում են ամեն մէկի հետ և իմանում են ամեն մէկի սրտի փափագը—արդեօք կամենո՞ւմ է աշխարհ դուրս գալ և ամուսնանալ: Կազմում են այդպիսի փափագ յայտնածների ցուցակը, որ ներկայացնւում է նախարարին: Վերջինս թոյլտւութիւն է խնդրում կաթողիկոսից և վանքերից ու կուսանոցներից հանւում ու աշխարհ են մըտցնւում ամուսնանալ ցանկացողները:

III. Դասասանակաւ orknefne: Դատաստանական կազմակերպութիւնը այսպիսի պատկեր է ներկայացնում, որքան կարելի է հասկանալ Շահամիրեանցի վայր ի վերոյ, խառն ի խուռն յօգուածներից ու դատողութիւններից: Կայ «Մայր Դատաւորութիւն». երեի, դա դատաստանական բարձրագոյն հիմնադրութիւնն է պետութեան մէջ: Բոլոր մեծ քաղաքներում գոյութիւն ունեն միայն դատարաններ, որոնց անդամները ընտրովի են: Դրանց են ենթարկուած վիճակի քաղաքացիական և քրէական գործերը: Բայց այդ դատարանները անընդհատ նիստեր չունեն. գործեր քննելու համար յատուկ ժամանակամիջոցներ են նշանակւում—դարնանամուտը, ամառնամուտը, աշնանամուտը և ձմեռնամուտը: Սակայն որպէս զի մանր-մունր պահանջները արագ վճռուեն, դատարանի անդամներից իւրաքանչիւրը հերթապահութիւն է անում մի ամիս և վճռում է մանր գումարների պահանջները: Քրէական գործերի քննութեան համար երդուեալների դատարան կայ: Ընտրւում են 94 հոգի. զրանցից 70 հոգին բուն երդուեալներն են, որոնք դատաւարութեան միջոցին պիտի համոզւում կազմեն դատի ենթարկուածի մեղաւորութեան կամ անմեղութեան մասին. 12 հոգի դատաւորներն են, իսկ 12 հոգի մեղադրողի կողմից են, նրա պաշտպանները *): Բոլորը երդում են ուտում որ իրանց պաշտօնը սրբութեամբ կը կատարեն:

*) Այդ 12 մարդկանց մեղադրողը ընտրւում է իր ազգականներից կամ, եթէ կամենում է, օտարներից:

Դատավարութիւնը գրաւոր է: Քաղաքացիական գործերում կայ գանգատուող, որ պահանջ է ներկայացնում, իսկ միւս կողմը, պատասխանատուն, դատախազ է կոչուում: Քրէական գործերում կողմերից մէկը գանգատուող է, միւսը մեղաւոր: Թէ քաղաքացիական և թէ քրէական գործերում գանգատուողի վրայ է ընկած իր հակառակորդի մեղաւորութիւնը հաստատելու պարտքը: Գործը սկսւում է այսպէս: Գանգատուողը ներկայացնում է գանգատ. եթէ գործը քաղաքացիական է, պատասխանատու կողմը կամ դատախազը ներկայացնում է իր կողմից գրաւոր բացատրութիւն այդ գանգատի դէմ. իսկ եթէ քրէական է գործը, մեղաւորը պիտի երաշխաւորութիւն ներկայացնէ և ազատ մնայ, որպէս զի կարողանայ իր համար վիճակներ և այլ ապացոյցներ պատրաստել. երաշխաւորութիւն չը ներկայացնողը բանտարկւում է: Դատավարութեան ժամանակ երկու կողմերի ներկայացրած ապացոյցները կազմում են այն նիւթը, որի վրայ հիմնւում է դատավճիռը. ինքը, դատաստանական իշխանութիւնը նախնական քննութեան միջոցով փաստեր չէ ձեռք բերում գործի էութիւնը պարզելու համար: Աւելորդ է ներկայացնել այստեղ երդուեալների գործունէութիւնը. ամենքին յայտնի է թէ ինչպէս են նրանք գործը վճռում. դատավարութիւնից յետոյ փակուել խորհրդակցական սենեակում, չը հեռանալ այնտեղից մինչև վճիռ կայացնելը, ոչինչ յարաբերութիւն չունենալ դատուող կողմերի հետ—այս ամենը ծանօթ է: Խորհրդակցութիւնից և վճիռ կայացնելուց յետոյ երդուեալները մտնում են դատարանի դահլիճը և նրանց առաջնորդը կարգում է վճիռը, որ մի բառից է բաղկացած. «Յստակ», եթէ արդար է դատի ենթարկուածը, և «Ազտեղի», եթէ մեղաւոր է: Այնուհետև 12 դատաւորները և մեղադրուողի 12 ներկայացուցիչներն են մտնում խորհրդակցութեան սենեակը՝ պատժի աստիճանը որոշելու համար: Պատժի տեսակներն են. մահապարտութիւն, շիկացած երկաթով ձեռքը կամ մի այլ անդամը այրելը, ծեծ մտրակով, դրամական տուգանք, ցմահ բանտարկութիւն: Թէև այս պատիժներից մի քանիսը թւում են մեղայծմեան ժամանակ չատ խիստ ու անգութ, բայց և այնպէս, պէտք է խոստովանել, որ դատաստանական կազմակերպութիւնը առհասարակ լաւ է յօրինուած և ներկայացնում է մի եւրօպական հիմնարկութիւն:

Ահա ինչ պիտի լինէր ազատուած Հայաստանը Շահամիրեանցի ծրագրով. եթէ մենք այսքան չափ ուշադրութիւն նուիրեցինք այդ գործին, պատճառն այն չէ, որ հաւատում ենք թէ

հայոց երկրին հէնց այդպիսի կարգեր էին պակասում, թէ մի հանրապետութիւն իրագործել Ասիայի ամենազօրաւոր անկիւններին մէկում նոյնքան հեշտ էր, որքան թղթի վրայ գծագրելը: Լնդհակառակն. մեզ համար ամբողջ այդ ծրագիրը, ինչպէս ասացինք, մի ուսուլիս է. հնդկաստանցի վերանորոգիչը չէր ճանաչում իր իրական հայրենիքը. նա թղթի, գրքի, նրնակայութեան մարդ էր: Այդպէս են եղել ազատութեան մասին առաջին անգամ խօսողները: Եւ մեզ համար «Որոգայթ Փառաց»-ը նշանակութիւն ունի հէնց իբրեւ այդպիսի խօսք, իբրեւ քաղաքական գաղափարներ և թէօրիաներ արծարծող մի աշխատութիւն: Հարկաւոր չէր որ այդ գրական խղճուկ արտադրութիւնը լինէր առաջնորդ և անխալ ղեկավար. միայն արթնացնելը, հեռաւոր, լաւագոյն վարչական ձեւերի մասին ազօտ գաղափարներ տալն էլ բաւական են որ այդ գիրքը մի շատ նշանաւոր երևոյթ համարուի մեր մէջ: Ուստի մենք էլ, իբրեւ գրքերի պատմութիւն ուսումնասիրող, պարտք համարեցինք մանրամասն ծանօթութիւններ տալ այդ նշանաւոր երևոյթի մասին:

Այդպէս հարկաւոր էր մանաւանդ այն պատճառով, որ «Որոգայթ Փառաց»-ը այժմ շատ հազուագիւտ գիրք է: Իր ժամանակին էլ նա շատ չէ տարածուել. — Շահամիրեանցը նայում էր իր աշխատութեան իբրեւ մի ծրագրի, ուստի տպագրել տրւեց նրանից միայն հարիւր տասն հատ: Մի հատի գինը նա նշանակել էր տասն ոսկի կամ քառասուն հնդկական ուռլի, ուրեմն մօտ 20 ուռլի: Պէտք էր սպասել որ քաղաքական այդպիսի գաղափարներ արծարծող գիրքը կը տպուէր մեծ քանակութեամբ, մատչելի կը լինէր ամենքին, որպէս զի լայն ժողովրդականութիւն ստանային հանրապետական սկզբունքները: 28-ը որ դրանք այնպիսի սկզբունքներ էին, որոնք կարող էին կեանքի մէջ գործադրուել միմիայն ժողովրդի ընդհանուր կամքով, գիտակցութեամբ: Բայց Շահամիրեանցը այդպէս չէր մտածում. նրան թւում էր թէ բաւական է որ մի քանի մարդիկ համաձայնուեն թէ հանրապետութիւն լինի, և նա կը լինի:

Այժմ տեսնենք թէ ինչ էր պատասխանում Շահամիրեանցին հայկական իրականութիւնը:

Լ է Օ

(Եր օտարմտկութի)

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ա Կ Ի Ց Դ Է Մ Բ Ե Ր

I

Օկսալ Միրքո

Ո՛չ մէկ գրագէտի դէմքը ինձի գծուար թուած է ուրուա-
դծել, որքան այս հոյակապ վիպագրին վրդովող դէմքը: Ամեն
անգամ որ որոշած եմ L'Abbé Jules-ի, Sébastien Roch-ի, Le
Jardin des Supplices-ի հեղինակին համար ունեցած պաշտա-
մունքս տրամաբանել, շուարումի պէս բանի մը առջև կանգ
առած եմ:

Մատնանիչ ընելու համար իր բազմամասն դէմքին մէկ
կողմը, ու ցոյց տալու համար մանաւանդ թէ ինչպէս հասկցած
են արուեստի վարպետները գրականութիւնը՝ լաւագոյն բանը
պիտի ըլլար թերեւ, թարգմանել նոյնիսկ այն էջը, զոր Միր-
քո նուիրած է Լէօն Դօդէին՝ Ալֆօնս Դօդէի որդուն:

«... Լէօն Դօդէ չի գրեր երբէք զուարճանալու և մեզ
զուարճայնելու համար, վիպական ճղճիմ պատմութիւններով,
պղտիկ, անկարեօր ամուսնախաբութիւններու և ծիծաղելի,
խեղճուկ անբարոյականութիւններու վիպումով: Չի գրեր
նմանապէս միմիայն պարապ նախագասութիւններ—ոսկիին
մէջ ընդելուզելու Խօսքին չլայնող ու մերկ գոհարները: Լէօն
Դօդէ կը գրէ, որովհետեւ գերագոյն ոյժ մը կայ իր մէջ, որ կը
մղէ զինքը՝ ըսելու էական բաներ, պոռալու իր մտածումները,
կեանք ու արտայայտութիւն տալու իր ուղեղին մէջ եռացող
ու զայն չարչրկող գաղափարներուն: Իրաւցնէ իրեն կրնանք
տալ, բառին իսկական նշանակութիւնով՝ մտաւորական ախա-
ղոսը՝ այսօր այնքան լղրճուած: Անիկա մտաւորական մը չէ
սակայն, սա տրամաբանող ու գասակարգող, կանոնադաշտ

ու սառած հոգեբաններուն պէս, որ իրենց զգայութիւնները վերլուծումի տրտում գուցափեղկին տակ կը պիտակեն ու կ'անուանակարգեն, ինչպէս միջատաբանը իր մեռած միջատները, ինչպէս բուսաբանը իր չորցած բոյսերը, Գոռուն աշխուժով ու աղմկալի հիւթով լեցուն միտք, միշտ կը քալէ ան, միշտ կը վազէ դէպի բարձրութիւնները: Ոչ մէկ բան կը կ'ստեղծէ զինքը ու ամեն բան իր տենղը կը զայրացնէ: Մեծ զգուշութիւններով՝ արգելքներուն ու անդունդներուն շրջանն ընելու տեղ, ուժգին ոտու մով մը կը կտրէ, կ'անցնի զանոնք, իր ոսկորները փշրել աչք առնելով նոյնիսկ, Գաղափարներն ու պատկերները՝ գաղափարներ ու յոյժեր—կ'աճապարեն, կը կուտակուեն, կը բռնկեն, կը տաքցնեն իր ուղեղին զօրաւոր մեքենան, զոր կը պահեն միշտ ամենէն բարձր ճնշումին տակ ու ահագին ցնցումներով, տարօրինակ գլղղումներով կը քշեն կը տանեն դէպի գաղաթները, ուր խանդավառութեան, աստուածեղէն լոյսը կը ճառագայթէ:

Գրականութիւնը ոչ զբօսանքի միջոց մըն է և ոչ ալ զարդարանք մը մարդու համար: Անիկա մարդկային գիտակցութեան ինքնաբեր ու անկեղծ ազադակը պէտք է ըլլայ յուզումներու ներքին աշխարհին ազդեցութեան տակ: Անիկա պէտք է մեղի բացատրէ ու սիրցնէ կեանքը, որուն պէտք է տայ ուղղութիւն մը, մեծութիւն մը:

Միրբո թէն պաղ Պաունասեաններու և «Արուեստը արուեստին համար» զաւանդներու մտերմութեան մէջ ապրած, իր գրականութիւնը երբէք չանջատեց կեանքէն, որ աղբիւրն է Արուեստին ու Գեղեցկութեան: Ու իր գրականութիւնը իր աղբիւրին չափ ալքազան, խորունկ ու յուզող է:

Ամեն արուեստագէտի ստեղծագործութեան ոյժը՝ կեանքի իր ըմբռնումին համեմատ կը գործէ, կեանքը ոմանց համար կատակերգութիւն մըն է, իսկ ուրիշների համար անսահման, ցաւատանջ ողբերգութիւն մը: Առաջինները՝ անոր գերակատարներուն նկատմամբ հեղնող ու սկեպտիկ են: Վերջինները՝ անոնց դժբախտութեան առջև կը խշխշան: Եւ որովհետեւ Միրբոյի համար կեանքը ողբերգութիւն մըն է, իր գրականութիւնը ոչ սկեպտիկի մը և ոչ ալ դիլէտանտի մը գրականութիւնն է: Իր տաղանդը չինուած է բարութեամբ, վեհանձնութեան մաքուր իդէալով: Իր կեանքը անգագրում ու հերոսական կոխ մը եղած է բոլոր անիրաւութիւններուն, բոլոր կեղծաւորութիւններուն, բոլոր չնականութիւններուն դէմ:

Ֆրանսական լրագրութեան մէջ օրը օրին հրատարակած յօդուածները՝ ֆրանսական երգիծանքի ամենէն նկարագեղ և

ուժով էջերը պիտի մնան: Ոչ մէկ մարդ հոգիները այնքան անխնայօրէն կը մերկայնէ, որքան Միրբօ:

Ինքը՝ Անաթօլ Ֆոանսին հետ թերեւս միակ գրագէտն է, որուն սաղանդին առջև կը խոնարհին նոյնիսկ ռուսերիմ թըշնամիները:

Մարդիկ չեն պակսած սակախ, զինքը մեղադրելու իր քննադատութիւններու խստութեան համար: Արդի կարգուստարքերուն դէմ մղած իր վիթխարի կռիւը չար ու խոժոռ նըկարագրի մը արդիւնք նկատած են:

Ճշմարտապէս չարերը անոնք են, որ չեն վրդովուիր Անիրաւութեան առջև, Սիալին առջև: Իրաւոյնէ չարերը գոհերը, կրաւորականներն են, որ իրենց անիմաստ լաւատեսութեամբ, աղետաբեր համակերպութեամբ թոյլ կու տան որ Չարիքը յաւերժանայ: Գրագէտին, արուեստագէտին մէջ դատողութեան խստութիւնը՝ արդարութեան, իրաւունքի, գթութեան ուժգին սէր մը, անայլալ հաւատք մը կ'ենթադրէ զոր կեանքի իրողութիւնները ամեն վայրկեան կը հերքեն: Իւրաքանչիւր չարութիւն, իւրաքանչիւր անիրաւութիւն զինքը յուսախտը կ'ընէ, կը վիրաւորէ իր հաւատքն ու իր հոգին կը դառնացնէ: Լուսագոյն կեանքի մը ծարաւը, ներդաշնակ, արդար ու ազնիւ մարդկութեան մը ձգտումը իր մէջ հետզհետէ աւելի կը զայրանայ ու իր իդէալին՝ իր առջևէ փախչիլը տեսնելով, իր վերլուծումի զօրութիւնը կ'աւելնայ, իր քննադատութեան ոյժը կը կրկնապատկի:

Այսպէս կարելի է բացատրել գծողներու, ըմբոստներու հոգեբանութիւնը:

Ազատ քննութիւնը աշխարհի երեսը փոխեց: Նրկինքը իր քնակիչներէն պարպուած է ու մարդ այսօր միամտութիւնը չը կրնար ունենալ հաւատք ընծայելու կարգ մը աւանդութիւններու, որ իր կեանքը թունաւորեցին ու զինքը հոգին վրայ զըժրախտ ըրին: Աստուածները մոռած են ալ ու հին հաւատքներու աւերակին վրայ, անկախ քննադատութեան ոգին մեղի ընդնը՝ մարել կու տայ դիւթական պալատը, ուր մարդկութիւնը ատելէ, տառապելէ, հեծեծելէ յողնած՝ եզրայրութեան ու յաղթանակի հիմերգը պիտի հնչեցնէ:

Կեանքի նոր ու առողջ ըմբռնումին հակառակ, եթէ մարդը կը շարունակէ բանտուած մնալ Չարիքի ուժերուն մէջ, անոր համար է որ նա իր ազատագրութեան գործը գլուխ չէ հանած: Մարդկային ուղեղին շուրջը դարերէ ի վեր դիզուած նախապաշարումները բոլորովին չեն ցրուած տակաւին: Յամբ ու յամառ աշխատութիւն մը կայ կատարուելիք, որ իրեն կը

հրաւիրէ արդարութեան նուիրուած բոլոր կամքերը, ճշմարտին խանդավառ բոլոր միաբերը:

Բաւական է որ մարդը այլեւ համոզուած է թէ իր դժբախտութիւնը ճակատագրական չէ, թէ անոր պատճառները իր միջավայրին, իր ապրած ընկերութեան մէջ իսկ են:

Օկտավ Միրբո՝ ապագայ Ոստանին ամենէն խանդավառ գործաւորներէն մէկն է: Իր յօգուածներուն, վէպերուն, թատրերգութիւններուն մէջ միշտ միևնոյն ազնուական մտահոգութիւնն է, որ կ'առաջնորդէ զինքը: Տող մը չէ կարելի գտնել այս զուտ արուեստագէտէն, որ ագեղին, անիրաւին դէմ իր ատելութիւնը, գեղեցկին ու ճշմարտին համար իր անզուսպ պաշտամունքը պոռացած չըլլայ:

Ոչ մէկ դար իր անիրաւութիւններով, իր կեղծիքներով, իր անսանձ եսասիրութեամբ մարդկային գիտակցութիւնը ըմբոստացուցած է այնքան՝ որքան մեր ժամանակը: Ոնէ անշահախնդիր ու գեղեցիկ շարժումի անկարող՝ անհաշտ թշնամին եղած է նա, ամեն ճշմարիտ մեծութեան, ամեն գեղեցկութեան:

Միրբո՝ չը գիտեմ ուր, սա նշանաւոր խօսքը ըսած է.

«Գեղեցիկ բանի մը առջև առաջին մտածումը զոր կ'ունենանք՝ դայն քանդելն է»:

Ներդաշնակութիւնը՝ ընկերութեան մէջ բացակայ, աքսորուած է նաև հոգիներէն: Մարդկանց միակ մտահոգութիւնը կը թուի ըլլալ՝ վայելիլ տարամերժօրէն, նոյնիսկ ուրիշներուն գոթախտութեան ու արիւն արցունքին գնով:

Աբբա Ժիւլ՝ Միրբոյի ստեղծած տարօրինակ տիպարներէն մէկը, անձկութեան հետեւալ աղաղակը կ'արձակէ, երբ զըղջումի ու ներողութեան յեղակարծ պէտքէ մը բռնուած՝ իր մեծաւորին կը դիմէ ու ան զինքը մօտիկ չուզեր ընել ու կը քնանայ:

«Մարդ՝ մարդը չի սիրեր, մարդ՝ մարդը չի հասկնար, մարդ՝ մարդու օգնութեան չի հասնիր: Իւրաքանչիւր մարդ մեռնակ է, միս-մինակ, զինքը չըջապատող միլիօնաւոր հոգիներուն մէջտեղ»:

Իր վէպերը՝ ուր Միրբո իր վարպետի ձեռքովը կը յուցադրէ մարդերուն մոլութիւնները, ծիծաղելիութիւնները, բարոյական ու ֆիզիկական ծամածռումները՝ արդի ընկերութեան դէմ ուղղուած ամենէն սարսափելի ամբաստանագրերն են:

Երբ իր Գողգոթան (Le Calvaire) վէպը հրատարակեց, բողոքի, լուսանքներու միահաղոյն աղաղակ մըն է որ բարձրացաւ չօվիններու, հայրենասիրութեան վաճառականներու պիղծ ջուրին մէջէն: Զինքը մինչև «ղաւաճան» անուանելու

քաջութիւնը ունեցան: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ Միրբո անոր քանի մը զլուխներուն մէջ 1870-ի պատերազմին յիշատակը վերականգնանալուցած էր անբաղդատելի կենդանութեամբ մը: Որովհետեւ Միրբո անաւոր ճշմարտութիւններ մերկայրած էր: Բայց ինչ որ մանաւանդ Միրբոյի չը ներեցին՝ պատերազմի նկատմամբ իր ունեցած սարսափն էր: Տակաւին մինչև հիմա մտքէս չի ելած—հինգ-վեց տարի է Calvaire-ը կարդացած ըլլալս—պատերազմի պատմութեան զրուագներէն մէկը, որ առաջ կը բերենք հոս.

Վաշտը՝ որուն մէջ վէպի հերոսը զինուոր է, երկար, տաժանագին թափառումներէ յետոյ կը գիշերէ ագարակի մը մէջ: Այդ օրը պահակի, հսկողի պաշտօնը իրեն յանձնուած էր: Գիշերը, ցուրտին՝ ժամերով ու ժամերով ճամբուն եզերքը կը հըսկէ հրացանը ձեռքը, հաղիւ գիտնալով զայն գործածել: Ինքը անմեղ ու միամիտ հոգի մըն է: Մէկուն դէմ տտելութիւն չունի. չըմբռնիր, չի կրնար ըմբռնել թէ ինչու. իր նմաններուն վրայ զէնք պիտի պարպէ, նմաններ զոր չի ճանչնար շոյնիսկ և որոնք իրեն ոչ մէկ չարիք հասցուցած են: Անիկա կը սպասէ միշտ ցուրտին տակ, ոտքը գետին ծեծելով, որպէսզի քիչ մը տաքնայ: Բայց քանի գիշերը կը յառաջանայ, ցուրտին հետ անձկութիւնն ու վախը կը պաշարեն իր բարի ու վեհերոտ հոգին: Մութին մէջ ստուերներ իր աչքին առջև կը պարեն. երկինքը ամպամած է ու աստղերուն ընկերութենէն իսկ զրկուած: Սարսափէն կ'ուզէ պոռալ, բայց բռտերը կոկորդին խորը կը խեղդուին: Արագ-արագ կը քալէ: Հեռուէն չուները կ'ոռնան գիշերին մէջ: Յոգնած՝ հողակոյտի մը վրայ կը նստի, հրացանը ծունկերուն մէջ: Ու իր մանկութեան յիշատակներն է որ կ'արթնան: Աչքին առջևէն մէկիկ-մէկիկ կ'անցնեն հայրական տունը, ուր հանգիստ էր, իր բարեկամները, իր գրացիները, որ զինքը ճամբայ դրած էին գէպի բանակ: Իր առաջուան խանդադատալից կեանքը կը բազդատէ՝ իր անվերջ և հեի՛հե ու անդադար թափառումներու, հազար զրկանքներով, չարչարանքներով, յարատեւ ահ ու սարսափով լեցուն ներկայ կեանքին հետ: Ագարակէն աքաղաղի մը երգը վեր կը ցատկեցնէ զինքը տեղէն: Հսկողութեան օրինական չորս ժամերը աւարտած են. ու տակաւին պահակի պաշտօնէն չէ հանուած ինքը: Սըշալոյսին առաջին ճերմակութիւնները դաշտին վրայ մեռելական պատանքներու պէս կ'երկնան: Գիշերուան թռչունները պզտիկ ու մահալչուկ ձիւերով իր գլխուն վրայ իրանց թևերը կը բաղխեն: Վստահ ըլլալու համար որ տակաւին կ'ապրի՝ ճակատը, կուրծքը, սրունքները կը շօշափէ: Ոտքի կ'ելլէ:

բանակը իր տեղը չէ։ Կը սկսի ասդին անդին վազել, իր ընկերները կանչել։ Ձայնը անհուն դաշտին քստման լուսթեան մէջ անարձագանք կը մնայ։ Աղօթարանը կամաց-կամաց կը բացուի։ Լոյսի աղօտ նշոյլները հորիզոնի թանձր աղջամուղջ արիւնի թեթև երանգով մը կը ներկեն։ Դաշտին մէկ կողմը յորում ծառերու կմախքները կը յցուեն սպառնազին ուրում կաննների պէս։ Առտումն պաղ հով մը արիւնը երակներուն մէջ կը սառեցնէ։ Շուարած ու յաւագին, ասդին անդին կը վազէ։ Մօտակայ անտառին մէջ կը մտնէ ու կը սկսի նորէն ձայնել։ Ծառերուն սաղարթները հովին հպումին տակ երկար հառաչանքով մը իրեն կը պատասխանեն։ Տարակոյս չունի այլևս, բանակը առանց իրեն լուր տալու շտապով հեռացած ըլլալու է։ Արդեօք դերմանացիներու առջևէն փախած է։ Պետերէն լսած էր, որ թշնամիները իրենց մօտեցած էին։ Այս մտածումներուն մէջ՝ յանկարծ, հեռուէն քառասմբակ արշաւող ձիու մը ոտքին դոբիւնը կը հասնի ականջին։ Կանգ կ'առնէ։ Ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէ։ Ձիուն ոտքին աղմուկը աւելի կը մօտենայ։ Անմիջապէս ծառի մը բունին ետև կը պահուըտի։ Հազիւ ծածկուած՝ ծառուղիին մէջ փրփրեբախ նժոյգի մը վրայ գեղեցիկ, յաղթանգամ, պարթև հասակով մէկը կ'երևայ։ Արշալոյսի պայծառութեան տակ անոր սաղաւարտը կը փայլի շողշողալով։ Ոսկեհոռ համադրեալին մէջ խրոխտ՝ ձիուն վրայ չիփ-չիտակ նստած է։ Բայց անիկա այնքան տալուորող է առտումն մէջ որ վայրկեաններով հիացած դիտելէ չի կշտանար։

Գերմանացի սպայ մըն է, բանակին ուղեցոյց մը։ Ծառին ետևէ կը դիտէ անշարժ։ Առաջին անգամն է որ գերմանացի կը տեսնէ սակայն։ Իրեն ըսած էին թէ անիկա «թշնամին» էր։ Բայց համակրութենէ, խանդաղատանքէ զատ անոր տեսքը ոչ մէկ զգացում կ'արթնցնէ իր մէջը։ Հիմա ան ծառուղիին մէջ կեցած է ու յուզումով չորս կողմը կը նայի։ Զինուորը զանկալ կը զննէ ուշով։ Այդ «թշնամին» բարի, գթած, անկեղծ ու խելացի դէմք մը ունի։ Բանաստեղծ մըն է, որովհետև բնութեան գեղեցկութիւններուն առջև անտարբեր չի մնար։ Իրեն կը թուի, թէ անիկա հիմա իր զաւակներուն կը խորհի։ Վայրկեան մը առաջ կը փափագի զանոնք կուրծքին սեղմել։ ու այդ պահուն կը զարմանայ նոյնիսկ թէ ինչու այս անտառին մէջ կը գտնուի։ Ձէ, չէ, զինուորը չի սխալիր։ այս ամեն մտածումներն է, որ կը պտուտքեն անոր ուղեղին մէջ։ այս մտածումներն է, որ յուզումէ կը կծկեն անոր զիմագծութիւնը։

Յանկարծ հրազէնի պայթիւն մը օդը կը թնդացնէ։ Ծու-

խի ամպ մը ծառերուն ետեւէ կը գալարուի, ու սպան իր նը-
ժոյգին վրայէ կը գլտորի կ'իյնայ գետին, խուլ թնդիւնով մը:

Զինուորն է, որ առանց ուզելու, անգիտակցաբար, ճա-
կասագրական մղումով մը հրացանին բլթակը քաշած՝ ու բոպէ
մը առաջ հիացած, սիրած մարդը դիտապալատ փռած էր: Կոյր
ատելութեան բռնաւոր պէտքէ մը, արիւնի անալնկալ ու վայր-
կենական ծարաւէ մը մտրակուած էր որ հրացանը պարպած էր:
Ո՞վ գիտէ: Վառօդին ծուխէն ու սպային անկումովը սուրին
գետին բաղխումէն սթափած՝ իր թաքստոցէն դուրս կը նե-
տուի. ցաւէն խելայեղ, կը վազէ իր զոհին մօտ. անոր մահա-
մերձ գլուխը իր թևերուն մէջ կ'առնէ, կը ջանայ ոտքի կեցնել:
Շրթունքները կը փակցնէ անոր չրթունքներուն՝ նոր կեանք
տալու համար, բայց խեղճը քիչ յետոյ կը մեռնի իր դրկին մէջ:

Միբո, Անաթօլ Ֆրանս ու կարգ մը իսկապէս բարձր
արուեստագէտներ ու գրադէտներ կը ներկայացնեն ֆրանսիական
վեհանձն, տաք ու կեանքոտ մտածումը:

Միայն Գոգգոթան չէ, որ Միրբոյի դէմ չղթայազերծած է
աղգասէր-ստահակներու, սուտին ու անիրաւութեան երկրպա-
գող տղմուտ ու չար հողիններու հեռն ու նախատիքը: Գրեթէ
իր ամեն գործերը ողջունուած են զայրոյթի ու լորձունքի
պոռթկումով մը: Երբ Սառա Բեռնար իր Գեռ հովիւները (Les
Mouvais Bergers) թատրերգութիւնը խաղաց, ներկայ կարգ ու
սարքի բոլոր պարարտ պաշտպանները, բոլոր հանդարտ ու
դիւրաւ մարսողները կատաղօրէն սուլեցին: Որովհետեւ Միրբո
անժառանգներուն, չահագործողներուն դատը կը պաշտպա-
նէր վայելողներուն ու կեղեքողներուն դէմ: Նոյն բանը պա-
տահեցաւ նոյնպէս իր վերջին գրքին՝ La Journal d'une
femme de chambre-ին համար: Քիչ զործ՝ իր անողոր ճշմար-
տութեամբ, իր ցաւագին իրականութեամբ այնքան վրդովող է,
որքան Սենեկապանուհիի մը օրագիրը: Ասիկա ամենէն զար-
հուրելի ամբաստանագիրն է, որ ուղղուած ըլլայ տիրող ու
վայելող դասակարգին բուրժուազիին դէմ: Սէլէսթին՝ օրագրի
ձեռով կը պատմէ, առանց կեղծ պարկեշտութեան ու անվերա-
պահօրէն, իր աշխատած տուններու մէջ տեսածը. ինչ որ կ'անց-
նի կը դառնայ բուրժուա, ազնուական ընտանիքներու մօտ:
Հատորը հազիւ հրատարակուած 25-րդ տպագրութեան բար-
ձրացաւ: Այս պզտիկ թուանշանէն կրնանք դատել գործին յա-
րուցած հետաքրքրութիւնն ու գտած յաջողութիւնը:

Բայց այս վարպետը քանդող մը չէ միայն: Երկու տոր-
տում աչքերու, ցաւագին կոնակի մը տեսքը բաւական են եր-

բեմն՝ զինքը լեցնելու խանդաղատանքով, զթուլեամբ, յուզումով:

Աբբա Ժիւլ, իր եղբոր տղուն՝ փոքրիկ Ալբերին դասը աւարտելէ յետոյ յանկարծ կը կեցնէ զայն ու սա պատուէրը կու տայ.

«... Չէ, կեցիր... այս առտու սարեակներուն լարուած թակարթ մը դտայ նորէն պարտէզին մէջ... Կ'արգելեմ քեզի որ թռչունները որսաս... պէտք է անոնց կեանքը յարգես... Չանոնք սպանելով զիտեա թէ ինչ կը ջնջես անոնց մէջ... Երաժշտութիւն մը, կեանքի թրթռում մը, որ քուկինէդ աւելի կ'արժէ թերեւ... Թռչուններուն աչքին մէջ նայած ես... Չէ... Նայէ ուրեմն ու ալ չը պիտի սպանես երբէք... Հիմա գնա, խաղա...»:

Օկտավ Միրբօ իր մտածումին վեհանձնութեան չափ ունի նաև արտայայտութեան չքեղութիւն. Գիշ գրագէտ կը ճանչնամ այնքան հրաշալիօրէն գրագէտ, որքան Միրբօ: Մեր ժամանակին ամենէն մեծ քնարերգուն է, Իւրաքանչիւր բառը երաժշտութիւն մը, Իւրաքանչիւր նախադասութիւնը երգ մըն է:

ՏԻԳՐԱՆ Զ.

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

39) «ՄԻԽԹԱՐ»։ Մխիթարեան Յոբելեան 1701—1901., Վենետիկ,
եր. 226. գինը 2 ռուբլի

Իր երկուհարիւրամեակի տօնին Մխիթարեան միաբանութիւնը «Մխիթար» անունով մի չքեղ պատկերազարդ հատոր տուեց հայ ազգին։ Բնական էր սպասել այսպիսի մի տպագրական գլուխ գործոցի։ Մխիթարեանները հռչակ են հանել ոչ միայն իբրեւ հեղինակներ ու թարգմանիչներ, այլ և իբրեւ հրատարակիչներ։ Եւ այս յօբելեանական հրատարակութիւնը պահանջելի տպաւորութիւն է թողնում նախ և առաջ իբրեւ տըպագրութիւն։ Գրքի չապիկը գունաւոր մի սիրուն խորհրդապատկեր է, որ ներկայացնում է Վենետիկը և Մխիթարի կիսարձանը։ Իսկ գրքի մէջ, բացի Մխիթարի գունաւոր գեղեցիկ պատկերից և ս. Ղազարի նոյնպէս գունաւոր տեսարանից, գտնուում են բազմաթիւ ուրիշ պատկերներ (ընդամենը 155), որոնք Մխիթարեանների անցեալն ու ներկան, ս. Ղազարի ու նեցածներն են պատկերացնում։ Այդտեղից մենք տեսնում ենք թէ՛ իրան շատ բան ունի ցոյց տալու Մխիթարեան միաբանութիւնը։ Երկու հարիւր տարիների ընթացքում նա ոչ միայն չինութիւններ է բարձրացրել ս. Ղազարի կղզում, այլ և ասպարէզ է հանել տաղանդներ, որոնց զարմանալի աշխատասիրութիւնը ստեղծել է հայկական բոլոր գրադարանները զարդարող Մխիթարեան բազմաթիւ հատորները։ Գրքի մէջ պատկառելի անունների տէր ղէմքերի հետ երևան են հանուած հռչակաւոր վանքի սիրուն տեսարանները, որոնք առանց մանրամասն նկարագրութեան էլ վերին աստիճանի մխիթարական տպաւորութիւն են թողնում։

Այսքանը գրքի, այսպէս ասած, արտաքինի մասին։ Գանջ այժմ բովանդակութեան։ Դա մի հաւաքական աշխատութիւն է, յօդուածների մի ժողովածու, որ բացատրում ու նկարագրում է

միաբանութեան անցեալն ու ներկան: Գիրքը սկսւում է Հ. Ղ. Ալիշանի «Յիշատակ Մխիթարեան Յորելինի» յօդուածով: Այդ տեղ պատկանելի հեղինակը յիշում է որ. ներկայ տարուայ մէջ, բացի Մխիթարեան յօբելանսից, երկու նշանաւոր պատմական գէպքերի դարեղարձներն էլ են: Առաջինն է հայոց քրիստոնէութիւն ընդունելը (301 թուին), իսկ երկրորդը Ռուբինեան թագաւորութեան վերականգնող Լեոն Մեծագործի եօթներորդ դարեղարձը (1201):

Այնուհետև գրքի 48 երես զբաւում է Մխիթար Սեբաստացու կենսագրութիւնը: Նոր բան այդտեղ չը կայ, միակ աղբիւրը մնում է դարձեալ Մխիթարի այն կենսագրութիւնը, որ գրել է Ստեփանոս Ագոնց արքահայրը և տպուել է դեռ անցեալ դարի սկզբում: Սակայն Ագոնցի գործը մի բազմակողմանի, սառն պատմական աշխատասիրութիւն չէ, այլ մի ոգևորուած ներբողեան, սկզբից մինչև վերջը մի ջատագովութիւն, որ շատ յիշեցնում է հին վկայաբանական վարքագրութիւնները: Նոյն այդ հանգամանքներն ունի և ներկայ կենսագրութիւնը: Մենք հասկանում ենք որ մի յօբելանական հրատարակութեան մէջ բարձր ներբողական ոճը տեղ ունի. հասկանում ենք նոյնպէս որ մի կրօնական միաբանութեան անդամները չեն կարող աւելի քննադատաբար վերաբերուել նոյն միաբանութեան հիմնադրին, մանաւանդ երբ սա իսկապէս մի խոշոր, մեծ անձնաւորութիւն է եղել: Բայց և այնպէս, չենք կարող չը ջաւել որ անաչառ պատմութեան տեսակէտից Մխիթարի կեանքն ու գործունէութիւնը բաւականաչափ լուսաբանուած չեն: Հարկաւոր էին աւելի առատ փաստեր, հարկաւոր էին նոր աղբիւրներ, որոնք լոյս կը գցէին Մխիթարի և նրա ժամանակի վրայ: Վերջապէս հարկաւոր էր որ Մխիթարեանները իրանց նախահօր մասին մի նոր բան հաղորդէին գոնէ երկուհարիւր տարուայ երկար շրջանը տօնելիս: Բայց, ինչպէս երևում է, ոչինչ նոր բան սպասել չէ կարելի, բացի միակողմանի փառաբանութիւններից: Եւ սա, կրկնում ենք, յաւալի է: Ո՞վ գիտէ, պատմութեան համար Բնշ թանկագին նիւթեր կարող էր գտնել հետազօտողը, եթէ այդպիսի մի նշանաւոր մարդու կենսագրութիւնը սահմանափակուած չը լինէր նեղ, տենդենցիօզ չը ջաննիւրի մէջ: Հ. Սարեան գրել է Մխիթարին յաջորդած արքաների (մինչև ներկայ արքահայր Հ. Կիւրեղեան) համառօտ պատմութիւնը: Դրանք են՝ Ստեփանոս Մելգոնեան, Ստեփանոս Ագոնց, Սուքիաս Սոմալեան, Գէորգ Հիւրմիւզ, Այստեղ էլ նոյն պակասութիւններն ենք գտնում. նոյն ներբողական ոճը, փաստերի աղքատութիւնը: Բայց չը պէտք էր այդպէս վերաբերուել

գործին: Ինչ որ այժմ ունեն Մխիթարեանները, մի չարք սե-
րունդների աշխատութեան գործ է. Մխիթարը միայն հիմը
դրեց, իսկ նրա յաջորդները շարունակեցին շինութիւնը. այժմ
էլ աշխատանքը չէ դադարած այդ շինութեան վրայ և պէտք է
յուսալ որ չի դադարի այսուհետև էլ: Ահա այդ երկարատև,
անդու աշխատութեան պատկերը մենք կը տեսնէինք, եթէ մեզ
տային ա. Ղազարի արտահայտերի թէև համառօտ, բայց փաս-
տական պատմութիւնը: Բացի Մխիթարից, առանձին հրատարա-
կած, թէև շատ համառօտ, կենսագրութեան արժանացել է Ա-
զունցը. Միւսների մասին շատ քիչ բան է յայտնի և եթէ չը լի-
նէին մի քանի ուրիշ աղբիւրներ (օրինակ, Սարգիս վ. Թէսդո-
րեանի աշխատութիւնը), մենք համարեա ոչինչ տեղեկութիւն
չէինք ունենայ միաբանութեան կեանքի մի մեծ շրջանի մասին:

Աւելի հետաքրքրական է Հ. Ղազարեանի ընդարձակ յօդ-
ուածը (85 երես), «Համառօտ գրական պատմութիւն նշանա-
ւոր Մխիթարեան Հարց»: Այստեղ մեր առջև են Մխիթարեան-
ների համար գրական փառք վաստակած մի շարք անուններ.
Վրթանէս Ասկերեան, Մխիթարի աշակերտը, որ դարաւոր
լիզուն մաքրողների և գեղեցկացնողների մէջ առաջինն է,
Թարգմանել է Կովզընի «փիլիսոփայութիւնը» չորս հատոր,
Ռօլլէնի «Հռոմէական Պատմութիւնը» 6 հատոր. Միքայէլ Զամ-
չեան, «Հայոց Պատմութեան» հանրածանօթ հեղինակը, որ պա-
կաս նշանաւոր չէ իբրև «Քերականութեան» հեղինակ, ունի և
այլ աշխատութիւններ, ինչպէս, օրինակ, Սաղմոսի մեկնու-
թիւնը, 10 հատոր. Գաբրիէլ Աւետիքեան, աստուածաբանական
մեծահատոր գրուածքների հեղինակ, մէկը «Հայկազեան Բառ-
գրքի» կազմողներից. Ղուկաս Ինճիճեանց, «Հնախօսութիւն
Հայաստանի», «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանի», «Նոր Հայ-
աստան» նշանաւոր գրքերի հեղինակ, առաջին աշխարհաբար
գրողներից մէկը, երկրորդը հայերէն սարբերական հրատարա-
կութիւն խմբագրողներից (Շմաւոնեան քահանայից յետոյ).
Մկրտիչ Աւգերեան, 65 տարի գրական աշխատութիւններին
նուիրուած մի մարդ, գրել ու թարգմանել է բազմաթիւ գրքեր,
աւելի նշանաւոր է նրանով, որ «Հայկազեան Բառգրքի» ամե-
նամեծ մասի կազմողն է (է տառից մինչև վերջը), կազմել է
նաև «Առձեռն Բառարանը». Յարութիւն Աւգերեան, Բայբոնի
բարեկամը և ուսուցիչը (հայերէնի), Միլտոնի թարգմանիչը,
անգլիերէնի բառարան կազմողը. Մանուէլ Զախճախեան, «Տե-
լեմակի» թարգմանիչը. Եղիա Թովմաճան, Հոմերոսի թարգմա-
նիչը. Արսէն Բագրատունի, բարձրագոյն հեղինակութիւններ
(«Հայկ 'Իւլցազն», «Քերականութիւն ի պէս զարգացելոց») և

թարգմանութիւններ (Հովհերոսի «Իլիական», Վերդիլիոսի «Մշակականք») և թողել. Եղուարդ Հիւրմիւզ, բանաստեղծ, թարգմանիչ:

Մխիթարեանների զրական պատմութիւնը չէ այս յօդուածը. դեռ կան շատ անուններ. մեռածներից չեն յիշուած այնպիսի գրողներ, ինչպէս էին, օրինակ, Գաբրիէլ Այվազովսկի, Մինաս Բժշկեան և ուրիշներ. իսկ այժմ ապրողներից չը կայ Հ. Ալիշանը, ամենքիս շատ լաւ ծանօթ հեղինակը և բանաստեղծը:

Մի փոքրիկ յօդուած էլ, «Մեռելոց հետ» (Հ. Հաղուհու), նկարագրում է Մխիթարեանների գերեզմանատունը: Ապա գալիս է «Ս. Ղազար» անունով ընդարձակ տեղագրական յօդուածը, որի հեղինակն է Հ. Ս. Էփրեկեան: Մանրամասն և աշխոյժ ոճով նա նկարագրում է Մխիթարեան վանքի բոլոր սեփականութիւնները ս. Ղազար կղզում: Դա երկու դարի անխոնջ կուլտուրական աշխատանքի պատմութիւնն է, որ թողնում է գեղեցիկ տպաւորութիւն և ընթերցողի սիրտը լցնում է հիացմունքով և պատկառանքով դէպի այդ փոքր ու աշխատաւոր վարդապետները: Հայերի մէջ սովորական չէ տեսնել հիմնարկութիւնների երկարատևութիւն, աստիճանաւար առաջադիմութիւն, բարեկարգութիւն. Մխիթարեան վանքը մի բախտաւոր բացառութիւն է կազմում այս ախար, յուսահատական իրականութեան մէջ: Երկու դար գոյութիւն ունենալ և երբեք չը մոռանալ բարեգործութիւնը, աւերակներ չառաջայնել, այլ շարունակ շինել, նորոգել, մեծացնել—սա հայկական յատկութիւն չէ թւում, այնքան հագուազիւտ է մեզանում:

Հետաքրքրական է մանաւանդ Մխիթարեան գրադարանի, մուգէճի, թանգարանի նկարագրութիւնը. Գրադարանը ունի 30,000 հատոր գրքեր զանազան լեզուներով. հայերէն գրչագիրների ժողովածուն պարունակում է իր մէջ 1500 կտոր. Դեռ XVIII դարից Մխիթարեանները զանազան նուէրներ էին ստանում թէ՛ հայերից և թէ՛ օտար անձինքներից, մանաւանդ վեհապետներից: Այսպէս, 1757 թուին «Սէտէֆճի Գրիգոր» անունով պոլսեցի հայը նուիրել է վանքին անփուտ փայտից շինած մի աթոռ, որ Հնդկաստանի գործ է և Նադիր-Շահի արշաւանքի ժամանակ յափշտակուած էր Հնդկաստանի Դէհլի քաղաքից: 1825 թուին Եգիպտոսի Մէհէմմեդ Ալի փաշայի առաջին պաշտօնեայ հայ Եուսուֆ-բէկ նուիրել է վանքին մի եգիպտական մումիա, որ 3500 տարուայ հնութիւն է: Նապօլէօն III կայսրը 1862-ին նուիրել է բազմաթիւ գրքեր: Ռուսաց Ալեքսանդր II կայսր նուիրել է չորս հատոր «Չինական օրէնքների գիրքը», մի շատ թանկագին հրատարակութիւն, որի սակաւաթիւ օրինակ-

ները բաժանուկյան միայն առաջնակարգ գրադարաններին: Եւ թէ այդ նուէրները, թէ միաբանութեան հաւաքածոները պահուում են մեծ խնամքով, յատուկ պատրաստած տեղերում: Կարգալով այդ նկարագրութիւնը, նայելով բազմաթիւ պատկերներին, որոնք ներկայացնում են մուգէօնը, թանգարանը, գրադարանը, դուք խորին ցաւով յիշում էք մամուլատ, խոնաւ, բորբոսնած մեր վանքերը, ուր փտում, ոչնչանում են գրչագրերն ու հնութիւնները, ուր յափշտակող յափշտակողի ետեից է մըտնում...

Եւ զարմանալի չէ որ ս. Ղազարը հետաքրքրութեան առարկայ է եղել Վենետիկը այցելող բոլոր ճանապարհորդների համար: Վանքում կան գրքեր, ուր այցելուները գրում են իրանց անունները. այդ գրքերը յոյց են տալիս որ մի տարուայ ընթացքում ս. Ղազարը այցելողների թիւը հասնում է ութ հազարի: Դեռ շատ ու շատ այցելուներ չեն ստորագրում գրքի մէջ, իսկ ստորագրողներից շատ շատերը մի քանի անգամ են այցելում վանքը: Կարելի է երեակայել թէ որքան ժամանակ և աշխատանք է խլում միաբաններից հէնց միայն այդքան հիւրերի ընդունելութիւնը: Մի համառօտ ցուցակից, որ հանուած է այցելուների գրքից, մենք իմանում ենք որ ս. Ղազարի այցելուների թւում եղել են և կան թագաւորներ, իշխաններ, հռչակաւոր գիտնականեր: Այդ անունների մէջ են Ալեքսանդր I, Ֆրանց-Յովսէփ, Ումբերտօ, Ալեքսանդր II թագաժառանգ ժամանակը, Էդուարդ, Անգլիայի այժմեան թագաւորը, Ֆրիդրիխ Վիլհելմ, որ յետոյ եղաւ գերմանական կայսր, Թիէռ, իշխան Գորչակով, Գլադստօն, Բեօսկին, Միշլէ, Էրնեստ Բընան, Վալտէր Սկօտ, Էդգար Քլինէ, Լէօպօլդ Բանկէ, Ժօրժ Զանդ և այլն և այլն:

«Մխիթար» ժողովածուի վերջին յօդուածն է «Մխիթարեան ամբողջ հարք»: Այդտեղ յիշատակուած են Վենետիկի բոլոր Մխիթարեան միաբանները, հիմնարկութեան օրից մինչև այժմ:

Վերջապնելով մեր խօսքը այս չքեղ գեղարուեստական հրատարակութեան մասին, մենք շատ կը ցանկանայինք որ նա շատ տարածուէր հայերի մէջ: Գրասեղանի աւելի սիրուն զարդ հազիւ թէ կարելի լինի գնել մեզանում:

40) Մատենադարան «Անահիտ»— 1. Անարոյ Ֆրանս. Եպիկուրի պարտէզը (հատուածներ), Թարգմանեց Ա. Զ. Բարիզ, 1901 թ. Գինը 1 ֆրանկ:

Պարիզում հրատարակուող «Անահիտ» ամսեայ հանդէսը իր բաժանորդներից նրանց, որոնք երրորդ տարուան բաժանորդագրինք վճարած են, ձրիաբար ուղարկում է յիշած գիրքը, ինչպէս և Ալֆրէդ Դը Վինէի «Քերթուածները», որ շուտով լոյս կը տեսնի: Անկասկած, կարելի է ողջունել՝ ֆրանսիական գրականութիւնից ընտիր երկասիրութիւններն հայերէն թարգմանութեան միտքը, սակայն, մեզ թւում է, որ այդ սերիաներին պէտք էր կցել, իբրի առաջաբան, մի տեսութիւն ֆրանսիական արդի գրական հոսանքների մասին. այն ժամանակ աւելի կըրթիչ ազդեցութիւն կ'ունենային այդ հրատարակութիւնները և իրարից անջատ, անկապ, պատահական հատուածների բնաւորութիւն չէին կրի:

Անատոլ Ֆրանսի «Եպիկուրի պարտէզ»ի մէջ հատուածները այնպիսի տպաւորութիւն են թողնում, որ կարծես դուք յանկարծ մտել էք ֆրանսիական մի բարձր սալօն, ուր խօսում են զանազան փիլիսոփայական, հասարակական և գիտական հարցերի մասին սալօնական նրբաճաշակութեամբ և թեթևութեամբ. դուք չը գիտէք խօսակցութեան սկիզբը, շատ բան միայն հարկանցի ակնարկով է շօշափուած. զգում էք որ խօսողը աշխատում է որքան կարելի է գեղեցիկ ձևերի մէջ ամփոփել իր թըռուցիկ մտքերը... Այդ սալօնական խօսակցութիւններից հազիւ թէ չառ բան ուսանի հայ ընթերցողը. նրան հարկաւոր են այժմ ոչ գրական քաղցրեղէններ, ոչ բիսկվիտներ, այլ աւելի մենդարար և պարզ մտաւոր կերակուր: Ֆրանսիական գրականութեան մէջ պէտք է ընտրել և թարգմանել աւելի հիմնական, տևողական գին ունեցող երկեր:

Դալով թարգմանական լեզուին, պէտք է խոստովանել որ նա գողտրիկ է և կարողացել է արեւմտեան հայերէնով արտայայտել հեղինակի նուրբ, թեթև և գեղեցիկ ոճը:

Լ. Ս.

41) Н. В. КРЕНИЦЫНЪ, „Восточный вопросъ на почвѣ его исторіи и политики“, С. Петербургъ, 1900, 118 стр. цѣна 1 руб.—ն. Վ. Կրենիցին. «Արեւելեան հարցը իր պատմութեան և քաղաքականութեան տեսակէտից», Պետերբուրգ, 1900 թ. 118 էր. գինը 1 ռ.:

Մարդկային կեանքը գոյութեան կուռի մի անվերջ շղթայ

էւ Ազգեր և ժողովուրդներ անդադար մըցում են միմեանց հետ, անողոր կոխ են մղում բնութեան դէմ, որպէս զի բարեգըն իրանց վիճակը, հասնեն տենչալի ապագային: Նրանցից իւրաքանչիւրը մի որոշ դեր է խաղում այդ կռուում, մի որոշ հետք է թողնում համաշխարհային կեանքում: Դժբախտաբար կան ազգեր, որոնք այլ և այլ հանգամանքների ազդեցութեան տակ իրանց ստոր բնազդը, աւերիչ հակումները ծայրայեղութեան հասցնելով, կատարեալ պատուհաս են գտնում հարևանների համար, միմիայն չարիք են պատճառում համայն մարդկութեանը:

Ահա այդպիսի ազգերի թուին են պատկանում թիւրքերը, որոնց ամբողջ պատմութիւնը ընթացել է հրի և սրի ու արեան գետերի միջով:

Թիւրքիայի ամբողջ անցեալը մեզ բերում է այն եզրակացութեան, որ նա սկզբից մինչև վերջը եղել է մի պատերազմական բանակ *), որ հրով և սրով հիմնել է իւր գոյութիւնը, հրով և սրով հասել հզօրութեան և նոյն միջոցով ենթարկուել քայքայման: Բնականից աւարառու և աւագակաբարոյ թիւրքերը, իսլամն ընդունելով, աւելի կոպտացան, ազատութիւն տուին իրանց գազանային հակումներին, անգուսպ կրքերին:

— Թիւրքերը, ասում է անմահ Գլադստօն **), նման չեն ոչ Հնդկաստանի հեզ մահմեդականներին, ոչ Սիրիայի ասպետ-սալ-լադիկներին և ոչ էլ Սպանիայի քաղաքակիրթ մաւրերին: Եւրոպա ոտք դնելու օրից նրանք ներկայացնում են մի ահարկոտիպ, որ բացասում է այն ամենը, ինչ որ մարդկային է: Նրանք ուր որ մտել են, այնտեղ թողել են արիւնշաղախ լայն հետքեր, ուր որ հաստատել են իրանց տիրապետութիւնը, այնտեղ անհետացրել են քաղաքակրթութիւնը: Նրանց կառավարութիւնը միշտ հիմնուած է եղել ոչ թէ օրէնքի, այլ բռնակալութեան վրայ... Այո, Թիւրքիան եղել է գիմուռակաւ հզօր ոյժ, որից մի ժամանակ վտանգի է ենթարկուել ամբողջ Եւրոպան»...

Սակայն այդ հզօրութիւնը հէնց սկզբից եղել է արտաքին, անհիմն և միայն մի շարք բարեբաստիկ հանգամանքներից առաջացած:

Իբրև ապացոյց բաւական է մի թեթև ակնարկ ձգել դէպի անցեալը, բաւական է պատկերացնել Թիւրքիայի նուաճած ազգերի սօցիալական և քաղաքական կազմն ու ոյժը: XII—XIII

*) Ferrero Il Militarismo, Milano 1898.

**) „Болгар. ужасы и восточн. вопр.“ В. Гладстона — стр. 9—10.

դարաշըջանում թէ՛ Փղըր-Ասիան, թէ՛ Բաղկանեան թերակղզին արդէն քայքայուած մահամերձ դրութեան մէջ էին և բնականաբար հէնց առաջին հարուածից պիտի խոնարհուէին թշնամու առաջ, պիտի ընդունէին իսլամի լուծը: Ուրեմն զարմանալու ոչինչ չը կայ որ Թիւրքիան այդպիսի հեշտութեամբ ու արագութեամբ տիրեց այդ երկիրներին:

Կրկնում ենք. այդտեղ մեծ դեր կատարողը բարեյաջող հանգամանքներն էին և ոչ իսկական ոյժը: Ի հարկէ հնարագէտ խելքը, հպատակայարմար միջոցներից օգտուելով, կարող էր արտաքին հզօրութիւնը դարձնել և ներքին—հիմնաւոր, բայց Ալլահն այլ կերպ էր տնօրինել...

Տիրապետելով լայնածաւալ և բերրի երկիրներ, նուաճելով բազմացեղ ու բազմադասան ազգերի, Օսմանեան պետութիւնը չախտացեց կուլտուրական միջոցներով կարգաւորել իր գործերը՝ հաղորդակցութեան ճանապարհներ շինել, գործարաններ հիմնել, երկրի բերքերը շահագործել, հպատակների վիճակը բարւադրել, ուսում և կրթութիւն տարածել *): Նա ընդհակառակը իրան գէնք ընտրեց կոպիտ ոյժն ու լուսակալութիւնը: Թիւրքերը, իբրև պատերազմող—սիրող տարր, ապրել են մեծ մասամբ «բայաների» հաշուով, շարունակ անձնատուր են եղել ծովութեան, յետամնացութեան: Քրիստոնեայ հպատակներն են եղել երկիր մշակողը, արդիւնագործութեան ու վաճառականութեան զարգացնողը, պետութեան տնտեսական հիմքը պահպանողը: Անվերջ մրցման, անընդհատ տոկունութեան շնորհիւ դրանք բնականաբար եղել են կուլտուրապէս աւելի բարձր քան մահմեդականները: Սակայն օրէցօր աճող բնակալութիւնը, կառավարիչ դասակարգի կամայականութիւնը, երկրի սիստեմատիքաբար անբերրիանալը և ընդհանրապէս կեանքի ու գոյքի կատարեալ անապահովութիւնը քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան թշուառութիւնը հասցրել են զազաթնակէտին և տեղի տուել մի շարք ապստամբութիւնների. իսկ այդ իրողութիւնը մեծ պետութիւնների այլ և այլ միտումների հետ միացած առաջացրել է «Արևելեան հարցը»—այդ անլուծելի «Գորդեան հանգոյցը»:

Վերոյիշեալ գրքի հեղինակը—պ. Կրկնիցին արեւելեան հարցի սկիզբը համարում է 1453 թ. մայիսի 29-ը, այսինքն

*) ձիշտ է, այժմ Թիւրքիայում կան մի քանի բարձրագոյն, 140 միջնակարգ (որոնցից 12 գիմնապիա—Սուլթանիէ միկթէրի և 118 բէայ. դպր.—միկթէրի բուժգիէ) և բազմաթիւ տարրական դպրոցներ (իբդիթայէ միկթէրի), բայց դրանք ողորմելի պատկեր են ներկայացնում իրանց անհղած առարկաների և դաստիարակեան ձեով: Ամեն տեղ թագաւորում է Ղուրանի ոգին:

այն օրը, երբ թիւրքերը Կ. Պօլսի տէրը դարձան, նրա կարծիքով այդ հարցի հիմքը կրօնական տարբերութիւնն էր: Ռուսները յոյների հաւատակիցն էին, ուստի և պիտի պաշտպանէին նրանց շահերը: Բացի դրանից 1472 թ. Մեծ Իշխան Իօհանն III-ը ամուսնացաւ յունաց թագաւորազն Սօֆիայի հետ և այդ օրուանից ուսաց վեհապետները թիւրքահպատակ քրիստոնեաների հովանաւորը դարձան և սկսեցին միջամտել թիւրքիայի գործերին:

Պ. Կրենիցին մանրամասն կերպով նկարագրում է Ռուսաստանի կառարած դերը արևելեան հարցում, նրա քաղաքական յարաբերութիւնները թիւրքիայի հետ և մշած պատերազմներն ու ձեռք բերած հետևանքները:

Դժբախտաբար նա այդ հարցերն այն աստիճան միակողմանի է չօգտւում, որ ընթերցողն ակամայից զալիւ է այն եզրակացութեան, թէ արևելեան հարցը գոյութիւն ունի միայն Ռուսաստանի և թիւրքիայի համար, թէ միւս մեծ պետութիւնները չէզոք կամ երկրորդական դեր են խաղացել, թէ ապագայում էլ միայն Ռուսաստանը պիտի լուծէ այդ հարցը:

Սակայն հեղինակի թէ գլխաւոր հայեցակէտը և թէ եզրակացութիւնները միանգամայն սխալ են: Ահա թէ ինչու. արևելեան հարցի գլխաւոր հիմքը ոչ թէ կրօնական կամ ազգային տարբերութիւնն է, այլ անտեսական-սօցիալական գործօնները, ինչպէս արդէն նկատեցինք վերևում: Եթէ թիւրքիան լինէր քաղաքակիրթ պետութիւն, եթէ նրա հպատակներն ունենային կեանքի և գոյքի ապահովութիւն, եթէ նրանք ազատ լինէին գաղանային հալածանքներից ու բռնութիւններից, այն ժամանակ կրօնական գործօնը ոչ մի դեր չէր կարող կատարել և արևելեան հարցն էլ գոյութիւն չէր ստանայ:

Ինչ վերաբերում է հեղինակի եզրակացութիւններին, կարելի է միայն այսքանը նկատել. ճիշտ է, Ռուսաստանն է եղել արևելեան հարցում գլխաւոր դեր խաղացողը, ճիշտ է, նրա զինուորների արիւնն է ներկել թիւրքիայի դաշտ ու լեռները, նրա միջամտութիւնն է նպաստել յոյների, սերբերի, սև լեռնեցիների ու բուլղարների ազատութիւն ձեռք բերելուն, բայց երբեք չը պէտք է մոռանալ որ այդտեղ նշանաւոր դեր են խաղացել նաև Անգլիան, Ֆրանսիան և Գերմանիան, ուստի դրանց մասին էլ խօսելն անհրաժեշտ էր:

Բացի դրանից արևելեան հարցը լուսաբանելու համար հարկաւոր է քննել թիւրքիայի ներքին — սօցիալական կեանքը, նրա հպատակ ազգերի կարիքներն ու պահանջները, որ միանգամայն բաց է թողնուած պ. Կրենիցինի գրքում:

Առանց դրան միանգամայն սննդատակայարմար է վճիռներ տալը, առաջարկութիւններ անելը, որովհետեւ դրանք միշտ էլ կարող են սխալանքներ ու թիւ-րիմացութիւններ առաջացնել և մնալ միայն «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

Եւ իսկապէս մինչև օրս այդպիսի քանի առաջարկութիւններ են եղել. Բ. Դուռը քանիքանի խոստումներ է տուել Եւրոպային. սուլթանները ճրքան դեղեցիկ բարենորոգումներ են հրատարակել... Իրագործուել են, երկրի զրութիւնը փոխուել է արդեօք... Ոչ: Ընդհակառակը թիւրքիայի կազմը հետզհետէ աւելի ու աւելի է քայքայուել, թիւրքահպատակների վիճակը աւելի է վատթարացել: Միայն քսան տարուայ ընթացքում (1854—75) նա քսան անգամ արտաքին փոխառութիւն է արել *): 1875 թ. նրա պարտքն էր 995,000,000 ու., 1897 թ.—1,064,372,370 ու. իսկ անցեալ 1900 թ.—4,100,000,000 ֆրանկ: Այդպէս ուրեմն թիւրքիայի պարտքերը տարէջ տարի աւելաւել են:

Հապա ուր են գնում մեծաքանակ հարկերը, ինչ են լինում լայնատարած երկրի բերքերը: Ահա թէ ուր.—Սուլթանը, իր արքունիքում խիստ հսկողութեամբ պահպանելով Սանջաղի-չերիֆը (նուիրական դրօշակ, որով Մահմէդն առաջնորդեց ամբոխին գէպի Մեկկա), Օմարի յաղթական դրօշակը և Ուրխայի չերիֆը (Մահմէդի վերարկուն), իրան համարում է Մահմէդի յաջորդ—իսլամի իսալիֆ: Իբրև մի բաղամալիօն համայնքի կրօնական աշխարհական պետ, նա ասլրում է իր կոչմանը վայել չուքով և չռայլութեամբ: Նա տարեկան մօտ 50,000,000 ու. ծախսում է միայն իր հարէմում, ուր ապրում են 1,500 հոգի (Սուլթանի կանանց թիւը հասնում է 300-ի) **):

Դրա վրայ աւելացրէք լրտեսների (տարեկան 30,000,000 ու.) զօրքի ***), վրայ ծախսածը, փաշաների և միւս պաշտօնեաների կատարած բաղամազան տեղի և անտեղի ծախսերը, ի նկատի ունեցէք հարկահանութեան կամայական ձևը և այն ժամանակ հասկանալի կը լինի թիւրքիայի սնանկութեան պատճառները:

Նա XVII դարից մտել է անգորութեան շրջանը: Նրա ներքին և արտաքին քայքայումը դեռ շարունակւում է: Իբրև

*) Юрій Казим Бекъ: „Современная Турція“.

**) R. Stein: „Abdul Hamid, seine Familie, sein Hofstaat“. 1901.

***) Թիւրքիայի զօրքի թիւը խաղաղ ժամանակ հաստատ է 182,000-ի —1,183 թնդանօթով, իսկ պատերազմի ժամանակ 610,000—1,512 թնդանօթով:

ապայոյց բաւական է յիշել թիւրքահայաստանի և Մակեդոնիայի արիւնհանգ ղէպերը, Արաբիայի մերթ ընդ մերթ կըրկընուող աղստամբութիւնները, «եթիտասարգ թիւրքերի» խլըրտումը: Իսլուր է վերջուլում իսլաւի խալիֆը, ապարդիւն է թիւրք հայրենասէրների ջանքն ու ճիգը: Գործերի բնական ընթացքը, Ղուրանի աւերիչ ոգին հէնց սկզբից թիւրքիային դէպի կորուստ—քայքայում էին տանում և այժմ արդէն ուշ է այդ պատմական հոսանքի առաջն ասնելը:

Եթէ թերթենք պատմութեան էջերը, կը նկատենք որ երբ բազմանում են մի որ և է վիճուորական պետութեան կործանման յատկանիշները, այն ժամանակ իշխող-տիրապետող դասակարգն աւելացնում է բռնութիւններն ու խստութիւնները: Բայց այդ խաբուսիկ միջոցը միշտ էլ ապարդիւն է մնացել և ընդհակառակը արագացրել է կործանման պրօցեսը: Այժմ նոյն երևոյթը նկատուում է թիւրքիայում:

«Հիւանդ մարդը» որքան սաստկացնում է իր անգթութիւնները, որքան յաճախ է կրկնել տալիս կոտորածները, այնքան շատ խառնակութիւններ ու գծաութիւններ է առաջացնում և դրանով իր վիճակը վատթարացնում: Համեմատելէք այժմեան և նախկին թիւրքիան: Ռէքան փոքրացել են նրա սահմանները: Նրանից բաժանուել են՝ Վենզրիան, Տրանսիլվանիան, Կրօացիան, Բեսարաբիան, Յունաստանը, Սերբիան, Ղարաղաղը, Բուլնիան, Բուլղարիան, Ալժիրը, Թունիսը, Կիպրոսը, Լիբանանը և Կրէտէն ինքնավարութիւն են ստացել:

Այն թիւրքիան, որ մի ժամանակ սարսափի մէջ էր պահում ամբողջ Եւրոպան, այսօր ստիպուած է ամեն մի քայլափոխում մեծ պետութիւնների հրահանգով շարժուել, նրանց անհամաձայնութիւնից օգտնուել, հարցեր ձգձգելով, խոստումները չիրագործելով: Կարող է արդեօք այդպիսի արհեստական դոյութիւնը երկար տևել...

Այդ հարցին պատասխանել—կը նշանակէ տալ ամբողջ «Արևելեան հարցի» լուծումը, որովհետեւ դրանից է կախուած թիւրքիայի «լինել-չլի լինելու» խնդիրը:

Ինչպէս յայտնի է, մինչև օրս չատ է գրուել ու խօսուել այդ չարաբաստիկ հարցի մասին, չատ հեղինակաւոր մարդիկ (օրինակ Գլադստօն, պրօֆ. Կոմարովսկի, անտեսադէտ Էմիլ-զըլաւելէ, Սօլովեօվ և այլն)—յայտնել են իրանց կարծիքը: Այժմ դրանց վրայ աւելանում է մի նոր կարծիք—սլ. Կրենիցինի կարծիքը:

Վերջինս պատկանում է ուստաց բարձր վիճուորական չըջանին, ուստի և նրա կարծիքը մի ատանձին հետաքրքրութիւն

է ներկայացնում: Նա իր զրքի վերջում քննադատում է Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը արեւելեան հարցում և գալիս է այն եզրակացութեան, որ այդ քաղաքականութիւնը սխալ ուղղութիւն է ունեցել, ուստի և հանդիպել է արգելքների Եւրոպայի կողմից: Ռուսաց գործիչները միշտ աշխատել են մեծ-մեծ ծրագիրներ կազմել (օր. Պատեօմկինի, գրաֆ Կապոդիստրիայի, Զուբովի ծրագիրները), իսկ այդ հանգամանքը երկիւղ է աղդել Եւրոպայի վրայ: Եւրոպական պետութիւնները ամեն կերպ աշխատել են ղսպել Ռուսաստանի աշխարհակալական ձգտումները և զբաժնով զանգաղեցրել են արեւելեան հարցի լուծումը: Նրա կարծիքով արեւելեան հարցը վերջնականապէս լուծելու համար հարկաւոր է Բալկանեան պետութիւններից կազմել մի գաղնակցութիւն և Պօլիսը դարձնել այդ գաղնակցութեան մայրաքաղաքը:

Ջրանցքների վերահսկողութիւնը պէտք է յանձնել Ռուսաստանին և Բալկանեան գաղնակցութեան: Իսկ թէ ի՞նչ է լինելու թիւրքահպատակների վիճակը—այդ մասին հեղինակը ոչինչ չի ասում. միայն հայերի մասին նկատում է, թէ նրանց պէտք է վերցնել Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ: Բոլորից վերջը կրենիցինը եզրակացնում է, թէ Ռուսաստանի շահերի տեսակէտից անհրաժեշտ է Ղարսը երկաթուղու ցանցերով միացնել կենտրոնական Ռուսաստանի հետ և ուժեղացնել Սև ծովի նաւատորմը, որովհետեւ միայն արիւնահեղ պատերազմը կարող է վերջնականապէս լուծել արեւելեան հարցը...

Ե. Թ.

42) Dr. Ernst Friedrich: „Handels und Produktenkarte von Kleinasien“. Halle, verlag G. Sternkopf.—Դր Երնստ Ֆրիդրիխ. „Փոքր-Ասիայի առևտրական և արդիւնաբերական քարտէզը“ Հալլէ հրատ. Փ. Տտերնկոպֆի:

Եւրոպական կապիտալիզմը, չարունակ աճելով, միշտ կարիք է զգում նոր վաճառանոցների: Սակայն առանց հիմնական ուսումնասիրութեան չափազանց զժուար է մի որ և է երկրի հետ առևտրական յարաբերութիւն ունենալ, զժուար է համապատասխան չափով մթերքներ արտահանել ու ներմուծել:

Ահա հէնց այդ տեսակէտից շատ մեծ արժէք ունեն առևտրական արդիւնաբերական քարտէզներն առհասարակ:

Ինչպէս յայտնի է, վերջին տարիներում Փոքր-Ասիան Եւրոպայի յատուկ ուշադրութեան առարկան է դարձել: Պետու-

թիւներն աշխատում են իրանց քաղաքական ազդեցութիւնն ուժեղացնել, իսկ կապիտալիստները ձգտում են շահագործել այդ ազդեցութիւնը, կարելոյն չափ շատ ձեռնարկութիւններ սկսել և շատ օգուտ ստանալ:

Այդպիսի պայմաններում մի բացառիկ նշանակութիւն է ստանում Պօկտօր Ֆրիդրիխի աշխատութիւնը, որ բաղկացած է 16 մեծադիր երեսներից և մի յաջողակ քարտէզից:

Քարտէզում որոշուած են իւրաքանչիւր սանջաղի սահմանները և նշանակուած է, թէ Փոքր-Ասիայի իւրաքանչիւր դաւառն ինչ է արտադրում, ինչպիսի բնական հարստութիւններ է պարունակում իր մէջ: Բնագրում զետեղուած են մի քանի անհրաժեշտ բացատրութիւններ քարտէզի մասին, անոսանացուցակ և Փոքր-Ասիային վերաբերեալ գրուածքներից մէկը, որ դժբախտաբար լրիւ չէ:

Ե. Թ.

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Մ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Բժկ. Վ. Արծրունի, «Մի խմբի», 2-րդ հրատարակութիւն, պատկերներով, Թիֆլիս, 1901 թ., գինն է 5 կ.
- 2) Կոկոյեան կտակի պատմութիւնը, Նոր-Նախիջևան, 1901 թ.
- 3) H. Arakélian. La question arménienne au point de vue de la paix universelle, Genève 1901.
- 4) Համառօտութիւնք տարեկան հաշուոյ 1900 ամի ազգային-կրօնական, բարեգործական և կրթական հաստատութեանց Նոր-Ջուղայի և երկից ղպրոցաց գիւղօրէից, Նոր-Ջուղա, 1901.
- 5) Տարեոր Տեղեկագիր հանրական ատենին յանձանձանաց հայ ազգային հաստատութեանց Բաաուիոյ վաան 1900 ամի, Նոր-Ջուղա, 1901:
- 6) Տեղեկագիր և հաշուեկշիռ 1900—1901 տարեշրջանի Թաւրիզի հայ Բարեգործական Ընկերութեան, Դաւաթ 1901.
- 7) Տեղեկագիր և հաշուեցոյց 1900—1901 տարեշրջանի Ատըր-պատականի Հայ. Բարեգ. Ընկ. Թաւրիզ, 1901:
- 8) W. Nalbandian, Leopold von Rankes bildungsjahre und Geschichtsauffassung, Leipzig, 1901:
- 9) Վ. Փափաղեան. Պատմութեան, Թիֆլիս, 1901, գինն է 50 կ.
- 10) Д-ръ Рындюнь. Основы водолечения и свѣтолечения, Ростовъ на-Дону 1901, цѣна 20 коп.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

«ՀՈՂԱՅԻՆ ՏՈՒՐՔԸ» ԵՒ ՀԱՐԿԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

ԳԼ. V

«Ծխահարկի» սկզբունքի ազդեցութիւնը գիւղերի հարկի բաժանման արդարացի սովորութիւնների քայքայման նկատմամբ, Հարկերի անհաւասար ծանրանալը ունեւորների և չունեւորների վրայ, օրինակներ Կովկասի դանազան շրջաններին, Գրամական տուրքի թոյլ կողմերը, «Կողմնակի» տուրքերի ուժեղանալը:

Արեւելեան Անդրկովկասի թրքական շրջանում, ինչպէս և խառը թուրք-հայկական (Գանձակի և Բազուի նահանգներում) տուրքի ենթարկուող օբեկտը կազմում է «գլուխը» (աշխատաւոր տղամարդու), «տունը», անասունը, վարելահողը, այգիները, Հայ գիւղերում, իբրև հողագործների, «գլխի» հետ միասին հաշուում են և վարելահողը, այգիները: Մեծ մասամբ խաչնարածութեամբ պարապող տուրքերը «գլխի» հետ միշտ հաշուում են և անասուններին: Շամախի գաւառի թափառաշրջիկ Արաբ-Շահվէրդի գիւղում, օրինակ, ամեն ծխից վերցնում են 5-ական ռ., իսկ մնացած տուրքը բաժանում «կարա»-ի հաշուով: Մի «կարան» համապատասխան է 40 ոչխարի, 8 մեծատաւարի, 4 ձիու, 1 փոքր ուղտի, $\frac{1}{2}$ մեծ ուղտի, $\frac{1}{2}$ աշխատող տղամարդու և այլն...

Նուխու գաւառում և այլ շրջաններում, ուր մեծ նշանակութիւն ունի այգեգործութիւնը, տուրքի լոշոր առարկայ են այգիները իրանց տարածութեան, ստացուող բերքի, կամ կենդանացուող չերամի սերմի քանակութեան համեմատ:

Հողագործ հայ և վրաց շրջանում (Երևանի, Թիֆլիսի նահանգներում) հարկային ձևը ենթակայ է հողական կարգերին: Բայց քանի որ համայնական հողատիրական սկզբունքի համաձայն բաժանման են ենթարկում հողերի մի մասը—վարելահողերը և խոտամարգերը—զրա համապատասխան ձևով էլ կատար-

ւում է և հարկերի բաժանումը: Մեծ մասամբ հողը և մարգերը բաժանուում են համիրա-չարէքի, կամ—ինչպէս վրաստանում են ասում—լիտրա-չարէքի սկզբունքի հիման վրայ: Համիրա-չարէք սկզբունքի էութիւնը կայանում է նրանում որ գիւղի կողմից ընտրեալների միջոցով ընտանիքները բաժանւում են՝ զանազան կարգերի, իրանց աշխատաւորների, լծկանի թուերի և առհասարակ ապրուստի համեմատ: 3—4 տղամարդ, 7—8 լուծ եզն ու Կոմէշ, 100—200 սչխար ունեցող ընտանիքը հաշւում է իսկական համիրա (լիտրա) ընտանիք, զրա կեսի չափ ոյժ—կարողութիւն ունեցող ընտանիքը հաշւում են կէս համիրա, կամ 2 չարէք և այլն. կան ընտանիքներ որ $1\frac{1}{2}$, նոյնիսկ 2 համիրա են, և ընդհակառակը վերջերս երեսայել են նոյն իսկ $\frac{1}{2}$ չարէք, կամ համիրի $\frac{1}{8}$ ուժով ընտանիքներ (պճեղ), նոյն իսկ համիրի $\frac{1}{16}$ -ական մասը:

Յիշուած հայ-վրացական հողագործ շրջանի համիրա-չարէքական սկզբունքով ղեկավարւում են նոյնիսկ և հայ-վրացական շրջաններում ապրող հողագործ թուրքերը ինչպէս և հայերի մէջ ապրող յոյները, եզիդները:

Բայց պատահում է և հակառակը:

Զուտ հողագործ հայ-վրացական շրջանում կան գիւղեր, ուր համիրա-չարէքական սխառեմը փոխարինուել է ուրիշ աւելի անարգարացի ձևով—ծխի, հողիի վրայ և այլն. պ. Մաչաբելիի ասելով վրացաբնակ Գօրուայ գիւղերը բաժանւում են 4 կարգի՝ գաւառում հարկերի ձևերի բաժանուելու վերաբերմամբ. 1) 27 գիւղի բոլոր տուրքերը (արքունական և գիւղական) բաժանւում են կարողութեան վրայ (լիտրա-չարէքի սկզբունքով), 2) 26 գիւղի արքունական հարկերը բաժանւում են կարողութեան վրայ, գիւղական ծախսերը—հաւասարապէս բոլոր ծխերի, 3) 4 գիւղում արքունական հարկերը բաժանւում են ծխի վրայ, գիւղական ծախքերը կարողութեան վրայ և 4) 66 գիւղի բոլոր հարկերը (արքունական և գիւղական) բաժանւում են հաւասարապէս բոլոր ծխերի վրայ:

Ընդհակառակը, հողագործ զուտ հայկական Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Նոր-Բայազէթի գաւառներում, ինչպէս և հարևան տեղերը հարկերի բաժանումը անխախտ կախում է հողի բաժանումից. հարկերը վճարւում են հողի տարածութեան համեմատ: Մեծ մասամբ ի նկատի են առնւում վարելահողերը և խոտհարքները: Լաւ եկամուտով հողերը գնահատւում են աւելի բարձր և հակառակը. օրինակ, Ախալքալաքի գաւառի Գիւմուրդա գիւղում աղբած հողերի մէկ չափը հաւասարւում է միւս հողերի 2 չափին, Մեծ Արակոլա գիւղում 20 կոդ աղբած

հողը հաւասար է 30 կող միջակ հողին և 40 կող սարի հողին... Հողատիրական ձևի փոփոխութեան հետ միասին փոխւում է և հարկային ձևը: Դրանով է բացատրւում այն հանգամանքը, որ վերջի ժամանակներս հայկական շրջաններում հարկային սխառէմը հողատիրականի հետ միասին համիրա-չարէքի սկզբունքից վերածւում է «ջանի» (անձնաւորութեան) սկզբունքի:

Այս ամենատարածուած ձևերից մենք ունենք և շեղումներ գէպի երկու հակառակ կողմեր: Այն տեղերը, ուր հողատիրական ձևը համայնականից փոխւած է անհատականի, կամ մօտ է այդ փոփոխութեան, ուր անտեսութիւնը միատեսակ է, ուր չը կան ուժեղ տրադիցիաներ և ուր թոյլ է ժողովրդի գիտակցութիւնը—տուրքերը սկսում են բաժանել ծիւի վրայ: Այդ դրութեան մէջ է Բուլթայիսի նահանգի գիւղերի մեծամասնութիւնը, Թիֆլիսի, Սոչիսի գաւառների ուսաց, գերմանացի գիւղերը հարևանների հետ և երկրի այս ու այն անկիւնում ընկած թուրք հայ, յոյն հատ-հատ գիւղերը:

Ընդհակառակը, ուր համայնական հողատիրութիւնը ուժեղ է, ուր բարդ է անտեսութիւնը, ուր մանաւանդ տրադիցիաներին օգնութեան է հասնում զարգացումը, գիտակցութիւնը և գիւղական ինտելիգենցիայի աջակցութիւնը—հարկային ձևը մնում է հինը (կարողութեան վրայ) և նոյնիսկ աւելի անարգարացի հիմքերից անցնում է այդ ձևին: Շամախի գաւառի Դելման, Խաթման, Գաջման թաթերի գիւղերում բնակիչները բաժանուած են 6 կարգի, 1, 2, 3, 4, 5 և 6 շահի անունով: 6-որդ շահի դասակարգի ընտանիքը վճարում է 3 անգամ աւել քան 2 շահիի դասակարգի ընտանիքը և 6 անգամ աւելի մէկ շահանոցից: Նոյն գաւառի Բասխալ գիւղում, ժողովրդի անտեսական դրութեան անկման պատճառով, ամբողջ հասարակութիւնը բաժանուած է 24 զանազան կարգերի «ստիլի» անունով՝ 1 ստիլից մինչև 24 ստիլ...:

Սոչիսի գաւառի Բօգրէօ-Չուրաբաանի վրայ գիւղում աշխատողի, հողի և անասունների հաշուով, ամենահարուստ ընտանիքը վճարում է բոլոր տուրքեր 90 ուրլուց աւել, այն ինչ կան աղքատներ, որոնց վճարելիքը հաղիւ հասնում է մի քանի ուրլու:

Ախալքալաքի գաւառի բարդ, բազմակողմանի և ինտենսիւ կուլտուրա ունեցող Խրթըզ մահմեդական գիւղում չը նայած բոլոր հողերի բաժանուած լինելուն, բարդ ու արդարացի է նաև հարկային ձևը: Խրթըզի հարկային ձևը, ասում է այդ գաւառը հետազօտող պ. Վերմիչևիլը, իրան նպատակ ունի եկամուտի

բոլոր աղբիւրները, ընդունելով ամենաարդարացին՝ որ եկամտի 100/0 վերջնուի իբրև տուրք յօգուտ հասարակութեան: Այս հիման վրայ ամեն մի կովից տուրք վերցնում է 2 կոպ., լծկանից 20 կ., ձիուց 50 կ., էջից 20 կ., ոչխարից 10 կ., մեղուի փեթակից 30 կ., մէկ քար ունեցող ջրաղացից 6 ռուբլի, խանութից 3 ռուբլի, այգիներից ամեն տարի որոշուող ու գնահատուող եկամտի 100/0-ը... Այսչափ մանրակրկիտ և արգարացի են գիւղացիք տուրքը բաժանելիս և մի քանի հայ գիւղերում, ուր ինտենսիւ ու բաղմակաւորման է երկրագործական կուլտուրան: Այդպիսի գիւղերի շարքումն են Նուխուայ գաւառի Վարթաշէն գիւղը, Զանկեսաղուրի Մեղրին և ուրիշները...

Ինչպէս վերը ասացինք, գիւղական սովորութիւնները (հարկերի բաժանման վերաբերմամբ) մշտական չեն. նրանք համաձայնում են ժամանակի տիրապետող ոգու հետ, փոխւում են, երբ փոխւում է մարդկանց աշխատահայեցողութիւնը ու գիւղական տարբեր շահերով մրցող խմբակների հաւասարակշռող ոյժը: Տարաբախտաբար «ժամանակի ոգին» չի տանում դէպի հաւասարութիւն:

50 տարի շարունակ գոյութիւն ունեցող «ժառանգրի» սկզբունքը հակառակ էր արդարութեան, և այդ անարդար սկզբունքը կարողացաւ գիւղերի մէջ գոյութիւն ունեցող սովորութիւնները ուղղել դէպի վատը, դէպի այն, որ թոյլը աւելի թուլանայ, իսկ ուժեղը աւելի ուժեղանայ: Ստեղծուած անարդարութեան աստիճանը պարզելու համար ես ինձ թոյլ կը տամ բերել այստեղ երկրի զանազան չրջանների տիպիքական ընտանիքների բիւզջէններից (ստացած-ծախսուածից) մի քանի օրինակներ:

Նոր-Բայազէթի գաւառի հայաբնակ Կուլալի գիւղում, որ պ. Պարվիցկու *) ասելով կարելի է տիպիքական համարել հայաբնակ գաւառի համար, հարուստ, միջակ և աղքատ ընտանիքների բիւզջէն ինչպէս և վճարելիք տուրքերը հաւասար են.

Որ դասակարգի ընտանիքներ:	Ընտանիքների անդամների թիւը:	Վարելա- հողի տա- րած. դեպեատ.	Գոյքը (շինութ. անասուն. կահ-կար. մուտք արժէքը) ն.	Տարե- կան էկո- ն.	Տարե- կան ծախ- սը ն.	Զուտ արդ. (+) կամ փասք(-) ն.	Վճա- րելիք տուր- քը ն.
Հարուստ	13	121	2,948	1,353	1,231	+122	210

*) Материалы по изуч. экономич. быта Госуд. кр-янь За-кавказ-я, т I, стр. 350—362.

Միջակ . . .	7	5 ₂	738	318	267	+	51	980
Աղքատ . . .	6	4 ₂	20	40	45	—	5	750

Եթէ մենք հաշուենք թէ ինչ $0/0$ $0/0$ է կազմում վճարելիք տուրքը կարողութեան կամ ստացուող եկամուտի համեմատ, ինչպէս նաև այն թէ ինչքան է տուրքը մի անձնաւորութեան վրայ, կ'ստանանք.

Ինչ դասակարգի ընտարիք:	Հոգիի վրայ ա.	$0/0$ ամբողջ կարողութեան	$0/0$ ստացող եկամուտի:
Հարուստ .	1 ₆₁	0 ⁰ / ₀	1 ⁰ / ₀
Միջակ .	1 ₄₀	1 ⁰ / ₀	3 ⁰ / ₀
Աղքատ .	1 ₂₅	37 ⁰ / ₀	18 ⁰ / ₀

Այսինքն, չը նայած նրան որ աղքատի ամբողջ կարողութիւնը (շինութիւն, անասուններ, կահ-կարասիք) (20 ա.) 36 անգամ աւելի պակաս արժէքան միջակ ընտանիքի կարողութիւնը (735 ա.) և 47 անգամ պակաս քան հարուստ ընտանիքի կարողութիւնը—բոլոր դասակարգի ընտանիքների վճարելիքը համարեա նոյնն է՝ հարուստինը 1₆₁ ա. հոգուց, միջակին—1₄₀, աղքատին 1₂₅ ա.: Աւելի մեծ է տուրքերի տարբերութիւնը, եթէ ի նկատի ունենանք զանազան դասակարգի ընտանիքների կարողութիւնն ու ստացած եկամուտը:

Կուլալի գիւղը բացառութիւն չէ կազմում Նոր-Բայազէթի գաւառի միւս գիւղերի մէջ և հարկատուութեան վերաբերմամբ նրա մէջ գոյութիւն ունեցող անարգարութիւնը ընդհանուր է հայ գիւղերի ահաղին մեծամասնութեան համար: Ղազախի գաւառում տեղի ունեցող հարկատիրութեան արդարութեան կամ անարգարութեան առիճանի մասին սրոշ գաղափար տալու *), ինչպէս և գաւառում բնակուող զանազան ազգաբնակչութիւնների կենցաղավարութիւնը պարզելու համար պ. Երիցեանը բերում է միայն երկու տեսակ ընտանիքների բիւզէներ՝ ունեւոր և չունեւոր:

Բացի գրանից, գաւառի լեռնային, միջակ և դաշտային գօտիների տարբերութիւնները պարզելու համար նա վերցնում է առանձնապէս ընտանիքներ լեռնային, միջակ և դաշտային գօտիներից: Լեռնային գօտին նկարագրելու համար նա վերցնում է ռուս գիւղացիների ընտանիքներ (Միխայլովկա գիւղից), միջին գօտու համար հայ գիւղացիներին (Կողբ գիւղից), դաշտի համար—թուրք գիւղացիներին (Գեջալի գիւղից): Այդ տիպիքա-

*) Материалы по Изуч. Экон. быта Госуд. крестьянъ Закавк. т. II.

կան ընտանիքների բիւզջէն կազմուած է հետեւեալ գլխաւոր մասերից.

Ինչ գօտիի գիւղա- ցի:	Ընտան. կազմերի թիւը (+ ծառայողներ)	Հողերի տա- րածութ. դեքմետ. ալգի. վարե- լահող.	Կարողու- թեան սը- թէքը: ն.	Տարեկան ե- կամուտ: ն.	Տարեկան ծախսերը: ն.	Ջուր եկա- մուտը: ն.	Վճարելիք տուրք: ն.
-------------------------	---	---	-------------------------------------	-----------------------------	---------------------------	---------------------------	--------------------------

Ունեւոր գիւղացիներ:

Լեռնային (ոռւս)	14	—	44	4,582	1,697	1,624	173 322
Միջակ (հայ)	10(8)	1/2	7	4,345	2,111	1,937	174 533
Դաշտ (թուրք)	8(6)	1	24	5,795	3,666	3,485	181 770/0

Չփաւոր գիւղացիներ:

Ռոս (լեռնային)	5	—	1	291	230	260	—30 322
Հայ (միջ. գօտի)	3	1/4	15	284	167	172	—73 120
Թուրք (դաշտի)	3	—	—	54	65	70	—50 166

Հարկերի ծանրութեան չափը պարզելու համար հետաքրքր-
քիր է հաշուել տուրքի քանակութիւնը մի հոգու, ամբողջ կա-
րողութեան և տարեկան ստացուածքի վրայ, որոնք հաւասար են՝

Ինչ գիւղացու:	Հողի վրայ:	0/0 կարո- ղութեան.	0/0 ստաց- ուածքի:
---------------	---------------	-----------------------	----------------------

Ունեւոր գիւղացիների:

Ռոս (լեռնային գօտ.)	230	070/0	190/0
Հայ (միջին գօտիի)	533	120/0	25
Թուրք (դաշտի)	963	180/0	2

Չփաւոր գիւղացիների:

Ռոս (լեռնային գօտ.)	644	1110/0	140/0
Հայ (միջին գօտիի)	400	420/0	720/0
Թուրք (դաշտի)	550	3060/0	2540/0

Չը նայած ունեւորների ու չքաւորների կարողութեան ա-
հագին տարբերութեան (15, նոյն իսկ 100 անգամ), նրանց
վճարելիք տուրքերի քանակութիւնը համարեա նոյնն է: Հայ և
թուրք գիւղերում հարուստների վճարելիքը 53—96 ուրլի է
հոգու վրայ, աղքատներինը 40—55 ուրլի: Ռոս գիւղում աղքատ
ընտանիքը նոյն իսկ աւելի է վճարում, քան հարուստը (64 ու
23 ուրլու տեղ):

Հաշուելով կարողութեան և եկամտի վրայ, տուրքի
ծանրութիւնը աւելի մեծանում է.

Կարողութիւնից ունեւորները վճարում են	07, 12, 18 ⁰ / ₀ ⁰ / ₀ :
» չքաւորները	» 111—42, 306 ⁰ / ₀ :

Եկամուտից ունեւորները վճարում են 1⁹, 2⁵, 21⁰/₀:

» չքաւորները » 14⁰, 7², 25⁴/₀:

Ամենամեծ անարդարութիւնը նկատուում է թուրքերի մէջ, յետոյ ռուսներին, իսկ վերջը հայերին:

Նոյն անարդարութիւնը մենք տեսնում ենք և վրացիների ու միւս ազգերի մէջ: Սղնախի գաւառի Բօղրէօ-Զուրաբաանի վրայ նահապետական գիւղի հարուստ, միջակ և աղքատ տիպիքական ընտանիքների բիւջէները հաւասար էին *).

Ընտանիքների կարգեր:	Ընտանիքի անդամների թիւը:	Կարողութեւնը:	Տարեկ. եկամուտը:	Տարեկ. ծախսը:	Չուտ եկամուտը (+) կամ վնասը (---):	Տուրքերը:
	ա.	ա.	ա.	ա.	ա.	ա.
Հարուստ	28	10,215	8,222	4,433	+ 3,789	230
Միջակ	14	1,817	1,492	1,251	+ 241	104
Աղքատ	4	22	137	167	— 31	14

Հաշուելով տուրքի քանակութիւնը միջակ անձնաւորութեան, կարողութեան և եկամուտի վրայ, մենք կը տեսնենք որ տուրքը կազմում է.

Ընտանիք. դասակարգեր:	Հոգու վրայ:	Կարողութեան 0/00:	Եկամուտի 0/00:
Հարուստ	822	23 ⁰ / ₀	28 ⁰ / ₀
Միջակ	746	57 ⁰ / ₀	70 ⁰ / ₀
Աղքատ	455	645 ⁰ / ₀	104 ⁰ / ₀

Նոյն Սղնախի գաւառի Նուֆօ-Ալեքսանդրով հայ-ռուս գիւղի տիպիքական ընտանիքների բիւջէներն են.

Ընտանիքների կարգեր:	Ընտանիքի անդամների թիւը:	Կարողութեւնը:	Տարեկ. եկամ.:	Տարեկ. ծախսը:	Տարեկ. շահույթը:	Տուրք:
	ա.	ա.	ա.	ա.	ա.	ա.
Հարուստ	7	4,303	2,049	1,388	+ 661	77
Միջակ	6	9,444	919	878	+ 41	57
Աղքատ	6	149	313	289	+ 24	42

Տուրքի քանակութիւնը անձի, կարողութեան և եկամուտի վրայ կը լինի.

Ընտանիքների դասակարգեր:	Անձի:	Կարողութեւնը:	Եկամուտի:
	ա.	0/00:	0/00:
Հարուստ	110	18 ⁰ / ₀	38 ⁰ / ₀ :
Միջակ	96	40 ⁰ / ₀	63 ⁰ / ₀ :
Աղքատ	70	28 ⁰ / ₀	140 ⁰ / ₀ :

*) Материалы по изуч. Экон. быта Госуд. кр. Сигн. уѣзда.

Բերած օրինակներից ակներև է, որ Կովկասի գիւղերի մեծամասնութեան մէջ հաստատուած է ներկայումս մի այն տեսակ դրութիւն, որ աղքատ գիւղացիին միջանի անդամ աւելի է ծանրաբեռուած հարկերով, քան միջակ կարողութեան և եկամուտի տէրը, իսկ միջակը շատ աւելի, քան հարուստը:

Այդ անարդարութեան պատճառը, անկասկած, կայանում է նրանում, որ հարկերը միմեանց մէջ բաժանելիս գիւղացիք զեկամարում են ոչ թէ կարողութեան կամ ստացող եկամուտի սկզբունքի լայն մաքով, այլ այդ կարողութեան ու եկամուտի միմիայն մի ձեւով: Նոր-Բայազէթցիք տուրքը պցում են վաբեւհողի համեմատ, չը նայած որ եկամուտի արդիւնք են և արօտները, որոնք միմիայն հարուստ խաչնարածների ձեռքին են, չը նայած որ մեծ եկամուտներ ստանում են ջաղացատէրերը, գիւղի վաճառականները և այլն: Ղազարեցիք տուրքի են ենթարկում միմիայն աշխատողի, վարեկանողի համեմատ, չը նայած որ ահագին եկամուտ ստանում է հարուստը և՛ իր բանեցրած կապիտալից (անասունների մէջ), չը նայած որ աշխատողը շատ անգամ հազիւ իր կեանքն է կարողանում ապահովել... Պարսկական իշխանութեան ժամանակ այս տեսակ միակողմութիւն չը կար և վերը նշանակուած անարդարութիւնը տուրքի բաժանման վերաբերմամբ հարուստների ու աղքատների մէջ անսղայման վերագրելու է «ծխահարկի» սկզբունքին: Ընդունուած լինելով պետութեան կողմից, այդ սկզբունքը սկսեց կամայ-կամայ արմատ ձգել և գիւղացիների հայեցողութեան մէջ, սկսեց փոխել հին, աւելի արդարացի սովորութիւնները: Տարաբախտաբար ինչքան էլ մեծ լինէր այս անարդարութեան նշանակութիւնը, այդ դեռ հարցի մի կողմն էր միայն: Հարկային նոր սխառէմի ամենաէական կողմերից մէկն էլ այն էր, որ եղած բոլոր բազմատեսակ տուրքերն ու հարկերը վերածուեցին դրամի: Դրանով ստեղծուեց գիւղացու համար մի անսովոր դրութիւն, որով տուրքը վճարելու համար նա ստիպուած էր ծախել ստացած մթերքների մի մասը: Բայի ժամանակի կորուստից, ծախելու համար, ամեն մէկ գիւղացի կամայ-ակամայ պիտի տուժէր իրան անձանօթ առևտրական ասպարէզի մէջ, ստիպուած պիտի ծախէր մթերքները, երբ պահանջուում էր հարկը, ինչքան էլ ցած լինէր բերքի արժէքը: Այսպիսով, կամայ-ակամայ գիւղացին ընկաւ առևտրական ուղիի մէջ, վերջինիս բոլոր վտանգաւոր ու վնասակար կողմերով: Այն շրջանների համար, ուր գիւղացիք այդ ժամանակները արտահանելու մթերքներ ունէին և ունենում էին ձեռքերին դրամ (չերամապահովեամբ, այդե-գործութեամբ պարագող գիւղերում), հարկի դրամի վերածելը,

հարկաւ, կարող էր միմիայն ցանկալի լինել: Բայց այդ տեսակ վայրերը շատ չէին. 50 տարի մեղանից առաջ Երկրի մեծ մասը գտնուում էր դեռ ևս «նատուրալ» տնտեսութեան շրջանում— երբ ասպրուստի համար անհրաժեշտ իրերը ստացւում էին իր ընտանիքի մէջ:

Ակներն պիտի: համարել որ այդ՝ գլխաւորապէս հողագործութեամբ պարագող, շրջանների համար վճարելիք տուրքի դրամի վերածելը պիտի լինէր անձեռնտու: Մանաւանդ որ տուրքերի դրամի վերածելը ստեղծեց գիւղացու համար և մի այլ անյարմարութիւն: Ի՞նչ անէր հողագործը այն տարին, երբ ստացուած բերքի քանակութիւնը պակաս էր միջակից, երբ գները ցած էին միջակից, երբ կարկուտը, մորեխը, տոթը ոչնչացնում էին նրա սպասելիքը, երբ աղարը կոտորում էր տաւար-ոչխարը, հիւանդութիւնը զրկում նրան իր սիրելիներից և պակասեցնում աշխատաւոր ձեռքերը: Չը նայած գիւղացու ստացուածքի ու եկամուտի սովորականից 23 անգամ պակասութիւն, նա ստիպուած էր այդ պարագաներում վճարել այն տուրքը, ինչ որ լաւ և միջակ տարին: Ամեն մի պատահար այդ պարագայում բնականաբար աւելի էր հողագործին ընկճելու, աւելի էր զցելու նրան վաշխառուի ձանկը, քան կարող էր լինել խանական կարգերի փամանակ, երբ եկամուտը պակասելիս պակասում էր տուրքը, և ընդհակառակը:

Թողնում ենք մի կողմ այն ահագին նշանակութիւն ունեցող երեւոյթը, որով արքունական շտեմարանները հանդիսանում էին մի տեսակ պահեստներ սովի ու հայի գների բարձրանալու առաջն անհելու համար. վերջի տարիների դառը փորձերը, երբ անբերրիութիւնից շնասուած տեղերը չեն կարողանում ստանալ փոխարինաբար իրանց պակասի $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{10}$ -ը, երբ դժուար է ազատուել նոյնիսկ տարեկան տուրքից, իսկ նպաստ ստանալու յաջողութեան պարագայում նոյն տուրքը ժողովուրդ է բարդուած սովորների հետ միասին—շատ լաւ ապացոյցներ են հին սիստէմի չարձանագրուած առաւելութիւնների:

Հին Բէժիմի չարձանագրուած առաւելութիւններից մէկն էլ այն էր, որ առաջ համարեա բոլոր տուրքերը ուղղակի էին, յայտնի և պարզ ամեն մէկի համար: Ուղղակի տուրք վճարելիս ամեն մէկը գիտէր թէ ինչ է տալիս, ինչու համար. նա միջոց ունէր քննութեան ենթարկելու իր վճարածը հարեանի վճարածի համեմատութեամբ: Տուրքի բարձրացնելը ամեն մէկ կոպէկով ակնյայտնի կերպով ընկնում էր նրա ուսի վրայ, ստիպում էր նրան մտածել, ցոյց տալ վարչական մարմիններին նոր տուրքի

սխալ կամ անարդարացի կողմերը: Այդպիսով ամեն մէկը որոշ չափով վերաքննող էր հանդիսանում եղած հարկային սխտէմիջն և որոշ չափով էլ ուղղութիւն տալիս նրան:

Ծխահարկի սկզբունքի ընդունելուց յետոյ ուղղակի հարկերի բարձրացուելուն սահման տրուեց: Երբ որնէ աղքատ գիւղ (չը նայած բոլոր ձեռք առնուած միջոցների) չէր կարողանում եղած հարկերը վճարել, երբ չունեորների վճարելիքը ընկնում էր ունեորների ուսին և վերջինները բողոք էին բարձրացնում այդ «անարդարութեան» դէմ—ինքն ըստ ինքեան պարզ էր համարում որ ապառիկների աւելանալը և գիւղացոյ բողոքը ապացոյց է տուրքի բարձրացնելու անկարելիութեան: Եւ այդ վերագրում էր ոչ միայն անկարող աղքատների ու չքաւոր գիւղին, այլ ամբողջ չրջանին, չը նայած որ չունեոր գիւղին կից կային շատ հարուստ գիւղեր, չը նայած որ 5 ու վճարելու անկարողները ունեն հարեաններ, որոնք հնչտութեամբ կարող են վճարել 50, 100, նոյն իսկ 500 ուրբի տուրք:

Սակայն, «ծխահարկի» սկզբունքի ժամանակ վերջի հանդամանքը պարզել պետութիւնն անկարող էր: Տուրքի բարձրացնելը այս կամ այն հարուստ գիւղում, այս կամ այն ունեոր ընտանիքների վրայ առանց «ծխի» վրայ հաստատուած ամբողջ հարկային ձևի փոփոխութեան, անկարելի էր: Այդ կը տանէր դէպի մեծ գեղծումների: Իսկ պետութեան կարիքները արագ կերպով մեծանում էին, պետութեան անտեսական կեանքը իր չրջանի մէջ էր առնում հասարակութեան անտեսութեան նորանոր ձիւղեր: Պետութիւնը, անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք բերելու համար, հարկադրուած էր դիմելու եկամուտի նոր աղբիւրների: Եւ տեսակ աղբիւրներ հանդիսացան կողմնակի անուանակ տուրքերը և սեփական ձեռնարկութիւնները: Դրանց վրայ էլ պետութիւնը սկսեց աւելի և աւելի ծանրանալ: Հաստատուեցին գոյութիւն չունեցող տուրքերի նոր ձեւեր—ակցիզ օղիի, ծխախոտի, նաւթի, լուցկիի վրայ, հարկ արդիւնաբերուող շաքարի և այլ պիտուքների վրայ, անչափ բարձրացուեցին արտասահմանից ներմուծուող մթերքների մաքսը, ծանրացաւ գինուորական տուրքը, միմեանց յետևից պետութիւնը սկսեց ձեռք գցել փոստ-հեռագրատուները, երկաթուղիները, օղիի մենաւաճառութիւնը: Մեր նախագծից դուրս է մանրամասնօրէն կանգ առնել այս ամեն կատարուած փոփոխութիւնների վրայ: Բաւական է իբրև օրինակ յիշել, թէ ինչ չափով էր բարձրանում Երևանեան նահանգի Գեղքչայ լճի ձկնորսութեան իրաւունքից ստացուող տուրքը, որի հետ միասին բնականաբար բարձրանում էր և ձկն արժէքը:

Պ. Զօլօտայեւի տսելով, որ 1894 թուին վերահսկում էր լճի ձկնորսութեան աղբիւրների վրայ՝

1828—29 թթ.	լճի կապալով տրուած էր	480 ուրլով.
32—36 » » » »		1,220 »
1846 թուին » » » »		4,055 »
1856—59 թթ. » » » »		7,600 »
1862 թուին » » » »		11,316 »
72—75 թթ. » » » »		18,639 »
76—80 » » » »		23,893 »
80—84 » » » »		21,400 »

Այսինքն՝ ամեն 10 տարի լճի կապալադրամը համարեա կրկնապատկուում էր, իսկ 1829 թուից մինչև 1893-ը նա աւելացած էր 50 անգամ. կապալառութեան գումարի հետ միասին բարձրանում էր և ձկան գինը: 40-ական թուականներին, օրինակ, իշխան ձկի 100-ը լճի ափին արժէր 150—250 ա., իսկ 1893 թուին արդէն 750—10 ա. բարձրանալով հասաւ մինչև 30-ի և նոյնիսկ 60 ա.:

Զկնորսութիւնը միակ աղբիւրը չէր, ի հարկէ, ուր պետութեան ստանալիքը բարձրանում էր այդպէս արագ կերպով: Նոյնը կատարւում էր և միւս պետական սեփականութիւնների վերաբերմամբ:

Օգտուելով այն հանգամանքից, որ տուրքը չի վերցւում ուղղակի կերպով սպառողից, ու այդ տեսակ քօղարկուած հարկը առաջ չի բերում լսելի դժգոհութիւններ—պետութիւնը բարձրացնում էր այդ տեսակ տուրքը մինչև այն աստիճան, երբ տուրքի նոր բարձրացնելը դադարում էր աւելացնել եկամուտը, ստեղծում էր նորանոր ձևի մօնօպօլիաներ: Դրա մէջ չը կասկածելու համար բաւական է բերել այստեղ, թէ ինչ աղբիւրներից էր կազմուած ոռոսայ պետութեան ամբողջ եկամուտը վերջի տարիների ընթացքում: Օրինակի համար վերցնենք 1900 թիւը: Այդ տարին պետութիւնը ունէր եկամուտ *) .

Ի ն շ ճ ի լ ղ և Ր ի ց :	Ընդամենը	Միջին	0/00/0:
	միլ.	թուով մէկ անձի **)	
	ուրլի:	վրայ	
		ուրլի:	

I. Ուղղակի տուրքեր (հողային և անշարժ կալուածք. 451, վաճառակ. պարապելու իրաւունքից 511, եկամուտ բերող կապիտալից (162) .	1204	093	69 ⁰ /0
--	------	-----	--------------------

*) Русский календарь Суворина за 1901 г.

II. Կողմնակի տուրքեր (ոգելից ըմպելիքներից 2930, ծխախոտից 376, չաքարից 613, նաւթից 245, լուծկիից 68, մաքսատներից 2179) . 6411	493	366 »
III. Հարկեր (պայմանագրերի, դատատանական 354, մէկից միւսին անցնող կալուածքներից 256, այլնայլ 238)	848	065 48 »
IV. Պետութեան արտօնութիւններից (պօստային և հեռագր. 480, օղիի մենավաճառութիւնից 1181, լեռնային, դրամական 71)	1737	134 99 »
V. Պետութ. հարստութիւններից (կապալով տրուող հողերից 169, անտառներից 467, երկաթուղ. 3309, գործարաններից 282)	4233	326 240 »
VI. Գիւղացիների վճարելիքները ազնուականներից առած հողի արժէքի փոխարէն	777	060 44 »
VII. Պետութեան կողմից արած ծախսերի վերադարձումը	669	052 38 »
VIII. Այլնայլ եկամուտներ	58	004 03 »
Արտակարգ եկամուտներ (մնացորդ եկամուտներ)	1636	105 93 »
Ընդամենը . 1757	1352	1000/0

Այդ աղիւսակից ակներև է, որ XIX-րդ դարի վերջին պետութեան ստացած ամբողջ եկամուտի կէսը (երկաթուղիներից, փոստատներից, օղիի մենավաճառութիւնից և այլն) չուներ տուրքի բնաւորութիւն: Դրանք ստացուում էին արդիւնաբերական ձեռնարկութիւններից, որոնք թէև տալիս էին եկամուտ, բայց պահանջում էին և ծախսեր համարեա նոյն չափով... Եկամուտի միւս կէսը կազմուած էր մօտ 366⁰/₀ (493 կ. անձնաւորութ. վրայ. կողմնակի տուրքերից, 69⁰/₀ (93 կ. անձն. վ.) ուղղակի տուրքերից և 48⁰/₀ (45 կ. անձն. վ.) այն հարկերից, որ տրւում էին եկամուտի համեմատ: Այսպիսով իսկական տուրքերի համարեա $\frac{3}{4}$ մասը ընկնում էր «կողմնակի տուրքերի» վրայ.

Առանց մանրամասն բացատրութիւնների, կարծեմ, պարզ

*) 1897 թուին Ռուսաստանում հաշւում էր 130 միլ. բնակիչ:

է, թէ ինչու՞ն է կայանում «կողմնակի տուրքերի» իմաստը: Օղիի, ծխախոտի, նաւթի, լուցկու վրայ ծանրացող տուրքը ընկնում է հաւասարապէս բոլորի վրայ, ինչպէս միլիոնատէր հարուստի, նոյնպէս և օրավարձով ապրող մշակի: Չէ որ 10 անգամ գիւղացուց ու արհեստավորից աւելի եկամուտ ստացող քաղաքացին 10 անգամ աւելի օղի ու ծխախոտ չի գործածում, 10 անգամ աւելի լուցկի, նաւթ չի վառում: Միլիոններ ունեցող հարուստը աւելի չաքար չի գործածում, քան ոտճիկով ասորող ուսուցիչը, և երկուսի ծախսն էլ զինուորակոչութեան վրայ *) հաւասար է, չը նայած որ առաջինի միջոցներն ու եկամուտը 10, 20, 100 անգամ աւելի բարձր են, քան երկրորդինը: Համեմատելով պարսկական ըէփիմի ժամանակ գոյութիւն ունեցող հարկատիրական ձեւը (երբ հարկերի միայն $\frac{1}{10}$ -ը կազմում էին կողմնակի տուրքերը) նորի հետ (իր $\frac{3}{4}$ կողմնակի տուրքերով), անկարելի է չը խոստովանուել որ XIX-րդ դարուայ ընթացքում հարկային դրութեան կրած փոփոխութիւնը դէպի կողմնակի հարկերի ուժեղանալը, կարող էր միմիայն նպաստաւոր լինել հարուստների ու քաղաքացիների համար ի վնաս աղքատների և գիւղացիների:

ԳԼ. VI

Նոր հարկային սխտէմի բացասական կողմերը, քաղաքների ուժեղանալը ի վնաս գիւղերի, գիւղական սրբուհատարների առաջ դալը և շատանալը.— Երեք Ախտա Խաշուր ու Ճալա, Մաղեան և Փանաքեռ գիւղերի օրինակները.— Տնտեսական անհաւասարութեան հետեանքները:

Դժուար չէ նախատեսել թէ ինչ կորստաբեր հետեանքներ պիտի ունենար այս տեսակ սխալ—եթէ չասենք աւելին—հիմքերի վրայ դրուած հարկատիրական սխտէմը:

Մի քանի անգամ քաղաքացուց աւելի աղքատ գիւղացին, լինելով համարեա չորս անգամ քաղաքացուց աւելի ծանրաբեռնուած տուրքերով (1285 և ծխի վրայ 444 ուրբլու տեղ), հարկաւ տարէջ տարի համեմատաբար պիտի աւելի աղքատանար, պիտի աւելի ընկճուէր քաղաքացու առաջ: Դրա հետեանքը մենք տեսնում ենք ակներիս Այն ժամանակ, երբ Կովկասի գիւղերը մնում են համարեա նոյն ցեխի, աղքատութեան ու

*) Ի նկատի ունենալով այն, որ ամեն տարի զէնքի տակ կանգնած է Ռուսաստանում մօտ 1,000,000 զինուոր, որից ամեն մէկը, ազատ դէպքում, կարող էր առանալ մօտ 100 ա., զինուորագրութեան ծախսը հաշուելու է մօտ 100 միլ. ա. (77 կոպ. անձնատրութեան վրայ):

տգիտութեան մէջ, ինչ որ 50 տարի առաջ, քաղաքները ծածկուել են գեղեցիկ, բազմայարկ շինութիւններով, ունեն եւրոպական ամեն տեսակ յարմարութիւններ: Էլեքտրական լուսաւորութիւնը, ջրանցքները, թանգարանները, թատրոնները, բազմաթիւ կրթական հիմնարկութիւնները կամաց-կամաց ոչնչացնում են այն մեծ տարբերութիւնը, որ 50, 100 տարի առաջ կար Կովկասի և Եւրոպայի քաղաքների մէջ:

Քաղաքացի բուրժուաները, արիստոկրատները և նոյնիսկ ազատ պարագմունքներով զբաղուողները իրանց հարստութեամբ, եկամուտով, նիստուկացով յետ չեն մնում եւրոպացիներից: Մի տարուայ ընթացքում մեր քաղաքները կրեցին այնչափ փոփոխութիւն, որի համար Եւրոպայում պահանջուեց մի քանի դար:

Բայց ինչ խորը անդունդ մեր գիւղացու և բանուորի ու նրա հակառակար եւրոպացի բանուորի և գիւղացու մէջ:

Առաջինը հագնուած է ինչ-որ ցնցոտիների մէջ, կերակրւում է ցամաք հացով սոխի ու սլանրի կտորի հետ. նրա ստանալիք օրական 40—60 կ. վարձը գրոշմուած է գունատ գէմքի վրայ: Երկրորդը չի ուտում ճաշ առանց մսի ու գինու, հագնուած է մաքուր և քաղաքավարի. նրա գէմքը չէր կարող լինել այնքան զուարթ, կենդանութիւն ու ոյժ արտայայտող, աչքերը չէին լինիլ այնքան փայլող, եթէ աշխատաւորը օրական ստանալիս չը լինէր $1\frac{1}{2}$, 2, 3 ռուբլի:

Շնորհիւ գիւղացու անապահով վիճակի և ընդհակառակը քաղաքացու ապահովութեան, շնորհիւ գիւղացու ուղղակի և կողմնակի հարկերով ծանրաբեռնուած լինելուն համեմատած քաղաքացու հետ, վերջինս պահում է գիւղացուն տնտեսական կախման մէջ, ստանում է գիւղացուց չնչին գնով նրա աշխատանքը, ձեռք է դրում անասունները, զբաւ է առնում հողերը:

Տարեց տարի աւելանում է քաղաքների հարստութիւնը, տարեց տարի դրա հետ միասին աւելանում է և գիւղերի կախումը քաղաքներից: Մասամբ զրանով և քաղաքների հարկերի թեթեւութեամբ է բացատրւում այն հանգամանքը, որ ամեն մի քիչ թէ շատ «աչք բայ անող» գիւղացի տեղափոխւում է քաղաք:

Չը նայած նրան որ բնական աճումը գիւղերում աւելի բարձր է քան քաղաքներում (1894—97 թթ. տարին 164 և 109^{0/0} *), 1886—87 տասնամակի ընթացքում Անդրկովկասի բոլոր քաղաքների բնակիչների թիւը 463³ հազարից հասած է

*) Кавказский Календарь, 1901.

694⁵/₁₀₀ հազարի, այսինքն աւելացած 231 հազարով կամ 498⁰/₁₀₀-ով, իսկ գիւղերինը 4239 հազարից հասած է մինչև 4822 հազարի, որ տալիս է միմիայն 135⁰/₁₀₀ (573 հազ.)։ աւելացումն ամենապարզ ապացոյց է որ քաղաքների տնտեսական դրութիւնը անհամեմատ աւելի նպաստաւոր է քան գիւղերինը, որի պատճառով գիւղերից փողովուրդը կամայ-կամայ գաղթում է դէպի քաղաքները։

Նոյնանման բացասական ազդեցութիւն ունեցաւ նոր հարկային դրութիւնը գիւղերի ազգաբնակչութեան վրայ։

Շնորհիւ կողմնակի տուրքերի ուժեղանալուն (ուղղակի տուրքերի փոխարէն), շնորհիւ «Ծխահարկի» սկզբունքի (եկամուտի տեղ) հարկերի ամենամեծ ծանրութիւնը ընկաւ աղքատ տարրի վրայ։ Եթէ հարուստը կարողութիւնից կամ եկամուտից վճարում էր տարին 1—25⁰/₁₀₀, միջակ գիւղացին ծանրաբեռնւում էր 3—5,15⁰/₁₀₀-ով, իսկ աղքատը—նոյն իսկ—10, 20, 30⁰/₁₀₀-ով։ Գտնուելով այդչափ աննպաստ պայմաններում, աղքատը՝ տարէջ տարի պիտի աւելի աղքատանար, աւելի ընկնէր իր դիրքից, իսկ հարուստը ընդհակառակը։ Չը կարողանալով տարեկան եկամուտով ծածկել տարեկան ծախքերը տուրքերի հետ միասին, աղքատը խրոււմ էր պարտքերի մէջ, վճարում էր հարուստին սարսափելի տոկոսներ, ծախում էր սկզբում ոչխարը, կովը, իսկ յետոյ և եղը։

Չրկուելով լծկանից՝ նա արդէն դուրս էր ընկնում հողագործների շարքից, ծախում էր այգին, տունը, գրաւ դնում վարելահողը և ստուարացնում գիւղացի պրօլետարիների շարքը։ Ամեն մի պատահար՝ երաշտ, կարկուտ, ժանգ, աղար, հիւանդութիւն արագացնում էր այս ընթացքը, շատացնում էր պրօլետարիների թիւը, գցում էր աղքատների շարքը նաև միջակ ընտանիքների մի մասը, որպէս զի վերջիվերջոյ դրանք էլ անցնեն պրօլետարիների շարքը։

Եւ այլ կերպ չէր էլ կարող լինել։

1892—94-ի անբերրիութեան ժամանակ ինձ շատ հետաքրքրեց երեք միմեանց հարևան գիւղերի տարբեր վիճակը։ Այդ գիւղերն էին՝ Նոր-Բայազէթի գաւառի Վերին, Ներքին և ռուսաց Ախտաները։ Երեք անբերրի տարիների վերջում յիշուած գիւղերի վիճակի մասին անփոփ գաղափար տալիս է հետեւեալ աղիւսակը *)։

*) „Опытъ изслѣдов. сельскаго хозяйства Эрив. губ. и Карск. Обл.“

Գիւղերի վիճակը 1894-ի վերջը:	Վերին Ներքին Ռուսաց		
	Ախտա,	Ախտա,	Ախտա,
Միջակ անձի վրայ ցանքս էր առուած քառ. սաժ.	240	360	1560
Ցանքսը սովորականից (1892-ից) սլակասեցրած էր $\frac{0}{0}\frac{0}{0}$	72	67	7
Ցանքս չարած գիւղաց. թիւն էր $\frac{0}{0}\frac{0}{0}$	40	17	6
Լծկան չունեցող » » » »	51	26	0

Ահագին տարբերութիւն երեք հարիւան գիւղերի մէջ: Երբ սկսեցի հետաքրքրուել այդ տարբերութեան պատճառներով, ինձ համար պարզուեց որ զա հողի անհաւասար բաժանումն էր երեք գիւղերի մէջ, որից առաջ էր գալիս անհաւասար և կամուտ և հարկի անհաւասար ծանրութիւն: Եւ իսկապէս, չը նայած Վերին-Ախտայի հողերի աւելի բարձր և վատ զիրքի, քան Ներքին-Ախտայի և վերջինի հողերի աւելի քարոտ լինելու, քան ռուսաց Ախտայի, երեք գիւղերի մէջ ամեն մի բնակիչ վրայ հաշոււմ էր.

Հող, եկամուտ եայլն:	Վերին Ներքին Ռուսաց		
	Ա	Խ	տ
1886-ին վարելահող զեւեւտին .	069	093	144
» հող առհասարակ զեւ. .	127	139	482
1894-ին հող բաժանուող քառ. սաժ. .	1260	1716	2280
Միջակ տարուայ ցանքսի տարածութ. քառ. սաժ. .	900	1080	1680
Միջակ տարուայ հողագործ. ստացուած եկամուտը ո. .	2624	3109	4594
1886-ին տուրքերի քանակ. անձի վրայ ո. .	152	186	224
Տուրքերը կազմում էին հողագործ. եկամուտի $\frac{0}{0}\frac{0}{0}$ -ը .	580	590	490

Արտաքուստ էլ գիւղերը չատ տարբերուում էին միմեանցից. ռուսաց Ախտայում բոլոր տները նոր ձևի էին, ծածկուած կլորամիտով, Ներքին-Ախտայում այդ ձևի տները մի քանիսն էին, Վերին-Ախտայում—ոչ մէկը...

Նոյն տարբերութիւնը և ընտանեկան բարեկեցութեան մէջ, նրանց ապահովութեան, անասունների, կահ-կարասիքի, գիւղատնտեսական գործիքների մէջ: Նկատուած տարբեր ապահովութիւնը չէր կարող և տարբեր ազդեցութիւն չունենալ անբերրիութեան տարիները: Հարուստ ուսւ՝ ախտային երաշտի ժամանակ կարող էր չաւելացնել իր հարստութիւնը. կարող էր ծախել մնացու ապրանքը, անցեալ տարիներից մնացած ցորենը, կարող էր աւելացնել ֆուրգոն բանացնելը: Մի խօսքով

նա կը տուժէր շատ քիչ, որ և ապացուցանում են վերը բերած թուերը:

Միջակ դրութիւն ունեցող ներքին-ախտեցին անցեալ տարիներէն մնացած ցորեն չունի (ցանածը հազիւ է իրան բաւականանում), մնացու մի քանի ոչխարն ու տաւարը հազիւ բաւականութիւն է տալիս նրան անբերրիութեան առաջի տատարին, սայլապանութեամբ պարապողը լծկանի թուլանալու պատճառով չի կարողանում ստանալ եկամուտ բեռնակրութիւնից: Կամայ-ակամայ նա կիսով չափ ուտում է տան կահ-կարասիքը, կթան տաւարը, լծկանը և սերմացուն... Անբերրիութեան վերջը ցանքսը գիւղում պակասում է 76⁰/0-ով. լծկան չունեցողները թիւը բարձրանում է 26⁰/0-ի, որի շնորհիւ հողագործ գիւղերում ազգաբնակչութեան 17⁰/0-ը զուրկ է հանգիստանում բոլորովին ցանքսերից:

Աւելի ծանր է վերին-Ախտայի վիճակը: Սա աղքատ է նոյնիսկ միջակ տարին: Ցորենի պաշար սա չունի, ոչխարն ու մնացու ապրանքը, ինչպէս և ընդհանուր ապրուստը այստեղ պակաս է ներքին-Ախտայից: Երաշտի հէսց առաջի տարուանից գիւղացու տնտեսութիւնը սկսում է քայքայուել: Գոյութիւնը պահպանելու համար գիւղացին ծախում է ոչ միայն անասուններն ու հողերը, այլ և սղինձը, վերջի փալասը, տան գերանները: Հայրենի գիւղը թողնելով գիւղացին փախչում է զէպի աշխատանքի տեղը, իսկ կինն ու երեխաները պատսպարւում են հարկանի ախոռի անկիւնում: Զարմանալի չէ, որ անբերրիութեան երրորդ տարուայ վերջը այդ գիւղում ցանքսը պակասած է 72⁰/0-ով, լծկան չունեցողների թիւը հասած է 51⁰/0-ի, սեփական հասկին կարօտ է ազգաբնակչութեան 40⁰/0-ը:

Եւ այսպէս լինում է ամեն տեղ, ամեն տեսակ աղէտների ժամանակ: Թոյլը ընկնում է ամբողջովին, միջակը թուլանում է, ուժեղը զիմանում և նոյնիսկ հարստանում, օգտուելով թոյլի անել վիճակից:

Նոյն 1892—94 թուականներին, երբ երաշտից տուժում էր Երևանեան նահանգի լեռնային մասն ընդհանրապէս, կային հարուստ գիւղեր և մանաւանդ անհատներ, որ իրանց կարողութիւնը կրկնապատկեցին: Հայտով առատ գիւղերն ու հարուստները 1¹/₂ ոսւրլով ծախում էին կարօտեալներին այն ցորենը, որ միջակ տարին արժէ միայն 70—80 կոպ., կամ որ ժողոված էին առատութեան ժամանակ 50—60 կոպէկով: Ունեւորները մինչև 30, 50-ի բարձրացրած տոկոսով տալիս էին չունեւորներին հաց, կամ դրամ, կէս գնով առնում էին նրա կովը, եղը, տան կահ-կարասիքը, կէս հաշուով վերցնում աղքատներից վեր-

ջիններին ապագայ հունձը, խոտհարքներից սպասուող խոտը... Այն ժամանակ, երբ տուժած չրջանի ցանքած տարածութիւնը պակասած էր 20, 30 և նոյնիսկ 40⁰/0-ով, չատ գիւղերում կային հարուստներ, որոնք «կիսով» կամ այլ պայմանով ցանել էին չունկորների հողերը և այդպիսով կրկնապատկել, եռապատկել իրանց եկամուտը...

«Վայ յաղթողներին», գոչում են յաղթողները նկատեցաւ ժամանակ. «վայ չունկորներին», մտածում են ունկորները չունկորների մասին խաղաղ ժամանակ և իրանց ձեռքը դրում աղքատ կղբոր ու հարկանի տաւարն ու ոչխարը, տան կահ-կարասիքը, հողերը, նրա ապագայ աշխատանքը:

Անհաւասարութիւնը մեր գիւղերում աճում է օրէցօր, աւելի և աւելի խորը դարձնելով աղքատների ու հարուստների մէջ եղած տարբերութիւնը:

Գորույց դաւառի խաչուրի և ձալա վրայ գիւղերում հարկատիրական ձեռ կազմուած է լիտրա-չարէքի սկզբունքի վրայ: Բայց խաչուրին գտնւում է Միխայլովկա կայարանի մօտ, գիւղացիները թողած են հողագործութիւնը և ընկած արհեստավանդակաւնական ուղիի մէջ, իսկ ձալան դեռ ևս չարունակում է իր նահապետական դրութիւնը, ապրելով հողագործութեամբ: Եւ տեսէք ինչ մեծ տարբերութիւն երկու հարկան գիւղերի ընտանիքների կարողութեան աստիճանների մէջ *):

Ընտանիքների կարողութեան աստիճանները	ձ ա լ ա թիւ 0/00	Խաչուրի թիւ 0/00
4—3 չարէք . . .	26—27 ⁰ /0	— —
3—2 » . . .	14—15	2—4 ⁵ /0
2—1 » . . .	10—10 ⁵	14—32
1 չարէք—1 լիտր . . .	35—37	28—63 ⁵
Հարկ չը վճարողներ	10—10 ⁵	0—0
Ընդամենը . . .	95—100 ⁰ /0	44—100 ⁰ /0

Համեմատելով հողագործութեամբ պարապող ձալա գիւղը հարկան արհեստա-առևտրական ուղիի մէջ ընկած խաչուր գիւղի հետ, մենք ակներև տեսնում ենք, որ խաչուրում, համեմատած ձալայի հետ, հարուստների («լիտրա» կարգի) թիւը 27⁰/0-ից ընկած է 0⁰/0-ի. ունկորների (2—3 չար.) 15⁰/0-ից իջած է 4⁵/0-ի. միջակ ընտանիքների թիւը (2—1 չար.)—10⁵/0-ից բարձրացած է 32⁰/0. չունկորների (1 չար.—1 լիտրա)—47⁵/0-ից—63⁵/0:

*) Փութը վերաբերում են 1892 թուին:

Բացի դրանից, «նահապետական» ձալայում ամենաաղքատ ընտանիքները (թուով 10 կամ 10⁰/₀) ազատուած են բոլորովին տուրքից, իսկ «առաջադիմած» և զարգացած խաշուրում տուրքի են ենթարկուում և ոչինչ չունեցող որբերը: Խաշուրի և ձալայի համեմատութիւնը պարզաբանում է բնորոշ կերպով այն արագ փոփոխութիւնը, որ տուալ է գալիս գիւղերում վաճառականական ուղղութեան զարգացման հետ միասին:

Նոյն փոփոխութիւնները, թէև քիչ մեղմ չափով, մենք տեսնում ենք և այն գիւղերում, որոնք արտաքուստ չեն ենթարկուում այդ տեսակ փոփոխութեան:

Շամախի գաւառի հայաբնակ Սաղեան գիւղում ազգաբնակչութիւնը վաղուց ի վեր ապրում է համարեա թէ միմիայն այգեգործութեամբ և գինեգործութեամբ: Այգիների բաժանման մասին գիւղի ընտանիքների մէջ մենք ունենք տեղեկութիւններ 1889 և 1901 թուականներին վերաբերեալ *):

Հետեալ աղիւսակը տալիս է բաւական ճիշտ գաղափար, թէ ինչ փոփոխութիւն է կատարուած Սաղեան գիւղի ընտանիքների տնտեսական դրութեան մէջ վերջի 12 տարուայ ընթացքում:

Այգիների տարածութիւնը զկապով և ամ չունենով **),	Ընտանիքների թիւը			
	1889 թ. թիւ	0/0	1901 թ. թիւ	0/0
0—10 չուն	72	45 ⁰ / ₀	111	55 ⁰ / ₀
11—20 »	52	32 ⁵ / ₀	55	27 »
21 և աւել »	37	22 ⁵ / ₀	37	18 »
Ընդամենը	161	100 ⁰ / ₀	203	100 »

Ամենահարուստ ընտանիքի

այգին 60 կապ. 68 կապ:

Ակներև է, որ վերջի 12 տարուայ ընթացքում այգեգործ Սաղեան գիւղում ամբողջ ազգաբնակչութեան մէջ հարուստ ընտանիքների թիւը 22⁰/₀-ից իջած է 18⁰/₀-ի. միջակ ընտանիքների թիւը 32⁵/₀-ից իջած է 27⁰/₀-ի և ընդհակառակը, աղքատ ընտանիքների թիւը 45⁰/₀-ից բարձրացած է մինչև 55⁰/₀-ը: Միևնոյն ժամանակ պարզ է որ թուով քչացած հարուստ ընտա-

*) 1889 թուին վերաբերեալ տեղեկութիւնները ստացած ենք պ. Ն. Քալաշեանից, որի համար չենք կարող չը լայտնել մեր խորին շնորհակալութիւնը:

**) զկապը և ամ չունենը հաւասար է 100 քառ. սաժ. հողի տարածութեան:

նիքները 12 տարուայ ընթացքում աւելի հարստացած են: Դա ապացուցուած է նրանով, որ 60 «կապ» տարածութիւնից ամենահարուստ ընտանիքի այդին հասած է 68 «կապի»:

Նոյն բանը մենք նկատում ենք և զուտ հայկական չըրջաններում, այն գիւղերում, որոնց զլխաւոր ապրուստը հողագործութիւնն է: Երևանեան նահանգի Քանաքեռ գիւղում հարկերը բաժանուած են համիա-չարէքի սկզբունքով: Համեմատելով 1887—91 թթ. ընտանիքների կարողութեան դասակարգերը այն դասակարգերի հետ, որ հաստատուած էին 1892-ից, մենք նոյնպէս համոզուած ենք, որ ժամանակի ընթացքում աղքատների թիւը աւելանում է, իսկ հարուստներինը պակասում:

Եւ ճիշտ, կարողութեան զանազան կարգերի ընտանիքների թիւը Քանաքեռում հաւասար էր.

Ինչ կարգի	1887—91 թթ. թիւ	1892—96 թթ. թիւ
4—3 չարէք	29	29
3—2 »	64	67
2—1/2 »	104	141
Ընդամենը . 197	1000/0	237 1000/0

Այսինքն Քանաքեռում 5 տարուայ ընթացքում ամբողջ ազգաբնակչութիւնից՝

Ունեւորների թիւնը 150/0-ից իջնում է մինչև 120/0-ի,

Միջակների » 325 » » » 28 »

այն ժամանակ, երբ չքաւորների թիւը բարձրացնում է 5250/0-ից մինչև 600/0-ը:

Հետաքրքրական է և այն, որ չքաւոր դասակարգի մէջ երևան է գալիս նոր կարգ, ամենաչքաւորների (1/2 չարէքաւոր). որ 1887-ին չը կար...

Տնտեսական անհաւասարութեան զարգացումը նկատուած է Կովկասի բոլոր անկիւններում, երկրում ապրող բոլոր ազգութիւնների մէջ, ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերում:

100, 50 տարի մեղանից առաջ Կովկասի քաղաքների ամենահարուստ տների կարողութիւնը հաշոււած էր տասնեակ և, իբրեւ բացառութիւն, հարիւր հազարներով: Այժմ ունենք հարիւրաւոր մարդիկ, որոնք չեն էլ ուղում նայել հարիւր հազարի վրայ, և անհատներ, որոնց կարողութիւնը հաշոււած է տասնեակ միլիոններով: Եւ այդ հարստութեան կենտրոնանալը անհատների ձեռքին կատարոււմ է այն ժամանակ, երբ քաղաքացիների ստուար մասը մնում է նոյն աղքատութեան մէջ: Ինչ-որ 50, 100 տարի առաջ:

Գիւղերում առաջ են եկել վաշխառուներ, որոնցից կախում ունեն ամբողջ շրջաններ, կան հարուստներ, որոնց այդիների տարածութիւնը հասնում է հարիւրաւոր դեսնատիւների, իսկ խոշոր անասունները հաշւում են հազարներով... Եւ այդ ուղղութիւնը քանի դնում աւելի ուժեղանում է, աւելի խոր արմատներ գցում կեանքի մէջ, աւելի մեծ դժբախտութիւնների պատճառ դառնում:

Շնորհիւ առաջ եկած ծայրայեղ անհասարութեան, չունեւորները դարձել են ունեւորների պարտապահ, ծախում են իրանց ունեցած-չունեցածը, դարձել են նրանց ծառաներն ու հլու հպատակները: Միլիոնատէր աղէտ, երեկուայ չարչին իր շահերի պաշտպանութեան համար վարձում է, առնում է տասնեակ իրանից բարձր, իրանից խելօք, կրթուած անձնաւորութիւններ, հազարաւոր իրանից մաքուր բանուորներ:

Մի հարուստ վաշխատուի ձայնը դիւղերում աւելի լսելի է, քան տասնեակ աշխատատէր, մաքուր, խելօք, բայց աղքատ գիւղացիներին: Անկիրթ միլիոնատէրը քաղաքներում աւելի ազդեցութիւն ունի, քան հարիւրաւոր միջակ վաճառականներ, հազարաւոր ազնիւ բանուորներ:

Կախում լինելով հարուստի կամքից, աղքատ գիւղացին, բանուորը, վարձուող ինտելիգէնտը զգում են իրանց ստորադրեալ վիճակը, ակտում են մի առանձին ակնածութեամբ վերաբերուել դէպի իրանց վարձող հարուստը:

Բնականաբար ամեն մէկի մէջ յանկուծիւն է առաջ գալիս դուրս գալ ստորադրեալ վիճակից, ձեռք բերել, «հարստանալ» տասը, հարիւր հազարով: Նախանձը, հանատանալու տենչը վառում է բոլորին, ստիպում է նպատակին հասնելու համար կանգ չառնել ոչ մի բանի առաջ: Ի՞նչ ասես որ զոհ չի բերում դրան՝ ե՛կ խաղաղութիւն, ե՛կ կեանք, ե՛կ պատիւ...

Միթէ կարելի է կասկածել որ ներկայումս կատարուող յանցանքների տասից իննը առաջ է գալիս հարստանալու նախանձի տենչից... Սակայն չը նայած գործ դրուած բոլոր միջոցներին, մարդ անկարելի է լինում հասնել իր գլխաւոր նպատակին—երջանկութեան: «Ապահովութիւն» ու «հարստութիւնը» առաձգական խօսքեր են: Դրանք նման են գեղեցիկ ծիածանին, որ գոյութիւն ունի միայն այն ժամանակ, երբ նրան նայում ես որոշ հեռաւորութիւնից: Տասը, հարիւր հազարը արժէք ունի այն մարդու համար, որ ոչինչ չունի, կամ միայն հազար ունի: Տասը սենեակից բնակարանը, չորս տեսակ կերակուրից ճաշը իդէալ է նրա համար, ով ապրում է 2—3 սենեակում,

ով ճաշում է 2 տեսակ կերակուրով: Երբ չունի որը հասնում է իր փափագին և ձեռք է գցում իր երազած 10, 100 հազարը, երբ նա բնակութիւն է հաստատում հարուստ տան մէջ և ուտում նուրբ կերակուրներ, — արագ կերպով նա ընտելանում է այդ 100 հազարին ու կենցաղավարութեանը և նոյն տենչով ու անհանգստութեամբ ձգտում է դէպի 1, 10, 100 միլիոններ, դէպի պալատներ, Լուկուլլոսի ճաշկերոյթներ:

Հարստանալով մարդս հանգստութիւն չի գտնում, երջանկութիւն չի գգում:

Լուկուլլոսի ճաշկերոյթները, չքեղ պալատները, զուարճութիւնները բաւականութիւն են տալիս նրան մի ամիս, մի տարի: Ամենայն դիւրութեամբ նա յագեցնում է և իր միւս անասնական հակումները: Կշտանալով այդ ամենից, նա բթանում է, ընկնում այն հոգեկան դրութեան մէջ, որի մէջ է չաղացած ու ճահիճների ցեխի մէջ թաւալուած գոմէշը... Երկուսի անասնական ու ֆիզիկական հակումներին էլ տըրւում է լիակատար բաւարարութիւն և երկուսն էլ կամաց-կամաց կորցնելով բնական կեանքի հոգեկան, աստուածային զգացումները, դառնում են... կենդանի մեռածներ: Խրուելով ֆիզիկական ու անասնական զուարճութիւնների մէջ, հարուստը չի հասկանում, որ իր ձեռք բերած ոյժի, հարստութեան ազդեցութիւնը կարող է տարածուել միմիայն ֆիզիկական բարիքների վրայ. նա չը գիտէ, որ այդ ֆիզիկականից զուրս են մարդու ամենամեծ բարիքները, իսկական երջանկութիւնը, որ տալիս են հոգեկան ու մտաւոր հարստութիւնները — գիտութիւնը, գեղեցկութիւնը, սէրը դէպի եղբայրը, դէպի ժողովրդի բարօրութիւնը:

Դժբախտաբար այս հոգեկան դրութիւնը չի հասկանում հարուստի հետ և ամբողջ: Նա չը գիտէ, որ հարստութիւնը ազի ջուր է, որ խմելով կարելի է միայն աւելի ծարաւել: Ժողովուրդը ղեկավարւում է միայն արտաքին փայլով և հարստանալը բոլորի համար դարձած է մի տենչ, որ հանգստութիւն չի տալիս ոչ ցերեկ, ոչ գիշեր, բայց որ տանում է դէպի հոգեկան մեռելութիւն:

Ոսկին դարձել է մեր կեանքի միակ ղեկավարը:

Նրա առաջ խոնարհւում է ժողովրդի ղեկը ձեռքին ունեցող բարձր պաշտօնեան, նրա առաջ կորցրել են իրանց նշանակութիւնը բոլոր մինչև օրս ընդունուած առաքինութիւնները — լեհանձնութիւն, հայրենիք, կրօն, բարոյականութիւն, սէր, աշխատասիրութիւն:

Մովսէսի պատուէրը՝ «Թափած քրտինքովդ աշխատիր կերած հացդ»—կտրցրել է իր արդարացի և լինի նշանակութիւնը:

Նազարէթցի Քարոզչի ասածը, թէ աւելի հեշտ է պարանոն անցնել ասղի ծակով, քան հարստին մտնել դրախտի դռնով—համարուում է անախրօնիզմ: Այդ մտքին հեգնութեամբ են վերաբերուում ոչ միայն հարուստները, այլ և նրանք, որոնք իրանց՝ Մեծ Քարոզչի աշակերտներ են համարում:

Ստեղծուել է մի վտանգաւոր դրութիւն, որ սպառնում է ամեն ինչի—և՛ ժողովրդի բարեկեցութեան, և՛ կրօնին, և՛ բարոյականութեան, և՛ պետութեան:

Ս. ԶԱԻԱՐԵԱՆՑ

(Վերջը յաջորդ համարում)

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Վրաստանի միացման նշանակությունը անբողջ Կովկասի համար. — «Անձի, գոյքի ապահովություն և օրէնքի համահաստատ պաշտպանություն».— Համեմատություն Կովկասի և նրա հարեան մահմեդական երկրների մէջ. — Սատրապ և եւրոպականաձէ կոստակալ. — Վօրօնցօլի և Մեծ Իշխան Միքայէլի փոխարքայությունը. — Եւրոպական քաղաքակրթութեան նուաճած վայրեր Կովկասում. — Մուացուած անկիւններ իրանց բնակիչներով. — Կովկասի յօրեկանական ցույցահանդէսի բնորոշ կողմը. — Գիւղատնտեսություն և զիւղացիական անտեսություն. — Գիւղատնտեսություն սեփական աշխատանքով և անտեսություն վարձուած բանուորներով. — Սրբիւրաշում մասնուոր անձանց արքունական հողեր տալու օրէնքը. — Положеніе объ успенной охранѣ. — Զեմստովօների հրատարակչական իրաւունքի սահմանափակումը. — Մատակարարութեան դորձը և անբերրիությունը Ռուսաստանում:

Ամբողջ Կովկասը տօնում է Ռուսաստանի միացման հաբրերամեակը: Մեր ընթերցողներին արդէն յայտնի է *) թէ լինելով պատմական հանգամանքներում 1801 թուի սեպտեմբերի 12-ին հրատարակուեց Ալեքսանդր I-ի այն հրովարտակը, որով վերջնականապէս քայքայուած Վրաստանը ընդունուեց հզօր Ռուսաստանի թեի տակ: Կայսրի հրովարտակի մէջ նշանաւոր են մանաւանդ այն խօսքերը, որոնք բացատրում են այդ պատմական անցքի նպատակը. «հիմնել Վրաստանում կառավարություն, որ կարողանայ հաստատել անձի, զոյքի ապահովություն և իւրաքանչիւրին տալ օրէնքի համահաստատ պաշտպանություն»:

Այդ խօսքերի մէջ ամփոփուած են այն հիմնական պայմանները, առանց որոնց չի կարող ոչ մի երկրում գոյութիւն ունենալ իսազաղ, կուլտուրական զարգացում: Այդ sine qua non պայմաններից զուրկ էր ոչ միայն Վրաստանը, այլ և նրա բախտակից Հայաստանը, ինչպէս և սոհասարակ տաիական բռնութեան մատնուած ամեն մի երկիր: Այդ պայմաններից զուրկ են դեռ ևս այսօր մեր հարեան թիւրքիան և Պարսկաստանը:

*) Փետրուարի №.

տանը և այդ է գլխաւոր պատճառը դրանց ժողովուրդների թշուառութեան և յետամնացութեան:

Այդ մահմեդական տէրութիւնները կենդանի պատկեր են մեր մօտիկ անցեալի: Այդ երկրներում այժմ էլ շարունակում են այնպիսի կարգեր, որոնք սովորական էին մի հարիւր տարի առաջ և Անդրկովկասում, երբ խաղաղ աշխատանքով ապրող ժողովուրդը մատնուած էր ոչ միայն աւաղակարարոյ ցեղերի մշտական արշաւանքներին, թշնամու սրի և կրակի արհաւիրքներին, այլ և սեփական մանր-մունք իշխանների և պաշտօնեաների անսահման կամայականութեան: Երկրի մէջ գոյութիւն չունէր օրինաչափ, ուժեղ, կենտրոնական իշխանութիւն. վրաց թագաւորացիների և ֆեոդալների սնվերջ երկդառակութիւններէն օգտուած էին հարաւ-արեւմուտքից՝ Թուրքիան, հարաւ-արեւելքից՝ Պարսկաստանը, հիւսիսից՝ Գովկասի լեռնականները: Թէ՛ վրաց իշխանները և թէ՛ հայ մելիքները չունէին կանոնաւոր սպառազինուած ու վարժուած զօրքեր, և թշնամու բանակների առաջ նրանք դուրս էին բերում վատ զինուած գիւղացիների և ճորտերի անկարգ խմբեր, որոնք անկարող էին ուժեղ ընդ-գիմադրութիւն ցոյց տալ չափ աւելի ստուար թշնամուն: Թէ՛ հայ և թէ՛ վրացի իշխանները չունէին այնքան քաղաքական հասունութիւն, որ միանային և դաշնակցութիւն կազմէին ընդ-հանուր թշնամու դէմ: Նեղ անձնական հաշիւներից դուրս դը-րանք ոչինչ չէին տեսնում, և մտաւորապէս այնքան ստոր էին, որ չէին կարող ընդունել ազգային միացնող դադափարը: Դա-րերի ընթացքում սնվերջ կոտորածներից ազատ էր մնացել մի բուն հայ և վրացի ժողովուրդ, որ իր նուազ թուով ոչ մի ոյժ չէր ներկայացնում:

Այս բոլորից յետոյ դժուար չէ տեսնել որ Ռուսաստանի մուտքը Անդրկովկասում մի փրկութիւն էր մահմեդական բռնութեան ծովի մէջ խեղդուող այդ երկու բուն ժողո-վուրդների համար: Ահա ինչն Անդրկովկասի բուն աշխատող քրիստոնեայ ժողովուրդները անհուն բերկրանքով էին գիմա-ւորում ռուս զօրքերին, և եթէ կային վրաստանի միացման հակառակողներ, դրանք զանազան խաներ էին և թագաւորուղ-ներ և ոչ դրանց ճորտերը...

Վրաց իշխաններից և հայ մելիքներից շատերը գեւ մի քանի դար առաջ գիմումներ էին սնում Ռուսաստանին և նրա պաշտպանութիւնը խնդրում: Սակայն մինչև որ Ռու-սաստանի սահմանները չը հասան Կովկասեան լեռների վիթ-խարի պատնէշին՝ ռուսաց ջարերը առանձին նշանակու-թիւն չէին տալիս այդ գիմումներին: Անդրկովկասի միացումով

ռուսաց քաղաքականութիւնը սկսեց լուրջ զբաղուել միայն այն ժամանակ, երբ նա դէմ առ դէմ կանգնեց կովկասեան լեռնականների հրոսակների առաջ: Այնուհետև ժամանակի խնդիր դառաւ Անդրկովկասին տիրելու հարցը, վրաց թագաւորի ազաւանքը միայն արագացրեց պատմական անխուսափելի անցքը: Մտնելով վրաստան, առանց մեծ արգելքների Ռուսաստանը հասաւ Արաքսի ջրերին: Այժմ նրա ձեռքում էր կովկասեան լեռնաշղթայի չորս կողմն էլ: Մնում էր նուաճել և այդ անմատչելի բարձրութիւնների վրայ բուն դրած անկախ լեռնականներին, որոնք իրանց անընդհատ յարձակումներով և արշաւանքներով մշտական մի պատուհաս էին ամբողջ կովկասեան Պարանոցի համար: Կռիւր երկարատև էր և անեղ. անցած դարի աւելի քան կէսը զործ զրուեց նուաճելու համար այդ խիզախ լեռնականներին:

Ռուսաց բանակը շրջապատելով անազին լեռնաշղթան, քայլ առ քայլ սեղմում էր իր պողպատէ բաղուկներում կուսական լեռների ազատ որդիներին, մինչև որ 1855 թուի օգոստոսի 25-ին չընկաւ լեռնականների վերջին ընդդիմադրական կէտը—Շամիրի Գունիբը: Այնուհետև հնչաւ էր ոչնչացնել և արևմտեան լեռնական ցեղերի թոյլ ընդդիմադրութիւնները: Եւ 1864 թուի մայիսի 21-ին, Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլայեւիչի փոխարքայութեան ժամանակ, ռուսաց բանակը վերջապէս կարողացաւ տօնել երկարատև կռիւների վախճանը: Խաղաղութիւնը ամբողջ կովկասեան Պարանոցի վրայ հաստատուած էր և երկիրը կարող էր նուիրուել խաղաղ աշխատանքին և քաղաքացիական առաջադիմութեան: Ալեքսանդր I-ի վերսբերած խօսքերն այժմ կարող էին ամբողջապէս իրականանալ: Բախտի բերմամբ այդ կարևոր մօմենտներում կովկասի վարչական ղեկը գտնուում էր այնպիսի լուսաւոր, մարդասէր և աշխարհաշէն անձանց ձեռքում, ինչպէս էին նախ Վօրօնցօյլը և ապա Մեծ Իշխան Միխայիլ Նիկոլայեւիչը: Այդ երկու փոխարքայութիւնների ժամանակ սկսեց վերածնունդ տրեւելեան բռնակալութիւնների օրօք աւերուած և ամայացած երկիրը: Ազգաբնակութիւնը աճեց, տնտեսական կեանքը կենդանացաւ, քաղաքացիական կարգեր ներմուծուեցին մշտական խռովութիւնների և արիւնհեղութիւնների երկրում: Դարեհի և Լանկութի մուրհների ժամանակներից սկսած բռնակալ սատրապների և տարգարների անսանձ քմահաճոյքներին վարժուած ասիայիները՝ սկսում էին նոր-նոր դադափար կազմել երկրի իսկական կուսակալների մասին. ամեն օր կեանքի, գոյքի և պատուի համար

դողացող թշուառ վրացին և հայը վերջապէս հանդիստ չունչ քաշեցին եւրոպականաձև կառավարութեան ներքոյ:

Փաղափար կազմելու համար թէ ինչ առաջադիմութիւն արաւ նոր կարգերի շնորհիւ Կովկասը, մենք չը պէտք է նրան համեմատենք Արեւմտեան Եւրոպայի հետ, այլ՝ մեր հարեան թիւրքիայի և Պարսկաստանի, որովհետեւ մի հարիւր տարի առաջ մեր երկիրը այդ երկրների հարազատ կտորն էր: Եւ այժմ համեմատեցէք Անդրկովկասի նախկին թիւրքական կամ նախկին պարսկական նահանգները՝ դրանց կից երկրների հետ, որոնք մնացին մահմեդական բռնակալութեան ներքոյ: Տարբերութիւնը ահագին է: Այժմ էլ, ինչպէս և հարիւր տարի առաջ այդ երկրներում դեռ դոյութիւն չունեն անձի, գոյքի ապահովութիւն և օրէնքների համահաւասար պաշտպանութիւն: Քաղաքակրթութեան այդ հիմնական բարեքներից զուրկ են այդ երկրների ոչ միայն քրիստոնէսները—որոնց մահմեդական ֆանատիկոսութիւնը լիակատար մարդիկ չէ համարում, այլ միայն մարդկային հօտ—այլև Մահմեդի հարազատ ժողովուրդը, մուսուլման մասսան: Այդ է դաժան իրականութիւնը, և ինչո՞ւ զարմանալ որ այդ երկրների քրիստոնէայ ժողովուրդները ձգտում են Ռուսաստանին: Մասսան բէալիստ է. նա չի սիրում վերացական դատողութիւններ, նա տեսնում է իր թշուառ երկրի սահմանի միւս կողմում մի բարեկարգ կացութիւն, որ իր համար մի տենչ, մի ցնորք է թւում. նա տեսնում է այնտեղ իր եղբայրների խաղաղ կեանքը, բայց ինքն իր սեփական ոյժերով յոյս չունի ձեռք բերել գոյութեան այդպիսի պայմաններ, ուստի գաղթում է իր եզրկտական գերութիւնից դէպի այդ աւետեաց երկիրը: Այս կէտը պէտք է ի նկատի ունենալ, հասկանալու համար բուն ժողովրդի հոգեբանութիւնը, որ տարբեր է ինտելիգենցիայի վերացական դատողութիւններից:

Անշուշտ Կովկասում հասարակական կեանքը իր շատ կողմերով դեռ շատ հեռու է ոչ միայն եւրոպականից, այլ նոյն իսկ չունի կենտրոնական Ռուսաստանի քաղաքացիական շատ բարեքներ (երգուեալ դատաւորներ, բարձրագոյն դպրոց, ղեմաւոյժ եպիսկոպոս), սակայն, ինչպէս ասացինք մի քիչ առաջ, պէտք է համեմատութեան համար վերցնել հարեան ասիական երկիրները: Ամենաթուլի համեմատութիւնը սնգամ այն ժամանակ ակնյայտնի կը դարձնի, որ Կովկասը այժմ գտնուում է եւրոպական քաղաքակրթութեան շաւղի վրայ, և քանի գնում աւելի է հեռանում իր նախկին բախտակից ասիական երկրներից: Այդ էվոլուցիայի մէջ բնականաբար նախ մեծ ու պստիկ քաղաքները, ապա կանոնաւոր ճանապարհներով մեծ

քաղաքների հետ կապած վայրերն են փոխում հին կեանքը և ընդունում եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, իր թէ՛ լուսաւոր և թէ՛ խաւար կողմերով: Եւ որովհետեւ մեր երկրում դեռ շատ անկիւններ կան, որոնք նախաջրհեղեղեան հաղորդակցութեան մէջ են զրոյի աշխարհի հետ, ուստի հին, նահապետական կեանքը դեռ պահպանում է անփոփոխ շատ մուռացուած անկիւններում, որոնք, ինչ տակ կ'ուզէ, զիւղացիներով են բնակուած... Այս վերջինների թուր մասին զազաւար է տալիս 1897 թուր յունուարի 28-ին կապարուած փողովքազրու-
թիւնը, որից երևում էր որ երկու տեւի 9,248,695 հոգոյ միայն 996,248 հոգի են ապրում քաղաքներում: Այդպէս ուրեմն արդաբնակութեան զիւղական մասը շարունակում է իր թուով գերելիող լինել մեր երկրում: Այդ ի նկատի ունենանք և ապա դառնանք Կովկասի յօբելեանական յուլահանդէսին, որ պէտք է յոյց տայ մեր առաջագիմութիւնը այս հարիւր տարուայ ընթացքում:

Այդ յուլահանդէսի հետ մեր ընթերցողները կը ծանոթանան առանձին յօդուածներում, այժմ մենք միայն ուզում ենք մատնանիչ տնել նրա մի բնորոշ կողմը: Մենք փրիս ասացինք, որ եւրոպական կեանքի հոսանքը չօշակիլի արդիւնք տուել է միայն քաղաքներում և կանոնաւոր հաղորդակցութեան ճանապարհների վրայ: Յուլահանդէսը ապացուցանում է այդ միտքը: Դուր այդտեղ տեսնում էք կապիտալիստական արդիւնագործութեան, բուրժուական կոմ-
ֆօրտի, զարոցական հաստատութիւնների պատրաստած բազմաթիւ իրեր, տեսնում էք նաև քաղաքային արհեստաւորների և անախագործների ձեռագործներ, տակայն զիւղացիների անտեսութիւնը միանգամայն բացակայում է: Անշուշտ զիւղատնտեսական արդիւնքներ ի յոյց են դրուած, բայց դրանք կապիտալիստական, իսկուր կամ վարձով աշխատանքի վրայ հիմնուած, կալուածատիրական տնտեսութեան արտադրութիւններ են և ոչ զիւղացու սեփական աշխատանքով, իր մի կտոր հողից ստացած արդիւնքներ: Գիւղատնտեսութիւնը, իբրև կապիտալիստական արդիւնագործութիւն, ներկայացրած է իսկ զիւղացու տնտեսութիւնը—ուչ Եւ դա հասկանալի է: Եթէ գործարանատէրը, կալուածատէրը, քաղաքացի արհեստաւորը ինքնաբերաբար մասնակցելու թէ՛ միջոց ունեն և թէ՛ օգուտ, նոյնը չի կարելի ասել զիւղացու մասին, ուստի յուլահանդէսի կարգադրիչների ամենամեծ ջանքերը և հաղատարութիւնը պէտք է ուղղուած լինէին՝ դրանց ոչ միայն մասնակից անելու համակովկասեան յօբելեանական յուլահանդէսին, այլ և ներկայա-

յնել յուշահանդէսում մեր գիւղացիներին իրանց ամբողջ նիստ ու կացով: Յուշահանդէսը ամենալաւ առիթ էր հասարակութեան ուշադրութեան ներկայացնել ազգաբնակչութեան այդ ահադին մեծամասնութեան թշուառ դրութիւնը, նրա հողային, ու հարկային պայմանների պատկերը, նրա մտաւոր, սոսոզապահական վիճակը, նրա զործիքները, նրա տնտեսութիւնը հայն: Եւրոպական յուշահանդէսներում դուք կը տեսնէք տիպիկական գիւղական խրճիթներ իրանց բնակիչներով, նիստ ու կացով, զործիքներով, տնային անասուններով, և, բացի այդ, բազմաթիւ յուշակներ, քարտէշներ, գիտորամներ, որոնք լիակատար կերպով ծանօթացնում են գիւղացիների դրութեան հետ ընդհանրապէս: Եւ մեզ թւում է որ եթէ մեր կարգադրիչ պարմները կամ Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնը մի քիչ աւելի եռանդ և արտադին վերաբերմունք ցոյց տային դէպի մեր գիւղացիները—դժուար չէր լինի յուշահանդէսում շինական տնտեսութեան համար էլ այնպիսի բազմակողմանի լուսարանութիւն ստեղծել, ինչպէս այդ արեւ է Բազուի նաւթադորների ժողովի խորհուրդը իր ճիւղի վերաբերեալ Սակայն... «ժողովուրդ» խօսքը մեր բարեկեցիկ բուրժուաների և բերօկրաների համար միայն մի դատարկ հնչիւն է, և, շատ-շատ, լոկ պատմական զգացմունքներ է կարողանում զարթեցնել... Այդպիսով յօրեկանական յուշահանդէսը միջոց չի տալիս իմանալ թէ ինչ ստալադիմութիւն է արեւ կովկասի ազգաբնակչութեան գիւղական մասը, ինչ դրութեան մէջ է մեր երկրում ոչ-խաչոր կամ վարձու աշխատանքի վրայ հիմնուած տնտեսութիւնը, որ ներկայացրած է, այլ՝ մանր, գիւղացիական տնտեսութիւնը, որ հիմնուած է մանր հողատերի սեփական աշխատանքի վրայ: Մեր հայեացքը այդ հարցի վրայ յայտնի է (Մարա) արդէն, մենք կազմակերպ ենք այն սկզբունքին, որ հողը պատկանի նրան մշակողին և ոչ սպեկուլեանտներին կամ դանազան խաներին, բէդերին հայն: Այդ տեսակէտով յանկարծ չինք համարում, որ մեր երկրում ևս ստեղծուէին գիւրութիւններ, որ հողերը անցնէին գիւղացիների ձեռքը, ինչպէս այդ անուամ է կենտրոնական Ռուսաստանում:

Այդ տեսակէտից ուշադրութեան արժանի է մի նոր կարգադրութիւն, որ Բարձրագոյն հաստատուած է յուլիսի 8-ին: Մեր խօսքը մասնաւոր անձանց Սիբիրում աբուլնական հողեր տալու օրէնքի մասին է:

Նոր օրէնքով թոյլատրւում է Սիբիրի որոշ նահանգներում ծախել արքունական հողերը մասնաւոր անձանց, որպէս զի այդպեղ կազմուեն խաչոր (3 հազար դեսետին) մասնաւոր

տնտեսութիւններ: Ռուս ազնուականներին շատ ձեռնառու պայմաններով երկարատև (մինչև 99 տարի) ժամանակով արուելու են հողեր նաև կապալով Կապալառուին կարող է ապագայութիւն մշակուած հողերի սեփականատէրը դառնալ: Այդպիսով անշուշտ պակասում են այն հողերը, որոնք ռուս գիւղացի դաւթականների պէտքերի համար էին պահուած: Ինչպէս փորձը ցոյց է տուել, մասնաւոր կալուածատէրերը, կենտրոնական Ռուսաստանում, ոչ մի տեղ կանոնաւոր տնտեսութիւններ չեն կարողացել հիմնել և, մեծ մասամբ, իրանց հողերը կամ վաճառել են սպեկուլեանտներին կամ թանգ գներով ծախել են ու կապալով տուել գիւղացիներին: Ապագան ի հարկէ կը ցոյց տայ թէ ազնուականութիւնը արդեօք կարող կը լինի Սիբիրիայում այլ կերպ վարուել, քան կենտրոնական Ռուսաստանում:

Այժմ թուենք մի քանի նշանաւոր կարգադրութիւններ ևս:

Յայտարարուած է յունիսի 29-ին Բարձրագոյն հաստատուած մինիստրների կօմիտէի որոշումը. 1) Ս. Պետերբուրգի, Մոսկուայի, Սարկովի, Եկատերինսկայի, Կիեւի, Պոդոլի, Վոլընի նահանգներում, Բոստով, Տապանոգ, Նախիջևան քաղաքներում, Կասարովկա գիւղում, Սերսոնկան նահանգի Բոգոեւովենսկ, Կալինովկա և Վարվարովկա գիւղաքաղաքներում, ինչպէս և Պետերբուրգի, Օդեսայի և Նիկոլաեւսկի քաղաքատնութիւններում և Կրօնշտատի ղինուորական նահանգապետի կառավարութեան ենթակայ տեղերում, շարունակել 1901 թ. սեպտեմբերի 4-ից ևս մի տարի ժամանակով զօրեղացրած պահպանութեան կանոնադրութիւնը (положение объ усиленнѣ охранѣ): 2) Նոյն ժամանակամիջոցով զօրեղացրած պահպանութեան դրութեան մէջ է յայտարարուած նաև Թիֆլիս քաղաքը և Բագուին իր գաւառով, Պոկրովսկեան և Շուչկեան գաւառները, Վլադիմիրեան նահանգում Իվանովօ-Վօզնեսենսկ քաղաքը, Ելիզավետգրադ քաղաքը և Սերսոնկան նահանգում Վոսկրեսենսկ արուարձանը և Կրիվոյ Բոգ վայրը:

Յունիսի 21-ին հրատարակուած է ներքին գործերի մինիստրի չրջաբերականը, որով սահմանափակուած է զեմստովոների հրատարակչական իրաւունքը. թոյլատրուած է բացի զեմստովոյի գործունէութեան վերաբերեալ մասնագիտական կամ պարբերական հրատարակութիւններից նաև հրատարակել ժողովրդական ընթերցանութեան միայն այնպիսի գրքեր, որոնք մտած են ժողովրդական գրագարանների, ընթերցարանների և գլրոցների ցուցակներում:

Մի տարի առաջ, 1900 թուի յունիսի 12-ին հրատարա-

կած օրէնքով, հացահատիկների շահմարանների կամ մատակարարութեան գործը (продовольственное дело) նոյնպէս խլուած էր ղեմստւոյի ձեռքից և յանձնուած վարչութեան: Վարչութիւնը դեռ չէր կարողացել նոր օրէնքի համեմատ կազմակերպել մատակարարութեան գործը, որ վրայ հասաւ նոր անբերրիութիւն 12 նահանգներում, որոնք կազմում են Եւրոպական Ռուսաստանի տարածութեան քառորդ մասը: Ինչպէս երևում է ներքին գործերի մինիստրի օգոստոսի 17-ին յայտարարած չըրջաբերականից, մատակարարական գործի նոր կազմակերպութիւնը 1900 թուի յունիսի 12-ի օրէնքով բաւարար չէ, ուստի Բարձրագոյն խնդրում է մի քանի էական յաւելումներ, որոնցով դարձեալ կարելի է համարւում ղեմստւոյի որոշ մասնակցութիւնը ժողովրդական պատուհասի դէմ մաքառելու վեհ աշխատանքի մէջ:

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ԱՐԴԻՒՆԱ- ԲԵՐԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՀԱՆԳԵՍԸ

I. Ցուցահանդէսի նպատակը, կազմակերպութիւնը և բաժինները. — Այլե-
ալ բաժինների ընդհանուր տեսութիւնը, զիտական և պատմական տեսա-
կէտների բացակայութիւնը, նրա անհամապատասխան լինելը չունեող
դասակարգի համար:

Երեք տարի սրանից առաջ Կովկասեան Գիւղատնտեսական
Ընկերութիւնը մտածում էր՝ ինչ ձևով ներկայացնել մեր փոք-
րիկ երկրի արդիւնաբերութիւնը Պարիզի համաշխարհային յու-
ցահանգէսում: Ընկերութեան անդամներից մի քանիսը առա-
ջարկում էին Գիւղատնտեսական Ընկերութեան յիմնամեակի
առթիւ, որ զալիս էր 1899-ին, կազմակերպել յուցահանգէս,
որ և (անհրաժեշտ կրճատումներով) կարելի կը լինէր փոխա-
դրել Պարիզ: Ի նկատի ունենալով, սակայն, ժամանակի ու մի-
ջոցների սղութիւնը, աւելի բարւոք համարուեց յետաձգել ըն-
կերութեան յօգեցանի յուցահանգէսի բացումը մինչև 1901-ը
և բոլորովն էր և Կովկասի միացման սկզբի հարիւրամեակը
Ռուսաստանի հետ: Շատ արգարայի կերպով ենթադրում էր
որ միացման հարիւրամեակի տօնելու ամենանպատակալարմար
միջոցը յուցահանգէսն է: Վերջինս ակներև կերպով կը պարզէր
այն փոփոխութիւնը, որ կրած է Կովկասը XIX տարուայ ըն-
թացքում, ներկայացնելով միևնոյն ժամանակ այն զրութիւնը,
որի մէջ գտնուում է մեր երկիրը՝ որ դարի շէնքում: Բացի երկրի
արդիւնաբերական պիտոյքների հանգէսից որոշուեց կազմակեր-
պել և ժողովներ երկրագործութեան զանազան ճիւղերով պարա-
պողներից և հրատարակել մի հաւաքածու գիւղատնտեսական
ընկերութեան յիմնամեակի առթիւ:

1900 թուի ամառուայ վերջը, եթէ չհնք սխալուում, առ-
հուեց մասնաւոր կերպով երկրագործութեան միջնաւորի հաւա-
նութիւնը, աշխան ու ձմռան ամիսներին կազմուեց ծրագիրը:

առնուեց զանազան քաղաքների համաձայնութիւնը՝ մասնակցել ու նպաստել նիւթապէս կազմուելիք ցուցահանդէսին:

Երբ գարնան սկզբին հաստատուեց ծրագիրը և պարզուեց որ կարելի էր վնի գտնել ցուցահանդէսի կազմակերպութեան համար անհրաժեշտ 80 - 90 հազ. ռուբլին, ձեռնարկուեց հանդէսի կազմակերպութիւնը:

Գործի աջողութիւնը ապահովելու համար ժողովների կազմակերպութիւնը թողնուեց Գիւղատ. Ընկ. խորհրդին, ժողովածուի կազմելը յանձնուեց ընկերութեան քարտուղարին, իսկ ցուցահանդէսի համար բացի ընդհանուր կարգադրիչից նշանակուեցին նաև յատուկ կարգադրիչներ ամեն մի պլխաւոր բաժնի համար:

Համապատասխան ցուցահանդէսի «Գիւղատնտեսական և Արդիւնարերական» անուան, ցուցահանդէսը պիտի ունենար հետևեալ պլխաւոր բաժինները՝ հողագործութիւն, գինեգործութիւն, այգեգործութիւն, անտառապահութիւն, ընտանի կենդանիներ, կաթնատնտեսութիւն, շերամապահութիւն և մեղուաբաժնութիւն, որս և ձկնորսութիւն, գիւղատ. գործիքներ և մեքենաներ, տնայնագործութիւն և արհեստներ, գործարանական արդիւնարերութիւն, բաժիններ հանրային, արհեստագիտական, մանկավարժական, գիտական-փրճակագրական, գեղարուեստական:

Սեպտեմբերի 2-ին ցուցահանդէսը բացուեց պաշտօնապէս Նորանոր իրեր շարունակում են ստացուել ամեն օր, թէև էքսպօնատների աւելանալը դժուար թէ չօչափելի կերպով կարողանայ փոխել այն տպաւորութիւնը, որ ստանում է յաճախորդը հէնց հիմա:

Ցուցահանդէսը կազմակերպուած է այգեգործական դպրոցի հողի վրայ և բռնում է մի քանի դեկատին տարածութիւն: Բացի ընդարձակ պլխաւոր շինութիւնից, մասնաւոր էքսպօնատները չինել են իրանց համար և մօտ 20 աւելի մանր պաւիլիօններ, որոնցից մի քանիսը բաւականին գեղեցիկ են:

Մեր ընդհանուր տեսութիւնից դուրս է մանրամասնօրէն յիշել այստեղ՝ ինչ է ներկայացրած հանդէսի այս կամ այն բաժնում, մանաւանդ որ այդ տեսակ նկարագրութիւն դժուար էլ է կատարել դեռ ևս չը տպագրուած ուղեցոյցների բացակայութեան պատճառով: Բաւական է ասել որ ցուցահանդէսը պարունակում է իր մէջ համարեա այն բոլորը, ինչ որ գրուած է Կովկասի կազմակողմանի ու հեռաւոր անկիւններում:

Հողագործական բաժնում նահանգ-նահանգ զետեղուած են

այն բոլոր հացահատիկներն ու բոյսերը, որոնցով ապրում է մեր երկրի ազգաբնակչության 80⁰/₀-ը:

Ուշադրութեան արժանի է գիւղատնտեսութեան վերատեսուչ հանգուցեալ Գէեվսկու ժողովածուն Կովկասում մշակուող բոլոր հացահատիկների տեսակների (հատիկների և հասկերի): Գիւղատնտեսական գործիքների բաժնում, օտար ֆիրմաներին կից, ներկայացրած են և պ. պ. Տէր-Ջաքարեանցի և Մամաջանեանի կասելու մեքենաները: Եթէ հնարագէտ պարոնների աշխատանքը—ստեղծել մի մեքենայ, որ բացի ցորենը բաժանելուց ծղնոտից և մանրացնէր վերջինս դարձնելով գիւրամարս յարդ, յաջողութիւն—դա կը ներկայանայ գիւղացի ազգաբնակչութեան համար ահագին բարիք: Բաւականին հարուստ գինեգործական բաժնում առաջնակարգ տեղ է բռնում Ուղէլի (կայսերական ընտանիքի) վարչութիւնը: Ուղէլի Կովկասեան վարչութիւնը ներկայացրել է ոչ միայն խաղողի տեսակներ (տեղական և արտասահմանի) գինիների հետ միասին, այլ և խաղողի տեսակների կենդանի որդեր առանձին կտոր հողի վրայ: Նոյն վարչութեան բաժնում կարելի է տեսնել և թէյի թփեր (Բաթումի մօտից) և անուշահոտ իւղ, Կախէթում բուսցրած վարդից ստացուած, և րամի անուանեալ նոր բոյսը իր հիւանալի թելերով: Կարկաթի դէմ կոռուելու համար գործածուող մօրտիր թընդանօթները մտցրած են արդէն Ուղէլի Կախէթի այգում և այս տարուայ յաջող փորձերը իրաւունք են տուել բերել այդ թնդանօթները ցուցահանդէս:

Այգեգործական բաժնի մասն են համարուելու և մի քանի առանձին շինուած պաւլիժոններ, որոնց մէջ Սարաջեվի ու Սողոմոնովների կօնեակի գործարանները ու Ֆօրէրի և Փրիդօնովի տնտեսութիւնները թողնում են բաւականին լաւ տպաւորութիւն:

Այդ բաժինները յաճախողը անցնում է անտառայինը գանազան տեսակ ծառերի նմուշներով, շերամապահականը՝ իր չքեղ գործուածքներով, մեղուաբուծականը, մրգեղեններինը:

Կաթնատնտեսական բաժնում ուշադրութիւն է գրաւում տարէց տարի աւելի և աւելի զարգանող պանրագործութիւնը չվէյցարական ձևով:

Շաղինովի և Մելիք-Բախտամեանի պաւլիժոններում ցանկացողը կարող է տեսնել, որ արժէքաւոր արտասահմանեան պանիրների պատրաստելը այնքան էլ դժուար չէ...

Բաւականին մեծ տեղ են բռնում տնայնագործական և արդիւնաբերական բաժինները: Դրանք շատ բազմակողմանի են

և ներկայացնում են այն ամենը, ինչ որ այդ ճիւղերից արժանի է ուշադրութեան և է տեսակէտից:

Համրերի, կայրերի, անշափահաս ոճրագործների դպրոցների շինուածքներն ու զործուածքները բռնում են այդ բաժիններում աչքի ընկնող տեղը Մարդ որոշ չափ հանդատանում է, տեսնելով թէ ինչպէս մեր մրցման ու անհատական շահի դարում առաջ է դնում և բնութիւնից հալածուածների օգնութեան դրժը:

Հանքային բաժնում աչքի ընկնող տեղ է բռնում Կովկասի հանքային վարչութիւնը: Վերջինիս կազմած աղիւսակը ամեն մէկին չօջափելի կերպով ցոյց է տալիս, թէ որքան արագ կերպով զարգանում է մեզ մօտ նաւթի, մանգանէզի (սև քարի) և պղնձի արդիւնաբերութիւնները: Բազուայ նաւթարդիւնաբերողների առանձին շինութիւնը արդարացի կերպով համարուելու է ամենաաջողակ և ամենախելացի կերպով կազմածը ամբողջ ցուցահանդէսում:

Արդիւնաբերական բաժնի վերջի մասը նուիրուած է կիսով չափ զեղարուեստական բնաւորութիւն կրող ճիւղերին՝ չքեղ կահ-կարասիքին, պարկէտներին և այլն:

Խտալացի Անդրօլետտիի տեղական մարմարիոններից և քարերից պատրաստած էքսպօնատները ցոյց են տալիս, թէ ինչ զեղեցիկ և չքեղ քանդակադործութիւններ կարելի է ստանալ մեր լեռներում թաղուած հարստութիւններից:

Այս բաժնին կից է գեղարուեստական բաժինը, ուր ամենից շատ ուշադրութիւն են դրաւում պ. պ. Սուբէնեանցը և Գաբայեվը: Վերջինիս «Դրօշակալիւրը» և առաջինի «Աւերումից յետոյ» պատկերները տպաւորութիւն են թողնում և ոչ զգայուն մարդկանց վրայ:

Մեծ շինութիւնից դուրս են Թիֆլիսի և Բազու քաղաքների մանկավարժական և գիտական բաժինները: Դրանցից ամեն մէկում յաճախողը կը գտնէ հետաքրքիր տեղեկութիւններ՝ վերաբերեալ այդ քաղաքների տնտեսութեան, երկրի կրթական ու այլ կարեքների մասին:

Մի քանի օրուայ ընթացքում ցուցահանդէս յաճախողը կը տեսնէ համարեա այն ամենը, ինչ արժանի է ուշադրութեան: Բայց այդ չի նշանակում որ տեսնելով, յաճախողը և հնչտ դաշտիւր կը կազմէ երկրի արդիւնաբերութեան մասին:

1886 թուին (թէ 1887-ին լաւ չենք յիշում) խարկով քաղաքում կազմակերպուած էր համառուական գիւղատնտեսական ցուցահանդէս: Բայց հարաւային Ռուսաստանի միլիօնա-

տէրերից և խոշոր կալուածատէրերից ցուցահանդէսին մասնակցում էին և մի քանի սեփական կալուածքներ ունեցող «գիւղացիներ, որոնց ոչխարի հօտերը հաչում էին տասնեակ հազարներով և ձիերի երամակները հազարներով: Ձիերի էքսպերտիզայի ժամանակ ներկայ էր ի միջի այլոց և մի բարձրաստիճան տիկին, իր երիտասարդ բայց դեռ կեանքին անձանօթ աղջկայ հետ: Երբ հերթը հասաւ «գիւղացու» հազարներ արժէք ունեցող ձիուն, միամիտ օրիորդը բարձր ձայնով դիմեց տիկնոջ. «Մայրիկ, տես, ինչպէս ղեղեցիկ է «գիւղացու» ձին. հապա ինչու են ասում թէ ուր գիւղացիք աղքատ են, միթէ աղքատը կարող է այդպիսի ձի ունենալ»:

Ինչ պատասխանեց տիկինը միամիտ աղջկան, մենք չը լսեցինք, բայց օրիորդի այդ մի քանի խօսքը պարզեց երիտասարդ ուսանողներին, թէ ինչ սխալմունքներ կարող են առաջացնել անհամապատասխան կերպով կազմակերպուած ցուցահանդէսները: Մինչև օրս կազմակերպուած բոլոր ցուցահանդէսները իրանց գոյութեան հէնց առաջին օրուանից ունեցել են երկու նպատակ՝ կրթական-գիտական և բեկլամային, որոնց համեմատ կրել են և այս կամ այն դոյնը: Կրթական-գիտական նպատակը խաղացել է դրանց մէջ անկասկած ուռնչակարգ տեղ: Յոյց տալ ժողովրդին այս կամ այն անյայտ կամ նոր արդիւնաբերութեան ձևը, ծանօթացնել գիւղացուն այս կամ այն օգտակար և ձեռնտու աշխատանքի միջոցի հետ, ժողովրդի ուշադրութիւնը դարձնել այս կամ այն հասարակական բնաւորութիւն ու նեցող լուրջ հարցի վրայ, — եղել է նպատակ ինչպէս վերջերս Ռուսաստանում կազմակերպուող շարժական ցուցահանդէս դասախօսութիւնների (մեղուաբուծական, կաթնատնտեսական և այլն), նոյնպէս և Պարիզի անցեալ տարուայ ցուցահանդէսի սօցիալական, գեղարուեստական բաժինների: Գիտական բնաւորութիւն կրել են ցուցահանդէսները, ինչպէս XVII դարում Կոլբէրի ժամանակ, նոյնպէս և մեր օրերում բացուած համանգլիական Գլասգօի և համաամերիկական Բուֆալօյի ցուցահանդէսներում: Կրթական գիտական նպատակի հետ միասին առաջ է գնացել ցուցահանդէսում բեկլամն ու մրցումն միմեկին ճիւղում աշխատողների մէջ: Փայլել ցուցահանդէսում, խօսել տալ իր մասին, ստանալ մրցանակ, տպագրուել յայտարարութիւններում ի գիտութիւն «մուշտարիների» — ահա այն նպատակը, որ մեծամասնութեանը մղում է դէպի ցուցահանդէսները: Բեկլամն է որ ստիպում է հազարներ ծախսել և մասնակցել ցուցահանդէսներում ոչ միայն այս կամ այն կալուածատէրին,

գործարանատէրին, այլ և ամբողջ ազգերին ու պետութիւններին:

Եւ դա հասկանալի է:

Որ և է առեւտրական կամ արդիւնաբերական ֆիրմա մասնակցելով ու մրցանակներ ստանալով ցուցահանդէսներում, անուն է հանում, խօսել է տալիս իր մասին հաղարներին, տըպաւորում է տասնեակ հաղարների մաքր մէջ և բնականաբար (թէն կարծես անդիտակցաբար), քաշում է զէպի իրան այն ֆիրմաների մուշտարիներին, որոնք անխոհմտութիւն են ունեցել չը փայլել ցուցահանդէսում:

Պարիզի վերջի միջազգային ցուցահանդէսի քիմիական և ներկերի բաժնում փայլում էր Գերմանիան: Այդ տեսան այն 50 միլիոն այցելուները, որ գնացել էին ցուցահանդէս. դրա մասին գրեցին տիեզերքի բոլոր լրագիրները: Ի՞նչ ասել կ'ուզէ որ Գերմանիան այդ տեսակ յայտարարութիւններից յետոյ կամայ-կամայ դուրս կը մղէ այդ ճիւղից բոլոր իր մրցակիցներին, թէկուզ գրանցից մի մասը լինի և շատ արժանաւոր: Բայց ծագում է մի շատ լուրջ հարց. արդեօք ցուցահանդէսները հանդիսանում են մի ասպարէզ, ուր յաղթողը հանդիսանում է աւելի կատարելագործւածն ու յառաջադէմը:

Դժբախտաբար ոչ:

Ցուցահանդէսներում մասնակցել կարող են միմիայն նիւթապէս աւելի ուժեղները:

Հազար, տասը հազար ծախսելը ոչինչ է մի խոշոր կալուածատիրոջ, գործարանատիրոջ համար, թէկուզ գրանց կալուածքը կամ գործարանը տեխնիկական գիտական տեսակէտից ոչ մի հետաքրքրութիւնը չը ներկայացնեն: Բայց ինչպէս մասնակցէ ցուցահանդէսին մի աղքատ, թէն շատ արժանաւոր ու առաջադէմ գիւղացի: Պարզ է որ բնկլամի բնաւորութիւն ունեցող ցուցահանդէսը հանդիսանում է այսպիսով մի նոր միջոց, որով աւելի ճարպիկն ու ունեւորը ասպարէզից դուրս է նետում աւելի թոյլ, չունեւոր մրցակիցին: Ահա ինչու ուշադրութեան արժանի են այն ցուցահանդէսները, որոնք ունեն գիտական-կրթական նշանակութիւն, կամ որոնց մէջ մրցում են միատեսակ գոյն և բնաւորութիւն ունեցող ոյժերը (գիւղացին գիւղացու հետ, մեղուաբոյծը մեղուաբուծի և այլն): Գալով ներկայումս բացուած կովկասեան ցուցահանդէսին, չի կարելի չը խոստովանուել որ գիտական-կրթական մասը նրա մէջ շատ թոյլ է ներկայացրած. բայց մի քանի արհեստաւորացի դըպրոցներից և երկու կոնեակի ու երկու կաթնատնտեսական ֆիրմաներից, որոնք աչխատում են, միւս ճիւղերը և էքսպո-

նէնտները համարեա զուրկ են զիտական բնաւորութիւնից:

Ծուլահանդէսում զեանդուած է գլխաւորապէս այն, ինչ որ բերել են էքսպօնէնտները: Բայց որովհետեւ էքսպօնէնտները մեծ մասամբ խոշոր կալուածատէրերը և մանաւանդ զործարանատէրերն են, ուստի ամբողջ ցուլահանդէսի տպաւորութիւնը այնքան զիւղատնտեսական չէ, ինչքան արդիւնաբերական: Բացի դրանից և ներկայացրածի մէջ յաճախորդը տեսնում է ոչ թէ այն, ինչ որ կայ մեր գիւղացի միլիօնաւոր ազդաբնակութեան իրական կեանքի մէջ, այլ միմիայն այն, և մեծ մասամբ լաւը, որ բերել է այս կամ այն անհատը:

Այս սխալը արժանի է արհեստների մանաւանդ այն պատճառով, որ իրականութիւն ներկայացնելը այնքան էլ դժուար չէր, եթէ ցուլահանդէս կազմակերպողները օգտակար գտան հասարակութեան առաջ դնել մի քիւրդ ընտանիք իր նիստ ու կացով (թէև ոչ այնքան ընտրու ըրդերի համար), միթէ աւելի հետաքրքրական չէր լինի և աւելի գիտական նշանակութիւն չէր ունենալ ներկայացնել մի-մի տիպիկական ընտանիք հայերից, թուրքերից, վրացիներից, լեռնականներից: Իսկ հիմա ցուլահանդէսով զաղաւար կազմողները երկրի ներկայ վիճակի մասին կարող են ընկնել նոյն տեսակ սխալմունքի մէջ, որ ընտանիքն էր մեր բերած բարձրաստիճան օրիորդի համար իյարկովի ցուլահանդէսում: Բայց դրանից զեանդուած իրերի դասաւորութիւնը ցուլահանդէսում չի հասնում ոչ մի գիտական պահանջի: Գիւղատնտեսական բաժնում, օրինակ, բոլոր նահանգներից զրաժ են զատ-զատ պատկերով բոլոր հայահատիկներից, առանց որ և է ձևով նշանակելու կամ ցոյց տալու, թէ ո՞ր հատիկը աւելի նշանակութիւն կամ արժէք ունի երկրի համար, ո՞ր բոյսը կենսական հայն է գիւղացու, և ո՞րն է լազում միայն համեմի դեր, ինչո՞ւ են տարբերում, բացի արտաքինից միևնոյն բոյսի զանազան տեսակները կային:

Եգիպտացորենը (սիմինդր) մշակում է և՛ Թիֆլիսի, և՛ Քուլթայիսի, և՛ Երևանի, և՛ երկրի միւս նահանգներում: Այդ մասին խօսում են ամեն մի նահանգի բաժնում գրուած և զիպտացորենի պատկերը: Բայց ցուլահանդէս կազմակերպողները լուծ են թէ արդեօք ամբողջ հայի ո՞ր մասն է կազմում այդ հայահատիկը: Իսկ դա անհետաքրքիր չէ, որովհետեւ Քուլթայիսի նահանգում սիմինդրը կարող է կազմել հայահատիկների.

900/0

Թիֆլիսի նահանգում 20 »

Երևանի նահանգում 1 »

Նոյն տեսակ թերո՞թիւն մենք տեսնում ենք և՛ անտառա-

պահական, և՛ կաթնատնտեսական, և՛ այգեգործական, և՛ շերամապահական, և՛ համարեա միւս բոլոր բաժիններում...

Բացակայում է ներկայ յուլյահանդէսում և պատմական տեսակէտը: Ներկայ յուլյահանդէսը ունի յօրելեանական նշանակութիւն: Նա կազմակերպուած է Կովկասեան Գիւղատ. Ընկերութեան յիմնամեակի և Վրաստանի ու Կովկասի միացման հարիւրեամեակի առիթով: Ուստի կարելի էր սպասել որ յուլյահանդէսի գոնէ գլխաւոր բաժիններում ուշադրութիւն դարձրած կը լինէին պատմական կողմի վրայ, աշխատած կը լինէին յոյս տալ, թէ ինչ փոփոխութիւն է կրած մեր երկիրը վերջի 50, 100 տարուայ ընթացքում: Դժբախտաբար, համարեա ոչ մի բաժնում հարցի այդ կողմի վրայ ուշադրութիւն չի դարձրած և ներկայ յուլյահանդէսը ոչինչով չի տարբերուում 1889 թ. հասարակ յուլյահանդէսից: Հարկաւոր է առանձնապէս աշխատել, քրքրել այլևայլ նիւթեր, որպէս զի այս տեսակէտից կարելի լինի մի եզրակացութեան հանդերձ:

Մամուլի տակ են այժմ մի քանի գրքեր, որ հրատարակուում են ներկայ պատմական բոլէի առիթով: Այդ գրքերում անշուշտ կը լինեն նիւթեր անցեալի մասին և մենք, հաւանական է, կարող կը լինենք վերադառնալ մեր չօչափած նիւթին, թէ ինչ տնտեսական փոփոխութիւն է կրած Կովկասը վերջին 100 կամ գոնէ 50 տարուայ ընթացքում:

Յամենայն դէպս, յուլյահանդէսը մի այնքան հետաքրքիր և ուշադրութեան արժանի ժողովածու է, որի տեսնելը անհրաժեշտ է ամեն մէկի համար: Այդ տեսակէտից չի կարելի չափսոսալ որ յուլյահանդէսի յաճախելը մեր հասարակութեան մեծամասնութեան համար սահմանափակուած է այլևայլ դժուարութիւններով: Նախ՝ անհամապատասխան չեն մեր հասարակութեան համար այն գները, որ նշանակուած են մուտքի համար: Կիրակի օրերը մուտքի արժէքն է 10 կոպ., հինգշաբթի օրերը 50 կ., մնացած օրերը—20 կ.: Բացի դրանից, երեկոյեան ժամը 6-ից սկսած կիրակի և լի (հասարակ) օրերը մուտքի գինը 20 և 30 կ. է: Յուլյահանդէսի սեզանատանը դժուար է գտնել բաժինը 60 կոպէկից աժան կերակուր. իսկ ներկայացումներն ու համերգները իրանց մուտքի թանգութեամբ մրցում են օպերային թատրոնների հետ:

Մեր բանուորներն ու գիւղացիները օրական ստանում են 40—60 կ. և շատ-շատ 1 ռուբլի: 30 կոպէկ մուտքի վճարը (հաշուելով և ձեռքարջի արժէքը մինչև յուլյահանդէս) կազմում է նրանց օրավարձի $\frac{1}{2}$ և $\frac{1}{3}$ -ը: Ճաշելը և ներկայացում յաճախելը կը նստի նրանց մէկ կամ երկու օրուայ աշխատանքի գինը,

որ համարելու է շատ զգալի: Յուցահանդէս կազմակերպողները, հաւանական է, այս բանը ի նկատի չեն ունեցել և ժողովրդի ոյժը չափել են իրանց կամ իրանց չրջանի մարդկանց արշինով: Նրանք պաշտօնեայ մարդիկ են, կամ ապահով դասակարգից: Իրանց օրական ստացածը 5—10 ռուբլի է և աւելի, որի հետ համեմատած ցուցահանդէսի մուտքի արժէքը, ճաշելը կամ ներկայացում յաճախելը նրանց համար ոչինչ է. այդ ծախսը հասար է նրանց ստացուածքի $\frac{1}{2}$, $\frac{10}{100}$ և շատ-շատ $\frac{50}{100}$ -ին:

Եթէ այդ դասակարգի մարդիկն էլ բանուորի համեմատ վճարելու լինէին իրանց օրական ստացուածքի կէսը կամ երրորդ մասը (2—5, 10 ռուբլի), հաւատացած ենք որ զժուար թէ յաճախէին ցուցահանդէս մի-երկու սնդամից աւելի: Այդ բարձր գներով բացատրոււմ է, կարծում ենք, ցուցահանդէսը յաճախողների թուի պակասութիւնը, ինչպէս և այն, որ զրանց թւում շատ չնչին են բանուորներն ու զիւղացիք, այսինքն այն դասակարգը, որ ամենից կարօտ է այդ տեսակ ձեռնարկութիւնների:

Որպէս զի ցուցահանդէսը քաղաքացի ապահով դասակարգի համար «թամաշայի» տեղ չը դառնայ, հարկաւոր է որ մուտքի, ճաշի և ներկայացումների գները իջեցուեն, կամ դոնէ աչակերանների, զինուորների և բանուորների ու զիւղացիների համար առանձնապէս նշանակուեն աւելի դաժ գներ: Դա պահանջում է նոյնիսկ ցուցահանդէսի նվաճական շահը:

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Կովկասեան ցուցահանդէս.—Արդիւնագործական տաղնապ Քաղաւմ.—Երեւանի թեմական դպրոցը.—Մխիթարեանների տօնը զատուներում:

Ներկայ սեպտեմբեր ամիսը մի հազուադէպ, նոյնիսկ բացառիկ կերպարանք ունի. թիֆլիսում բացուեց ընդհանուր Կովկասեան ցուցահանդէս և մեր գաւառները նրա մէջ հանդէս բերին իրանց ամբողջ կուլտուրական կեանքը: Դա մի մեծ տօն է մեր երկրի համար:

Մեր նպատակը չէ նկարագրել ցուցահանդէսի այն մասերը, ուր երևան է հանուած մեր գաւառի տնտեսական և կուլտուրական կեանքը: Գաւառական կեանքի քրօնիկագիրը կարող է միայն երևոյթն արձանագրել և նրա թողած ընդհանուր տպաւորութիւնը լուսաբանել: Ցուցահանդէսը, ինչպէս յայտնի է, բացուած է մի մեծ պատմական դէպքի յօբելեանի առիթով. զիտե՛ք որ այս սեպտեմբերին լրացել է հարիւր տարի այն օրից, երբ Կովկասի մի մասը—Վրաստանը, մտաւ ռուսաց տիրապետութեան տակ, բայց անելով մի դուռ, որով Անդրկովկասի միւս մասերն էլ հետզհետէ մտան նոյն տիրապետութեան տակ: Տօնում է այդ յօբելեանը. և այդ տօներին պէտք էր ցոյց տալ թէ մեր երկրի ազգաբնակութիւնը այդ հարիւր տարիների ընթացքում ինչ առաջադիմութիւն է արել խաղաղ կուլտուրական զարգացման ասպարէզում: Ահա այդ հարցն էլ հետաքրքրում է ցուցահանդէս մասնողին:

Առաջադիմութիւն, ի հարկէ, կայ: Եթէ 1801 թուականին մի մեծած մարդ յառութիւն առնէր և գնար տեսնելու Կովկասեան ցուցահանդէսը, նա կը տեսնէր շատ ու շատ այնպիսի բաներ, որոնց մասին չէին էլ կարող մտածել նրա ժամանակակիցները: Այժմ երկաթուղիներ, այժմ ելեքտրականութիւն, ահալին գործարաններ, նաւթի, քարածուխի, մետաղների շահագործութիւն մեծ չափերով, կատարելագործուած միջոցներով—ահա ինչքան մեծ նորութիւններ կը տեսնէր նա: Նոյնիսկ

պապենական կաթի ու պանրի գործն էլ ահագին յեղափոխութեան է ենթարկուել: Ջրհեղեղեան խնոցիների և այլ նահապետական գործիքների հետ երևան են եկել ինչ-որ մեքենաներ, ինչ-որ ուրիշ տեսակ պատրաստութիւններ՝ իւր, պանիր և այլ մթերքներ պատրաստելու համար: Օղեհանութիւնը, պարսիկ պանութիւնը, մրդարուծութիւնը, անասնապահութիւնը կրում են իրանց վրայ յեղափոխութեան կնիք: Նկատոււմ է որ ինչ-որ նոր հոսանքներ, նոր աշխատողներ են մտել գործերի մէջ, կերպարանափոխել են նրանց, հեռացրել իրանց նախատիպերից: Նահապետական ծանրաշարժ գութանն էլ տեղի է տուել նորամուտ, թեթև մեքենաներին...

Կասկած չը կայ որ երկիրը երկար ժամանակ հանդատութիւն և հնարաւորութիւն է ունեցել մտածելու իր պակասութիւնների մասին. կասկած չը կայ որ մի շինարար ձեռք նրան առաջ է մղել, ուսուցել է, կրթել, հասկացնելով չարն ու բարին: Ասիական խաւարից, արևոն և արտասուքների լծից ազատուելը տեղի է ունեցել անընդհատ.— դա շօշափակի, շատ խոշոր փաստ է:

Բայց հարց է.— ինչպէս է այդ նոր, կուլտուրական հզօր ոյժը դիպել մեր երկրին: Մենք առաջագիմել ենք. բայց արդեօք մեզանից ամեն մէկն է առաջադիմել, արդեօք մեր երկրի ամբողջ ազգաբնակչութիւնն է մտել այդ նոր հոսանքների մէջ և մեր տնտեսական կեանքում ամենքն են արդեօք հնից ազատուելու և նորին հետեւելու արամադրութիւն ցոյց տալիս:

Դիտելով ցուցահանդէսը, դիտելով մեր կուլտուրական առաջագիմութեան նշանները, մենք չենք կարող գրական պատասխան տալ վերոյիշեալ հարցերին: Նորութեան, կատարելութեան ոգին մեր ամբողջ երկրի մէջ չէ տարածուել, այլ տեղ տեղ է հաստատուել, կազմելով բախտաւոր ովաղիաներ, փոքրիկ կուլտուրական գաղութներ: Եթէ վերցնենք մեր ժողովրդի միապաղաղ բազմութիւնը, կը տեսնենք որ նա իր երկիրը մշակելու, իր բնութեան հարստութիւնները չահագործելու միջոցների մէջ համարեալ բոլորովին միևնաձէն է, ինչ էր մի դար առաջ: Հասկացողութիւնները մասսայի մէջ գեւ չեն յեղաշրջուել, գեւ գործիքները և գործերու եղանակը հին նահապետական և առաջագիմեցին առանձին անհատներ, առանձին զուսակարգեր, բայց բազմութիւնը, մասսան անշարժ է միայել: Որովհետև այդ բազմութիւնը հարիւր տարիների ընթացքում կամ չափիչ կրթուեց կամ բոլորովին չը կրթուեց:

Եւ ահա մեզանում նկատոււմ է մի այսպիսի տեսարան: Մի կողմից անշարժ ժողովրդի ահապին մասսան, որ նստած

է հողի վրայ, ապրում է ձեռքի աշխատանքով. նա չէ առաջագիմում, ձեռք չէ բերում աջող կռուելու և իր գոյութիւնը ապահովելու միջոցներ: Իսկ միւս կողմից լայն հոսանքներով ներս է մտնում արգիւնաբերական առաջագիմութիւնը և խլում ժողովրդից նրա արհեստները, նրա երկրագործական, տնտեսական պարապմունքները: Նկատուում է, հէնց այդ պատճառով, ոչ թէ առաջագիմութիւն ժողովրդի տնտեսական կեանքի մէջ, այլ նոյնիսկ անկում, յետագիմութիւն, համեմատած այն դրութեան հետ, որ գոյութիւն ունէր հարիւր տարի առաջ: Այնպէս որ տնտեսական և արգիւնաբերական նոր ոգին ոչ թէ գալիս է ժողովրդին օգնելու, այլ հանդիսանում է նրա թշնամին, նրան զրկող, հարստահարող: Գոնէ այսպէս է իրերի այժմեան դրութիւնը:

Եւ դա հասկանալի է: Երկու կողմերի մէջ տեղի ունի մրցութիւն, բայց դիմադրելու, յաղթող հանդիսանալու միջոցները անհաւասար են: Երևակայեցէք մի ժողովուրդ, որ տգէտ է, անպատրաստ, իր հին հասկացողութիւնների մէջ խրուած, անօգնական: Այդպիսի ժողովրդի մէջ է մտնում գիտութեան բոլոր միջոցներով զինուած ակոյեանը և, ի հարկէ, դա ինքր պիտի յաղթէ: Գիւղացին չունի դրամագլուխ, ոչ էլ էժան վարկ, իր կաթնային տնտեսութիւնը նա չէ կարող արգիւնաւորել նոր միջոցներով, որովհետև տգէտ է, որովհետև սովորել չէ կարողանում և սովորելուց յետոյ էլ անկարող է դործ կազմակերպել, յոյսը գնելով անկուշտ վաշխառու-վամպիրների վրայ: Ահա այդ միջնավայրում երևան է գալիս գիտութեամբ զինուած կաթնատնտեսը. նա ունի կատարելագործուած գործիքներ, ունի ձեռնառն պայմաններով դրամ վերցնելու հնարաւորութիւն: Եւ, ի հարկէ, գիւղացին կը մնայ իր նահապետական մածնի, իր տեղական պանրի հետ, որ միայն տեղական կարիքներին կարող է բաւարարութիւն տալ, իսկ նրա աչքի առաջ, նրա հողի վրայ կը գոյանան մեծ կաթնատնտեսական գործարաններ, որոնք անագին չահեր կը տան իրանց տէրերին:

Արհեստաւորը, տնայնագործը նոյն այդ դրութեան մէջ են: Նահապետական միջոցներով գործ կատարելը շատ թանկ է նրատում, որովհետև խլում է շատ մեծ ժամանակ, որ կարելի էր օգտակար կերպով դործ անել ուրիշ կարիքների համար: Վարձատրել գորգագործի աշխատանքը բաւարար կերպով չէ կարելի, քանի որ նոր ձևի կատարելագործուած գործարանը առաջարկում է նոյն ապրանքը աւելի էժան գնով: Եւ մեղանում գորգագործը կամ պէտք է բոլորովին թողնէ իր արհեստը կամ պակասեցնէ իր ծախսերը և նոյնպէս էժանացնէ իր ձեռ-

քի աշխատանքը: Այսպէս առաջ է զալիս արհեստի մասնակում, այսպէս ողնշանում է ժողովրդի գոյութեան միջոցներից մէկը: Վերջիններ միւս արհեստներն ու պարապմունքները. միևնոյն երևոյթը կը նկատենք ամեն տեղ, ուր մի կողմում կանգնած է տգէտ ու անօգնական ժողովուրդը, իսկ նրա դիմաց ժամանակակից արդիւնագործութիւնը:

Այժմից իսկ կարելի է նկատել մօտիկ ապագայի պատկերը: Եւրոպական կուլտուրան աւելի և աւելի ուժազիւսներ կը գրաւեն մեր երկրում, առանձին-առանձին անհատներ, ընկերութիւններ, դասակարգեր տիրապետող դիրք կը բռնեն, իսկ ժողովրդական մասսան, մեր երկրի աղգարնակութեան ահադին մեծամասնութիւնը կը մնայ նոյնքան անօգնական, անկարող մրցելու նորեկ ոյժի դէմ և պարտաւորուած կը լինի ստրկանալ, սպառելով իր ոյժերը անհաւասար կռուի մէջ:

Ահա ինչ է յոյց տալիս Կովկասեան յուլիանդէսը: Արդեօք նա հանդէս բերել է և՛ այնպիսի նմուշներ, որոնք վկայէին թէ մեր ժողովրդի մէջ էլ զարգանում է սեփական շահերը ճանաչելու գիտակցութիւնը:—Շատ թոյլ չափերով, հազիւ նկատելի կերպով: Եւ դա իրականութեան ճշմարիտ հայելին է, կեանքի մէջ չը կայ այդ գիտակցութիւնը, հետևաբար նա չէ կարող լինել և յուլիանդէսում: Եթէ տնայնագործական բաժնում դուք կը հետաքրքրուէք մի փոքրիկ գործով, ձեր առջի կը բացուի մի լայն հորիզոն և դուք կ'իմանաք թէ ինչ ճանապարհ պիտի անցնէ մեր ժողովուրդը իր տնտեսական անկախութիւնը պահպանելու համար: Քուլթայիսի նահանգում գոյութիւն ունի մետաքսագործների մի ընկերութիւն, որի անդամների թիւը հասնում է 9000-ի: Ինչ նպատակներ ունի այդ ընկերութիւնը:—Չարգացնել արհեստը ժողովրդի մէջ, ստեղծել ձեռնտու պայմաններ արդիւնաբերութիւնը արտահանելու և վաճառելու համար և այլ այդպիսի կարևոր հոգածութիւններ:—ահա ինչի է ձգտում այդ ընկերութիւնը: Ո՛վ փոքր ի չատէ ծանօթ է եւրոպական կեանքին, նա հեշտ կ'ըմբռնէ որ ժողովրդի ինքնազարգացման և տնտեսական առաջադիմութեան ամենահզօր գործօններից մէկը աշխատանքի այս տեսակ ընկերակցական կազմակերպութիւնն է:

Մենք պէտք է խոստովանենք որ այդ տեսակ կազմակերպութիւնները ընդհանուր երևոյթ չէ մեր երկրի համար: Եւ դա, ի հարկէ, շատ ցաւալի է: Հաճութեամբ արձանագրում ենք և այն փաստը որ լայնատարած և բազմալեզու Անդրկովկասի մէջ միայն վրաց ազգն է, որ հասկացել է գիւղատնտեսական և տնայնագործական ընկերակցութիւնների գաղափարը: Դժբախ-

տարար, մեր ձեռքում չը կան առատ փաստեր այդ կազմակերպութիւնների մասին աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ տալու համար: Բայց իբրև նմուշ, կարող ենք բերել հետևալ փաստը:

Նորերումս Գուրիական «Միջնորդ» գիւղատնտեսական ընկերութիւնը ներկայացրել է պատշաճաւոր իշխանութեան իր կանոնադրութեան նախագիծը, որ չօչափում է հետևեալ նպատակները. 1) Աջակցել տեղական գիւղատնտեսներին ձեռք բերելու իրանց անհրաժեշտ գործածական նիւթերը և առհասարակ գիւղական տնտեսութեան մէջ անհրաժեշտ առարկաները, նոյնպէս և չահաւէտ կերպով վաճառ հանելու իրանց տնտեսութիւնների արտադրութիւնները, հում կամ մշակուած դրութեան մէջ, այդ վերջին նպատակով ընկերութիւնը հիմնում է գիւղատնտեսական—տեխնիկական հիմնարկութիւններ տեղական հում նիւթերը մշակելու համար: 2) Տեղական գիւղատնտեսներից դնել կամ կօմիսիայով վերցնել վաճառելու համար տեղական բերքերը և դրա հետ տալ տէրերին փոխառութիւն, ապահովուած նոյն ապրանքների արժողութեամբ. ապրանքները գրաւ դնելով փոխառութիւն ստանալ տէրերի համար զանազան կրեդիտային հիմնարկութիւններից և առհասարակ կատարել գիւղատնտեսների ամեն տեսակ յանձնարարութիւնները, որոնք վերաբերում են նրանց պարտավորւածքներին:

Ահա մի ժողովուրդ, որ խելացի կերպով ըմբռնել է իր հարստութեան և բարեկեցութեան գաղտնիքը: Կը գայ ժամանակ, երբ այդ ոգին աւելի զարգացած, աւելի լայն տարածուած կը լինի, ժողովրդի ոյժերը մի տեղ հաւաքած, փոխադարձ աջակցութեան և ընկերական սկզբունքի վրայ համախմբուած: Եւ այդ տեսակ ժողովուրդը չի վախենայ կապիտալի և գործարանի մրցութիւնից, այն ինչ այն ժողովուրդները, որոնք տգէտ ու անպատրաստ են, մեծ պատիժ կը կրեն իրանց անշարժութեան համար և բոլորովին կը կորցնեն իրանց հարուստութիւնն ու ոյժերը, կը դառնան ուժեղի սարուկ:

Հայերը այդպիսի անպատրաստ և անշարժ ժողովուրդներից են: Այդպէս է ցոյց տալիս ներկան:

*
* *

Բազում նաւթային կրիզիսը շարունակուում է: Կարծում էին թէ այդ դրութիւնը երկար չի տևի. բայց ահա անցել են ամիսներ և տազնապը աւելի ու աւելի մեծ չափեր է ընդունում. այլ ևս չեն հաւատում թէ կը վերադառնան այն ժամանակները, երբ նաւթը առասպելական օգուտներ էր տալիս: Ուս-

տի և սկսուել է մի նոր չրջան նաւթային արդիւնաբերութեան մէջ. դա խնայողութիւնների, կրճատումների չրջանն է:

Բազուն—մեր գաւառների մի հաւաքածուն է: Նաւթային արդիւնագործութիւնը դարձրեց նրան մի խոշոր կենտրոն, որ իր մէջ հաւաքեց մեր գաւառների բոլոր աչքի ընկնող ոյժերը: Այնտեղ էին գիւմում ահագին քանակութեամբ մարդիկ՝ աշխատանք գնելու համար. այնտեղ էին տանում մեր գաւառների պրամական խնայողութիւնները՝ շահագործուելու համար: Եւ այժմ արդիւնաբերական տագնապը հարուածում է նշ միայն Բազուն, այլ և մեր գաւառները: Հաղարաւոր բանուորներ անգործ են մնացել. պաշտօնից զրկոււմ են և ուրիշ ժառանգներ, իսկ նրանք, որոնք մնում են իրանց տեղերում, հարկադրուած են այժմ ծառայել աւելի քիչ ոռճիկով:

Ահա այս աշխատաւոր դասակարգերի դրութիւնն է, որ արժանի է ուշադրութեան և կարեկցութեան: Հասարակ բանուորների ահագին մեծամասնութիւնը դեռ այնքան անելանելի դրութեան մէջ չէ. նրանք կարող են վերադառնալ իրանց զիւղերը, զբաղուել իրանց հողով ու տնտեսութեամբ. այդ կողմից կրի գիւր նոյնիսկ բարեբար ազդեցութիւն արած կը լինի, սովորեցնելով մարդկանց որ անցաւոր են ոսկու հեղեղները, անցաւոր չէ միայն այն հարստութիւնը, որ տալիս է հողը: Վերջին տարին ներում մեզ մօտ շատ էր նկատոււմ այն ցաւալի իրողութիւնը, որ հողագործը անմշակ թողնելով իր դաշտը, վազում էր Բագու՝ արագ ու հեշտ հարստանալու համար: Այժմ դառն իրակաւութիւնը կը վերադարձնէ այդ մարդկանց դէպի իրանց գութանն ու գոմը:

Այլ է այն մարդկանց դրութիւնը, որոնք հող ու վար չունեն, որոնք հասարակ բանուոր չեն, այլ ապրում են միայն իրանց ծառայութեամբ: Այդպիսի մարդկանց մի ահագին բազմութիւն կայ Բագուում և ահա դրանք են մնացել նեղ դրութեան մէջ: Գործատէրերը խնայողութիւն են պահանջում իրանց կառավարիչներից, իսկ դրանք, ինչպէս վկայում են շատ տեղեւորութիւններ, անխնայ կրճատում են ոռճիկները, զրկանքների են ենթարկում ծառայողներին: Հեշտ է երեւակայել թէ որքան անտանկի պայմաններ են ստեղծոււմ այդ տեսակի աշխատաւորների համար: Մեծ մասը ծանրաբեռնուած է ընտանիքների, հաղիւ է կարողանում պահպանել իր ընտանիքի գոյութիւնը: Եւ այժմ, անխնայ կրճատումների և խնայողութիւնների չրջանում, այդ դասակարգը չէ կարող նոյն իսկ դժգոհութիւն յայտնել. պարագայ մնացած աշխատող ձեռքերի քանակութիւնը մեծ է, այդ դրութիւնից օգուտ են քաղում կառավարիչները և ա-

ոսանց խեղճահարուելու, առանց աջ ու ձախ նայելու, աշխատում են գործատեւերի օգտին:

Պէտք է աւելացնել որ այդպիսի քաջագործութիւններ կատարող կառավարիչները ինտելիգէնտ մարդիկ են, բարձրագոյն ուսում ստացած: Մենք երբէք չէինք կարող լինի առաքինութիւններ սպասել արդիւնաբերական աշխարհից, ուր հարիւրաւոր մարդկանց շահերը զոհուում են մի անհատի համար. բայց մենք իրաւունք պիտի ունենայինք սպասել այդ աշխարհից փոքր ի շատէ կարեկցութիւն, մարդկային զգացմունք: Կրճատել ծախսերը միմիայն ի հաշիւ այն ծառայողների ոտճկի, որոնք չեն կարող խօսել, որոնք նոյն իսկ արդիւնաբերական երջանիկ ժամանակներում միայն քրտնոլ ու աշխատող են եղել, երբէք չեն վայելել մեծամեծ ոտճիկներ և ամեն տեսակ յարմարութիւններ,—այդ անարդարութիւնը մեզ հրէշաւոր է թուում: Կրճատումը եթէ անհրաժեշտ է, պէտք է կատարուի անտեսութեան բոլոր ճիւղերից. իրանք, գործատեւերը, նրանց կառավարիչները նոյնպէս պիտի խնայողութեան չափի տակ մտնեն: Միայն դայլի բարոյադիտութիւնը կարող է հաշտուել այնպիսի դրութեան հետ, երբ թոյլն ու ինդճը պիտի հարստահարուեն՝ մեծերի և ուժեղների բարեկեցութիւնը չը խանդարելու համար:

Մարդկային զգացմունքների, կարեկցութեան մասին յիշեցնելը աւելորդ չէ, թէև արդիւնաբերողները վաղուց են թքել այդպիսի բաների վրայ: Աւելորդ կը լինէր քարոզը միայն այն դէպքում, եթէ բազմաթիւ աշխատաւորները վաղօրօք մտածած լինէին իրանց մասին և ինքնօգնութեան գաղափարից առաջ նորդուելով, կազմակերպած լինէին իրանց համար միութիւններ, խնայողական, թուշակատու զանձարաններ և այլ այդպիսի հիմնարկութիւններ: Համեմատաբար բարեկեցիկ ժամանակներում նրանք չը մտածեցին «սև օրուայ» մասին և անա այժմ, երբ եկել է այդ սև օրը, երբ կրիզիսի ահաւոր լծի տակ ընկած գործատեւը նրանց զրկելու, պլոկելու միջոցով է ուղում հաւատարակչութիւն մտցնել իր բիւջէի մէջ,—ուրիշ ճար չէ մնում այդ անօգնական աշխատաւորների համար, բայց միայն դիմել մարդկային խղճին և արդարութեան:

Թոյլ զէնք է դա գոյութեան կռուի դաշտում: Բայց լինչ արած, երբ չը կան աւելի լաւ, իրական զէնքեր: Աշխատաւոր մարդիկ անհող են եղել իրանց ապագայի վերաբերմամբ: Գոնէ խղճան նրանց...

*
* *

Նաւթային կրիզիսից բնական է անցնել այն սուր կրիզիս

սին, որի մէջ այժմ տառապում է Երևանի թեմական դպրոցը: Սա արդէն հայրենի անկարգութեան առաջացրած աղէտներից մէկն է և ունի իր ցաւալի, բնորոշ պատմութիւնը:

Անցեալ տեսութիւնների մէջ մենք, խօսակով երեցփոխանական հարցի մասին, բացատրում էինք տեղի ունեցող ընդհարումները, վէճերը այն հանգամանքով, որ ժողովուրդը իւրացրել է օրինականութեան զգացմունքը, իսկ հոգևոր իշխանութիւնը դեռ չարունակում է կամայականութիւնները օրէնքի տեղ գործադրել: Սա մի ընդհանուր հիւանդութիւն է, մի քաղցկեղ, որ առաջացրել է կատարեալ անիշխանութիւն մեր եկեղեցական գործերի մէջ: Դրութիւնը միշտ երբեք է, միշտ խախտւած. միմեանց հակասող կարգադրութիւնները հրապարակ են նետւում մի շէնքից ուր առատութեամբ, բացարձակ, օրը ցերեկով: Հասկանալի է որ մի այսպիսի դրութեան մէջ խառն ու շփոթ վիճակ կարող են ունենալ մեր հիմնարկութիւնները. ստատախանատութեան զգացմունք չէ մնացել, իւրաքանչիւր անհատ կարող է իրան ինքնազուխ համարել, աւելի ևս խառնել, արորել գոյութիւն ունեցող վարչական քաօսը:

Այդ քաօսի մէջ, սակայն, աչքի է ընկնում մի տենդենցիա, որ հետևողականութեան բոլոր կանոններով առաջ է մղւում և արդէն շատ խոշոր նուաճումներ է արել: Դա կղերական այն սկզբունքն է, որ զրօյի է հաւասարեցնում ժողովրդի նշանակութիւնն ու իրաւունքը: Ոչ մի բան ներկայումս այնքան արհամարհուած, ծաղրի ու հեղնութեան առարկայ չէ դարձած մեղանում, ինչպէս ընտրողական սկզբունքը: Հազարաւոր տարիներով սրբազործուած այն կարգը, որով եկեղեցական բոլոր պաշտօնները ժողովրդի ընտրութեամբ էին կարգաւորւում և սահմանւում, այժմ մի դատարկ ձայն է դարձել: Ընտրողը հիմա ոչինչ իրաւունք չունի. նա միայն քուէ տուող մի մեքենայ է, նա հարկաւոր է մի ձեականութիւն կատարելու համար: Շուտով այդ ձեական նշանակութիւնն էլ կը վերացուի և «նշանակելը»—այժմեան հոգևորականութեան այդ պաշտած զաղափարը—յաղթող կը հանդիսանայ ամեն ինչի մէջ: Եւ ճակատագրին հաճոյ էր կարգադրել այնպէս որ այս բոլորը կատարուի մի այնպիսի ժամանակ, երբ մեր եկեղեցու զուլս է մի հոգևորական, որ դեռ 1860-ական թուականների սահմանադրական կարգերի ջերմ պաշտպանն էր և առում էր. «Խրիմեան սահմանադրական ծնած է»:

Կղերական ոգին, ինչպէս ասացինք, առաջ է տանում իր յաղթական արշաւանքը անսայթաք, լուծրադրած հետևողականութեամբ: Մնացել են չորս հատ թեմական դպրոցներ և անա

այդտեղ են այժմ տառապանքներ ստեղծում կղերականութեան ճիգերը: Մի ժամանակ ոչնչացրած էր ժողովրդական ներկայացուցչութիւնը զպրոցական գործերի մէջ. Շուշու թեմական դպրոցը կառավարում էր նշանակովի հոգաբարձուներով: Բայց անցեալ տարուայ ամառը յանկարծ, անսպասելի կերպով, վերանորոգուեց հին կարգը, հոգաբարձուներ ընտրուեցան թէ՛ Շուշում, թէ՛ Երևանում և թէ՛ Թիֆլիսում: Այդ կարգադրութիւնը ողորդեց շատերին, որոնք չէին ուզում հաւատալ թէ մեր հոգևոր իշխանութիւնը վճռել է երես դարձնել ժողովրդից: Սակայն անժամանակ էր այդ հրճուանքը. ժողովրդին, ճիշտ է, վերագրածին նրա ընտրողական իրաւունքը, բայց միևնույն ժամանակ դասն զեզանատեր էլ մատուցին. պարտաւորական հրատարակուեց հոգաբարձութիւնների մէջ երկու-երկու քահանաներ մանցնելը: Երևանը իր ընտրութիւնների ժամանակ ցոյց տուեց որ ժողովրդական սկզբունքի տեսակէտից այդպիսի պարտաւորութիւնները ազատութեան սահմանափակումն են նշանակում և չընտրեց քահանաներ: Այդ դասից խրատ առաւ Թիֆլիսի առաջնորդ (այժմ պաշտօնից հեռացրած) Սուրէնեան արքեպիսկոպոսը, որի առաջարկութեամբ քահանայական դասը բաժանուեց ժողովրդից, մի առանձին կաստա դարձաւ ու առանձնայաժ ժողով կազմելով, երկու քահանայ-հոգաբարձու ընտրեց: Այդ կարգը միայն Թիֆլիսում մնաց, Երևանում և Շուշում քահանաներ չը մասն հոգաբարձութիւնների մէջ: Մի ընդհանուր օրէնք, կանոն մտցնել անկարող եղաւ հոգևոր իշխանութիւնը:

Երևանի հոգաբարձութիւնը անցեալ տարուանից գործի մէջ մտաւ և զպրոցի տեսչութիւնը յանձնեց բժիշկ Տատեանին: Ուսումնական տարուայ վերջում հոգաբարձութիւնն արձակեց եօթը ուսուցիչներ, որոնք աղմուկ բարձրացրին և մտան Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզեանի թնի տակ: Թէև արքեպիսկոպոսը համաձայն է եղել հոգաբարձութեան հետ, բայց մի քանի օրից յետոյ յայտնում է թէ ինքը սխալուած է եղել ստորագրելով հոգաբարձական որոշումը: Սուքիաս արքեպիսկոպոսը այնքան լաւ յայտնի է մեր մէջ, որ հազիւ թէ հարկաւոր լինի նրա մասին տեղեկութիւններ հազորդելը: Սկսում են ինտրիգները. հոգաբարձուները, ի հարկէ, հաստատ են իրանց վճռի վրայ, հրաւիրում են նոր ուսուցիչներ: Բայց էջմիածինը միջամտում է, ոչնչացնում է ժողովրդի ներկայացուցիչների նշանակութիւնն ու իրաւունքները և Պարզեանը կատարեալ յաղթանակ է տանում: Հրատարակում է կարգադրութիւն որ բոլոր թեմական դպրոցների տեսուչները բնօրուեն հոգևորականներից: Երևանի հոգաբարձութիւնը հպատակում է այդ կարգադրութեան և զոհ այն

հանգամանքից որ գոնէ արձակուած եօթը ուսուցիչները վերաբերմամբ իր կայացրած վճիռը մնում է անխախտ, տեսչական պաշտօնի համար ընտրում է Մեսրոպ վարդապետ Տէր-Մովսիսեանին և Մատթէոս վարդապետ Մատթէոսեանին, խնդրելով էջմիածնից որ զրանցից մէկը հաստատուի տեսուչ։ Սակայն փոխանակ հաստատելու, էջմիածինը մի նոր կարգադրութիւն է հանում, որով ժամանակաւոր տեսուչ է նշանակում դպրոցի ուսուցիչներից մէկին և բացի զրանցից կարգադրում է որ արձակուած ուսուցիչները նորից իրանց պաշտօնին հրաւիրուեն։ Հոգաբարձութիւնը բողոք է ուղարկում. էջմիածնից դալիս է մի վարդապետ, որ աշխատում է համաձայնութիւն կայացնել հոգաբարձութեան և Սուրբաս արքեպիսկոպոսի մէջ։ Ի՞նչ պայմանով։ էջմիածինը որոշում է որ արձակուած ուսուցիչներից մի քանիսը իրանց կամքով հրաժարուեն պաշտօնից և հոգաբարձութիւնը զրանով բաւականանայ։ Կազմւում է ժողով էջմիածնից եկած վարդապետի ներկայութեամբ. Սուրբաս արքեպիսկոպոսը զրական կերպով, երգումով հաւատացնում է թէ ինքը կը համոզէ ուսուցիչներին հրաժարուել. բայց միւս օրը բոլոր այդ եօթը ուսուցիչներին հրաւիրում է պաշտօնի։

Առ այժմ գործը այս գրութեան մէջ է։ Հոգաբարձութիւնը զեռ սպասում է կարգադրութեան էջմիածնից և պատրաստւում է հրաժարական տալ։ Ահա Երեսնի կրիզիսի պատմութիւնը։ Ձեզ նա կարող է թուալ «Հազար ու մէկ դիւերներից» վերցրած մի կտոր, բայց իրողութիւնը այս է, ինչ ուզում էք, կարող էք համարել։ Երեսնի դպրոցի այս ոգիսականը առաջինն ու վերջինը չէ մեզանում։ Շուշու դպրոցը նոյն սնկերպարան զրութեան մէջ է, Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցն էլ շուտով նոյն «հարսանիքը» կը սկսէ։

Ե՞րբ կը լինի այս բոլորի վերջը։ Թէև մենք ատում ենք կղերական ոգին, թէև մենք գէմ ենք և միշտ պիտի գէմ լինենք կղերական տիրապետութեան, բայց դպրոցների համար աւելի լաւ կը լինէր տեսնել միանգամից կղերականութեան կատարեալ թաղաորութիւնը, քան ականատես լինել այսպիսի երերումներին ու խաղերին։ Մի օրէնք, մի հաստատուն, անխախտ կարգ... Ո՛ւր է նա։

*
* *

Այս անգամ էլ ուրախութեամբ արձանագրում են մի ուրախալի փաստ մեր դաւաճների կեանքից։ Օգոստոսի 26-ին Վենետիկում տօնուեց Միխիթարեան միաբանութեան երկուհարիւրամեակի յօբելեանը։ Այդ զրական տօնախմբութիւնը

արձագանք գտաւ մեր զաւառներում: Կարսում և Ալեքսանդրապօլում յատուկ երեկոյթներ սարքուեցան ի պատիւ Միլիթարեանների: Աքաթիումանում կայացաւ զրական երաժշտական երեկոյթ. շատ տեղերից շնորհաւորական հեռագիրներ ուղարկուեցան Միլիթարեաններին: Իսկ Բազում, հայոց եկեղեցում, հոգեհանգիստ կատարուեց Միլիթարեանների համար և Եղիշէ վարդապետ Մուրադեանը քարոզ ասաց: Այդ առիթով տիրացուական մամուլի մէջ վաճառուէն բարձրացաւ, բայց անցել են այն ժամանակները, երբ այդպիսի ազաղակները որ և է տպաւորութիւն էին թողնում:

Գաւառը այդպիսի սրտագին յոյսերով վերաբերուեց հայոց զրականութեան հաղուադիւտ տօնին: Իսկ ինչ արաւ մայրաքաղաք համարուող Թիֆլիսը:—Ոչինչ: Ամօթ չէ ասելը...

Ա.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ֆրանս-ռուսական դաշնակցութիւն.—Նրա դերը թէ՛ Հեռաւոր և թէ Մեր-
ձաւոր Արեւելքում.—Փիւրքիայի և Ֆրանսիայի մէջ ծագած տարածայնու-
թիւնները.—Մակ-Վինլիի մահը:

Տասը տարի առաջ Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի մէջ կա-
պած դաշնակցութիւնը երեք անգամ ֆրանսիական ազգի բուն
համակրական ցոյցերի առիթ եղաւ. նախ՝ Կսրնոյի նախագահու-
թեան ժամանակ, Տուլոնում, 1893 թուին, ապա՝ Փօրի օրօք
Շերբուրգում, Շալօնում և Պարիզում, 1896 թուին, և, վերջա-
պէս, այս աշնան սկզբում, Դիւնկերիէնում, Ռէյմսում, Կոմ-
պիէնում և Բեառնիում: Դաշնակից ազգի բոլոր այդ համակրա-
կան ցոյցերի ժամանակ ռուսաց կայսրները իրանց ճառերում
ոչ մի ակնարկով ցոյց չեն տուել որ հաւանութիւն են տալիս
ֆրանսիացի չովինիստների տենչին—վերադարձնել Կոնրաժ
Էլզաս-Լոտարինգիան, և միշտ չեշտել են այդ դաշնակցութեան
խաղաղասիրական նպատակը: Այս անգամ էլ ռուսաց կայսե-
րական Ձոյգը, նախ քան ներկայ գտնուելը ֆրանսիական նա-
ւատորմի և զօրքի մանեօվրներին, բարեհաճեց հանդիսատես
լինել գերմանական կայսրի այնքան փայփայած նաւատորմի
խաղերին: Այդ բաւականաչափ ընդդժում էր Ռուսաստանի խա-
ղաղասէր վերաբերմունքը գէպի իր դաշնակցի հակառակորդը:
Բացի այդ, Բեառնիում Յարը պատասխանելով Լուբէին, ի միջի
այլոյ ասաց թէ ամենախաղաղասէր միտումներով ոգևորւած
երկու մեծ պետութիւնների դաշնակցութիւնը թանկագին տարր
է հանդիսանում ամբողջ մարդկութեան խաղաղացման գոր-
ծում:

Այդպիսով, երկպետեան դաշնակցութիւնը դառնալով եւ-
րոպական հաւասարակշռութեան հզօր գործօն, ոչ միայն տոն
է սալիս զուտ եւրոպական միջազգային դործերին, այլ և իր
ձեռքում է պահում Հեռաւոր և Մերձաւոր Արեւելքում ծագած
և ծագող բարդութիւնների լուծումը: Երկպետեան դաշնակցու-

թեան ոյժը այդ հեռաւոր երկրներում աւելի ևս աճեց Անգլիայի դժբախտ պատերազմի շնորհիւ. կարծես իմպերիալիստական զառայանքը Անգլիայի մօտալուտ ծանր հիւանդութեան մի նշան լինէր: Մեծ Բրիտանիան քանի գնում աւելի է խճճւում այն թակարդների մէջ, որ նրա անհեռատես վարիչները պատրաստել էին խեղճ բօէրների համար:

Անգլիան հիմա իրան չափազանց կաշկանդուած է զգում, ուստի խօսում է մեծ պետութիւնների կօնցէրտում թոյլ ձայնով ու զիջումներ է անում այնտեղ, ուր մի տարի առաջ կը լսուէր բրիտանական առիւծի ահեղ մոնչիւնը: Այդպէս խղճուկ էր նա չինական հարցում և երեւի այդպէս կը լինի նաև Մերձատոր Արևելքի խնդիրներում, եթէ առիթ լինի մեծ պետութիւններին իրանց նուազահանդէսը Իլդիզ-Բեօշկի պատուհանների տակ սարքել... Եւ Թիւրքիան կարծես դիտմամբ գրգռում է մեծ կօնցերտանսների երկարատես համբերութիւնը: Նա տեսնելով որ անպատիժ անցաւ հայկական կոտորածը, միևնոյն ժամանակ խրոխտանալով Յունաստանի վրայ տարած իր յաղթութիւններով և գերմանական կայսրի հզօր բարեկամութեամբ—սկսել է աւելի համարձակ կերպով զանազան ոտնձգութիւններ փորձել եւրոպական խնամակալութեան դէմ: Այդպէս էր պօստի և օտար վարժուհիների հարցը, այդպէս են, հակառակ Բերլինի համաժողովի պահանջներին, Հին-Սերբիայի, Մակեդոնիայի և Հայաստանի մէջ օրէցօր կրկնուող թիւրքական խռովութիւնները: Եւ «խաղաղասէր» Եւրոպան մատերի արանքով է նայում թիւրքահպատակ քրիստոնեաների բաղմաշարժար գլխներին թափուող այդ պատուհանների վրայ, համարելով այդ բոլորը թիւրքիայի սեփական «ներքին գործ», որ նա, բուռնցքի էթիկայով, իրաւունք ունի ըստ իր բարեհայեցողութեան կարգադրել: Սակայն բաւական է որ Թիւրքիայի այս կամ այն քայլը մի քիչ դիպչի այս կամ այն մեծ պետութեան հպատակի շահերին՝ մի ակնթարթում կորչում է բարեհոգի վերաբերմունքը և «խաղաղութիւն ամենեցունը» փոխւում է պատերազմի աստուած Մարսի դոռող սպառնալիքների:

Գաղափարը, սկզբունքը, ալարուխոտական սէրը անզօր են չարիքի եւրոպական դիպլոմատների սրտի լարերը, մինչդեռ ոսկու շառաչիւնը իսկոյն զարթեցնում է նրանց հոգու թմրած ամբողջ կորովը: Թող բարոյախօս իդէալիստները կշտամբեն այդ շահասիրութիւնը, մերկանտիլ ոգին տիրապետում է մեր դարում, իսկ դիպլոմատիան՝ տիրապետող հոսանքների ներկայացուցիչ է: Շահը՝ նախ և առաջ: Ուստի առաջ Հանօտօյի Ֆրանսիան էր ապշեցնող անտարբերութեամբ նայում թէ ինչ-

պէս զինուած թիւերը Պօլսի փողոցներում, հերոսական զրահակիրներ զիմաց, հազարներով մորթում էին անզէն հայ կանանց, ծերերին և երեխաներին, Բօսֆորի ալիքներում էին խեղդում քրտինք աշխատանքով հեռու «վաթանում» ամբողջ դերդաստաններ պահող հայ համայնքներին, իսկ այժմ Դիլկաստէի Ֆրանսիան է անլրդով դիտում Հին-Սերբիայում, Մակեդոնիայում և Մուչում կազմակերպուած կոտորածները։ Հանրապետական Ֆրանսիան ոչ Հանօտօյի ժամանակ և ոչ այժմ մատ մատի չը խփեց, մի ճիշտ չարձակեց կանգնեցնելու համար վայրագ զահիճի սուրը, իսկ երբ իր մի քանի զրամատէրերի և վաշխառուների հաշիւները պահանջեցին—նա իսկոյն թողեց իր հաճոյախօսութիւնները և սկսեց թիւերիայի հետ խօսել բոլորովին այլ տոնով։

Թիւրքիայի և Ֆրանսիայի մէջ վերջերումս ծագած տարաձայնութիւնների խնդիրը երևի յայտնի է ընթերցողին լրագիրներից։ Շատ բնորոշ է այդ ամբողջ գործը, ուստի աւելորդ չը համարուի այստեղ առաջ բերել նրա էական կողմերը։ Երկու Ֆրանսիացի կապիտալիստ ձեռնարկողներ, Միշէլ-փաշա և Գրանէ (Ֆրանսիական պօստի նախկին մինիստր), օգտուելով թրքական բարձր պաշտօնեաների թուլութիւնից, գուցէ և կաշառասիրութիւնից, կարողացան շատ ձեռնտու պայմանագրութիւն կապել թիւրքաց կառավարութեան հետ, որով Պօլսում ծովաքարափ և դօկեր (նաւարան) շինելու գործը իրանց կազմած ընկերութեան ձեռքն է ընկնում։ Երբ ձեռնարկութիւնը իրադրօժուում է և ճարպիկ Ֆրանսիացիք սկսում են շահագործել նրան ըստ պայմանագրի, միայն այն ժամանակ են զլխի ընկնում օսմանլիները, որ պայմանագրի բառացի գործադրութիւնը իրանց պետական գանձարանին մեծ վնասներ է հասցնում։ Սկսուեց, ըստ թրքական սովորութեան, սակարկութիւն, ձգձգում, բայց Ֆրանսիացի կապիտալիստները հպատակ հայեր կամ ասորիներ չէին որ լուկեայն ամեն բան տանէին. նրանք բողոքեցին իրանց դեսպանին, պահանջելով որ թիւրքիան կամ բառացի ճշտութեամբ կատարի պայմանագրի բոլոր կէտերը կամ յետ դնի ընկերութիւնից նրա ամբողջ ձեռնարկութիւնը, որ նստել էր 20 միլ. ֆրանկ, իսկ դնահատում էր ոչ աւել և ոչ պակաս քան կրկին չափով։ Սակայն թրքական գանձարանը վաղուց է գտնուում այն զրութեան մէջ, ինչ զրութեան մէջ են հիմա, «կրիդիսի» չնորհիւ, Բազուի երբեմն երջանիկ «խօզէիների» սնդուկները...

Սուլթանը ժամանակ է պահանջում խորհելու, բայց բնականաբար Կօնստանի կարճ պայմանաժամը ոչ կարող էր լքենի

Թիւրքական զանձարանը, ոչ էլ մեղմացնել ֆրանսիացի կապիտալիստների չափազանց պահանջները: Այդ դեռ բաւական չէր. Կոնստանը կցում է «ծովաքարափի և զօկերի» ընկերութեան հաշուին նաև ֆրանսիացի մի քանի վաշխառուների հին հաշիւները իրանց բարդ տոկոսներով: Երևան են գալիս ինչ-որ Տիւրքի և Լօրանդօ, որոնք մի ժամանակ ահագին տոկոսներով փող էին փոխ տուել Թիւրքիային: Որոշած ժամանակին բաւարարութիւն չը ստանալով, Կոնստանը խզում է իր յարաբերութիւնները Բարձր Դռան հետ և մեկնում Պօլսից: Պարիզի Թիւրքաց ղեապանն էլ հրաման է ստանում իր կառավարութիւնից՝ չը վերադառնալ արձակուրդից (Շվէյցարիայում) իր պաշտօնավայրը: Ֆրանսիական կառավարութիւնը ամեն կերպ աշխատում է Թիւրքիային հասկացնել իր սարսափելի դժգոհութիւնը: Հանրապետական կառավարութիւնը առաջարկում է որ Պարիզից հեռանան և թրքական պօլիցիայի այն վաշտը, որ նրա հաւանութեամբ մի քանի տարի շարունակ ապրում էր Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում, նպատակ ունենալով գաղանի լրտեսել Թիւրք յեղափոխականներին: Բեաթինի զօրահանգէսներին չէր հրաւիրուած թիւրքաց ղեապանը... մի խօսքով մի քանի կապիտալիստների և վաշխառութիւնների շահերի պաշտպանութիւնը պատճառ բռնելով Հին-Աշխարհի ամենամեծ հանրապետութիւնը, Ֆրանսիան, բարւոք է համարում հիմա դէպի Թիւրքիան վարուել ոչ առաջուայ պէս բարեկամական ձևերով...

Այլ լանդիր էր յուզւում ովկիանոսի միւս ափում տարածուած Նոր-Աշխարհի այն մեծ հանրապետութեան մէջ, որ հարիւր տարի առաջ այնքան ոգիորեց Ֆրանսիայի մեծ յեղափոխութեան գործիչներին:

Մեր խօսքը Հիւս. Ամ. Միացեալ-Նահանգների մասին է: Եանկիները Բուֆալօյում բացուած համամերիկական ցուցահանդէսում տօնում էին աշխարհիս ամենամեծ զիմօկրատիկական հանրապետութեան, Մ.-Նահանգների քաղաքական, տնտեսական և սօցիալական վիթխարի առաջողիմութեան հարիւրամեակը: Բայց այդ առաջադիմութիւնը չի գոհացնում որոշ աշխարհայեցողութեան մարդկանց, որոնցից մէկը, մի անարխիստ, տօնական ուրախութիւնների ժամանակ մահացու հարուած հասցնելով հանրապետութեան յարգուած նախագահին, վշտի և սարսափի մէջ գցեց կեանքից գոհ եանկիներին:

Մակ-Կինլին տիպիկական եանկի էր. նա իր սեփական եռանդի, տոկունութեան և ընդունակութիւնների չնորհիւ. ճանապարհ հարթեց և կեանքի կուում չքաւոր և անյայտ զրութիւնից հասաւ հանրապետութեան նախագահի նշանաւոր պաշտօն:

ներն: Նա ծնունդ էր 1844 թուին: Նրա ընտանիքը չօղանդական ծագում ունէր, հայրը լեւոնային արդիւնագործութեամբ էր պարապում և միջազգային առևտրի մէջ կողմնակից էր հովանաւորող սխտէմին: Ուսույչի, օֆիցէրի և փաստաբանի գատախազի զբաղմունքները յաջորդում էին իրար, մինչև որ 1876 թուին ընտրուեց ներկայացուցիչների դաշնակցական պալատի մէջ, ուր նա բոլորի ուշադրութիւնը գրաւեց երկրի տնտեսական խնդիրների խոր հմտութեամբ: Նա չէր փայլում ճարտասանական ձևերով, սակայն խօսում էր պարզ, տրամաբանօրէն, մեծ հմտութեամբ օգտուելով ֆակտերի այն ահագին պաշարով, որ տալիս էին նրան կեանքի և հարցի ուսումնասիրութիւնը: Իր գաղափարները տարածելու համար նա պատում էր երկրի մէջ, միտինգներ էր կազմում և ժողովրդի հետ խօսում իր պարզ և համոզիչ լեզուով: 1896 թուի նախագահական ընտրութիւնների ժամանակ Մակ-Կինլին ստացաւ 7,123,234 ձայն, մինչդեռ նրա հակառակորդ Բրայանը 6,499,365 ձայն: Մակ-Կինլին կողմնակից էր Միացեալ-Նահանգների իշխանութեան ընդարձակման և արդիւնագործութեան հովանաւորող սխտէմին: Նրա իմպերիալիզմի հետևանք էր Սպանիայի հետ պատերազմը, որ միացրեց հանրապետութեան հողերին Կուբան և Ֆիլիպինեան կղզիները: 1900 թուին ընտրութիւնները ցոյց տուին որ եանկինների մեծամասնութիւնը հաւանում է Մակ-Կինլիի ուղղութիւնը թէ՛ արտաքին և թէ՛ ներքին գործերում: Նրա վերջին ճառը որ նա արտասանեց Բուֆալօյում, ցոյց է տալիս թէ՛ դեռ անքան եռանդ կար նրա մէջ և ինչ մեծ ծրարներ ունէր նա իրագործելու: Սակայն նրա յաջորդը փոխ-նախագահ Ռուզվելտը, կարող է համարուել իր նախորդի գործունէութեան իսկական շարունակող: Իր հիմնական հայեաղքներով Ռուզվելտը չի տարբերում Մակ-Կինլիից:

Լ. Ս.

† ԳԷՈՐԳ ԵՒԱՆԳՈՒԼԵԱՆ

Սեպտեմբերի 16-ին, երեկոյան, Հերակլի բաղանիքում, յանկարծակի վախճանուեց Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Գէորգ Եւանգուլեանը, 57 տարեկան հասակում:

Հանգուցեալը Թիֆլիսեցի էր: Նա իր միջին կրթութիւնը աւարտել էր Թիֆլիսի նահանգական գիմնազիայում, իսկ բարձր կրթութիւնը Պետերբուրգի համալսարանի իրաւաբանական բաժնում: Վերադառնալով հայրենիք նա հէնց առաջին տարիներից սկսած (1867 թուից) վարում էր պետական զանազան պաշտօններ, մասնակցելով մինեոյն ժամանակ հասարակական և սոցալային գործերում: 1883 թուականից Գ. Եւանգուլեանը թողնում է պետական ծառայութիւնը և մտնում երգուհալ հասարմատարների դասակարգի մէջ: Իբրև փաստաբան հանգուցեալը բաւական հոշակ ունէր: 1897 թուին Գ. Եւանգուլեանը ընտրուեց Թիֆլիսի քաղաքագլուխ: Թէ իբրև պետական պաշտօնեայ, թէ իբրև փաստաբան, քաղաքային իրաւասու, Ներսիսեան և Գայիանեան զպրոցների հոգարարձու, Թիֆլիսի Փոխադարձ Վարկի Ընկերութեան խորհրդի նախագահ և թէ իբրև քաղաքագլուխ՝ Եւանգուլեանը ցոյց տուեց սովորական մարդկանց ընդունակութիւններից բարձր ընդունակութիւն և համոզմունքի ու կամքի հաստատութիւն: Գ. Եւանգուլեանը Թիֆլիսի ինտելիգենցիայի նշանաւոր դէմքերից էր:

Հանգուցեալը իր ազգային-կրօնական հայեացքներով պատկանում էր մեր այն կուսակցութեան, որ յայտնի էր մեղուական անունով: Եւանգուլեանը այդ կուսակցութեան ամենաազդեցիկ և տաղանդաւոր պարագլուխներից մէկն էր: Մեր մամուլի մէջ նա իր հայեացքները պաշտպանում էր «Մեղու» և «Արձագանք» թերթերում և յամենայն դէպս մեր իսկական և կրթուած պահպանողականներից էր:

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«Кавказскій Вѣстникъ», օգոստոսի նարոնակում ենք քաղաածքների բերել պ. Քամաճեանի յօդուածից՝ Լուդովիկ զը Վօնտանսօնի «Քրիստոնեաներ և Մուսլիմաններ» գրքի մասին («Մուրճ» № 8):

Քնելով գիշերուայ ժամի 2-ին, ճանապարհորդները զարթնում են մի աղմկալի և խիստ վիճաբանութիւնից, որ տեղի ունէր նրանցից ոչ հեռու. աղմուկը բետոյ հանդարտուեց: ՁՄԵր խոհարարը, մի հայ, հաղորդեց մեզ թէ վէճը այն մասին էր՝ պէ՞տք էր մեզ կողոպտել թէ ոչ: Մի քանիաների կարծիքով մենք ճանապարհորդող վաճառականներ չէինք, այլ լրտեսներ, որոնք եկել են երկիրը ոսումնասիրելու և որոնց անպատճառ պէտք է ոչնչացնել: Բարերարիտարար, չափաւոր կարծիքների ձայնը չաղթող է հանդիսանում և ճանապարհորդներին չեն կողոպտում:

Մենք մօտենում էինք Եղեսիային ոչ առանց ծանր զգացմունքի: Քիչ առաջ քաղաքը 8000 հայերի կոտորածի թաւորոն էր դարձել: Անցնելով ամալի սարերը, որոնք տիրապետում են Եղեսիայի արևմտեան կողմից, նեղ բնական դռներով մենք մասնք մի անձուկ կիրճի մէջ, որ աստիճանաբար իջնում էր դէպի այն հովիտը, ուր տարածուած է քաղաքը: Մինչև կոտորածները Եղեսիայի մէջ 21,000 հայեր կային: Նրանք համարեա ամբողջովին կենտրոնացած են մի առանձին թաղի մէջ, որ բռնում է քաղաքի $\frac{1}{3}$ մասը

որ և երկու կողմից շրջապատուած է պատկերով: Թիւրք զինուորները, որոնք կատարում են ոստիկանութեան դերը, պահպանում են հայոց թաղից դէպի թիւրքաց թաղը տանող ճանապարհները: Հայերը այստեղ պարապում էին մանր արդիւնադործութեամբ. ունենալով քաղաքի շրջակայքում հողեր, նրանք անձամբ մշակում էին նրանց կամ վարձով տալիս էին հայ և թիւրք գիւղացիներին: Քիւրդ և արաբ հովիւները ծախում էին հայ վաճառականներին իրանց ահադին հօտերից ստացած բուրդը: Հայէսի վաճառականները բրդի լազմաթիւ կարաւաններ էին ուղարկում Ալեքսանդրէտ: Թիւրքերի և հայերի մէջ յարաբերութիւնները բարեկամական էին, մուսլիման ընտանիքները աչցելում էին հայերի տներ. թիւրքերը և հայերը հաւասար չափով տանջում էին պաշտօնեաների կամայականութիւնից: Այդ բոլորից աչժմ միայն չլռողութիւն է մնացել. շուկայում փակուած են մնում հայերի կողոպտուած խանութները: Քրիստոնեաներն ու մուսլիմանները այլ ևս միմեանցից ոչինչ չեն գնում: Ծանր աղքատութիւն է տիրում քաղաքում. վախեցած, կեղեքուած հայերը չեն հեռանում իրանց տներից և ընտանիքները ամբողջ ամիսներով փակուած են վարակուած տներում. սաստիկ ցնցումները, որոնց ենթարկուած էին նրանք, շատ հիւանդութիւնների են զարգացրել նրանց մէջ: Դժբախտ քաղաքը

այնքան մոռացուած էր Աստուծու և մարդկանց կողմից, որ վերջին 18 ամիսներում մենք համարեա միակ եւրոպացիներն էինք, որ այցելում էինք Նդեախանու Քրիստոնեաները ատում էին որ մեր զաւուստը մահ-մեղականների կասկածն է զրգռել: Նրանց համար իւրաքանչիւր եւրոպացի երևան է գալիս իբրև վրէժ-խնդիր այն չարագործութիւնների համար, որ նրանք կատարեցին անպաշտպան ազգաբնակչութեան գրել-խին:

Նդեախալում երկու անգամ եղա հայերի կոտորած. 1895 թուի հոկտեմբերին և նոյն տարու ապրիլի 1-ին Նդեախալում Նաւալին կոտորածը, ըստ թիւրքական հասկացողութեան, անշնորհք կերպով էր կազմակերպուած և այդ պատճառով իշխանութիւնները ջանք էին անում կոտորածի ատաղջ առնել: Ասելով այն կոտորածների մասին, որոնք տեղի էին ունենում Հալա-տանի զանազան կողմերում, շրջակայ քիւրդերն ու արաբները, գրաւուած սուրառութեան մտքով, մօտեցան քաղաքին, ուր սպասելով մօտ երեք շաբաթ և ձանձրանալով անգործութիւնից, վճռեցին մտնել քաղաք և սկսել թալանը. մօտ 60 հայեր սպանուեցան, բայց չափը տակոյնները շատով դադարեցին որ և է վանադանութիւն գնելուց հայի և մահմեդականի մէջ և սկսեցին կողոպտել նաև թիւրքերին: Առաւ-վարութիւնը, տեսնելով որ գործը ցանկալի ընթացք չէ ստանում, կարգադրեց հեռացնել կողոպտողներին:

Անցաւ մօտ երկու ամիս. հայերը, համոզուած լինելով որ անկարգութիւններն ու կոտորածները պիտի կրկնուեն, չէին վստահանում դուրս գալ տներից և պատրաստուած էին ինքնապաշտպանութեան: Այստեղ թիւրք վարչութիւնը ամենավրդովեցուցիչ և խարդախ կեր-

պով վարուեց. հանդիսաւոր կերպով խոստանալով հայերին թէ նրանց աչլ ևս անհանգստութիւն չեն պատճառի, վարչութիւնը պահանջում էր հայերից յանձնել իրանց զէնքերը և հայ եպիսկոպոսը հոգեւորականութեան հետ սկսեց տնէ տուն շրջել, հաւաքելով իր հօտի զէնքերը՝ թիւրք իշխանութեան յանձնելու համար: Հայերը այնուամենայնիւ զգոյշ էին. նրանց հասնում էին լուրեր Դիարբեքիւրի, Քարբեքի, Այնթաքի, Մարաշի կոտորածների մասին և նրանք չէին վստահանում թողնել իրանց տները: Թիւրք վարչութիւնը համոզում էր նրանց չլ վախենալ թէ կը լինեն յարձակումներ, հրաւիրում էր նրանց ջուր վերցնել հասարակական աղբիւրներից և չալտարներից թէ քրիստոնեաներին պաշտպանելու համար ինքը պահանջել է Հալեպից մի բատալիօն բեղիֆ զօրք: Հայերը, ենթադրելով վերջապէս թէ փոթորիկն անցաւ, վճռեցին դուրս գալ տներից: Հասաւ դեկտեմբերի 28-ը. նոր տեղ հասած մի բատալիօն զօրքը սկսեց շրջապատել հայերի թաղը և փակել միւս թաղերը տանող ճանապարհները: Միւս բատալիօնը, որ վաղուց սպրում էր Նդեախալում և ծանօթ էր հայոց թաղի տեղադրութեան, մասերի բաժանուեց և իւրաքանչիւր մասին յանձնարարուեց կոտորել հայերին: Ահօրին մուէղզիները սկսեցին կանչել ժողովուրդը աղօթքի և մի և նոյն ժա. մանակ զօրքերը, բնակիչների հետ միասին, որոնք պիտի օգնէին նրանց, խուժեցին հայոց թաղի վրայ: Երես հրաման էր արձակուած նախ կոտորել, որքան կարելի է շուտ և արագ. կողոպտուող և հարստահարութիւնը խոստացուած էին յետոյ: Երևել մայր մտնելուն պէս, գինուորական փողը նշան տուեց գաղա-րեցնել կոտորածը, որպէս զի նա վերանորոգուի միւս օրը նոր ոյժով:

Սարսափից խելքը կորցրած հայ ազգաբնակիչները սկսեց փրկություն որոնել մայր եկեղեցում. մեծ խումբերով աչնտեղ թափուեցան կանաչք, երեսաներ, ձեռեր և մօտ 2000 մարդկանցով լցուեց եկեղեցին. բայց Սատուժու տաճարն էլ չը խնայուեց և միւս օրը մահմեդականները թափուեցին աչնտեղ. կշտանալով սպանություններից, հարստահարությունից, կողոպուտից, նրանք ըսկըսեցին նաթ ածել քրիստոնեաների վրայ և վառել նրանց. շուտով մարդկային մարմինների մի սոսկալի խարոյկ սկսեց աչրուել մայր եկեղեցում:

Հեղինակը ուշադրություն է դարձնում որ կոտորածներից չէտոյ բողոքականությունը սկսել է սաստիկ տարածուել հայերի մէջ: Եղեւ սխալում 500 ընտանիք բողոքականություն են ընդունել: Բողոքականությունը վարդապետը ուժեղացնում է հայ ազգաբնակչության մէջ մի տարր, որ ընդունակ է դատելու և հարկաւոր դէպքում գործել քաղաքական նպատակներով. նա զարգացնում է հայերի մէջ և մեղ, ֆրանսիացիներին համար անձեռնտու անգլիասիրտութիւնը:

Եղեւիցից պ. Վոնտանաժու հանապարհուել է Բիրեջիկ. խօսելով նեստորականների և չակոբիտների մասին, նա ապա յիշատակում է որ Բիրեջիկում կոտորուեցան 153 հայեր և կոտորածի ժամանակ զանազանություն չէր գնում լուսաւորչական, կաթոլիկ և բողոքական հայերի մէջ: Վոտորոյը մահմեդական ամբոխն էր, որին առաջնորդում էին երկու մօլլա. և զուգէ ոչ ոք չաղատուել կոտորածից, եթէ չը լինէին երկու թիւրք պաշտօնեաներ, որոնք թաղցրին քրիստոնեաներին իրանց տան և քարվանսարայի մէջ: Նրք եւս զբաւնում էին քաղաքում, մի զօրախաւ սլաուա ընկաւ իմ ոտները և սկսեց համբուրել նրանց: Խեղճ

կինը իր երկու սրղիններին կորցրել էր կոտորածի ժամանակ և կարծում էր թէ ես, իբրեւ եւրոպացի, ազարկուած եմ օգնելու նրա հաչքեւակիցներին: Զմիւռնիայի անգլիական հիւպատոսարանում ծառայող անգլիացի Ֆիտց-Մօրրիս Բիրեջիկում մեծ օգնութիւն է հասցրել հայերին. նա էր որ խլեց թիւրքերից մզկիթ դարձրած հայոց եկեղեցին, չետոյ կանչեց Զերին, Խանֆատի, Հեջիբ զիւղերի հայ տանտէրներին (այդ զիւղերի հայերը հարկադրուած էին մահմեդականանալ) և թիւրք իշխանութիւնների ներկայութեամբ պաշտօնապէս պահանջեց որ նրանք չը համարձակուեն հալածել այն հայերին, որոնք նորից կը կամենան վերադառնալ իրանց եկեղեցու գիրկը: Անէշում մենք տեսանք 80 հայ ընտանիքներ. այս գիւղը շրջակայ մահմեդական հարեւաններից պահպանելու համար նշանակուած է մի զօրաբաժին: Սարսափելի է վշտի և տանջանքների այս թաղաւորութիւնը, ցինիկական ոյժի, ճոյր անգթութեան թագաւորութիւնը, որ ոչնչացնում է մի ամբողջ ժողովուրդ, սարսափելի է և աչն, որ անհնարին է բուժել այն մեծ զօրախաւութիւնը, որ անուարարաւ հայ ազգաբնակչության բաժին է դարձել:

Բիրեջիկից Մէնթալ իջնելիս, ճանապարհորդը եղել է մի քանի հայ զիւղերում: Եւայ ազգաբնակչութեան կրթութեան և ընդունակութիւնների միջին մակերևոյթը անհամեմատ բարձր է քան թիւրքերինը: Հայ ծերունիների և պատուաւոր անձանց հետ հետաքրքրական է խօսակցելը. նրանց կարծիքով ֆրանսիացիները իրանց ուշադրութիւնը բացառապէս սիրիացիների վրայ են դարձրել, չեն հետաքրքրւում հայերով: Անգլիացիներին նրանք մատաւր մեղադրում են այն բանի համար, որ սկզբում նրանք

խրախուսեցին հայերին պահանջներ անել թիւրք կառավարութիւնից, բայց կրիտիքական լուպէին թողեցին հայերին առանց որ և է օգնութեան: Սուլթանի բարեկամութիւնը Վիլհելմ կայսրի հետ հայերը անցողական բան են համարում. ինչ վերաբերում է գերմանացիներին, նրանց զործուներթեան մասին խօսելը դեռ վաղ է:

Մինչև կոտորածները՝ Այնթաքի բարեկեցութիւնը աւելանում էր, չէր նայած թիւրքաց ըէմիւին. 3000 զազգահների վրայ (զխաւորապէս հայերը) զործում էին բամբակէ կտորներ, որոնք տարածում էին ամբողջ ասիական թիւրքիայում. այժմ մնացել են միայն 800 զազգահներ: Ընչպէս Սերախայում, այնպէս էլ ամբողջ Հայաստանում վաճառականները չեն վստահանում շրջանառութեան մէջ մտցնել իրանց զրամագլուխները. վարկը կորել է: Մօտ 18000 հայ այս տեղերում անդործ են մնացել և ապրում են երոտական քաղաքործութեան հասցրած միջոցներով: Այնթաքի կոտորածները տեղի ունեցան 1895 թուի նոյեմբերի 16-ին, մօտ 500 հայեր, զանազան դաւանութիւններից, կոտորուեցան, հազար տներ թալանուեցան: «1895 թուի հոկտեմբերին ամբողջ թիւրքիայում տարածեցին լուրեր թէ Հայաստանի համար վաղուց խոստացուած բնօրինները վերջապէս կ'իրականանան: Սմեն տեղ հայերի մէջ այդ նորութիւնը պատճառեց ուրախութիւն, մանաւանդ աղմկայի էր ցոյցը Այնթաքի հայերի մէջ. հայտնաբերական հօլլէնում լուսավառութիւն եղաւ, աշակերտները աղաղակում էին. «Վեցցէ՛՜ Վիկտորիա թագուհին»: Թիւրքերին շատ վատ թուաց հայկական ցոյցը: Սօֆիաները խորհրդակցութիւն ունեցան պատուաւոր մահմեդականների հետ և հետեանքն այն եղաւ, որ ֆանա-

տիկոս ազգաբնակիւթիւնը, կանոնաւոր զօրքերի մեծ մասի հետ, սկըսեց կոտորածը՝ զինուորական փողի տուած նշանով: Շրջակայ բնակիչները և քրդերը շտապեցին հասնել կողոպտուի տեղը, բայց նրանց չեւ վռնողեցին, որովհետեւ քաղաքի բնակիչները և զօրքերը աւելի լաւ համարեցին որ իրանք օգտուեն աւարից:

Այնուհետեւ պ. Վօնտանսօն նըկարագրում է Մարաշի կոտորածը և Զէյթունի պաշարումը:

(Նր ԺԱՐԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ)

«Вѣстникъ Европы», օգոստոս: Այս գրքում վերջանում է պ. Մարկովի ճանապարհորդական նկարագրութիւնը («Ուսաց Հայաստան»), որի մասին մենք արդէն խօսել ենք («Մուրճ» № 7): Էջմիածնից պ. Մարկովը գնացել է Ալեքսանդրօպօլ, Անի և Վարա. այդտեղից է վերջանում նրա ճանապարհորդութիւնը: Խօսելով այժմ պ. Մարկովի գրուածքի ամբողջութեան մասին, մենք պարտաւոր ենք վկայել որ նա առհասարակ շատ հետաքրքրական գործ է, ընթերցանութեան մի գեղեցիկ նիւթ: Ամբողջ ժամանակ հեղինակը աչքի առաջ ունի զխաւորապէս հայերին. նկարագրում է նրանց նիւտուկացը, մտցնում է զիւղական հայ ընտանիքի մէջ: Մենք մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացինք Շիրակի Բայրախտար հայ գիւղի մէջ, Յարութիւն Տէր-Մաթէոսեանի տանը ճանապարհորդի անցկացրած մի գիշերուայ նկարագրութիւնը: Նահապետական նիւտուկացը, հայկական սիրալիր հիւրասիրութիւնը շատ գեղեցիկ տպաւորութիւն են թողել հեղինակի վրայ և նա վկայում է որ հայ գիւղացին ռուս գիւղացուց աւելի մաքրասէր է և կուտուրական: Այս վկայութիւնը, ի հարկէ, բոլոր հայ գիւղացիների վերաբերմամբ ճիշտ չէ, Բաւական է յիշել Չիրուխլու գիւղը, որի նկա-

րազրույթները տուել է նոյն պ. Մարկովը:

Նաո զնահատելի է պ. Մարկովի վերաբերմունքը դեպի հայկական հնութիւնները: Եւրաքանչիւր վանք, եկեղեցի ճանապարհորդի մէջ վառում է հետաքրքրութիւն և երկար կանգ է առնում, նկարագրում է ներկայ դրութիւնը, իսկ եթէ հնար է, պատմում է նաև նրա անցեալը: Մենք արդէն ասել ենք որ պ. Մարկովը առանց ուշադրութեան չէ թողնում իր տեսած տեղերի պատմական անցեալը: Այդպիսով նա իր աշխատութեան մէջ դրել է համարեա հայոց ամբողջ պատմութիւնը, բայց, ի հարկէ, համառօտ կերպով: Եւ որ ամենից նշանատրն է, այդ պատմական տեսութեան մէջ մենք չը նկատեցինք կոպիտ ու խոշոր սխալներ. մի հանգամանք, որ ցոյց է տալիս թէ ճանապարհորդը բարեխղճութեամբ ուսումնասիրել է մեր անցեալը, որքան այդ հնարատր է հայերէն չիմացող մի օտարականի համար: Առանձին հետաքրքրութեամբ կարդացում է մանաւանդ Անիի աւերակների նկարարազրույթները: Դա պ. Մարկովի գործի ամենագեղեցիկ կտորն է: Բազրատունեաց հռչակաւոր մաշրաքաղաքից մնացած քարակոյտերն ու աւերակները պատկառանք և հիացում են ազդում ճանապարհորդին և նա աշխոյժ, համարեա բանաստեղծական ոճով նկարագրում է աւերակների անցեալն ու ներկան: Դուք մի ամփոփ, ամբողջացրած հասկացողութիւն էք կազմում Անիի մասին, և պէտք է նկատենք, որ այդպիսի հասկացողութիւն ատանալու կամար մենք, հայերս, պիտի դիմենք օտար աղբիւրներին. մեր լեզուով գրուած մի լաւ նկարագրութիւն չը կայ: Եւ չէ էլ կարող լինել, քանի որ մենք անտարբերութեամբ և սոսկալի անհոգութեամբ ենք վերաբերում այդ գեղեցիկ աւե-

րակներին: Պ. Մարկովը դառն գանգատներ է անում. անխնամ և անտէր մնացած աւերակները հարում են արագ, որովհետեւ շրջակայ աղբարնակութիւնը աչսօր էլ գողանում տանում է աւերակների քարերը իր շինութիւնների համար. միայն Վարաի երկաթուղու համար ո՞րքան քարեր են հանուել Անիից... Հեղինակը ամենայն իրատւնքով ասում է որ աւերակների պահպանութիւնը Եջմլամանի պարտականութիւնն է և սակայն ոչինչ լինած ոչինչ ուշադրութիւն դէպի Բազրատունեաց մաշրաքաղաքի շքնաղ մնացորդները: Արժէր թարգմանել Անիի ամբողջ նկարագրութիւնը, որպէս զի քնած ու անբարեխիղճ հայր տեսներ թէ ինչպէս է հեռուից եկած մի օտար մարդ վերաբերում մեր պատմական յիշատակաւաններին և ի՞նչպէս է վերաբերում ինքը, հայը, իր կողքին լիռուած, իր ոտներին տակ տորթուող այդ մընացորդներին:

Ալեքսանդրօպօլում պ. Մարկովը այցելել է հայոց եկեղեցիներ: Այստեղ նա գտնում է որ հայոց և չուանց եկեղեցական արարողութիւնների մեծ տարբերութիւններ չը կան: Նա պատմում է թէ ինչպէս հայոց եկեղեցին բաժանուեց և առանձին դիրք բռնեց, չիշում է ներսէս Շնորհաւու արած ջանքերը եկեղեցիները միացնելու մասին և աւարտում է իր զիտողութիւնները այսպիսի խօսքերով: «Եւ ահա, այն կարծեցեալ իմաստունները, որոնք այնպիսի ինքնախտահութեամբ յանձն էին առել համարձակութիւն ամենամանր նրբութիւններով վերլուծելու անտեսանելի և անխնայ Նաստածու էութիւնը և Նաստածու մարդացման խորհուրդը, որ անմատչելի է մարդու հասկացողութեան, այն իմաստունները, որոնք անյուսալի կերպով մոլորում էին իրանց կազուխտական սովեստու-

թիւները յարիւրին թուում, թոյլ էին տալիս իրանց, ճշմարտութիւնը և սիրոյ ու խաղաղութեան անտարանական վարդապետութիւնը պահպանելու համար անխնայ հրապարակով, հեռացնել իրանց հասարակութիւնից, աքսորել հայրենիքից, բանտերի մէջ փակել իրանց աչն եղբայրակիցներին, որոնք աչնպիսի անկեղծութեամբ և ինքնավստահութեամբ ձգտում էին հասկանալ անհասկանալին, որոշել անորոշելին, բացց զանազանում էին նրանցից մտքի մի որ և է անբարենի մասնամասնութեամբ աւազատ ճիշտ նկատուած մի պատմական իրողութիւն է։ Բացց հեղինակը չէ կարող ասել թէ միայն հայ եկեղեցականութեան էր յատուկ ազդ-

պիսի վարմունքը։ Ո՛չ։ Այդ բանի մէջ հայերի ուսուցիչ են հանդիսացել կաթողիկէ, յոյն եկեղեցիները իրանց անէծքներով, հալածանքներով, տանջանքներով։ Եթէ հեղինակի չալտնած միտքը մի բնականուր ճշմարտութիւն դարձած լինէր IV դարից, աչն ժամանակ տեղի չէին ունենայ եկեղեցական ժողովները, որոնք շատ անգամ ծեծով ու բռնութիւններով էին ուղում քննել և հասկանալ երկնքի գործերը, ալլ ամեն մէկին թոյլ կը տրուէր պաշտել իր Աստուծուն աչնպէս, ինչպէս ինքն է հասկանում։

Պարսի բերդի նկարագրութեամբ պ. Մարկովը վերջացնում է իր հետաքրքրական և ուշադրութեան արժանի ճանապարհորդութիւնը։

ԿՂԵՐԱԿԱՆ ՍՈՓԵՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Երկու խօսք «Արարատին»)

«Մուրճի» № 7-ի մէջ եւ մի փոքրիկ մատենախօսութիւն էի գրել Ս. Մ.-ի թարգմանած «Ճարարարի Քարոզներ» գրքի առիթով: Բանից զուրս է գալիս որ եւ յանցանք եւ գործել, որովհետեւ այդ փոքրիկ յօդուածով զիպել եւմ էջմիածնի սիւներից եւ կուռքերից մէկին, «Երեկի» մանկավարժ Ս. Մանգլինեանցին: Յօդուածը գրելիս՝ իմ աչքի առջև Ս. Մ. տառերը կային եւ ինձ համար մի եւ նոյն էր թէ ինչ անուն է թագնուած այդ տառերի տակ. եթէ Ս. Մ.-ի փոխարէն շարուած լինէին հայոց այբուբենի բոլոր տառերը—զոյզ-զոյզ, թէ հատ-հատ, եւ պիտի ասէի այն, ինչ ասել եմ, ինչ կարող էի ասել այդ տեսակ մի գրքի մասին: Էջմիածնի կրօնական «Արարատը» յուլիս-օգոստոս համարում՝ փրփուրը բերանին հրապարակ է նետուել իմ «յանցանքը» տատկելու համար. եւ նրա առաջին աղաղակն այն է, թէ Ս. Մ.-ն Ս. Մանգլինեանցն է: Սրանից զրոյթիւնը, ի հարկէ, չէ փոխուում. եթէ ինձ սարսեցնելու համար է այդ անունը յայտնագործուած,—իզուր է. իսկ եթէ միամիտներին մոլորեցնելու համար է, այդ էլ աւելորդ է: Պ. Մանգլինեանը չէ կարող ոչ վախեցնել, ոչ էլ միամիտներ գտնել՝ մոլորեցնելու համար:

Ինչ եւ իցէ, «Արարատը» չատ է բարկացել: Բարկացել է այն աստիճան, որ մոռացել է թէ փարաջայ ունի հազած եւ ծածկել է զլիւին ծաղրածուի թաղիքէ պլսարկ, տափակ սրախօսութիւններ է անում իմ անուան առիթով, անուանում է ինձ «Վասակ» եւ այլն: Ընդուն ասած, ինչ չատ զուարճացրեց խեղճ կատակութիւններ կատարող փարաջան. դա յամենայն դէպս նոր երեւոյթ է: Եւ որպէս զի «Արարատը» այդ զարմանալի զուարճացնող դերի մէջ չատ մնայ, եւ կ'առաջարկէի նրան մի շարք անուններ հէնց նոյն իսկ էջմիածնից վերցրած. օրինակ՝ Կորիւն, Կարապետ, Սեդրակ, Եղնիկ, Երեւակայել կարելի է թէ

որքան անսպառ սրախօսութիւններ կարելի է անել այդ անունների առիթով...

Բայց որն է իմ յանցանքը:

Ես ասել եմ որ մեզ քարոզադրքեր չեն հարկաւոր. ես ասել եմ որ նոյն իսկ Փարրարի պէս կրօնական գրողը իր քարոզներով ոչինչ նոր բան չէ կարող սովորեցնել դարերից ի վեր կրօնական գրքերով կերակրուող հային. ես ասել եմ որ մենք բաւականաչափ հոգևորական գրողներ ունենք, և աշխարհական մարդիկ լաւ կ'անէին որ ուրիշ տեսակ գրքերի մասին մտածէին, ժողովրդի կարիքները պարզող գրքերի մասին: Ես ասել եմ որ մենք չարունակ յետ ենք մնացել, քարացած մնալով կրօնամոլութեան մէջ, մինչդեռ մեր հարեանները չարունակ դնում են ժամանակի պահանջների ետեւից:

«Արարատը» հակասութիւններ է գտնում իմ այդ խօսքերի մէջ: Անգլիայում, ասում է նա, հաղարաւոր մարդիկ կարգում և լսում են Փարրարի քարոզները: Հրաշալի համեմատութիւն: Դա նշանակում է որ հայոց ազգւոյ, տիրացու ժողովուրդը ճիշտ և ճիշտ անգլիական ազգն է: Ողորմելիներ: Գիտէ՞ք դուք որ անգլիային Փարրարի քարոզներից յետոյ կարող է կարգաւ Դարվին, Սպենսեր, Իսկ հայը: Փարրարից յետոյ խեղճ հայը կարող էր տեսնել միմիայն ուրիշ տեսակ հարիւրաւոր Փարրարիներ—Գրիգոր Տաթևացի, Գրիգոր Նարեկացի եպիսկոպոս, Եպիսկոպոս Ռէ, ես չեմ խղճում Փարրարի քարոզները կարգացող անգլիացուն, ինչպէս դուք էք կարծում, այլ համոզուած եմ որ Փարրարի քարոզները կարգացող անգլիացին է մեզ խղճում, քանի որ մենք միայն Փարրարիներով ենք կերակրւում, ոչինչ հասկացողութիւն չունենալով այն մտաւոր կերակուրների մասին, որ նա վայելում է Փարրարից առաջ և Փարրարից յետոյ: Հասկանալի է:

Մի այլ հակասութիւն էլ է եղել իմ խօսքերի մէջ: Ես որպէս թէ չեմ իմացել որ «Փարրարի Բարոյները» կարող են հարկաւոր գալ հայ քահանաներին: «Արարատը» երկար ու ձիգ խորհրդածութիւններ է անում այս մասին: Ինչպէս է, ասում է նա, որ դուք յարձակւում էք քահանաների վրայ, ասելով թէ նրանք քարոզել չը գիտեն և յետոյ աւելորդ էր համարում որ քարոզագիրք թարգմանուի հայերէն լեզուով: Բայց իմ յօդուածի մէջ ես հայ քահանաներին չեմ մոռացել. ես ասել եմ թէ հայ սէրտէրներին էլ հարկաւոր չի լինի այդ գիրքը, քանի որ նրանք անգրագէտ են, չեն հասկանում իրանց կարգացածը: Եւ ես այս փաստը ինքս չեմ գտել, այլ վերցրել եմ Էջմիածնի պաշտօնական օրգան «Արարատից»: Անցեալ տարի էր, կարծեմ, որ «Արարատը» մի սքանչելի պարզամտութեամբ խոստովանեց թէ

ինքը չէ կարող այնպէս դրել որ հայ քահանաները հասկանան, որովհետեւ հայ քահանան տգէտ է: Եւ երբ այդպէս է, երբ նոյն իսկ «Արարատի» յօդուածներն անգամ հայ տէրտէրի համար անմատչելի կերակուր են, ինչ կասկած կարող է լինել որ աւելի անմատչելի, աւելի անհասկանալի կը լինեն Ֆարրարի քարոզները, մանաւանդ երբ նրանք թարգմանուած են պ. Մանդինեանի ձեռքով, պ. Մանդինեանի հայերէնով...

Այստեղ «Արարատը» դարձեալ ծամածուծութիւններ անողի կերպարանք է ընդունում և ասում է ինձ. իսկ եթէ ունենանք հասկացող քահանաներ, «եթէ այն երանելի ժամանակը դա, երբ բոլոր տէրտէրները «Քահանայական խնդրի» հեղինակի պահանջած ուսումն ու հասկացողութիւնն ունենան»: Այն ժամանակ, կը պատասխանեմ ես, աւելորդ կը լինիք դուք, ողորմի՛ր միջակութիւններդ, ձեր անմարտելի թարգմանութիւններով, այն ժամանակ քահանան ինքը իրանից քարոզներ կը յօրինէ և ոչ թէ ձեր բեցեպտով, թուրակի պէս կը կրկնէ Ֆարրարի խօսքերը:

«Հակասութիւններից» յետոյ Էջմիածնի օրգանը դալիս է ապացուցանելու որ «սուտ է ու շինծու այն կարծիքը, իբր թէ մեր ժողովրդի ամենամեծ ու ստիպողական կարիքը արուեստի, գիւղատնտեսութեան ու առողջապահութեան վերաբերեալ հրահանգներ ստանալն է»: Ո՛հ, ամենեկին այդ չէ. մեր ժողովուրդը չատ լաւ է, չատ առաջադէմ է, նրան պակասում է միայն հոգևորը, միայն կրօնականը:

Սա արդէն մի այնպիսի ստիպատութիւն է, որի դիմաց կարելի է միայն ուսերը թոթուել: Կղերականութիւնը միշտ այդպէս սպանող դեր է կատարել ժողովուրդների կեանքի մէջ. փոխանակ իր հօտը առաջ մղելու, փոխանակ նրան քաղաքակրթութեան բարիքները սովորեցնելու, նա միշտ ասել է.—դու չափազանց չատ ես սիրում աշխարհը, չափազանց չատ ես վայելում երկրաւոր բարիքները. թող ամեն ինչ և երկնքի մասին մտածիր: XX դարի Էջմիածինը մազի չափ չէ առաջացել այն միջնադարեան խաւար օրերից, երբ խաւար կղերը վայնասուն էր բարձրացնում աշխարհական առաջադիմութեան դէմ: Տէր Աստուած: Ներկայ ժամանակներում, ազգերի սրարշաւ առաջադիմութեան, կուլտուրական մրցութիւնների ժամանակում, երբ մի օրով ուշացողը դատապարտուած է ուրիշների ոտների տակ տրորուել, հայոց խեղճ ժողովուրդը, ազիտութեան ճանկերի մէջ տանջուող այս նահատակը, ինչէր է լսում:

Եւ յետոյ զարմանում է «Արարատը» որ «որ հոգով տիրացու համարուող հայ ժողովուրդը ներկայումս ամենից քիչ էր

հոգեորդ պէտքերովն ու պարտականութիւններովն է հետաքրքրուում: Զարմանալի չէ այդ երևոյթը. հնադարեան մտքերով տողորուած, տգէտ, անպատրաստ հոգեորականութիւնը, որ այդպիսի քնսոյնող, յետադէմ քարոզներ է տալիս, չէ կարող ունենալ ուրիշ տեսակ ժողովուրդ: Փարրարները չեն օգնի այդ ժողովրդին, զրա համար հարկաւոր է մի լուսաւոր, եռանդուն, ժամանակի ոգով տողորուած գործունէութիւն, իսկ դուք անընդունակ էք հէնց այդպիսի գործունէութեան համար: Դուք կարող էիք գոյութեան իրաւունք ունենալ մի ժողովրդի մէջ, որ մեզանից 5—10 դար առաջ էր ապրում: Աւանդ, ոչ որ չէ կարող ձեզ համար այդպիսի մի հրաշք գործել. և դուք անխուստիւիլի կերպով պիտի ընկնէք, քանի որ այդպէս կը մնար:

Ես չեմ կարող աչքաթող անել «Արարատի» մի վարմունքն էլ. իբր թէ իր մեծ գիտութիւնը յոյս տալու համար նա ինձ մրցանակ է խոստանում, եթէ «Դիօգենէսի լապտերով չէ՝ Ռեօնտգէնեան ճառագայթներով» դառնէի մի հատ հայտնէն գիրք Փարրարի քարոզների նման: Դիօգենէս և Ռեօնտգէն չեն հարկաւոր էջմիածնի անգիտութիւնը լուսաւորելու համար: Թող ներով շատ շատերը, ես յոյս կը տամ «Արարատին» հէնց չորս հինգ տարի առաջ նոյն էջմիածնում տպուած «Պարզ քարոզներ» անունով մի շարք անտրակները, հեղինակութիւն է. քահանայ նաղարեանցի: Ինձ խոստացած մրցանակը թողնում եմ «Արարատի» ղեկավարներին, որպէս զի նրանով բռնութիւն տան իրանց այդ «գիտնական տգիտութիւնը»:

Մի խօսք էլ: «Արարատը» իբր թէ հեղինակով դործ է ածում «խաւարամիտ» բառը: Բայց ինչու հեղինակ. խաւար մտքեր ունեցողը խաւարամիտ է, ուրիշ ոչինչ. ինչպէս դուք կարող էք յոյս ունենալ որ խաւար մտքեր ունեցողին լուսամիտ անուանեն: Իսկ որ դուք խաւարամիտ էք—միթէ դեռ պէտք կայ ապացուցանելու...

Լ.

Ն Ա Մ Ա Կ Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Վաղարշապատ, 10 յուլիսի 1901 թ.

Շատ հետաքրքրական հարց է դրել «Մուրճը»՝ բժիշկների գալառ զնայու կամ նրանից խուսափելու մասին:

«Գալառ զնայու» հարցը տասնեակ անգամներ լրագրութեան արծարծման առարկայ է եղել եւ ոչ մի անգամ վերջնական լուծում չէ ստացել: Ցանկալի է, ուրեմն, ինչպես եւ յայտնել եր «Մուրճի» խմբագրութիւնը *), որ կարելոյն չափ շատ բժիշկներ երեւան հանեին իրանց կարծիքները, որպէս զի ժողովրդի համար այդ չափազանց կարեւոր հարցը իր նիւթ ընթացքն բնորոշէր: Աւելի եւս ցանկալի է, որ ինքնելիզէն տարրին պակասող միւս մասնագէտներն էլ (իրաւաբան, գիւղատնտես, ինժեներ, բնագէտ եւ այլն) նոյնպէս ասպարեզ գային այս հարցով, որովհետեւ ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը բարելաւելը նոյն արժէքն ունի, ինչ եւ նրա ֆիզիկական առողջութիւնն պահպանելը:

Խօսենք բժիշկների մասին:

Նախ եւ առաջ պէտք է ընդունել, որ «գալառ զնայու» մասին խօսքը միայն գաղափարական խկական ինքնելիզէնի նկատմամբ կարող է լինել, որովհետեւ եթէ կեղծ ինքնելիզէնը զնայ էլ, միեւնոյն է՝ պէտք է նոյնպէս կեղեքէ ժողովրդին եւ դիմակաւորուելով կուլտուրայի հովանաւոր փողով, օգտի փոխարէն միայն վնասէ...

Անցնենք այժմ խնդրի գործնական կողմին:

Ասում են, թէ գիւղերում բժիշկների կարիք շատ կայ, բայց այս վերջինները խոյս են տալիս գալառից: Անդրկովկասում ամեն մի գալառ պարտաւիր է ունենալ մի գալառական եւ մի գիւղական բժիշկ: Վերջինը կառավարում է հիւանդանոցը: Երբ էք լսել, որ այդ պատճօններից մէկն ու մէկը քափուր մնար: Իսկ դեպքեր, որ տեղացի բժիշկը մի քանի տարով մնում է սպասող պատճօնի եւ վերջը էլի մի եկուոր է նշանակուում—ի՛նչքան ու-

*) „Մուրճ“, № 5, էրես 314:

գեհ: Ինչո՞վ է մեղաւոր այսեղ տեղացի բժիշկը: Բայց բժիշկը կարող է գնալ եւ առանց պատժանապէս նշանակուելու, իբրեւ մասնաւոր պրակտիկով ապրող բժիշկ: Սակայն մեր գաւառներում շատ քիչ գիւղաբնակներ եւ գիւղեր կան, որոնք ունենան աւելի քան 700—1000 տուն, այն ինչ շատ են գիւղեր, որոնց բնակիչների թիւը 50—120 տնից չէ անցնում: Ոչ-պատշաճով գնացող բժիշկն մնում է ընտրել այն գիւղերը, ուր գաւառական կամ գիւղական բժիշկներ չը կան: Սակայն մի հանգամանք չը պէժ է մոռանալ այս դէպքում: Փոքր գիւղերում բժիշկը պէժ է իբրեւ վարձատրութիւն ստանալ ամեն մի հիւանդի առողջացնելու համար մի հաւ կամ 5 ձու, կամ մի երկու աքաւի: Արդ, ցանկալի՞ է այդպիսի պետականութիւն բժշկի համար: Դրան բացէ ի բաց կը պատասխանեինք, որ այդ կը նշանակէր ծաղրել գիտութիւնը, ստորացնել նրան մինչեւ «դալլաբեթան» աստիճանը, իսկ բարոյականութեան գաղափարը ոտնակոխ անել:

Նքէ լաւ քննէք, կը տեսնէք որ բժշկի արդիւնաւոր գործունէութեան համար անհրաժեշտ են հետեւեալ պայմանները.

Նախ՝ բժիշկը պէժ է անպատշաճ տնտեսապէս ապահոված լինի, որպէս զի կարողանայ իր հեղինակութիւնը գործադրել. հակառակ դէպքում, երբ սկսուեց սակարկութիւն պացիէնտի հետ—այդ արդէն դառնում է ստորացնող առեւտուր եւ ոչ բժշկութիւն: Իսկ փոքրիկ գիւղը երբեք չէ կարող նւթապէս այնպէս ապահովել, որ բժիշկը չը մտածէր նւթականի մասին եւ նուիրուէր միայն՝ մահուր գիտութեանը ծառայելու եւ մարդկութեան ցաւերը թեթեւացնելու գործին: Նքէ հացի խնդրի համար բժիշկը այդ դէպքում սխալողական միջոցների դիմի, պահանջի որ անպատշաճ վարձատրութիւն իր չարչարանքը, չայցելի հիւանդին մինչեւ գոհացումն չը տուի իրան եւ առհասարակ ամեն միջոց ձեռք առնի հարստահարելու գիւղացուն նրա կրօնական թոյլին... այն ժամանակ բժիշկը կը լինի այդպիսի մարդը, քէ մարդասպան:

Երկրորդ՝ յայտնի է որ բժշկանանութիւնը առաջ է գնում հսկայական քայլերով. ոչ քէ օրերն են քալիս նոր գիւտեր, այլ ժամերը: Եւ ամեն մի գիւտի հետ երեսան են գալիս նորանոր բժշկական գործիքներ եւ գրքեր: Աղիւս գիւղացիների կամաւոր տուրքերից չնչին վաստակ ունեցող բժիշկը ի՞նչ միջոցներով ձեռք բերի այդ գործիքները եւ գրքերը, որոնք, ի դէպ է ասել, չափազանց քանգ են լինում: Իսկ ձեռք բերել հարկաւոր է, որովհետեւ դա պահանջում է հենց ինքը, ժողովրդին ծառայելու գաղափարը: Առանց գործիքների եւ գրքերի բժիշկը նոյնն է, ինչ երկրագործը առանց գութանի եւ եզների:

Երրորդ՝ մենք ասացինք, որ գաւառին պէժ էն միայն գաղափարական ինտելիգենցներ։ Մեր գաւառական կեանքը ներկայումս ամենակոպիտ, եսական ու նեղ մթնոլորտ ունի։ Ժողովուրդը ասում է. «ծուկը ջրումը կը զարգանայ»։ Գաղափարն էլ նոյնպէս՝ միայն գաղափարին նպաստող հանգամանքներում կարող է զարգանալ, իսկ նեղ եսական միջավայրում՝ պարզ է որ պէժ է մեռնի։ Գաղափարական մարդը գիւղական հանգամանքների մէջ, լինելով առանց օգնականի, առանց բարոյական յենարանի եւ տնտեսական ապահովութեան, վերջապէս առանց մի անհատի, որ հասկանար, ընթերներ եւ օգներ նրան այդ ծանր գործում, կարող է միայն մի տարի տանել իր ծանր վիճակը, որից յետոյ, եթէ նա չէ ուզում բաժանուել իր փայփայած գաղափարներից, պէժ է հեռանայ գիւղից։ Իսկ եթէ քոյլ է նստած նրա մէջ գաղափարը, նա կամաց-կամաց կ'ընկնի, կը մանրանայ եւ գաւառական կեանքի դատարկաբանութիւններով զբաղուող մի սովորական մարդ կը դառնայ։ Գաւառական մթնոլորտը կը սպանի նրան բարոյապէս։

Այդպէս, ուրեմն, բժիշկների գաւառ չը գնալու պատճառը աւելի շուտ պէժ է փնտել ընդհանուր տնտեսական-հասարակական պայմանների մէջ։

Բայց առաջ է զալիս մի հարց. այնուամենայնիւ ի՞նչպէս օգնել գիւղի ժողովրդին, ի նկատի առնելով յիշած բոլոր պայմանները եւ դրութիւնները։ Թո՛ղ ժողովուրդը լինի զգես, ազգաս, խեղճ... մի՞թէ պէժ է արհամարհել եւ հեռանալ նրանից, հանգիստ խղճով նայել, ինչպէս հարիւրները եւ հազարները կոտորում են առանց խնամքի։ Ո՛չ եւ ոչ, կ'ասենք մենք. որովհետեւ նա, ժողովուրդը, չէ մեղաւոր իր ոլորմելի դրութեան համար, այլ նրանից անկախ ընդհանուր հասարակական-տնտեսական հանգամանքները։ Իսկ մենք որ հասկանում ենք այդ հանգամանքների ոյժը, զօրութիւնը, պէժ է գործնական միջոցներ ցոյց տանք ժողովրդին՝ այդ քուտա վիճակից ազատելու համար։ Հիւանդութիւնը, մեծ մասամբ, չեւորութեան ծնունդ է. շատ էի գիւղեր կը գտնեմ, ուր հարիւրներով չը լինեն հիւանդներ։ Ուրեմն պէժ է, եւ անպատճառ պէժ է, օգնել նրանց։ Բայց ի՞նչպէս...

«Այլ բան կը լինէր, եթէ ունենայինք գեմասլօներ», ասում է յարգելի բժ. Գ. Սարգսեանը։ Անշուշտ։ Բայց որովհետեւ չունենք գեմասլօներ, ուստի պէժ է մտածել ներկայ պայմաններում հնարաւոր միջոցների մասին։ Իմ կարծիքով, ներկայումս միայն մի ելք կայ, այն է՝ որ ինքը, մեծ գիւղի հասարակութիւնը, կամ քե մօտակայ 3—5 մանր գիւղերի հասարակութիւնները իրանց համախօսականներով որոշէին տարեկան 1500—2000 ռ.

յաշկացնել բժեկական գործին: Այդ գումարը կարելի էր գործադրել մօտաւորապէս այսպէս. 1200 ռ. բժեկին, 300 ռ. ծառայի եւ բնակարանի: Իսկ թէ ամեն մի գիւղական հասարակութիւն, կամ մի քանիսը միացեալ ոյժերով կարող են 2000 ռ. յաշկացնել իրանց անդամների կեանքը ապահովելու համար—այդ բանի մէջ ես համոզուած եմ, որովհետեւ եթէ ա՛նել դուրքեան մէջ, հարկաւոր դեպքում մի գիւղացի իր վերջին եզր ծախում եւ բոլոր հողն ու այգին չնչին գնով կապալով է տալիս, իր հիւանդ որդու կամ կնոջ բժեկելու համար պարզ է որ ոչ արտակարգ դեպքում նա կարող է դրա ^{1/20} մասը գտնել: Միջին թուով տարեկան մի տան վրայ կ'ընկնի 3 ռուբլի (ենթադրելով որ հասարակութիւնը բաղկացած կը լինի ոչ պակաս 700 անձի): Թո՛ղ գիւղացին այդ վճարը տալ ամսե ամիս, ամեն մի ամսին կ'ընկնի 25 կոպէկ: Գործը կազմակերպել կարելի է նաեւ այնպէս, որ ունենաւոր մի քիչ աւելի կը տալ, աղքատը մի քիչ պակաս... մի խօսքով հարկաւոր է ինքնօգնութեան սկզբունքին դիմել:

Այդ սխսեմով բժիշկ ունենալը նոյնիսկ աւելի մեծ առաւելութիւն ունի, քան նշանակովի բժիշկ ունենալը. նախ՝ որովհետեւ կը հրաւիրուի տեղացի, որ ծանօթ կը լինի տեղական թէ՛ պայմաններին եւ թէ լեզուի հետ. երկրորդ՝ իրաւունքը իրան—ժողովրդին կը պատկանի. պարզ է որ եթէ նա տեսնի բժեկի անբարեխղճութիւնը, կը հեռացնի նրան եւ ուրիշին կը բերի: Իսկ նշանակած «չինովնիկ» բժեկի վերաբերմամբ ժողովուրդը չէ կարող այդ անել:

Մի հարց եւս. ամեն մի գաւառ իր 80—100 հազար ժողովրդով ունի այժմ 2 մշտական բժիշկ, յաճախ եւ աւելի՝ 3—4:

Ի հարկէ, 40—50 հազար ժողովրդի բժեկութեան պահանջներին մի բժիշկը դժուար կը կարողանայ բաւականութիւն տալ, բայց ցաւալին այն է, որ դրանք բաւականութիւն չեն տալիս նոյնիսկ այն գաւառական քաղաքի կամ գիւղի ժողովուրդին, որտեղ ապրում են: Եւ եթէ ուզում եմ, գանգատները աւելի շատ հեղեղում են այդ տեղերից, քան բժեկագուրկ գիւղերից: Եւ հասկանալի է. բացի նրանից որ նշանակովի բժիշկները մեծ մասամբ բաւականաւոր են առ ի պաշտօնէ, ձեւական գործունեութեամբ, նրանք—լինելով բոլոր մեծի մասին ոչ-տեղացի, չեն կարողանում ըմբռնել տեղական պայմանները եւ դրանով մեծ վնաս են հասցնում բժշկութեան զործին: Ոչ միայն տեղական լեզու չիմանալն է խոչընդոտ կանոնաւոր բժեկութեան, այլ եւ տեղական կենցաղավարութեան եւ սովորութիւնների հետ անծանօթ չը լինելը: Զե՛ որ հիւանդութիւնը մեծ մասամբ տեսնական եւ կենսական պայմանների հետեւանք է. ուստի անհասկանալի, ուսումնասիրել հիւանդ

օրգանիզմը անհրաժեշտ է կանոնաւոր բժշկութեան համար, իսկ այդ չէ կարող կատարուել, երբ բժիշկը անձանօր պայմաններում է սկսել գործել: Եւ վերջապէս ի՞նչպէս կարելի է կանոնաւոր բժշկութիւն անել, եթէ բժիշկը օրեկան ստիպուած է լինում ընդունել 80—100 հիւանդ, ինչպէս այդ մեր գիւլական հիւանդանոցներում է կատարուում:

Եթէ ուզում եմ դրական օգնութիւն հասցնել ժողովրդին, բաց արեմ կենսրոնական գիւղերում մեծ հիւանդանոցներ մի քանի տասնեակ մահնակալներով, մի քանի բժիշկներով եւ բաւարար յարմարութիւններով: Այն ժամանակ քաղաքում դեպքերով մեր բժիշկները կ'աղաչեն ու կը պաղատեն որ պաշտօն տաք իրանց այդ հիւանդանոցներում, քո՛ղ լինեն դրանք քեկուզ Հաջելարում կամ մի որեւէ Հայքաղում...

ԲՃ. Վ. ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑ

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Հ Ի Ն Ց Ա Ի

(Հրապարակախօսական խոհեր)

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊԵԿ

Ծախւում է Թիֆլիսում «Մուրճի» խմբագրատանը՝
Օտարաքաղաքացիները գիմում են. Тифлисъ, Централь-
ная Книжная Торговля.

ՄԱՅՐԵՆԻ ԽՕՍՔ

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ

կրսւեք դաստիարակների համար

Համառօտ բառգրքով:

Կազմեցին

Կ. ԿՈՒՍԻԿԵԱՆ ԵՆ Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ

ԳԻՆՆ Է 70 ԿՈՊ.

Դիմել՝ Թիֆլիս, Կենտրոնական և «Դուտտենբերգ»
գրավաճառանոցները:

«Մուրճի» խմբագրատանը, «Թիֆլիսի Կենտրոնական» և
«Դուտտենբերգ» գրավաճառանոցներում ծախւում է
Խօզէ Էջէգարայի՝

„Մ Ա Ր Ի Ա Ն Ա“

դրաման, թարգ. Արսէն Կրասիլնիկեանի:

ԳԻՆՆ Է 1 ՌՈՒԲԼԻ

Հրատարակութեան վաճառման արդիւնքը յատկացուած է
«Եղբայրական օգնութեան»:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում

Հասոց առաջին:—XVI—XVII դար

ԳԻՆՆ Է 1 ՌՈՒՐԼԻ 50 ԿՈՊԵԿ

Ծախւում է Թիֆլիսում, «Մշակի» խմբագրասանը:

Յտարաքաղաքացիները դիմում են. Тифлисъ, редакция „Мшакъ“ 2—5

Ա. Ծ Ա Տ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն

ԳՐԶԻ ՀԱՆԱՔՆԵՐ

աւխատութիւնը:

Դրքի երեսը զարգարուած է նկարիչ Վ. Սուրէնեանցի նկարով:

ԳԻՆՆ Է 50 ԿՈՊԵԿ

Դիմել հեղինակին՝ Москва, Садовая-Каретная, меб. ком. Носальскаго, Ал. Цатуряну. 3—3

Ն Ո Ր Բ Ա Ց Ո Ւ Ա Ծ

ՊՈՒՏՏԵՆԲԵՐԳ՝

Գ Ր Ա Վ Ա Ճ Ա Ռ Ա Ն Ո Ց Ո Ւ Մ

վաճառուում են ամեն տեսակ գրքեր, պատկերներ, ալբոմներ, ատլասներ և այլ տեսակ հրատարակութիւններ: Վաճառիկում, վիեննայում, Կ. Պոլսում և Զմիւռնիայում տպուած գրքերից յանկացողներին կարող ենք ուղարկել: Գումարով գնողներին զիջումն կը լինի:

Գրավաճառանոցը ընդունում է վաճառելու համար գրքեր:

Գրավաճառանոցի հետ գործ ունեցողները պէտք է դիմեն՝ Тифлисъ, Книжный магазинъ „Гуттенбергъ“, Галусту

Галустяну.

3—3

ԹԻՖԼԻՍԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑՈՒՄ

վաճառում են հետևեալ հայերէն գրքերը.

Սարգսեան Լ., Ժողովրդի կրթութեան գործը մեզանում, Մոսկ. գ. 20 կ.:

» Հին ցաւ (հրապարակախօսական խոհեր), Մոսկ. գ. 30 կ.:

Սարգսեան սարկ., Ազուլիցոյ բարբառը (զոկերի լեզուն), Մոսկ. գ. 2 ռ.:

Սարգսեան Աղամ, Զուարճալի ժամեր, ժողովածու հանելուկների, բառախաղերի ևայն՝ իր բանալիով, 50 կ.:

» Օրթաճալու քէֆը, Ֆարս վօդրվիլ 1 արար., Թիֆլ. գ. 20 կ.:

Սեդրակեան Արիօս. եպիս., Քահանայական խնդիր, Մոսկ., գ. 1 ռ.:

» Ամուսնական խնդիրներ, Մոսկ. գ. 1 ռ.:

» Յովհաննէս եպիս. Շահխաթունեանցի կենսագրութիւնը, Պետր. գ. 1 ռ.:

Սեբեան Եփ. վարդ., Պատմութիւն հին և նոր կտակարանի, Վեցերորդ տպ., Վենետիկ, գ. 1 ռ. 50 կ.:

Սիւլիկ, Նոր-Նախիջևանի հիմնարկութեան պատմութիւնը, Թիֆլ. գ. 50 կ.:

Սմբատեան Մես. եպիս., Տեղագիր Գեղարքունի Մովսէսի զաւառի, Վաղարշապատ, գ. 2 ռ.:

» Նկարագիր Շամախույ թեմի, Տիֆլիս, գ. 1 ռ.:

Սունգուկեան Գաբր., Ամուսիններ, կօմեդիա 5 արար., բ. տպ. բարեկոխած, Թիֆլ. գ. 1 ռ.:

» Գիշերուան սաբը խէր է, կատակերգ. 1 արար., բ. տպ. ուղղած, Թիֆլ. գ. 30 կ.:

» Օսկան Պետրովիչն էն կինքումը, կատակերգ. 1 արար., Թիֆլ. գ. 30 կ.:

Սօյովեան Կ., Կոտրուած սիրտ, վէպ, Մոսկ., գ. 40 կ.:

Ս. Ե. Ա., Յարութիւն Արարատեանի կեղծիքը, Բաղու, գ. 50 կ.:

Վոյր Ա., Դ. Կ. Թուրեանի երեսնամեայ բեմական գործունէութեան առթիւ, Թիֆլ. գ. 20 կ.:

Տաղաւարեան Ն. բժ., Ծագումն հայ տառից, Վիեննա, գ. 1 ռ.:

» Մանրէաբանութիւն—Միկրոբներ, Կ. Պօլիս, գ. 75 կ.:

» Առողջապահութիւն առտնին, Կ. Պօլիս, գ. 2 ռ.:

» Ծննդական գործարանը, Կ. Պօլիս, գ. 60 կ.:

Տաղաւարեան Ն. քծ., Մարդկային սաղմնախօսութիւն, Կ. Պօլիս, Դ. 50 Կ.:

» Բառացուցակ ախտանուանց ֆրանսերէնից հայերէն, Բ. տպ. Դ. 30 Կ.:

» Բառացուցակ ղեղորէից ֆրանս. հայ. Դ. 50 Կ.:

» Դարութիւնականութիւն, Կ. Պօլիս, Դ. 30 Կ.:

Տեկկանց Արիս. փարդ., Հայ երգ, մեղեդիք, տաղք և երգք, Թիֆլ. 60 Կ.:

Տեր-Ասատրեան Պ., Հայ ազգի գործիչների ղեղարուեստական ալբոմ, 32 պատկերով, Թիֆլ. Դ. 3 ռ.:

Տեր-Արիսակիսեան Են., Գաղթականի մը համառօտ կարծիքները, Մոսկ. Դ. 50 Կ.:

Տեր-Աւետիսեան Ն., Տեղագրական նամականի, Թիֆլ. Դ. 30 Կ.:

» Վերածնութեան դար, Թիֆլ. Դ. 1 ռ.:

» Կովկասեան հանքային ջրեր, Թիֆլ. Դ. 10 Կ.:

Տեր-Աւետիսեան Աս., Իրլանդիայի զատը, Բազու, Դ. 80 Կ.:

» Նահատակը, Թիֆլ. Դ. 20 Կ.:

» Սամիտարնի, Թիֆլ. Դ. 20 Կ.:

» Ղեկավարներ.—ա. Կապ բռնողը, Բ. Մեր տէրը, Թիֆլ. Դ. 40 Կ.:

Տեր-Գասպարեան Աբր., Երկու մահ իրական կեանքից, Շուշի, Դ. 30 Կ.:

Տեր-Գրիգորեան Գր. քծ. Հանրամատչելի բժշկարան, 3 գիրք. առաջին երկուսը 70-ական կոպէկով, իսկ 3-րդ վերական ախտերը 90 Կ.:

Տեր-Գրիգորեան Էմին, Չարք կատակերգ. 1 արար. և սարսափելի իրողութիւն, բեմական պատմութիւն, Երևան 1 ռ.:

» Խէչօյի Թուղը ֆարս-վոդեվիլ 1 արար. Բ. տպ. Երևան. Դ. 50 Կ.:

» Մօղա կօմեդիա 1 արար. Բ. տպ. Երևան, Դ. 50 Կ.:

» Կոուսպատճառը ես էի, կօմեդիա-վոդեվիլ 2 գողծող. Բ. տպ. Երևան, Դ. 50 Կ.:

» Սէր կամ մահ, երգախառն պիէս 1 արար. Բ. տպ. Երևան, Դ. 50 Կ.:

» Վայրենի, կատակերգ. 1 գործողութեամբ, Երևան, Դ. 50 Կ.:

» Էլ չարէս ինչ կամ երկու սիրահար Բ. տպ. Երևան, Դ. 50 Կ.:

» Բարեգործութեան ղիմակի տակ, դրամա հինգ գողծող. Երևան, Դ. 1 ռ.:

Տեր-Գրիգորեան Էմին, Դամոկլեան սուր, զրամա երեք արար.
բ. ուղղած տպ. Երևան, դ. 75 կ.:

Տեր-Դաւթեան Կ., Ծոցի երգարան, գործածական երգեր, Թիֆլ.
դ. 40 կ.:

Տեր-Կարսպեան Ներ., Խաչատուր Աբովեան, կենսագրութիւն,
Թիֆլ. դ. 60 կ.:

Տեր-Մելիքեան Կարապետ, Տիրացու Մարկոս, վէպիկ Շիրա-
կայ կեանքից, Աղէքս. դ. 25 կ.:

Տեր-Միքէլեան Արե., Գրիգոր Լուսաւորչի յաճախապատում ճառք
լուսատրք, Վլրշ. դ. 1 ո.:

» Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ հաւաքմունք ի պատ-
մագրաց, Վլրշ. դ. 1 ո. 20 կ.:

» Հայաստանեայց առաք. ուղղափառ ս. եկեղեցին և
իր ս. կարգը. Վլրշ. դ. 60 կ.:

» Հայաստանեայց եկեղեցին և Բիւզանդեան ժողովոյ
պարագայք, Մոսկ. 1 ո. 50 կ.:

Տեր-Մովսիսեան Մես., Սոկրատայ պատմութիւն եկեղեցական
և վարք ս. Սեղբեստրոսի, Վլրշ. դ. 60 կ.:

Տիւսաբ Սրբ., Աշխարհաբառ հայ լեզուն, Կ. Պոլիս, դ. 40 կ.:

Տօնապետեան Պ., Բսան և հինգ ամեայ բեմական գործունէու-
թիւնը պ. Հ. Աղամեանի, Կ. Պոլիս, դ. 50 կ.:

Տօնացոյց, Թորոմ նշանակին տօնք, պահք, ընթերցմունք և ա-
րարողութիւնք Հայաստ. ս. եկեղեցւոյ, Երուս. դ.
1 ո. 20 կ.:

Րաֆֆի, Կայծեր, հատոր ա. բ. տպ. Թիֆլ. դ. 2 ո.:

» Տաճկահայք, Թիֆլ. դ. 50 կ.:

» Մինն այսպէս, միւսն այնպէս, պատկերազարդ վէպ.
Թիֆլ. դ. 1 ո.:

» Չահրումար, Թիֆլիսի հայերի կեանքից, Թիֆլ.
դ. 2 ո.:

Փառայեան Կ. բժ., Աղջկան մը յիշատակարանը, Կ. Պոլիս
դ. 50 կ.:

Փառնակես, «200000», կատակերգ. 1 արար. Երևան դ. 30 կ.:

» Բանաստեղծ, կատակերգ. 1 արար. Թիֆ. դ. 25 կ.:

» Նիսիս, լիզըլիլ 1 արար. Երևան, դ. 40 կ.:

Փափազեան Վ., Հայ-Բօշաներ (ազգագրական ուսումնասիրու-
թիւն), Թիֆ. դ. 50 կ.:

» Սանթօ (Հայ-Բօշաների կեանքից), Թիֆ. դ. 30 կ.:

Փիլոյեան Ս., Կորած Մարգարիտ, Նորբայաղէթի վարք ու բարք,
Թիֆլ. դ. 50 կ.:

Փիլոյեան Ա., Համառոտ սովերբ հայրենեաց գործերի վրայ,
Թիֆլ. դ. 30 կ.

Փիրուղադեան Էմ., Մի քանի օգտակար խորհրդածութիւններ,
Բագու, գ. 20 կ.

Քալանթար Ա., Սասուն, աշխարհագրական քարտէզով բ. ա.
Թիֆլ. դ. 20 կ.

Քալանթարեան Ոսկ., Ս. Գէորգայ ուխտատեղի Հայոց Ղզլարայ,
Թիֆլ. դ. 30 կ.

Քամալեանց Սարգ., Ոսկ Խաչիկ, պատմական վէպիկ, Թիֆ.
դ. 25 կ.

» Ծովինար-հէքիաթ, բ. տպ. Թիֆլ. դ. 20 կ.

» 1, Հէքիաթներ—30 կ., 2, Աստուած աղքատի կերպում—20 կ., 3, Աստուած չճանաչող—10 կ., 4, Գալօ Ափօ—10 կ., 5, Երկասիրութիւններ, ա. կապուկ—50 կ.

Քիւմիսեան Աղ., Գրօջօ և կրակի շուրջը, Թիֆլ. դ. 30 կ.

» Բոյսերի մեծարանքը, Թիֆլ. դ. 15 կ.

Քուչարեան Գր., Մեղապարտ փարիսեցիներ, դրամա 5 արար.
Թիֆլ. դ. 20 կ.

» Բանտերն և նոցա բնակիչները, Թիֆ. գ. 20 կ.

» Մեղապարտ հրէշներ դրա 4. գործող, Թիֆլ. դ. 30 կ.

» Մխիթարանք և հանգիստ, չափաբերական գրուածներ. Թիֆլ. դ. 30 կ.

Ք. Ա. Ղարիբ մշեցին, պատկեր 4. Պօլսի հայ պանդուխտների կենսաբից, Թիֆլ. դ. 10 կ.

Օդեսայի հայ ուսանողներ, Զօրջ Ստեփէնսօն, Թիֆլ. դ. 1 ս.

Ֆրդրի, Փառանձեմ, կօմեդիա 4 արար. Թիֆլ. դ. 1 ս.

Դիմել Դիֆլիս, Въ Центральную Книжную Торговлю. Օտարաքաղաքացիներին ուղարկուում է և վերադիր վճարով, եթէ պատուիրած գրքերի արժէքի 1/3 կանխիկ է ուղարկուում: Գրքերի վերաբերեալ հարցերին պատասխան է տրուում, եթէ դրա համար մարկա է ուղարկուում:

սակալ.—Վօրօնցօվի և մեծ իշան Միխայիլի փոխար-
քայութիւնը.—Եւրոպական քաղաքակրթութեան նուա-
ճած վայրեր. Կովկասում.—Մոռացուած անկիւններ ի-
րանց բնակիչներով.—Կովկասի յօրելեանական ցուցա-
հանդէսի բնորոշ կողմը.—Գիւղատնտեսութիւն և դիւ-
ղայիական տնտեսութիւն.—Գիւղատնտեսութիւն սեփա-
կան աշխատանքով և տնտեսութիւն վարձուած բան-
ուորներով.—Սիրիական մասնաւոր անձանց արքու-
նական հողեր տալու օրէնքը.—Положеніе объ уса-
денной охрѣнѣ.—Զեմտուօնների հրատարակչական ի-
րաւունքի սահմանափակումը.—Մատակարարութեան
գործը և անբերրիութիւնը Ռուսաստանում, Լ. Սուր-
զըսեան

218

14. ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՅՕԲԵԼՆԵԱՆԱԿԱՆ ՅՈՒՑԱՀԱՆԳԷՍՈՂ.—

Ի. Յուդահանդէսի նպատակը, կազմակերպութիւնը և
բաժինները.—Այլևայլ բաժինների ընդհանուր տեսու-
թիւնը. ղիտական և պատմական տեսակէտների բա-
ցակալութիւնը, նրա անհամապատասխան լինելը չու-
նեւոր դասակարգի համար, Ս. Զ.

226

15. ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ. Կովկասեան ցուցահանդէս.—Արդի-
նագործական տաղնապ Բաղում.—Երևանի իւլմական
դպրոցը.—Միլիթարիստների տօնը դաւաճներում, Ա.

235

16. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Ֆրանս-ռուսական դաշնակցու-
թիւն.—Նրա դերը թէ՛ Հեռուոր և թէ՛ Մերձաւոր Արևել-
քում.—Թիւրքիայի և Ֆրանսիայի մէջ ծագած տարա-
ձայնութիւնները.—Մակ-Կինլիի մահը, Վ. Ա.

246

17. † ԳԵՈՐԳ ԵԻԱՆԳՈՒԼԵԱՆ

251

18. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

252

19. ԳՐԱԿԱՆ ՍՈՓԵՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Լ.

258

20. ՆԱՄԱԿ ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

262

21. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

267

22. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», վէպ Լ. Տօլստոյի, թարգ.

Տ. Յովհաննիսեանի 257—288

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է 1901 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

Խմբագրության անդամներն են՝ պ.պ. ԱԵԻՄԸ ՍԱՐԳՍԵԱՆ և ԼԵՍԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ

Ռուսաստանում տարեկան 10 անգամ. Ս. Բաասահյան՝ 12 անգամ.
" կէս տարին 6 " " 7 " "
" 1 ամսուան 1 " " 1 " 50 Կ.
«Մուրճ» ամսագրին կարելի է զրուել ԹԻՖԼԻՍում—խմբագրատանը
(Գանովսկայա փողոց, № 21 տ. Ջանջուղազովի):
Կայսրության այլ տեղերից պէտք է գրել՝ Тифлис, въ редакцію
журнала „Мурч“.

Ս. Բաասահյանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourteh“.

Հասցեն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 Կ. -

«Մուրճում» ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ զեկեղելու համար պէժ է վճարել

Մի երես բոնոզ լալտարարութեան համար . 15 Կ.

1/2 " " " " . 8 " "

1/4 " " " " . 4 " "

ԱՊԱՌԻՆ կամ ՁԲԻ ոչ ոքի չէ ուղարկում «Մուրճ»:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը խնդրում է լօղուածագիրներից՝ գրել պարզ
մանաւանդ թուերը, լատուկ անուններն ու օտար բառերը, և թերթի
միայն մի երեսի վրայ:

2. Զրնդունուած մեծ լօղուածները պահում են խմբագրատանը
6 ամիս, իսկ փոքր լօղուածներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերա-
դարձնում: Զեռագիրը լետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանա-
պարհածախսը:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած լօղուածները
փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրճի» համարը չը ստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրու-
թեան տեղեկութիւն տալ մինչև լաջորդ համարի լոյս տեսնելը: Այդ տեղե-
կութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պօստալին գրասենեակի հաւաստա-
գիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չի լանձնուած զանգաստաւորին: